

**JAHON IQTISODIYOTI VA DIPLOMATIYA
UNIVERSITETI**

**B.A. BHRITDINOV
S.A. ZOKIROVA
G.A. ABDURAHIMOVA
S.E. A'ZAM**

**JAHON IJTIMOIIY-IQTISODIY
GEOGRAFIYASI**

O'quv qo'llanma

TOSHKENT 2008

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
SO'Z BOSHI	6
I BO'LIM. GEOGRAFIK MEHNAT TAQSIMOTINING OMILLARI VA KOMPONENTLARI	7
I BOB. Turar joy atrofidagi muhit: resurslar va muammolar	7
Jahon tabiiy resurslari	7
Energiya resurslari	10
Mineral resurslar	13
Yer resurslari	15
O'rmon resurslari	16
Suv resurslari	17
Dunyo okeanining resurslarni o'zlashtirishi	18
Ekologiya: insoniyat taqdiriga kalit	19
Ekologik xavf: ayrim ko'rsatkichlar va umumiy tanglik	19
Ifloslantirish manbalari	21
"Parnik effekti"	23
"Ozon tuynugi"	24
Avtomobil – xavfli manba	24
Atom energetikasining ta'siri	25
O'rmonlarning yo'qolishi	25
Cho'llanish	26
Ekologik muvozanatni qanday qayta tiklash kerak–	26
Iqtisodiy muammolar	27
Resurs bilan ta'minlash muammosi	29
Xom ashyo resurslari	31
Neft	31
Ko'mir	32
Qayta tiklanmaydigan resurslar	33
Dunyodagi oziq-ovqat muammosi	35
Aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji	35
Rivojlanayotgan mamlakatlar global ovqatlanish tizimida	37
Oziq-ovqat mahsulotlari masalalarini yechish	42
yo'llari imkoniyatlari	42
II BOB. Jahon aholisi geografiyasi	44
2.1. Aholining jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, uning ayrim tarixiy davrlardagi soni va dinamikasi	44
2.2. Aholining tabiiy harakatiga xos umumiy va regional jihatlar	45
2.4 Jahon aholisining irqiy, etnik va diniy tarkibi.	46
Migratsiya	47
Aholining diniy tarkibi	49
Mehnat salohiyati aholining ijtimoiy va kasbiy tuzilmasi	50
Aholining hududiy joylashuvi.	50
Shahar va qishloq aholisi.	51
Urbanizatsiya	51
III BOB. SANOAT: INNOVATSIYA VA GEOGRAFIYA	53
Jahon mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra turlari	56
IV BOB. Qishloq xo'jaligi: geografik rivojlanishning bosqichlari va o'ziga xos xususiyatlari	58
Zamonaviy FTI ning rivojlanish bosqichlari	58
Rivojlanish darajasi va yo'nalishining geografik tavofutlari	59
Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish geografiyasining o'ziga xos tuzilishi	66
3. Qishloq xo'jaligi turlari.	70
V BOB. TRANSPORT: MEHNATNING GEOGRAFIK TAQSIMOTI KOMPONETI VA INTEGRATSIYA OMILI	71

JAHON TRANSPORT TIZIMINING ASOSIY KO'RSATKICHLARI	72
Tarmoq ichidagi siljishlar va tendensiyalar	76
Transport va Jahon xo'jaligi aloqalari	79
Horiy davlatlar turi. Tipologiyaning mazmuni va ahamiyati	81
Turlashtirish ko'rsatkichlari	83
Davlat turlari	85
G'arbiy Yevropaning rivojlangan kichik davlatlari	86
II.1. G'arbiy Yevropaning o'rtacha rivojlangan davlatlari	87
Mintaqaviy tafovutlar	87
G'arbiy Yevropa	87
GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASI	88
BUYUK BRITANIYA	91
FRANSIYA RESPUBLIKASI	93
Rossiya Federatsiyasi	96
Shimoliy Amerika	98
AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI (AQSh)	99
KANADA	102
Lotin Amerikasi	104
Braziliya	104
MEKSIKA	106
Osiyo	108
MISR ARAB RESPUBLIKASI	109
JANUBIY AFRIKA RESPUBLIKASI (JAR)	111
Yaponiya	113
XITOIY XALQ RESPUBLIKASI	115
Qozog'iston	118
Afrika	120
Avstraliya	120
VI BOB. Xizmatlar doirasi: postindustrial siljishlarning asosiy yo'nalishlari	121
Jahon xo'jaligining umumiy xususiyatlari va rivojlanishi jihatlari	122
Sanoatning xalq xo'jaligidagi ahamiyati, uning rivojlanishi va joylashishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar	127
Jahon sanoati tarkibida yuz berayotgan asosiy o'zgarishlar	128
Jahonning asosiy sanoat tarmoqlari geografiyasi	128
II BO'LIM. INSONIYAT SIVILIZATSIYASINING RIVOJLANISHI VA IJTIMOY-MAKROIQTISODIY DUNYONING SHAKLLANISHI	135
I BOB. Mintaqaviy sivilizatsiyalar genezisi va shakllanishi	135
Yer yuzida odamlarning paydo bo'lishi	135
Ilk madaniyatlar	138
Qulchilik saltanatleri	142
FEODAL IMPERIYALAR VA DINLAR	148
III BO'LIM	158
I Bob. Iqtisodiy salohiyat tushunchasining mohiyati va tashkil qiluvchi elementlari	158
II Bob. Resurslar, ularning turlari va iqtisodiy salohiyatda tutgan o'ri	160
III bob. O'zbekistonning geografik o'ri – iqtisodiy salohiyatining ko'rsatkichi va taraqqiyotining hamda halqaro aloqalar samaradorligining muhim omili	163
IV Bob. O'zbekistonning hududiy salohiyati	167
V Bob. O'zbekistonning inson salohiyati	172
VI Bob. Tabiiy resurslar – O'zbekiston iqtisodiy taraqqiyotining muhim omili	181
Mineral resurslar	181
Yer resurslari	188
I ilova. Mustaqil O'zbekiston xalq xo'jaligining ravnaq topishida sanoatning ro'li	195
II ilova	206
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI	217

KIRISH

Iqtisodiy geografiya – ishlab chiqarishni joylashtirish qonuniyatlari ijtimoiy-tarixiy rivojlanish davrlarida geografik muhitda ishlab chiqarish kuchlarini o'zaro ta'siri va moslashuvini o'rganuvchi fan. Shu jumladan, iqtisodiy geografiyaning predmeti, bir tomondan, jamiyat ishlab chiqaruvchi kuchlari, ularning joylashishi, o'zaro aloqadorligi, ularning tarixiy rivojlanish davrlari, o'zaro ishlab chiqarish aloqalari, egalik xususiyatlari bilan bog'liq bo'lib, turli davrlarda zamon va makonda o'zgarishini, ikkinchi tomondan, ishlab chiqarish kuchlarining joylashgan geografik muhitini o'ziga xos xususiyatlarini o'rganadi.

Yuqoridagilardan aniqlanishicha, iqtisodiy geografiya hozirgi kunda haqiqiylikicha qolmoqda. U faqatgina ishlab chiqarish kuchlarini ishlab chiqarishdagi jarayonini emas, balki geografik muhitdagi tabiiy resurslardan foydalanishni o'rganadi. Ta'kidlash joizki, iqtisodiy geografiya tabiat va jamiyat o'rtasidagi o'zaro bog'liq umumiy masalalar bilan bir qatorda turli tabiiy muhitning ishlab chiqarish kuchlarini joylashtirishga ta'sirini o'rganish ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Agar aholi geografiyasi o'rganilsa, unda nafaqat ishlab chiqarishda band aholi o'rganiladi, balki ishlab chiqarishga to'g'ridan-to'g'ri aloqasi bo'lmagan tillarning millat, elat, din va insonlarning turmush tarzi kabi inson hayotining tug'ilishdan boshlab o'lingacha bo'lgan jihatlarni o'rganadi.

Zamonaviy xo'jalik geografiyasini moliyaviy kapital, bozor xizmatlarisiz tushunish qiyin. Eng asosiy aholi va xo'jalik geografiyasidagi siljishlar turli xil miqyosdagi hududiy majmualarni shakllanishi jamiyat hayotidagi o'zgarishlar mafkura, siyosat, falsafiy jihatlardagi moddiy, madaniy, tashkiliy aloqalar shunga olib keladiki, iqtisodiy geografiyaning boshqa ijtimoiy fanlar tarix, iqtisod, etnologiya, siyosatshunoslik fanlari bilan bevosita bog'liq.

Minglab yillar davomidagi tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi munosabatni o'rganish tajribasi shuni ko'rsatadiki, ishlab chiqarish kuchlarini yuksalishida tabiatdan maksimal darajada foydalanish, XX asrning II yarmidan keyin tabiiy resurslardan xo'jasizlarcha foydalanish natijasida hozirgi kunda jamiyatni asosiy muammosi tabiatni saqlab qolish va resurslarni iloji boricha tejashdan iborat.

Geografik qobiqda yuz berayotgan ijtimoiy elementlarning iqtisodiy-ijtimoiy qonuniyatlarini joylashtirish, ularning o'zaro aloqadorligi va mosligi yo'nalishtirish olib borish jarayonlarida hozirgi vaqtda yetarlicha o'zgarishlar ro'y berdi.

Jamiyat rivojlanishidan ijtimoiy formatsiya bosqichlari o'sha davrdan haqiqiy jamiyat mehnat taqsimoti bosqichlari bilan mos kelmagandi. Jamiyat xo'jaligi rivojlanishining agrar bosqichi 2 tadan ortiq formatsiyani – quldorlik, feodalizm, shuningdek, kapitalizmning manufaktura davrlarini o'z ichiga oladi. Faqatgina XVIII-XIX asrlar arafasida sanoatda ro'y bergan to'ntarish natijasida jahon rivojlanishi industrial davriga o'tdi, bu davrda texnika va ishlab chiqarish kuchlarining yangilanishi geografik mehnat taqsimoti yangi bosqichlarining

chuqurlashuviga olib keldi.

Rus iqtisodchisi N.D.Kondratyev industrial jamiyatda ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi, shuningdek, jamiyat ijtimoiy-iqtisodiy komponentlari 50-60 yillik "uzun to'lqin" sikliga tobe bo'lib, bunda texnika va texnologiyalar, g'oya va ijtimoiy harakatlarining o'zgarishi ro'y berishiga XX asrning 20-yillarida o'z e'tiborini qaratdi. Xorijiy davlatlarda iqtisodiy va siyosiy jihatdan ro'y berayotgan zamonaviy o'zgarishlarni bayon qilishda formatsiya ko'rinishlarining tor doirada ekanligi kamchilik tug'dirgani bois, rus iqtisodiy geografi I.A.Vitver xorijiy davlatlar ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasiga asos soldi. Aynan shu olim tomonidan kurs, keyinchalik fanda klassikaga aylangan: "Xorijiy davlatlar iqtisodiy geografiyasidan tarixiy geografiyaga kirish" kitobi yaratildi.

I.A.Vitver har bir davlat umumjahon qonuniyatlariga o'zicha yondashib, o'zining taraqqiyoti yo'lini bosib o'tib, bundan o'sish va inqirozlar doimo jahon konyunkturasi bilan mos kelavermasligini ta'kidlab berdi. Bunda: jamiyat va geografik mehnat taqsimotining rivojlanishi dunyo tarixida muayan hududiy rivojlanishi va tarqalishi, dunyo miqyosida texnologiyalarning dinamikasi va o'ziga xos o'zgarish bilan bog'liq ekanligi, bu, o'z navbatida, insoniyat taraqqiyotini o'zgartiradi yoki unga yaqinlashtiradi.

Bunda taraqqiyot yondashuvi hozirda xorijiy ijtimoiy-iqtisodiy geografiyada keng e'tirof etiladi.

SO'Z BOSHI

O'zbekistonda iqtisodiy-ijtimoiy islohotlar izchillik bilan amalga oshirilayotgan hozirgi davrda respublika hududining nisbatan kattaligi, iqtisodiy va tabiiy sharoitlarining xilma-xilligi, aholi joylashishidagi keskin farqlar iqtisodiy, demografik va geografik xususiyatlarini tadqiq etish masalasi eng dolzarb muammolardan biridir. Yangi ishlab chiqarishni, ayniqsa, bugungi kun talabiga javob beradigan sanoat va xizmat ko'rsatish korxonalarini joylashtirish maqsadida tabiiy va iqtisodiy-ijtimoiy sharoitlari qulay mintaqalarni ajratish, eng avvalo, mamlakatning ayrim hududlarida ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi va xususiyatlarini aniqlashni taqozo etadi.

U yoki bu mintaqaning iqtisodiy-ijtimoiy rivojlanish sharoitlarining qulay yoki noqulayligi uni mehnat va tabiiy–mineral, yer va suv, qum, rekreatsion hamda biologik resurslar bilan ta'minlanganligi orqali aniqlanadi. Bunda iqtisodiy salohiyat elementlari – shaharlar, transport shahobchalari, sanoat va qishloq xo'jalik korxonalari hamda boshqalarning mavjudligi juda katta rol o'ynaydi.

Iqtisodiy o'zlashtirilganlik urbanizatsiya va industrializatsiya jarayonlarining rivojlanish sur'ati va darajasi, shahar turmush tarzining qay holatda ekanligi bilan ham bog'langan. Chunki iqtisodiy o'zlashtirilganlik mazkur voqea va jarayonlar bilan o'zaro murakkab aloqaga ega.

"Markaziy Osiyoda jug'rofiy–siyosiy jihatdan asosiy o'rin tutgan O'zbekiston kuchlar tengligi va muvozanatini ta'minlash, strategik muhim bo'lgan ushbu mintaqada hamkorlikka mustahkam zamin yaratish jarayonida sezilarli rol o'ynash uchun hamma imkoniyatlarga ega. Uning hududi o'zining mavjud va salohiyatli tabiiy hamda xom ashyo zaxiralari bilan hozirdayoq – XXI asr arafasida dunyoning siyosiy va iqtisodiy xaritasida alohida ahamiyat kasb etmoqda".

Bu borada milliy iqtisodiyot qudratini oshirish, yalpi mahsulot va milliy daromad hajmini ko'paytirish hamda xalq xo'jaligini xom ashyoga va aholining tovarlarga bo'lgan ehtiyojlarini to'laroq qondirish maqsadida resurs salohiyatidan oqilona va samarali foydalanish masalasiga katta e'tibor berilmoqda.

Mustaqillikgacha bo'lgan davrda "Respublikaning ulkan tabiiy imkoniyatlaridan ayamay foydalanilar, undan ko'riladigan daromad esa yurtimizdan ancha yiroqlarda qolib ketar edi".

Markaz o'zining kundalik hamda strategik ichki va tashqi ehtiyojlaridan kelib chiqqan holda, eng kamyob, qimmatbaho, "bozori chaqqon" resurslarni katta hajmda O'zbekiston hududidan olib ketdi. Shu vaqtning o'zida respublikaning iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyoti uchun benihoya katta ahamiyat kasb etuvchi, lekin Markazga nisbatan kam foyda keltiruvchi resurslarga, jumladan, mehnat salohiyatiga bo'lgan e'tibor yetarli bo'lmadi yoki u Markaz diqqatidan chetda qoldi. Mana shunday fikrni yer, suv, rekreatsiya resurslari xususida ham bildirish mumkin.

Mazkur qo'llanmada O'zbekiston iqtisodiy salohiyatini, ayniqsa uning tarkibiy qismlarini tabiiy va inson resurslari salohiyatini tahlil etish va baholash ko'zda tutilgan. Masalaning mazmunidan kelib chiqqan holda ishning tarkibi hamda unda ko'riladigan muammolar doirasi aniqlandi.

Mamlakat iqtisodiy salohiyatini ko'p jihatdan aniqlab beruvchi, iqtisodiy taraqqiyotni barqarorlashtirishda muhim rol o'ynaydigan omil – uning jug'rofiy o'rnini tahlil etish va izohlashga ham ma'lum darajada e'tibor qaratildi.

Shu bilan birga respublika iqtisodiy salohiyatiga bevosita aloqador bo'lgan boshqa jihatlar ham ko'rib chiqildi.

Albatta, bir tadqiqot doirasida iqtisodiy salohiyatga aloqador bo'lgan barcha muammolarni qamrab olish va yoritish amalda nihoyatda murakkab masala. Shundan kelib chiqqan holda aytilish mumkinki, bu borada hali juda katta muammolar o'z yechimini kutib turibdi.

I BO'LIM GEOGRAFIK MEHNAT TAQSIMOTINING OMILLARI VA KOMPONENTLARI

I BOB TURAR JOY ATROFIDAGI MUHIT: RESURLAR VA MUAMMOLAR

Jahon tabiiy resurslari

Inson jamiyatlarining rivojlanishi hamma vaqt turli resurslardan foydalanishi bilan bog'liq. Tabiiy muhit insonning yashash joyi, uning hayoti va ishlab chiqarish faoiyati uchun barcha ezguliklar manbai bo'lib keladi. Resurslardan foydalanish darajasi jamiyat ehtiyoji bilan aniqlanadi. Shu bilan barcha fan va texnika yutuqlari insonning tabiatdan ajralib turishi va uning ustidan ustunlik qilishi xomxayollikka olib borgandek bo'ldi.

Hozirgi zamonda yashovchi inson o'z ehtiyojlarini qoniqtirishi uchun ilgaridan yanada ko'proq resurslarga muhtoj bo'lib, insoniyat oldida jiddiy va murakkab tabiat muhofazasi muammolari turadi.

Jamiyat shart-sharoiti va resurslarning inson jamiyatining har xil bosqichlarida turli ahamiyatga ega edi. Qandaydir resurslar ilgaridan ishlatilmas (ularga ehtiyoj bo'lmagan), ba'zilar rivojlanishiga xalaqit bergan (masalan, dengiz transporti rivojlanishi tufayli Dunyo okeani jahon xo'jaligining muhim bir qismiga aylandi).

Aslida tabiiy resurslar davlat yoki regionning rivojlanishi uchun zarur (lekin qat'iy emas) bo'lgan shartdir. Ishlab chiqarish kuchlari va transport tarmog'i rivojlanishi natijasida tabiiy resurslar omili ancha pasayib bormoqda. Lekin xom ashyo bazasi mavjudligi xo'jalikning ko'p sohalari rivojlanishiga qo'shimcha imtiyozlar yaratmoqda.

Oxirgi o'n yilliklarda ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida tabiiy shart-sharoitlarning noqulay xususiyatlarini bartaraf qilish imkoniyati paydo bo'ldi, shuning ichida kerakli yerosti boyliklari yo'qligi ko'zda tutiladi. Yaponiya, Italiya, Koreya Respublikasi va boshqa ko'p mamlakatlar misolida buni yaqqol ko'rish mumkin.

Ilmiy-texnika taraqqiyoti yutuqlari yangi energiya va xom ashyo turlarini o'zlatirishi va foydalanishiga va kamayishiga olib boradi. Ammo bu ishlarini olib borishga kuchi yetadigan xom ashyo xarajatlari korxonalar foyda ortishi, jahon bozorida mahsulot narxiga va raqobat qilishiga ta'sir etadi.

Fan va texnikaning taraqqiyoti hozirgi paytdagi ishlab chiqarish jarayoniga uni jalb etish tabiiy resurslarga iqtisodiy baho berish muhim ahamiyatga ega. Masalan, yerosti boyliklarga tafsif berishida uning zaxiralar miqdori bir joyda to'planishi, xom ashyo sifati, foydali elementlar qismi, qanday chuqurlikda

joylashgani va ekspluatatsiyasi, qazib chiqarish xarajatlari aniqlanadi. Shu bilan birga konlar joylashgan hududni o'zlashtirish va aholi zichligi, transport tarmog'i mavjudligi va atrofdagi muhitni muhofaza qilish talablarini hisobga olish lozim.

Planetaning resurs bazasi

Tabiiy resurslar turi	Zaxiraga qisqacha izohi darajasi va kelajakda ishlatilishi

Energiya resurslari

1. Neft	1. Zaxirasi - 270-300 mlrd. t. Har yillik xarajati 3 mlrd. t. dan ortiq. Kelajakda ishlatilishi - 30-50 yil.
2. Tabiiy gaz	2. Zaxirasi - 270 mlrd. t. Neft ekvivalentda (145 trln. m ³). Har yillik xarajati - 2300 mlrd. t ortiq. Kelajakda ishlatilishi - 30-60 yil.
3. Ko'mir	3. Zaxirasi -101 trln. t. Neft ekvivalentda (1,5 trln. t.) Har yillik xarajati - 5 mlrd. t.dan ortiq. Kelajakda ishlatilishi - 200 yil.
4. Slan	4. Zaxirasi yirik. (40 trln. t). Kam ishlatiladi. Ko'p mehnat talab qilganligi va ko'p chiqindisi bo'lgani sababli kelajagi yo'q.
5. Torf	5. Zaxirasi yirik. (150 trln. t). Torfning serkul bo'lgani va qazib chiqarishda ekologiyani buzishi sababli kelajagi yo'q.
6. Daryolaming suv energiyasi	6. Chegaralangan, ekologik muammolarga qaramay faol ishlatiladi, kelajagi bor, ayniqsa rivojlanayotgan mamlakatlarda.
7. Atom bo'linishi energiyasi va yadro sintezi	7. Zaxirasi bitmas-tuganmas. Bu energiya turi ekologik juda xavfli.
8. Geotermal energiya	8. Ko'p. Kam ishlatiladi. Kelajagi bor.
9. Dengizlarda suv ko'tarilishi va pasayishi, okean oqimlari	9. Ko'p. Kam foydalaniladi. Kelajagi bor.
10. Quyosh radiatsiyasi	10. Bitmas-tuganmas. Energiyaning biosferadan tabiiy ketishi sababli foydalanish chegaralangan. Kelajagi bor.
11. Shamol energiyasi	11. Ilgaridan foydalaniladi. Mahalliy ahamiyatga ega. Shu tarzda kelajagi bor.

Mineral resurslar

1. Metall rudalar. Metallsiz yerosti boyliklari.	Asta-sekin kamayayapti. Resurslar yirik, quyidagilardan tashqari: mis, qo'rgoshin, kumush, oltin, 15-20 yillik kelajagi bor. Tartibga solishni talab etadi.

Yer va tuproq resurslari

1. Tuproqlar	1. Global qattiq buzilgan. Yer qobig'i oqar suv va muz ta'siri ostida yemirilgan. Sug'oriladigan yerlarning 20 foizi sho'llangan. Global antropogen ta'siri ostida dashtga aylangan. (quruqlikning 7 foizi).
2. Relyefning geomorfologik tuzilishi	2. O'zgargan (yerosti boyliklarini qazib olish, insonlarning xo'jalik faoliyati). Diqqatga sazovor.
3. Chuqurliklarning geomorfologik tuzilishi	3. O'zgargan (suv omborlari to'ldirish, yerosti suvlarini chiqarib tashlash, yirik suv havzalarini qurishi va h.k.) Diqqatga sazovor.

O'simlik va hayvonot dunyosi resurslari

1. O'simlik biomassasi	1. Global pasaygan. Diqqatga sazovor, tartibga solishni talab etadi.
2. O'simlik qatlamini xo'jalik mahsuldorligi	2. Faqat chegaralangan miqyosda ishlatish mumkin.
3. O'simliklar genetik tarkibi	3. O'simliklarning 10 foiz turlari yo'qolish xavf-xatar ostida. Qo'riqlashni talab etadi.
4. Hayvonot dunyosining biomasasi	4. Butunlay bir darajaga keltirilgan. Diqqatga sazovor va tartibga solishni talab qiladi.
5. Hayvonot dunyosining biomassasi	5. Butunlay kerakli darajadan past. Lokal oshirishi mumkin. Akva va marikultura kelajagi bor.
6. Hayvonot dunyosining genetik-tur tarkibi	6. 1000 turga yaqin yirik hayvonlar va sanoqsiz mayda hayvonlar yo'qolish xavf-xatari ostida. Muhofaza qilish va himoya ostiga olishni talab etadi.

Suv resurslari

1. Okean va dengiz suvlari	1. Sayoz suvlarning bir qancha nordonligi o'r in olgan. Suv tarkibida og'ir metallar global o'sgan. Okeanning normadan baland ifloslanishi taxmin qilinmoqda.
2. Ko'llar va suv omborlari	2. Zaxirasi – 5000 km ³ suvdan ortiq. Suvning kislotali yomg'irlardan, oqava suvlaridan ifloslanishi kuzatilmoqda.
3. Oqar suvlar (daryolar)	3. Chuqur antropogen o'zgargan va faol (intensiv) ishlatiladi. Juda jiddiy ifloslangan. Suv oqimi buzilgan. Diqqatga sazovor va tartibga solishni talab qiladi.

Iqlim va rekreatsion resurslar

1. Tabiiy iqlim resurslari	1. Antrpogen omillar ta'siri ostida keskin o'zgarishlar xavfi bor. Tartibga solishni talab qiladi.
2. Umumiy ekologok balans resurslari	2. Yo'qolishga yaqin. Geomuhitni qaytarib bo'lmas o'zgarishlar xavfi bor. Diqqatga sazovor va tezda tartibga solishni talab qiladi.
3. Rekreatsion resurslar	3. Yo'qolish tez bormoqda. Ifloslanish kuchaymoqda. Diqqatga sazovor.

Zamon va makon resurslari

1. Hududiy, suv, kosmik makon resurslari	1. Iqtisodiyotga zidlik, natijasizlik, ifloslantirish faktlari kuzatilmoqda. Aholisi zich. Chiqindilar to'planishi. Diqqatga sazovor va tartibga solishni talab qiladi.
2. Zamon va makon resurslari	2. Eng noyob resurslardan biri. Insoniyat tizimi ravishda resurs haqida fikrlashga o'tgani yo'q. Ekologlar alam bilan hazil qiladilar: «Insoniyat hamma global muammolarni yechishi mumkin.»

Energiya resurslari

XIX asr boshigacha asosiy energiya resursi yog'och bo'lgan. Keyinchalik uning ahamiyati pasaya boshladi va asta-sekin birinchi "energiya o'tishi" – ko'miridan keng foydalanish ko'zga tashlandi. Lekin ko'mir hukmronligi uzoqqa bormadi chunki uning o'rniga yoqilg'ining boshqa turlari bo'lmish neft va tabiiy gaz qazib olinishi va iste'mol qilinishi keldi.

Hozirda umumjahon yoqilg'i zaxirasidan (issiqlik qobiliyati 60 foizga cha), neft va gaz (27 foiz) ni tashkil etadi Umumiy jahon ishlab chiqarishda (qazib chiqarishida) – ahvol boshqacha: ko'mir 30 foiz, neft va gaz esa 67 foizga to'g'ri keladi. Neftning ishonchli zaxiralari dunyoda 1410 mlrd t (umumiy topilgan – 250-300 mlrd. t), tabiiy gaz – 146 trln. m³ (2000)dir. OPEK tashkilotning iqtisodiy guruhiga kirgan mamlakatlarning ulishi jahon neft zaxiralarning 77 foizidan ortiq va tabiiy gazning 41 foizini tashkil qiladi.

"Optimistlar" bashoratiga qaraganda, jahondagi neft zaxiralari ikki-uch yuz yillikka yetishi mumkin; "pessimistlar" esa hozirgi neft zaxiralari sivilizatsiya ehtiyojini faqat bir necha o'n yilliklarga ta'milashi mumkin deb hisoblaydilar.

1960 yilda jahonda neft va gaz kondensatini qazib chiqarish 1 mlrd.ga yaqinni tabiiy gaz – 5 trln. m³ga yaqinni tashkil etar edi. 2000 yilda tegishlicha 3,5 mlrd. t. va 23 trln. m³ ga ortdi.

Hozirgi kunda neft qazib chiqarish haqiqiy zaxiralari butun dunyoni 40 yil davomida ta'minlay oladi. OPEK davlatlari bo'yicha bu ko'rsatkich o'rtta hisobda 77 yilni tashkil etadi. Shu bilan birga yirik ishlab chiqaruvchi mamlakatlarning zaxiralari bilan ta'minlanishi o'rtta hisobdan balandroq: Saudiya Arabistonida – taxminan 80 yil, Quvayt va Birlashgan Arab Amirliklarida – 100 yildan ortiq.

Yoqilg'i qazilmalarining boshqa turlari bo'yicha ham fikrlar beriladi. Jahon bo'yicha tabiiy gaz zaxiralari taxminan 60 yilga etishi mumkinligi, ko'mir esa – 200 yilga va undan ortiq.

Ko'mir zaxiralari olish yagona tizimi va uning klassifikatsiyasi yo'q. MIREs tashkilotning energetika kengashi ko'mirning 1,5 trln. t deb aniqladi. Texnik-iqtisodiy nuqtai nazaridan qazib chiqariladigan haqiqiy zaxiralar 2/3 qismini tashkil etadi (shundan 52 foizi – toshko'mir, 48 foizi– pista ko'mir) deb hisoblanadi.

Toshko'mirning haqiqiy zaxirasidan juda katta qismi bir necha mamlakatlarda: AQSH – j, MDH – 1/5, Xitoy – 1/5, Hindiston, Janubiy Afrika Respublikasi va Avstraliyada qazib olinadi. Ko'mirning sifati muhim ahamiyatga ega, jumladan kokslanuvchi ko'mirning qismi. Avstraliya, Germaniya, AQSHning umumiy zaxiralari uning qismi nihoyatda kattadir. Ko'p mamlakatlarda ekologik muammolar keskinlashgan va tabiat muhofazasi tadbirlarining qat'iyiligi munosabati bilan oltingugurt ko'mirga katta e'tibor beriladi.

Rivojlanayotgan davlatlarning ko'pchiligida na yirik neft zaxiralari, na ko'mir zaxiralari bor, ular chetdan kelayotgan sanoat toshko'mirni qazib chiqarish jahonda 3,5 mlrd. tonnaga yaqin, past navli ko'mir esa – 1 mlrd. tonnaga yaqin qazib olinadi. Oxirgi yillar bir qator sanoati rivojlangan davlatlarda qazib chiqarish sharoitlari noqulay bo'lgani va qazib olingan ko'mirning katta qismida oltingugurt mavjudligi ko'mir sanoatini inqirozga olib keldi. Davlatlar chetdan olib ko'mir keltirishga majbur bo'ldilar. Avstraliya, Kanada, JAR, Kolumbiya yirik eksportyorlarga aylanadilar.

Past navli toshko'mirning toshgan zaxiralar katta qismi sanoati rivojlangan mamlakatlarda to'plangan. AQSH, Germaniyaning, va Avstraliya zaxiralari miqdori bilan ajralib turadi. Ko'mirni qazib olish arzonligi (faqat ochiq usul bilan), uning issiq berish qobiliyati pastligiga qaramay arzon elektr energiyasini ishlab chiqarishini energiya resurslariga qaram bo'lib qolganlar. Unchalik rivojlanmagan mamlakatlarda asosiy qismi o'tin va biomassaning boshqa turlari hisobidan qoplanadi (bagasa, go'ng, nohol).

Energiya resurslarining kamchiligi va qazib chiqarish ustidan nazorat monopoliyasi paydo bo'lishi natijasida energetik holat energiyaresurslari defitsitiga (ayniqsa neftni), keskin narxlar oshishiga va 70-yillardagi jahon energetika krizisiga olib keldi. Xom ashoga va birlamchi energiyatarqatuvchilarga ehtiyot o'sishi topilgan zaxiralardan ancha oshib, resurslar bilan ta'minlash pasayib bordi.

Ishonchli neft zaxiralari

1-Jadval

Region va mamlakatlar	Zaxira, mird t (01.01.2000)	Jahon zaxiralari qismi (foiz)	Jahon qazib chiqarishdagi qismi (foiz 1997)	Zaxiralarni hozirgi qazib chiqarish darajasiga nisbatan
1. Shimoliy Amerika	4,3	3,5	13,8	9,2
2. Lotin Amerika	17,0	11,3	14,7	33,6
3. G'arbiy Yevropa	2,5	1,9	9,4	7,7
4. Markaziy-Sharqiy Yevropa	0,2	0,1	0,2	31,2
5. MDH	9,0	6,3	10,7	24,3
6. Rossiya	6,7	4,7	8,8	22,0
7. O'rta Sharq va Shimoliy Afrika	9,9	69,3	35,4	79,2
8. Saudiya Arabistoni	36,0	25,5	11,9	87,5
9. Afrika Sahroi Kabirdan janubga	4,7	3,3	5,3	25,4
10. Osiyo	5,4	4,0	9,7	16,0
11. Avstraliya va Okeaniya	0,4	0,3	0,8	13,8
12. Jahon miqyosida	140,4	100,0	100,0	41,0
13. OPEK mamlakatlari	109,1	77,6	40,8	77,4

Ishonchli gaz zaxiralari

2-Jadval

Region va mamlakatlar	Zaxira, mird t (01.01.2000)	Jahon zaxiralari qismi (foiz)	Jahonda qazib chiqarishdagi qismi (foiz 2007)	Zaxiralarni hozirgi qazib chiqarish darajasiga nisbatan
1. Shimoliy Amerika	6,46	4,4	30,2	9,2
2. Lotin Amerikasi	7,16	4,9	5,7	54,7
3. G'arbiy Yevropa	4,70	3,2	11,4	17,7
4. Markaziy-Sharqiy Yevropa	0,45	0,3	0,7	26,8
5. MDH	56,70	38,7	28,2	86,4
6. Rossiya	48,14	32,9	23,6	87,4
7. O'rta Sharq va Shimoliy Afrika	56,35	38,5	12,4	194,3
8. Afrika Sahroi Kabirdan janubga	4,33	3,0	0,5	397,2
9. Osiyo	8,87	6,1	9,6	40,2
10. Avstraliya va Okeaniya	1,41	0,9	1,3	41,2
11. Jahon miqyosida	146,43	100	100	61,9

Ekologik muammolar ham ma'lum darajada muhim o'tkirlik bilan ko'tarila boshladi. Ana shu vaqtda jahon resurslari tez kunda tugashi haqida birinchi mudhish bashoratlar paydo bo'ldi. Resurslarning isrofgarchiligi davridan energiyadan oqilona foydalanish davrida muqobil energetika ustida ishlar faol olib borilmoqda (quyosh va shamol energiyasidan foydalanish, suv ko'tarilaishi va pasayishi, geotermal va yadro energetikasi).

Mineral resurslar

Mineral resurslar – hisobga olingan kon zaxiralari – rudali va rudasiz, ustki qatlamlar va yer bag'rida, ko'llar va dengiz suvlari ostida, xo'jalikda ishlatiladiganlari.

Sanoat mahsulotlarini ishlab chiqarishining asosiy bazasi bo'lgan mineral resurslarga ehtiyoj yildan-yilga o'sib bormoqda. Har yili jahonda yer bag'ridan 100 mlrd. tonnadan ortiq turli mineral xom ashyo va yoqilg'i olinadi. Tarkibi va foydalanish xususiyatlari bo'yicha mineral resurslar ikki asosiy guruhga ajralib turadi: metall – qora, rangli, asl va radioaktiv; metalsiz – qurilish materiallari, kon-kimyxo xom ashyosi (sulfat, apatit, fosforit, kaliy, osh tuzi) va boshqalar.

Planetada mineral resurslar joylashuvi notekis ravishda bo'lib, bu holat turli tektonik jarayondagi ayrimliklari, ularni oldingi geologiya davrida paydo bo'lganligi va h.k.lar bilan bog'liqdir.

Mineral resurslar hamma turlarga ega bo'lgan hech bir davlat yo'q. Faqat 20-25 davlat jahon zaxiralarning 5 foizdan ortiq bir turdagi xom ashyoga ma'lum miqdorga ega; faqat 10 davlatga yaqin, ular orasida Rossiya, AQSH, Xitoy, Avstraliya, Kanada, JAR, Braziliya ham shunday bir turdagi xom ashyo qismini egallaydi.

Temir miqdori bo'yicha baholangan temir rudalarning jahondagi haqiqiy va ehtimolga yaqin zaxiralari 100 mlrd. tonnadan ortiq bo'lib, 1/3 qismi sobiq Ittifoq respublikalari hududida joylashgan (Rossiya, Qozog'iston, Ukraina). Braziliya, Kanada, Xitoy, Hindiston, Avstraliya, AQSH temir rudalarga juda bo'y.

Ma'lumki, alyuminiy – yer qatlamida keng tarqalgan metallidir. Boksitdagi glinozyom miqdori 40-60 foizni tashkil etadi, xom ashyoni tashib olishga qulay. Alyuminiy, rudalar, konlarning ko'pchiligi ekvator yaqinida joylashgan. Mamlakatimizning eng shimolida bu ruda konlari mavjud. Bir necha asosiy boksitga boy viloyatlar ajratiladi: Karib-Amazoniya, Gviana qo'tig'i, Avstraliya, Hindiston, O'rta Yer dengizi. Jahonda eng yirik va boksit zaxiralarga bo'y davlatlar: Braziliya, Gvineya, Avstraliya, Yamayka, Venesuela, Gayana, Surinamlarni aytilish mumkin.

Rangli metallarning rudalarida past va juda past foydali komponentlar – tipik holat (1 foiz kam). Birinchi navbatda asosiy konlarga metallni eritish xom ashyo mo'ljalini oldindan yaqqol aniqlab qo'yadi. Qora misning asosiy resurslari Afrikaning Zambiya, Zair ("mis belbog'i"), Amerikaning – Chili, AQSH, Kanadada mavjud. Mis rudalar yirik zaxiralari Rossiya, Qozog'iston, Xitoyda joylashgan. Faqatgina bir necha davlatlar rudalar va rudasiz foydali qazilmalar bo'yicha yetakchi o'rinda turadilar. Masalan, 90-yillar oxirida qazib chiqarish bo'yicha 2/3

qismi to'rt davlat qo'liga to'plangan edi: marganets bo'yicha – Xitoy, Ukraina, JAR va Braziliyada; kobalt bo'yicha – Kanada, Rossiya, Zair va Zambiya; xrom bo'yicha – JAR, Qozog'iston, Rossiya, O'zbekiston va Koreyada; vanadiy bo'yicha 100 foiz hammasi – JAR, Rossiya, Xitoy va AQSHda. Bir necha davlatlarda qo'rg'oshin zaxiralari va qazib chiqarish konsentratsiyasi baland (Xitoy, Avstraliya, AQSH, Kanada, Peru) va rux bo'yicha esa Kanada, Avstraliya, Xitoy, Peru, AQSH ham ajralib turadi.

Mineral o'g'itlar ishlab chiqarish uchun rudasiz qazilmalar orasidan xom ashyo zaxiralari katta ahamiyatga ega. Fosforit resurslarining katta qismi va qazib chiqarilishi AQSH, Marokash, Rossiya va Xitoydir. Bu xom ashyo turi resurslari Qozog'iston, Tunis, Iordaniya, Isroil, JAR, Braziliya, Nauru orolida talaygina. Kaliy tuzlari qatlamlari faqat bir necha davlatlarda uchraydi, shulardan Rossiya, Kanada, GFR, Fransiya, AQSH, Belorussiyani aytish mumkin.

Qazib chiqarish miqdori va mineral resurslardan foydalanishdagi o'zgarishlar xalqaro savdo-sotiqda nafaqat ko'pgina davlatlarning ijtimoiy-iqtisodiy holatiga ta'sir etadi, balki global xarajatlarga ega bo'lib, jahonda butun resurs holatini belgilaydi. Borish qiyin bo'lgan rayonlarda geologik qidirish ishlari kuchaytirilmoqda, resurslarni saqlay oladigan texnologiyalar va ikkinchi marta bo'ladigan xomashyodan foydalanish uslubi qo'llab kelinmoqda, muqobil energetika manbalaridan foydalanilmoqda va h.k. Bu harakatlar mineral resurslarining yaqin kelajakda yo'qolish haqidagi fikrlarni o'zgartirishga olib keldi.

“Zaxiralar” tushunchasi ancha o'zgaruvchan. Ularning miqdori fan va texnika taraqqiyoti jarayonida o'zgaradi, shu jumladan yangi, qazish qiyin bo'lgan qazilmalarni, konlarda barcha qidirish va tayyorlash shilarini olib borish. Ko'pgina rivojlanayotgan davlatlar uchun mineral resurslar zaxiralari kam o'rganilgan hududlar uchun xos narsa. Faqat 50-yillardan boshlangan davr ichida jahonda topilgan foydali qazilmalar zaxiraning 80 foizi rivojlanayotgan davlatlarga to'g'ri keladi.

Kontinental shelf bag'rida (neft va gaz konlaridan tashqari) ko'plab turli metallarning sanoati to'plami bir joyda yig'ilgan Avstraliya, Kanada, AQSH, Chili, Yaponiya va boshqa mamlakatlarning qirg'oqlarida temir, mis, nikel, qalay va boshqa minerallar qazib chiqarish uchun dengiz shaxtalari ishlamoqda. Muhimlaridan biri Malayziya, Myanma, Indoneziya, Tailand qirg'og'ida qalay sochmalari; AQSH (Alyaska) Tinch okeani qirg'og'ida – oltin sochmalari, Avstraliya, Hindiston, Braziliya, Qirg'izistonda – noyob metallar.

Kelajakda dengiz qirg'og'idagi sochmalar ko'p minerallarning jahonda qazib chiqarishda asosiy manbalaridan bo'lib qoladi. Jahon okeanning shelf chekkasida foydali qazilmalarni qazib chiqarish ishlari hali olib borilmaydi. Biroq okeanning chuqur joylarida mineral resurslar salohiyati deyarli katta bo'lib, hisoblarga ko'ra barcha kontinentlardagi yoki undan ham sezilar darajada ko'proq.

Jahondagi resurslar holatini boshqa yo'llar bilan yaxshilash mumkin, shu jumladan metallardan ikkinchi marta foydalanish masalan, o'rniga boshqa materiallardan foydalanish (plastmassa, keramika va h. k.). AQSH va G'arbiy Yevropada ikkinchi marta ishlatiladigan xom ashyoni umumiy narxi birinchi marta foydalanadigan resurslar narxidan 15-20 foizgacha baholanadi.

Planetaning mineral xom ashyo resurslaridan kompleks va ratsional foydalanish – hozirgi vaqtda texnik siyosatining muhim yo'nalishlaridan biridir.

Yer resurslari

Yer resurslari va tuproq qatlami – butun tirik tabiatning poydevori va inson uchun oziq-ovqat va qishloq xo'jalik xom ashyosini ishlab chiqarishga baza bo'lib keladi.

Planeta yer fondining faqat 1/3 qismi – bu qishloq xo'jalik yer-suvlari 94,8 mlrd. ga). Qolgan hudud – bu imoratlar va yo'llar bilan band bo'lgan yerlar, tog'lar, sahrolar, muzliklar, o'rmonlar botqoqlik va h.k.

Qishloq xo'jalik yer-suvlarni, ko'p yillik o'simliklar (bog'lar, plantatsiyalar), tabiiy yaylovlar va o'tloqlar kiradi. Dunyo davlatlari bo'yicha qishloq xo'jaligida ishlama yerlar va o'tloqlar o'rtasidagi nisbat turlicha (11.4- jadval). Hozirgi vaqtda ishlama yerlar qishloq xo'jaligining 28 foizga yaqini (1,4 mlrd. ga yaqin va 70 foiz (3,4 mlrd. ga) chorvachilikda ishlatiladi. (Pichanzorlar, yaylovlar, o'tloqlar). O'tloqlar g'alla va boshqa texnik ekinlarni ishlab chiqarish maqsadida haydalsa ham, bu nobudgarchilik bo'ladi. O'tgan 100 yil davomida dehqonchilik uchun yer maydonlarining tozalanishi miqdori insoniyatning o'tgan ming yilligida qilganidan ko'proqdir.

Hozir esa dunyoda holat boshqacha. Qishloq xo'jaligini o'zlashtirish uchun rezervlar yo'q, faqat o'rmonlar va ekstremal hududlar qolgan. Shu bilan birga ko'p mamalakatlarda yer resurslari tez kamaymoqda: mahsuldor yerlar qurilishlar ostida, tog' sanoati ishlari, shaharlar va boshqa aholi punktlari bilan band bo'lmoqda. Ishlanma yer katta maydonlari degradatsiya natijasida yo'qolib ketmoqda.

Rivojlangan davlatlarda qishloq xo'jaligining serhosilligi va mahsuldorligi yerlarni yo'qolishining o'rnini bossa, rivojlanayotgan davlatlarda ko'rinish boshqacha. Aholi sonining tez o'sishi oxirgi 50 yil davomida oziq-ovqat ehtiyoji 4 barobar o'sishiga olib keldi. Bu holat yer resurslariga va yer qatlamiga rivojlanayotgan davlatlarning aholisi zich rayonlariga ortiqcha "bosim" bo'lmoqda. Dunyodagi ishlanma yerlarning yarmisi "holdan toyishi", aqlga sig'maydigan darajada foydalaniladi. Aytish kerakli, sivilizatsiya rivojlanishi tarixida 2 mlrd. ga yaqin mahsuldor yerlar yo'qoldi, hozirgi ishlanma yerlarning maydonidan ko'pdir. Butun dunyoda yer qatlamining degradatsiyasi kuchayib bormoqda, uning sababi – yerdan noto'g'ri foydalanishdir.

Tuproq qatlamini saqlashning asosiy vazifasi uning hosildorligini qo'llab-quvvatlashdir. Planeta tuproq qatlamining s qismi issiqlik va suv bilan ta'minlanmagani sababli mahsuldorligi pasayib ketmoqda. Tuproq qatlamining yarmisi qurg'oqchilik va yarimqurg'oqchilik zonalarda joylashgan va ko'pincha tuproq eroziyasi yuzaga keladi, buzilgan tuproq juda sekin tiklanadi, tabiiy sharoitda tuproqni qayta tiklashga yuzlab yillar kerak bo'ladi. Hisob-kitoblarga ko'ra, har yili yer yuzida eroziya natijasida qishloq xo'jalik oborotidan 6-7 mln. ga tuproq, botqoqlik, to'zalash ishlari, yuvilishi natijasida yana 1,5 mln. ga yo'qoladi.

Planetada tuproq qatlami ustki hosildor qatlami o'n yilda. 7 foiz tezlik bilan kuchdan qoladi. Iqlimi o'rtacha zonalarga qaraganda, ekvator mintaqasi va tropik rayonlarda tuproq tarkibi va sharros yomg'irlar natijasida tuproq qatlami ko'proq kuchdan qoladi. Arid zonalarda esa qishloq xo'jaligiga havoga chang, qum, tuproqni ko'taradigan bo'ronlar katta zarar keltiradi. Ba'zida shamol tuproq qatlamini 15-20 sm.ga puffab chiqarib, uni katta masofalarga ko'chiradi.

Region	Ta'minlanish (foizda)
1. Dunyo	0,24
2. Yevropa	0,28
3. Osiyo	0,15
4. MDH	0,81
5. Shimoliy Amerika	0,65
6. Janubiy Amerika	0,49
7. Afrika	0,30
8. Avstraliya va Yangi Zelandiya	1,37

O'rmon resurslari

Planetamizda 4 mird. ga yaqin yerlar o'rmonlar bilan band, bu quruqlikning 30 foizini tashkil etadi. Ikkita maydoni teng o'rmon mintaqalari aniq ku'zatiilib turibdi: shimoliy (ignabargli daraxtlar turi ko'p uchraydigan), janubiy (97 foiz bargi qalin o'rmonlardan iborat).

Yer yuzidagi o'rmon resurslari qit'alar hududi va davlatlarda bir me'yorda taqsimlanmagan. O'rmon maydoni miqdori bo'yicha yirik regionlar orasidan Lotin Amerikasi ajralib turadi. Ayrim davlatlar orasidan Rossiya, Braziliya, AQSH, Kanada, Indoneziya, Zair va boshqa davlatlar yirik o'rmon massivlariga ega.

Ko'rsatkichlar bo'yicha (region hududidagi o'rmonlar qismi) eng yuqori ko'rsatkich Lotin Amerikasiga, eng past – Avstraliyaga to'g'ri keladi. G'oyatda o'rmoni ko'p davlatlar (o'rmon maydoni 50 foizdan yuqori), o'rta o'rmonli va kam o'rmonlilarga ajratilgan. Oxirgi arid zonalarda joylashgan Jazoir, Liviya, Misr, Saudiya Arabistoni, Afg'oniston, Pokiston va boshqalar. O'rmoni ko'p davlatlar ekvator va namli tropik o'rmonlar zonasida joylashgan (Surinam, Gayana, Ekvador, Malayziya, Indoneziya, Myanma, Laos), iqlimi o'rta zonalarning o'rmon massivlarida Finlandiya, Shvetsiya, Rossiya, Kanada va boshqalar.

O'tgan asrlarda shimoldagi o'rmonlardan intensiv foydalanilgan va yo'qotilgan. Ammo hozirgi vaqtda bu regionda o'rmon qatlami butunlay tiklangan (ikkinchi marotaba ekilgan o'rmonlar hisobidan ko'paygan). Faqat Rossiyada o'rmonlarni qayta tiklash ishlaridan kesib tashlash miqdori oshib ketgan.

Janubiy mintaqada o'rmonlarning 2/3 qismi ekvatorial va namli tropik o'rmonlarga to'g'ri keladi. Bu o'rmon massivlarini "planetaning o'pkasi" deb ataydilar. Ularning atmosferada inson uchun eng zarur kislorodni qayta tiklashga

ahamiyati ulkandir. Bu o'rmon maydonlarining ko'pi (ekvatorial va subekvatorial iqlim zonasida) Braziliya (33 foiz), Indoneziya (10 foiz), Zair (10 foiz), Kolumbiya, Peru, Hindiston va boshqa davlatlarga to'g'ri keladi. Biroq oxirgi o'n yilliklarda tropik o'rmonlarga katta zarar keltirilgan. Ular yiliga 11-12 mln. ga tezligi bilan kesib tashlanmoqda; bu ularning tabiiy qayta tiklanishidan o'n barobar tezroqdir. Kosmik tasvirlar yordamida rasmiy statistik ma'lumotlarga o'zgartirishlar kiritiladi. Shunday qilib Salvador, Yamayka va Gaitida o'rmonlar yo'q bo'lib ketdi. Filippinda o'rmon bilan qoplangan maydon hududning 20 foizini tashkil etadi (mamlakatning rasmiy ma'lumotlariga ko'ra boshqacha—40-50 foiz). Nepalda o'rmonlarga hududning j qismi to'g'ri keladi. Masalan, Himolay, And va Atlas Afrika yassi tog'ligi va boshqa yer yuzidagi rayonlarda o'rmonlarni yo'qotilish juda jiddiy muammolardan biri bo'lmoqda.

O'rmonlarning ko'p bo'lishi (ayniqsa, nihoyat xilma-xil turlari bilan ajralib turadigan tropik o'rmonlar) hayvon va o'simliklarning yashash muhitini yo'qolishiga olib kelmoqda planetamizda 120 ga yaqin hayvonlar turlari yo'q bo'ldi (yaqin yillar orasidagi 30 yil davomida 100 ga yaqin turlarini shunday qismat kutmoqda).

Suv resurslari

Suv barcha tirik organizmlarning yashashi uchun kerakli omildir. Hayotning o'zi ham, insonning butun xo'jalik faoliyati suv resurslaridan foydalanishi bilan bog'liq. Yer kurrasidagi suv resurslaridan katta qismi Dunyo Okeani suvlari – 96 foizi (miqdori bo'yicha), yerosti suvlari – 2 foizga yaqin, muzliklar – 2 foizga yaqin va faqat 0,02 foiz qit'alar yuzidagi suvlar (daryolar, ko'llar, botqoqliklar). Chuchuk suvlar zaxirasi barcha suvning miqdoridan 0,6 foizni tashkil etadi. Hozir qayerda suv yetishmasa, shu yerda umuman tabiatda yo'q, undan intensiv foydalanadilar yoki ishlatish uchun yaroqsiz bo'lib qolgan (chiqindilar bilan ifloslangan).

Hozirgi kunda yer yuzida bu qimmatbaho resursni iste'mol qilish yiliga 3500 km³, ya'ni planetada har bir yashovchi kishiga 650 m³ suv to'g'ri keladi. Bu juda katta miqdor; insonning faqat fiziologik ehtiyojini qondirish uchun kuniga 2,5 l suv yetarli, lekin shu arzimagan suv miqdori bilan ko'p region va davlatlar ta'minlanmagan.

Yerdagi quruqlikning 60 foizi umumiy maydoni chuchuk suv kerakli miqdorda yetishmaydigan zonalarga to'g'ri keladi. Insoniyatning j qismi suv yetishmasligini sezadi, 1 mlrd.dan ortiq aholi suv yetishmovchiligidan va ichimlik suvini sifatsizligidan azob chekmoqda (ichak kasalliklari).

Chuchuk suvdan sanoat va qishloq xo'jaligida foydalaniladi. Ammo suv resurslarning ko'p qismi – bu Dunyo okeanining suvlari, ular esa nafaqat ichish uchun, balki texnologik ehtiyojlar uchun yaramaydi. Hozirgi zamon texnologiyalar va injenerlik san'ati muammosi ko'p mamlakatlar uchun yaqin yillarda ham yechilmay qoladi.

Chuchuk suvlarning imkoniyati kam va yer yuzida notekis taqsimlanishi, yuzadagi va yer ostidagi suvlarni ifloslanishi insoniyatning global resurs

muammosi bo'Imoqda. Suv tanqisligini bartaraf qilish yo'li – undan ratsional foydalanishdir.

Dunyo okeanining resurslari o'zlashtirishi

Suv resurslari muammosi bilan bir qatorda mustaqil kompleks muammo bo'lib Dunyo okean resurslarini o'zlashtirishi masalasi turmoqda. Okean quruqlikka qaraganda Yerning katta miqdordagi yer sahnini (71 foiz) egallaydi. Okean ko'p hayot shakllarining paydo bo'lishi va rivojlanishiga sabab bo'ldi: hayvon organizm turkumlarining 75 foiz gidrosferada vujudga kelgan. Okeanning biomassasida 150 ming organizm turlari topilgan. Hozirgi vaqtda Dunyo okeani Yer kurrasida hayot uchun kerakli sharoitlar yaratishda katta rol o'ynaydi. U havoga kislorodning taxminan 20 foiz oqsil modda bilan ta'minlaydi.

O'ylaydilarki, Dunyo okeani kelajakda insoniyatning "chanqog'ini bosadi". Dengiz suvini chuchuk qilish usullari murakkabdir va qimmatga tushadi, ammo shunday suvdan Quvayt, Jazoir, Liviya, Bermud va Bagam orollarida, AQSHning bir necha rayonlarida foydalanadilar. MDHda, Mang'ishloq yarimoroliga (Qozog'iston) dengiz suvini chuchuk qilish qurilmasi ishlanmoqda.

Bundan tashqari, okean chuchuk suvidan foydalanishning yana bir real imkoniyati bor: suvga muhtoj davlatlarga Yerning shimoliy va janubiy muz qatlamidan bo'linib ketayotgan ko'chma muz tog'larini buksirovka qilish. Dunyo okeanining bundan keyingi ilmiy-tekshirish va o'zlashtirishi ishlari masalasini hal etish, kelajakda va boshqa global muammolarni yechishga ta'sir etishi mumkin. Ulardan bir nechtasini sanab o'tamiz.

Dunyo okeani resurslarining eng muhim qismi – biologik resurslar. Olimlarning o'ylashicha, bu resurslar 30 mlrd. aholini to'ydirishga qodir. Dunyo okeani – juda katta mineral xom ashyo zaxirasiga ega. Yildan-yilga shu resurslarni ishlatish jarayoni kengaymoqda. Dengiz ostidan hozirgi paytda dunyoda ishlab chiqarilgan neftning j qismi, kassiteritning 12 foiz (Indoneziya, Malayziya va Tailand qirg'oqlarida), JAR va Namibiya qirg'oqlaridagi qumlardan olmoslar, o'g'it uchun fosfor konkresiyasi million tonnalab ishlab chiqarilmoqda. 1999 yilda Yangi Gvineyaning sharq tomonida okean ostidan nihoyatda boy temir, sink, mis, oltin va kumush kompleks rudalarining qazib chiqarish ulkan loyihasi amalga oshirila boshladi. Okeanning energetik salohiyati juda katta (Dunyo okeanining birgina suv qalqish jarayoni insoniyatni energiya bilan ta'minlay oladi, lekin hozircha bu kelajak salohiyati.)

Yer yuzida ishlab chiqarishning rivoji va almashuv uchun Dunyo okeanining transport ahamiyati juda katta. Okeanda insoniyatning xo'jalik faoliyati oqibatida ko'p chiqindilar to'planadi (okean suvlarining kimyo va fizik ta'siri va tirik organizmlarning biologik ta'siri natijasida tushayotgan chiqindilarni tozalaydi. Ammo insoniyat okeanning o'z-o'zini tozalash qobiliyatidan noto'g'ri foydalanish, juda og'ir oqibatlariga olib keladi). Dunyo okeanining resurslarini o'zlashtirish va uni saqlash, shubhasiz, insoniyatning global muammolaridan biridir.

Ekologiya: insoniyat taqdiriga kalit

Yer tarixining 4,5 mlrd. yil davomida amalda to'lgan tabiiy jarayoniga nisbatan, insonning ta'siri ilgari ahamiyatga ega bo'lmagan. Inson yer qoplamini faqat 40000 yilga yaqin faol o'zlashtirmoqda. Ammo aholi sonining o'sishi va texnika rivojlanishi ta'sirida yildan-yilga sezilarli bo'lmoqda. Ilgari ko'tarilgan muammolarining o'tkirligi va miqyosi hozirgi asrning hodisa va jarayonlariga teng kelmoqda.

Inson faoliyatining hamma yo'nalishida yirik hudud sakrash bo'lib o'tdi – ishlab chiqarish, harbiy ish, transport, aloqa, savdo-sotiqda va h.k. Xo'jalik faoliyati hozirgi kunda ilgari qo'li yetmagan hududlarga iqlim va geografiya tomonidan: qutb zonalar, Dunyo okeani, kosmosga ta'sir qilmoqda.

V.I.Vernadskiyning “Neosfera haqida bir necha so'z” (1944) mashhur asarida voqealarga quyidagi baho berilgan: “planetamizning tarixida inson uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan keskin payt keldi. Bu payt million, aniqrog'i, milliard yillar tayyorlanib kelgan. Millionlab inson avlodlariga chuqur singib ketgan. Jamiyatning rivojlanishi biosfera rivojlanishi bilan bog'liqligi haqidagi tushunchani V.I.Vernadskiy taklif etgan. U ishlab chiqqan biosfera haqidagi ta'limotida Vernadskiy qonuniy jarayon tiklanish va planetaning biosferasida aqlning ustunligi qaror topishi haqida fikr yuritiladi. Jamiyat rivojlanishining qonuniyati biosferani saqlash, boyitish, takomillashtirishga, talon-torojga va barbod qilmaslikka qaratalishi kerak. Olim bir qancha o'zaro bog'langan jarayonlarni alohida ajratadi. Bu jarayonlarga hozirgi bosqichda “insoniyatni bir butunday vujudga kelishi” deb baho berdi. Diqqatga loyiqdir, bu fikrlar insoniyat hozirgi vaqtda “global” deb atalgan muammolar kompleksi bilan real to'qnashmaguncha aytilgan edi. Insoniyat tarixida, butun Yer biosferasi tarixida keskin va burilish momenti kelgani haqida gapirishga majbur bo'ldi.

XX asrning ilmiy yutuqlari dunyoni idora qilishni barpo qildilar, lekin insoniyatning xo'jalik faoliyati tabiiy resurslardan intensiv foydalanish, chiqindilarning ulkan miqyos – mana bu planetamizning imkoniyatlari: uning resurs salohiyati atmosfera, daryo, dengiz, okeanlarning o'z-o'zini tozalash qobiliyati qarama-qarshiligini ko'rsatib turibdi.

Tabiiy landshaftlarni antropogen o'zgarishlari oxirgi 50 yil ichida juda aktiv olib borilar edi, shuning uchun Yerda odamning qo'li yetmagan deyarli katta hududlar qolmadi. Yer sharida quruqlikning yarmiga yaqinini xilma-xil tabiiy-antropogen tuzim tashkil qiladi – dehqonchilik, o'tloqlar, o'rmon xo'jaligi va boshqalar.

Ekologik xavf: ayrim ko'rsatkichlar va umumiy tanglik

Har kungi ishlar bilan band bo'lgan inson atrofidagi muhitda asta-sekin to'planayotgan siljishlarni odatda ko'rmaydi yoki ahamiyat bermaydi. Ammo ma'lumki, son sifatga aylanadi, to'planayotgan siljishlar falokatga olib keladi. Biroq, falokatlar muhitni tanglik holatining ayrim ko'rsatkichlari va insonning

unga munosabati oxirgi o'n yilliklarda odamlar borgan sari bu haqiqatni tushuna boshlaydilar: insoniyat muhitni puxta nazorat qilishi (monitoring), o'zaro munosabatlarning barcha qoidalariga rioya qilishi kerak.

Ekologik tangliklar va falokatlar ikki turga ajratiladi: 1) tabiiy jarayonlar oqibatida yuzaga kelgan; 2) maqsadga muvofiq ravishda tabiatdan foydalanmaslik va boshqa antropogen omillar oqibatida.

Muzliklarning bostirib kelishi, vulqonlarning otilishi, tog'larning paydo bo'lishi, zilzila va u bilan bog'liq sunami, dovullar, suv toshqinlari, yer va qor ko'chishlari va boshqalar – yerning tabiiy omillarining oqibati. Ular planetamizda muayyan qonunga muvofiq. Lekin XX asrda inson va iqtisodiy yo'qotishlar bir necha marotaba ko'paydi.

Tabiiy ofatlarning sababi biz yashayotgan kunlarda insoniyatini faoliyatining provokasion roli yaqqol ko'rinish turibdi. Tabiiy ofatlar sababini o'rganish, ularni oldini olish, prognoz qilish uslublariga qaramay, insonlarning tabiiy ofatlardan qurbon bo'lishi soni va material yo'qotishlar to'xtovsiz o'sib kelmoqda. Asosiy sabab shundaki, aholi soni o'sishi bilan birga geografik holati va tabiiy sharoitlari ofatlarga bir joyda to'planish borgan sari kuchayib kelmoqda.

Lekin, boshqa ekologik tanglik ham paydo bo'ldi. Yuz yilliklar davomida inson tabiatni nazoratsiz bo'ysundirgandir. Ammo tabiat insonning har bir notog'ri, o'ylamasdan qilgan qadamidan "o'ch" olgandek. Inson atrofimizdagi tabiatni shunday holatga olib bordiki, shuning o'zi miqyosi bo'yicha falokatdir. Atmosfera ifloslangan, shuning natijasida suv, havo ifloslana boshladi, so'ng esa sanoat chiqindilari bu ishni davom ettirdi. Hosildor yerlarning million gektari yo'q bo'lib ketdi, planeta kimyo va radioaktiv chiqindilari bilan zaharlandi, o'rmonlar yo'qolishi, sahrolar paydo bo'lishi misli ko'rilmagan darajalarga yetdi. Biosfera buzilmoqda. O'z faoliyati sababli odamzotning o'zini o'zi yo'q qilishi xavfi ko'paymoqda. Jamiyat va tabiat o'rtasidagi to'qnashish tabiiy tizimlarda salbiy o'zgarishlar paydo bo'lish xavfi Yer planetasida hozir va kelajakda yashovchilar uchun tabiiy sharoitlar va resurslarga putur yetib ishlab chiqarish kuchlarining o'sishi, planeta aholisining tez o'sishi, urbanizatsiya, fan va texnikani tez rivojlanishi katalizatorlari bo'lib qoldi.

Oxirgi yillarda tabiatni saqlashning turli tadbirlar o'tkazilishi munosabati bilan ko'p rayonlarda ahvol yaxshi tomonga o'zgarsa ham, rivojlangan mamlakatlarda ekologik holat jiddiyligicha qolayapti. Kichik hududlarda yirik korxonalar va transport lokalizatsiya bo'lgani katta shaharlarda birinchi navbatda atmosferani ifloslantirmoqda va odamlarning salomatligiga katta ta'sir etmoqda. "Smog" (fotokimyo tumani) atamasi mashhur. Ifloslantiruvchi moddalarning uzoq joylarga tarqashi sababli atmosferada kislotali yomg'irlar yog'adi, ulardan daryolar, ko'llar tuproq qatlami, o'simliklar va binolar ham zarar ko'radi.

Ammo oxirgi yigirma yil davomidagi ilmiy tadqiqotlar va ijtimoiy amaliyot shuni ko'rsatadiki, global ekologiya muammosi asta-sekin umumiy ekologiya tangligi qirrasida turgan rivojlanayotgan regionlarga ko'chib o'tmoqda. Ko'pgina rivojlanayotgan mamlakatlarda ijtimoiy-ekologik muhitning jiddiyligi quyidagi sabablar bilan bog'liq:

♦ Zonalarning tabiiy sharoitlari bilan (rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pi tropiklarda joylashgan. Bu regionlarning ekologik tizimi juda ham qaltis, tez sur'atlar va katta masshtablar bilan orqaga ketmoqda).

♦ An'anaviy yo'l bilan rivojlanish biosferaga kuchli bosim bo'lmoqda (aholining tez o'sishi, an'anaviy qishloq xo'jaligi, chetdan kelgan qishloq xo'jalik ekinlarini o'stirish, mineral xom ashyoni qazib chiqarish va eksport qilish va h.k.

Turli regionlar bilan o'zaro aloqadorligi va bir-biriga bog'liq bo'lganligi (rivojlangan mamlakatlardan ekologik xavfli ishlab chiqarish sohaslarini rivojlanayotgan mamlakatlarga "iflos ko'chirish").

♦ Mamlakatning ma'lum darajada rivojlanmagani, ilgari metropoliya davlatlariga qaramligi (investitsiya jalb qilish maqsadida ekologik tavakkalga ko'z yumish.)

Sanoati rivojlangan mamlakatlar uchun ekologik muammolar industrial xarakterga ega bo'lsa, rivojlanayotgan davlatlar uchun ijtimoiy-ekologik omillar tabiiy resurslar (o'rmonlar, tuproq qatlami, boshqa tabiiy boyliklar) qaytadan foydalanishi bilan bog'liq. Oxirgi yillarda shu davlatlarning industrial rayonlariga (sanoat ishlab chiqarish rivojlanishi bilan) muhitni ifloslantirish kuchayib bormoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning bir guruhi rasmiy ravishda ekologik tadbirlar ularning rivojlanishiga to'siq bo'lmasligini talab qildi, chunki tadbirlarga ajratilgan mablag'lar iqtisodiy rivojlanishning bosh yo'naltirishdan chalg'itilmoqda.

Rivojlanayotgan davlatlar rivojlanganlarni mas'uliyatni tan olmasliklarida, planeta muhitini ifloslantirishda, "ozon teshiklarini" ko'payishi, "parnik effekti", iqlimi o'zgarishi va h.k.larda ayblamoqdalar. Ular iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar ekologik falokatni oldini olishning global harakatlarda bosh rolni zimmalariga olishi kerak deb hisoblaydilar.

Ifloslantirish manbalari

Keng ma'noda chiqindilar – insoniyat atrofidagi xo'jalik ishlari, energiya olish va hayot jarayonida chiqadigan narsalardir. Bu maishiy ahlatlar atmosfera va gidrosferaga tushadigan sanoat va qishloq xo'jalik chiqindilari, Dunyo okeanining hayotiga zararli neft oqimi, tuproq qatlamiga singib ketadigan, so'ng suv va insonning oziq-ovqatiga o'tadigan og'ir metallar va zararli moddalar. Bu AES chiqindilari ham, ularni hali ham ko'mishni o'rgana olmadilar.

Eng ko'p ahlat – yirik shaharlarda bo'ladi (masalan, Nyu-Yorkdagi har bir yashovchi yil davomida o'zining og'irlikdan 9 marta ko'proq ahlat tashlaydi, Parijlik – 6 marta, Manilada yashovchilar – 2,5 marta. Sabablaridan biri shuki, yirik shaharlarga mahsulot yuz-ming kilometr narida olib kelinadi, shuning uchun mahsulotning ko'rkamligi va sifatilligi bo'lgan qadoqlashning solishtirma og'irligi yanada ko'payadi. Mahsulotning narxida bo'lishi o'n dollarning bir dollarini amerikaliklar, masalan, qadoqlashga to'laydilar. Chiqindilarni yo'qotish

haqiqatdan global muammo bo'lib qoldi. G'arbiy Germaniyada chiqindilarni to'plash va qayta ishlab chiqish Yel davlatlari milliy mahsulotini 1,5 foiz ga yaqin beradi. Faqat qattiq maishiy chiqindilarning miqdori ko'payishi yiliga 3 foizni tashkil etadi.

Ko'p vaqtdan beri planetada atrofdeg muhitning ifloslanishidan iqtisodiy ziyonning yillik YaIM miqdorigan antropogen ta'siri ostida kuchaymoqda. Shunda tabiatni saqlash tadbirlariga o'rta hisobda YaIMning 2-3 foizidan ko'paymaydi. Shubhasiz, atrofdeg muhitning holatiga sanoat va qishloq xo'jaligi (ayniqsa industrial rivojlangan mamlakatlarda) kuchli va sezilarli darajada ta'sir etmoqda.

Ana shularning hammasi bilan barcha, masalan, atmosferani ko'proq ifloslantirayotgan sanoat sohalari aytilish mumkin. Bu energetika (ayniqsa TES), rangli metallurgiya, neftni qayta ishlash, koksokimyo, sement ishlab chiqarish va boshqalardir. Birinchi navbatda suvni ifloslantiruvchi sohalarga selluloza-qog'oz va go'sht-sut ishlab chiqarish sanoati, neftni qazib chiqarish sanoati ham kiradi. Yer resurslarining hamma ishlab chiqarish sohalari, qurilish materiallari sanoati va boshqalar o'z ta'sirini ko'rsatmoqda. Ba'zi sanoat sohalari tabiiy muhitga barcha yo'nalishlarda salbiy ta'sir etmoqda va suv, havo, tuproq qatlamini ifloslantirmoqda. Bularga asosan kimyo, qora metallurgiya, plastmassa va sintetik tola ishlab chiqarish, oziq-ovqat sanoati (ayniqsa kraxmal va shakar ishlab chiqarish) va boshqalar kiradi. Bu ro'yxatni davom ettirish mumkin. Sanoatning barcha sohalari va qishloq xo'jaligi turli darajada atrofimizdagi tabiatni ifloslantiruvchi bo'lib, aholining salomatligiga salbiy ta'sir qilmoqda.

Bir necha misollar keltiramiz. 1 tonna cho'yan eritishda atmosferaga ko'tariladigan qattiq zarrachalar (chang) 4,5 kg, sera gazi – 2,7 kg, marganes – 0,5 kg ni tashkil etadi. Shular ichida mishiak, fosfor, surma, qo'rg'oshin, simob parlari, smolali moddalar bor. Aglomeratsion fabrika trubalaridan "tulki dumlari" – to'q sariq rangli (seraning kuyish mahsuli) osmon tomon cho'zilib turibdi. 1 tonna alyuminiy olish uchun (texnologik bog'liq) 38 kgdan 47 kggacha ftor sarf qilinadi, shundan 65 foizga yaqini atmosferaga ko'tariladi. Kimyo sanoati havo havzasini zararli moddalarga o'xshab stirol, fenol, atseton, uglerod oksidi, sera dioksidi, sera angidridi, serovodorod, xlor va ftor birikmalari bilan to'ldiradi. Bu moddalarning ko'pi kanserogen va narkotik ta'siriga ega.

Bunga qo'shib atmosferaga chiqayotgan avtotransport gazlarining (uglerod va azot oksidlari juda xavfli) ta'sirini aytilish mumkin. Bu turdagi ifloslantirishdan yirik shaharlar va sanoat markazlarida yashovchilar azob chekmoqdalar.

BMTning global ekologik monitoringi ma'lumotiga ko'p daryolarning 10 foiz (nazorat ostidagilar) oqava suvlaridan ifloslangan (asosiy aybdorlar – birinchi navbatda sanoat va qishloq xo'jaligi). Yevropa daryolarida nitrat o'rta hisobda mumkin bo'lgandan 45 marta balanddir. Suvlarning pestitsid va fosforit bilan ifloslantirish keng tarqaldi. Shunisi qiziqki, Tanzaniya, Kolumbiya, Malayziya daryolarida pestitsidlar darajasi Yevropanikidan balandroq. Dengiz qirg'oqlarida, daryolar quyilishi joylarida sanoat va maishiy oqavalar natijasida ekologik vaziyat yomonlashmoqda.

Bozor iqtisodiyoti rivojlangan davlatlar (ular da planeta aholisining 1/8 qismi yashaydi) butun dunyo ifloslanishining 2/3 qismidan ortig'ini ishlab chiqaradilar. Haqiqatdan, hozir bu mamlakatlarda muhitni ifloslantirish uchun mas'uliyat kuchaydi. Ohirgi yillarda tabiatni saqlash ijtimoiy masalalari asta-sekin foyda olishda ustunroq ahamiyatga ega bo'layapti, chunki jamoa va davlatlar tomonidan bosim kuchaymoqda. Bu atrofda muhitni muhofaza qilish muammosini yechishga yaxshi ta'sir qiladigan vositalarni qidirish, yangi texnologiyalarni ishlab chiqish, qishloq xo'jaligi va sanoat korxonalarining oz chiqindilar sikliga o'tishga rag'batlantiradi.

Lekin tabiatni muhofaza qilishga ajratilgan mablag'lar o'sishiga va ba'zi zararli komponentlarning chiqishi 23-30 foiz kamaytirilishga qaramay, ularning umumiy miqdori hali juda baland. Ifloslantirish muammosi bilan kurash hali ham yechimidan uzoq.

“Parnik effekti”

Ma'lumki, karbonat angidrid atmosferada issiqxonaning oynasiga o'xshab quyoshning energiya nurlarini o'tkazadi, lekin Yerning issiqlik nurlarini saqlab qoladi va shu bilan “parnik effekti” deb nomlangan hodisa vujudga keladi. Atmosferada uglerod dioksidi o'sadi (o'rmonlarni kesish va yondirish, sanoat chiqindilari va transport gazi bilan ifloslantirish va h.k. natijasida). Olimlarning fikricha (bu holat haqida olimlar orasida tortishuvlar ketmoqda) xlorofloruglerodlarning (XFU) atmosferaga ko'tarilishi iqlimning isishiga olib keladi. Shunday qilib, insoniyat taraqqiyotining Yer iqlimiga ta'siri – real narsa.

Oxirgi yuz yillikning 80-yillarida to'rt eng issiq yillar to'g'ri keladi (1988 eng issiq yil bo'ldi), so'z yer sharida iqlimning global isishi haqida ketayapti. Olimlarning xulosalari tasdiqlandi, dunyodagi eng muhim rayonlarda ob-havo sharoitlari “parnik effekti” kuchayishi natijasida hayot sharoitlari qanday bo'lishi mumkinligini ko'rsatib turibdi.

Bashorat bo'yicha havo harorati (25 yil oldingi bilan taqqoslansa) 2020 yilga 2,5°, 2050 yilga – 3-4° C ga ko'tariladi. “Parnik effekti” planetaning iqlimini buzib, faqat unga hos bo'lgan muhim hodisalar: yog'inlar miqdori, shamol yo'nalishi, bulutlar qatlami, okean oqimlari va qutb muzliklarining hajmi o'zgaradi. Dunyo okeanining past-balandlik darajasi ko'tariladi, orollarda joylashgan davlatlarda va past qirg'oqli joylarda yashayotgan va aholi soni ko'p mamlakatlarda, masalan, Bangladesh, Niderlandiya, Meksika qo'ltig'idagi Amerika qirg'oqlarida va boshqalar. Olimlar balki, planetada harakat ko'tarilishi ijobiy natija berishini kutadilar. Ular o'ylashicha, qishloq xo'jaligi shimol tomon suriladi, yil davomida Shimoliy dengiz yo'lida navigatsiya ochiladi.

Iqlim isishining natijalari qanday bo'lishini hech kim aniq bilmaydi, ammo shubhasiz, u ta'sir etadi. Ilmiy ma'lumotlarga baho berib, butun dunyo birgalikda shu masala bo'yicha harakatlar rejasini ishlab chiqishlari lozim.

“Ozon tuynugi”

Atmosferaning asosiy va muhim qismi bo'lgan ozon qatlami iqlimga ta'sir qiladi va Yerdagi hamma jonzotni Quyoshning ultrabinafsha nurlaridan himoya qiladi. Ozonning asosiy massasi 10 km.dan 50 km gacha balandlikda joylashgan, uning maksimal zichligi 16-20 km balandlikda kuzatiladi. Ozonning tuzilishida va buzilishida azot oksidi, og'ir metallar, xlor, flor, brom faol rol o'ynaydilar.

1978 yilda Antarktida ustida birinchi marta Yer ozon qobig'ida yirik “tuynugi” topilgan edi. O'tgan yillar davomida sputniklardan o'rganish natijasida Arktika, AQSH, Yevropa, Rossiya ustida shunday “tuynuklar” aniqladi. Ozon qatlami buzilishida atmosferaga inson yaratgan chiqindilar va tabiatda bo'lmagan aerosol gaz-xladagentlar, xlor, flor, uglerod (XFU) va boshqa ozonni buzuvchi moddalar (OBM) ayblandilar.

Ozon qatlamining yupqalanishi dunyo jamoasini jiddiy havotirga solmoqda. Ultrabinafsha radiatsiyaning (nurlanishning) o'sish natijasida va odamlar teri saratoni (rak) bilan kasal bo'lishi, mutatsiya paydo bo'lishi (ultrabinafsha DNK molekulalarini buzadi, bu esa genetik o'zgarishlarga olib keladi), radiatsiya bir qator o'simliklarning o'sishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi, fitoplankton baliqlar va dengiz organizmlarining asosiy yemi kamayib borishini shu bilan bog'laydilar.

Musht tagida provardida insoniyat, Dunyo okeani, iqlim, hayvonot va o'simlik dunyosi, ekotizim... taraqqiyotning kelajagi yorqin emas. Vaziyat kuchayishi sababli 1985 yilda Vena konvensiyasi imzolandi. 1989 yil 1 yanvardan boshlab Monreal protyokoli kuchga kirdi: u ODBni ishlab chiqarish va foydalanishni chegaralanishi haqida edi. Ammo bu choralar keskin natija bermayapti. 1995 yilda Sharqiy Sibirda ozon tarkibining yupqalanishi aniqlandi – 400 foizdan ortiq, 1996 yil oktabr-noyabrda Antarktida ustida eng katta va chuqur bo'lgan “chuqurcha” aniqlandi. Endi ko'pchilik ekspertlar ozon qobig'ining asosiy g'azablantiruvchi deb tovushdan reaktiv aviatsiya va kosmik raketalarni uchirish soni ko'payishi bilan bog'lamoqdalar. Fan oldida shu jarayonlarni o'rganish va samarali choralar ko'rishga tavsia berish masalalari turibdi.

Avtomobil – xavfli manba

Avtotransport rivojlanishi, shaharlarning havosini gazlar bilan ifloslantirish ko'p kasalliklarning bosh sabablaridan biridir. Yarim milliard avtomobillarning gaz chiqarishi Yer atmosferasini eng zararli ifloslantirishning 60 foizini tashkil etadi. “Fotokimyo tumani”ning (smog) asosiy sabablari avtomobillar ishlab chiqarayotgan gazlardan iborat. Bu hodisani dunyoning ko'p yirik shaharlarida – Mexiko, Los-Anjeles, Nyu-York, Chikago, Boston, London, Tokio, Milan va boshqalarda ko'rish mumkin. Aholiga nisbatidan ko'rsatkich bo'lgan avtomobillar soni mamlakat boyligidan ekologik odatning haqiqiy o'lchoviga aylandi.

Avtomobil transporti zarar ta'sirini pasaytirish bo'yicha tadbirlardan quyidagilarni ajratish mumkin:

- ♦ Zaharlilik nuqtai nazaridan avtomobil konstruksiyasini takomillashtirish;
- ♦ Avtomobillarni yoqilg'ining boshqa turlariga o'tkazish;
- ♦ Ekologik nuqtai nazardan "toza" yangi avtomobillar, elektromobillar, "quyoshyuruvchilar"ni va h.k.ni yaratish (Fransiyada 1997-yilda elektromobillar soni yangi mashinalar parkning 2 foizini tashkil etadi);
- ♦ Umumiy elektr transportini kengaytirish va takomillashtirish.

Atom energetikasining ta'siri

Chernobil AES (aprel 1986) falokatidan keyin shu yerda vaziyat hozirgi kungacha jiddiyligicha qolayapti. Yadro energiyasidan tinchlik maqsadida foydalanish bo'yicha qarama-qarshi fikrlar yuritilmoqda: biri – takomillashtirish va rivojlantirishni davom ettirishni, boshqalari – barcha bor AESlarni to'xtatishni talab etmoqdalar. Ba'zi mamlakatlar atom energetikasini rivojlantirish bo'yicha o'z dasturlarini to'xtatdilar. Yaponiya esa, aksincha, 2010 yilgacha AES da 20 blokdan ortiq qurish maqsadlari borligini e'lon qildi.

YUNEP (Atrof-muhit bo'yicha BMT dasturi) atom energetikasi bo'yicha Xalqaro agentligi (MAGATE) va Jahon sog'likni saqlash tashkiloti (VOZ) bilan barcha turli murakkab sanoat qurishlarini boshqarish va tavakkal bahosiga taalluqli loyihalarni amalga oshirishda ishtirok etmoqdalar.

Atom energiyasidan foydalanish muammosi ustida olimlar bosh qotirmoqdalar va MAGATE aytishicha, ekologiya, xavfsizlik va iqtisod nuqtai nazaridan shunday energiya topiladiki, kelajakda butun dunyo kerakli darajada energiya bilan ta'minlanadi.

O'rmonlarning yo'qolishi

Rivojlangan mamlakatlar 2-3 o'n yilliklar oldin o'rmonlarning yo'qolish havfini tushunib yetdilar. Shuning uchun o'rta kenglikdagi o'rmonlar maydoni hozirgi paytda kamaymay turibdi, aksincha, ko'p hollarda o'rmonlarni qayta tiklash ishlari natijasida o'sib boryapti. O'rmonlarning yo'qolishi va sifati pasayishining sababi iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda ohirgi o'n yilliklarda kislotali yomg'irlar yog'ishi 30 mln. ga yaqin hudud zararlanganligidir.

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ko'pchiligida o'rmonlar yo'qolishi davom etmoqda. O'rmonlarning yo'qolishi, dalalar va o'tloqlar uchun kesib tashlash, qimmat naslli darahtlarni eksport qilish natijasida o'sib bormoqda. Yog'och muhim ahamiyatga ega – rivojlanayotgan mamlakatlar aholisining 70 foizi yog'och yoqilg'isidan ovqat tayyorlash va xonadonlarni isitish uchun foydalanadilar. Nepal, Gaiti, Ugandada energetik ehtiyojning 9/10 qismi yog'och yoqilg'i hisobidan qondiriladi. O'rmon yo'qolishi sababli o'rniga tanqis sezayotgan rivojlanayotgan mamlakatlarning aholisi hayotiga, ayniqsa qishloqdagilarga, og'ir ta'sir qilmoqda.

O'rmonlarni saqlab qolish, me'yorida ishlatish, sun'iy qayta tiklash muammosi, Afrika oldida hozir keskin turibdi. Ko'p mamlakatlar va dunyo regionlarida, shu qatorda Rossiyada ham, o'rmon yo'qolishi haqidagi ma'lumotlar ekologlarni havotirga solmoqda.

Dunyo miqyosida ohirgi 100 yil davomida o'rmonlar maydoni ikki barobar kamaydi. Insoniyatning o'rmon resurslariga munosabati o'zgarishi lozim. O'rmonga faqat xo'jalik nuqtai nazaridan qaramaslik kerak. O'simliklar – planetamizning yagona "kislorod fabrikasi" ekanligini unutmaslik lozim.

Cho'llanish

"Cho'llanish" atamasi yerlarning yomonlashuv jarayoni ohirida hosildor yerlarning ekologik sahrolanishiga olib kelishini bildiradi:

Iqlim bo'yicha ma'lumotlar asosida sahrolar va dashtlar hozirgi vaqtda 4,7 mln. ga quruqlikning uchdan bir qismini tashkil etadi va bu hududlarda dunyo aholisining 15 foizi yashaydi. Insonlarning xo'jalik faoliyati natijasida XX asrning ikkinchi yarimda 9 mln. km² dan ortiq yerlar sahroga aylandi. 30 mln. km² (quruqchilikning 1/5 qismi) sahrolanish xavfi ostida turibdi.

Bu xavf-xatarni yuzdan ortiq davlatlar, birinchi navbatda rivojlanayotgan davlatlar sezib turibdilar. Ohirgi yillarda bu davlatlarda har yili 6-7 mln. km² ga yaqin yerlari cho'llanishga muhtalo bo'lmoqda. Ammo shu yerlarda aholining ko'payishi kuzatilmoqda, ya'ni oziq-ovqatga ehtiyoj o'smoqda. Masalan, Hindistonda aholisi eng zich rayonlar bor (o'rtacha hisobda aholi zichligi 1 km² ga 100 kishi to'g'ri keladi. Masalan, Txar sahrosining asosiy qismi Rajaston shtatida joylashgan). Hindiston hududining 4/5 qismi hozirgi vaqtda qurg'oqchilikda vaqti-vaqti bilan uchraydi. Afrika qita'sining arid rayonlarida cho'llanishning barcha turlari va shaklini lokal va regional muammolarni tug'diradi. Afrikaning sahro zonasidagi Sahroi Kabirdan janub tomonidagi harob qiluvchi qurg'oqchiliklar yerning yomonlashishi muammolariga jamoatchilikning e'tiborni tortdi va BMT cho'llashish muammolariga duch keldi.

Cho'llanish jarayoni antropogen va tabiiy omillarning birgalikdagi harakatlarini tug'diradi. Shu jarayonni tug'dirgan asosiy antropogen sabablardan quyidagilarni ko'rsatish mumkin: juda siyrak o'simliklarni yo'qolishi, mollarni (hayvonlarni) yaylovlarda haddan tashqari boqish (bu rayonlarda xo'jalikning asosiy turi – chorvachilik); yaylov massivlar yerini haydash; daraxtlar va butalarni yondirish va kesib tashlash; tuproq qatlamini buzilishi (yo'llar o'tkazish, sanoat-qurilish va boshqa xo'jalik faoliyati natijasida ustki qatlami qurishi, qurg'oqchilik va h.k.

Ekologik muvozanatni qanday qayta tiklash kerak

Insoniyat atrof muhitni saqlash muammosi bilan shug'ullanish vaqti keldi. Insoniyat nafaqat yashashni o'ylashi, balki rivojlanishni davom ettirish uchun tabiatni muhofaza qilishga ilmiy va amaliy kuchlarni jalb etishi zarur.

O'datda butun dunyoda birinchi o'ringa ideologiya emas, ekologik muammolar chiqadi, millatlararo munosabatlar emas, insoniyat va tabiat ustunlik qiladi.

Ekologik muammolar, narkotiklar muammolar, SPID va boshqalar juda keng tarqalgan va jiddiy masalalar bo'lib, ularni echishni hech qanday bir mamlakat uddalay olmaydi. Jahon birlashmasining kuchlari jalb etilishi kerak, ammo "global o'ylash, lokal harakat qismi" tamoyili ishlashi kerak. Muhitga minimal ziyon keltirib, rivojlanishda optimal natijalarga erishish – "turg'un rivojlanish" konsepsiyasi shiori bo'lib, unda insonning manfaatlari va jahon progressi masalalari bildiriladi. Bu konsepsiyani tasdiqlashning muhim bosqichi BMTning xalqaro konferensiyasi bo'ldi. U atrof muhit va rivojlanish masalasiga bag'ishlangan edi. U 1992 yilda Rio de Janeyro (Braziliya)da o'tkazildi. U yerda qabul qilingan XXI asrga kun tartibi diqqatga loyiq. Bu xujjatni vaqt o'tishi bilan kelajak yuz yillarda Yer planetasining asosiy qonuni ishlab chiqarishning birinchi urinishi deb hisoblashdi. U davlatlarning nafaqat ekologik doirasida, balki xalqaro munosabatlar orasida deb baholandi. Deklaratsiya tamoyillarining birida shunday deyiladi: "davlatlar qulay va ochiq xalqaro iqtisod tizimni tuzish ishida hamkorlik qilishlari kerakki, u iqtisodiy o'sishiga va hamma mamlakatlarning barqaror rivojlanishiga, tabiat muhitini yomonlanish muammosini samarali yechishga olib boradi."

Riodagi konferensiyaning qarorlari qanday bajarilayotganini tekshirish maqsadida 1997 yil iyunda BMTning Bosh Assambleyasining maxsus "hisobot" sessiyasi o'tkazildi. Unda atrof muhit muammolari bo'yicha davlat va hukumat rahbarlari qatnashdilar. Unda yangi muhim choralar ma'qullandi. Jahon birlashmasining ekologiyaga diqqat-e'tibori oshmoqda.

Iqtisodiy muammolar

Insonning o'z hayotida yer tabiati bilan bevosita o'zaro ta'sir qilib turgan va tarixiy rivojlanishning shu davrdagi ishlab chiqaruvchi faoliyati bilan chambarchas bog'lanib turgan yer tabiatining bir qismi bizni o'rab olgan tabiiy muxit deb ataladi. Garchand XX asrning ikkinchi yarmi misli ko'rinmas iqtisodiy rivojlanish davri bo'lsa-da, bu rivojlanish bizni o'rab olgan tabiiy muhitning imkoniyatlarini inobatga olmagan holda va xo'jalik me'yorlarining buzilishi bilan davom etmoqda. Natijada, bizni o'rab olgan tabiiy muhitning degradatsiyasi sodir bo'layapti. Tabiiy muhitning degradatsiyasida misol qilib yer resurslarining kamayishi va o'rmonlarning yo'qolib ketishini aytsa bo'ladi. O'rmonlarning yo'qolishi asosan tabiiy o'simlik maydonining qisqarishi, birinchi navbatda o'rmon maydonini qisqarishi bilan ifodalanadi. Ma'lumotlarga ko'ra dehqonchilik va chorvachilik paydo bo'lgan vaqtda quruqlikning 62 mln. km² maydoni o'rmon bilan qoplangan, butazor va siyrak o'rmonlarni qo'shib hisoblasak 75 mln. km², ya'ni quruqlikning 56 foizi, 10 ming yil davom etgan o'rmonlar yo'qolishi natijasida ularning maydoni 40 mln.km² gacha qisqardi, o'rtacha o'rmon bilan qoplanganlik darajasi esa 30 foizgacha. Hozirgi vaqtda o'rmonlarning qirqilishi

katta sur'atlarda davom etayapti, har yili 20 ming km² o'rmonlar yakson qilinyapti, o'rmon massivlari yog'och tayyorlash miqdorining o'sishi, yaylov va dehqonchilik uchun olinayotgan yerlar salmog'ining o'sishi natijasida qisqaryapti. BMTning qishloq xo'jalik va oziq-ovqat tashkiloti ma'lumotiga ko'ra ahvol ayniqsa tropik o'rmonlar zonasida og'ir, chunki 80-yillarda u yerda har yili o'rtacha 77 mln. gektar o'rmon yo'qolar edi, 90-yillarning boshida esa taxminan 17 mln. gektar, ayniqsa Braziliya, Filippin, Indoneziya va Tailandda.

Dehqonchilik va chorvachilikning rivojlanishi natijasida yer resurslarining degradatsiyasi butun insoniyat tarixi mobaynida davom etdi. Olimlarning hisoblashi bo'yicha yer resurslarining irratsional ishlatilishi natijasida odamzod neolitik inqilob jarayonida 2 mlrd. gektar qachondir hosil beradigan yerlardan ayrildi, bu esa hozirgi yer fondidan ancha katta.

Hozir ham tuproq degradatsiyasi jarayoni natijasida dunyo qishloq xo'jalik fondidan har yili 7mln. gektar tabiiy yerlar yo'qoladi va o'z hosildorligini yo'qotib, tashlandiq joylarga aylanib qoladi. Tuproq yo'qotishlari nafaqat maydonda, balki uning massasi misolida ko'rish mumkin. Amerikalik olimlarning hisobiga ko'ra faqat sug'oriladigan yerlar har yili hosildor tuproq qatlamining 2 mlrd. tonna yo'qotadi.

Tuproq degradatsiyasi jarayoni ayniqsa quruq yerlarda intensiv davom etmoqda (bu maydonlar 6 mln km² maydonni egallaydi va asosan Osiyo va Afrikada joylasgan). Quruq yerlar ichida asosiy cho'llanish rayonlari ham joylashgan, chunki u yerda chorva mollari haddan tashkari ko'p boqiladi va dehqonchilik maqsadida foydalanilayotgan yerlar maksimal darajaga yetdi. Hozirgi hisoblarga ko'ra, jahondagi arid yerlarining umumiy cho'llanish maydoni 4,7 mln. km² ga yetdi, shu jumladan antropogen cho'llanish maydoni 900 ming km² da baholanadi. Har yili cho'llanish maydoni 60 ming km² ga ko'payadi.

Jahon ekologik tizimi degradatsiyaning boshqa sababi – atrof muhitning insonning ishlab chiqarish va noishlab chiqarish chiqindilari bilan ifloslanishi. Bu chiqindilarning miqdori juda ko'p va oxirgi vaqtda inson sivilizatsiyasi mavjudligiga taxdid sola boshladi. Chiqindilar qattiq, suyuq va gaz holatida bo'ladi.

Hozirgi vaqtda inson xo'jalik faoiyati natijasida kelib chiqadigan qattiq chiqindilar miqdori aniq emas. Yaqin o'tmishda ularning miqdori yiliga 40-50 mlrd. tonna bo'lgan (2010 y. ga kelib 110 mlrd. tonna va undan ko'p bo'lishi bashorati bilan). Oxirgi hisoblarga ko'ra, 2015 yilga kelib bunday chiqindilar miqdori 6-7 barobar oshishi mumkin.

Bugungi kunda qazib olinadigan va hosil bo'ladigan xom ashyoning faqat 5-10 foizi tayyor mahsulot holatiga o'tishi va 90-95 foizi to'g'ridan-to'g'ri chiqindiga aylanishini inobatga olish zarur. Qattiq chiqindilar tuzilmasida sanoat va tog'sanoat chiqindilari asosiydir. Umumiy qilib olganda, bir kishi boshiga bu ko'rsatkich Rossiya, AQSh va Yaponiyada balanddir. Bu ko'rsatkich bo'yicha birinchilik AQShga tegishli. Chunki bu yerda har bir kishiga 500-600 kg axlat to'g'ri keladi. Tobora kengayib borayotgan qattiq chiqindilar utulizatsiyaga qaramay, ko'p mamlakatlarga bu jarayon yoki boshlang'ich bosqichida, yoki umuman yo'q.

Suyuq chiqindilar bilan birinchi navbatda gidrosfera ifloslanadi va asosiy ifloslanish manbasi – bu oqava suvlari va neftdir. Oqava suvlarning miqdori 90-yillarning boshiga kelib 1800 km³ ga yetdi. Oqava suvlarning bir birligini normal holatga keltirish uchun ichimlik suvining 10 dan 100 gacha, hatto 200 gacha sof suv birligi kerak. Shunday qilib, suv resurslarini oqava suvlarning tozalanishi va aralashtirilishi uchun ketadigan miqdori ularning ishlatilishining eng katta salmog'i bo'lyapdi. Ayniqsa bu Osiyo, Shimoliy Amerika va Yevropaga taalluqli, chunki ularga oqava suvlarning 90 foizi to'g'ri keladi. Natijada, suv muhitining degradatsiyasi hozirgi vaqtda global muammoga aylandi. Taxminan 1,3 mlrd. kishi ro'zg'orda faqat ifloslangan suvdan foydalanadi va bu narsa ko'p epidemik kasalliklarga sabab bo'lyapdi. Daryo va dengizlar ifloslanishi bilan baliqchilik imkoniyatlari ham kamayyapti.

Atmosferaning chang va gazli chiqindilar bilan ifloslanishi katta hayajonga sabab bo'lmoqda, chiqindilarini mineral yoqilg'i va biomassaning yonishiga, shuningdek, tog'li, qurilish va boshqa yer ishlariga bevosita bog'liq.

Atmosferaning quyi qatlamlariga issiqxona gazlarining ayniqsa uglerod va metan dioksidining ta'siri iqtisodiy inqirozning yirik va xavfli aspekti hisoblanadi. Uglerod dioksidi atmosferaga asosan mineral yoqilg'ining yonishi natijasida kelib tushadi (kelib tushganlarning 2/3 qismi). Biomassa qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishning ba'zi turlari, gaz va neft skvajinalaridan gazning chiqishi (havoga), metanning atmosferaga kelib tushish manbai hisoblanadi.

Ba'zi hisoblarga qaraganda, faqatgina 1950-1990-yillarda uglerod chiqindilarining dunyoviy hajmi 6 mlrd. tonnaga yetib, 4 barobarga o'sgan karbonat anhidrid hajmi esa 22 mlrd. tonnaga yetgan. Bu chiqindilarning asosiy qismi uchun shimoliy yarimsharda joylashgan iqtisodiy rivojlangan davlatlar javobgar (AQSh – 25 foiz, Yevropa davlatlari a'zolari – 14 foiz, MDH davlatlari – 13 foiz, Yaponiya – 5 foiz). Bizning planetamizda iqtisodiy inqirozning asosiy oqibatlaridan biri –uning genofondining, biologik turlikning qisqarishi. Yeming biologik xilmaxilligi 10-20 mln. ga baholanadi shu miqdoring 10-12 foizi sobiq ittifoq maydonida. Bu sohadagi zarar hozirdan ko'rinadi. Bu o'simlik va hayvonot olami muxitining buzilishi qishloq xo'jaligi resurslarining misli ko'rinmas ekspluatatsiyasi atrof muhitning ifloslanishi sababli kelib chiqadi. Amerikalik olimlar hisobi bo'yicha, oxirgi 200 yilda yerda 900 ming tur o'simlik va hayvonlar yo'qolib ketadi.

XX asming ikkinchi yarmida genofond qisqarishi jarayoni juda tezlashdi. Natijada olimlar bir xulosaga kelishdi, agarda hozirgi tendentsiyalar saqlanib qolsa, 1980-2010 yillarda yerda bor biologik turlarning 1/5 qismi yo'qolib ketishi mumkin.

Resurs bilan ta'minlash muammosi

Insoniyatning bu global muammosi avvalo muhim organik va mineral xom ashyolar yer yuzida chegaralanganligi bilan bog'liq. Olimlar bizni aniq va ishlatishga yaroqli bo'lgan neft va gaz zaxiralarining tugashi hamda muhim resurslar: temir va mis rudasi, nikel, alyuminiy, xrom va boshqa resurslarning

tugashi haqida ogohlantirmoqdalar. Zamonaviy sanoatning kimyoviy sintez, yengil metallarni suyuqlashtirish tarmoqlari ko'p energiya, suv va xom ashyo sarf qilishi bilan farq qiladi.

Bir tonna alyuminiyni eritish uchun, bir tonna po'lat eritishga qaraganda 10 marta ko'p suv ishlatiladi. Bir tonna sun'iy tola hosil qilish uchun, bir tonna paxta ipidan qilinadigan toлага qaraganda 100 martalab ko'p suv ishlatiladi. Neft va gaz asosiy energiya manbai bo'lishi bilan bir qatorda kimyo sanoatining asosiy xom ashyo resursiga aylandi. Bu neft va gaz konlardan qazib olinishining ortishi bilan bog'liq. Zamonaviy sanoatda yer yuzidagi barcha mavjud kimyoviy elementlar ishlatiladi.

Insoniyat oldida shunday savol turibdi: Tabiiy resurslar ko'pga yetadimi? Yer yuzi resurslari tugamaydi, degan paytlar o'tib ketdi. Albatta, barcha resurslarning batamom tugashi haqida gapirish hali erta, lekin bu o'zimizni o'zimiz ovuntirish xolos. Hozirgi kunda jahonda kichikroq, qorli rayonlarda joylashgan konlarga o'tilishi yer boyliklarining tannarxi oshishiga olib kelmoqda. Tabiiy resurslarning tugaydigan va tugamaydiganlarga bo'linishi shartli bo'lib qolmoqda. Hozirda atmosfera kislorodining tugashi to'g'risida olimlar o'ylamoqdalar, bu bilan bir qatorda Quyosh energiyasining tugashi ham bir o'rinda turibdi. Lekin hozircha bu energiyalarning oqimi amalda tugallanmaydigan o'xshayapti.

Kelajagimizga oid juda ko'p taxminlar mavjud. Albatta, biz ularga ham muhim e'tibor berishimiz lozim. Bunday taxminlarni ishlab chiqishda bir tomondan aholining va aholi ehtiyojlarining ortishi, ikkinchi tomondan, har bir resursning zaxiralari bilan bog'liq. Ammo, kelajakda aholining va ishlab chiqarishni ortishini oldindan bashorat qilmoq qattiq bo'lar edi. Rivojlanayotgan davlatlar, ya'ni aholi o'sishini asosiy ulushini beruvchi davlatlarda yashash sharoitining oshishi umumiy aholi o'sishini pasaytirishi lozim. Bundan tashqari fan-texnika taraqqiyoti, shubhasiz, o'z izlanishlarini tejamkor kamxarajat resurs texnologiyalarini ishlab chiqarishga qaratadi, bu asta-sekin tabiiy resurslardan foydalanishga ehtiyojni kamaytiradi.

Yuqoridagilardan kelib chiqqan holda yaqin 10 yillikda turli tabiiy resurslarga bo'lgan ehtiyojlarni ortishini kutish mumkin. Resurslarning zaxiralarini baholashda, resurslarning ikki katta guruhini ajrata olishimiz lozim. 1) qayta tiklanmaydigan; 2) qayta tiklanadigan. Birinchi guruh resurslarini qancha ishlatsak, shuncha kamayib ketaveradi. Bularga mineral resurslar va yer yuzida chegaralangan resurslar kiradi. Qayta tiklanadigan resurslarga o'zini qayta tiklash xususiyatiga (biologik), yo Yerga uzluksiz chetdan kelishi (quyosh energiyasi), yo uzluksiz aylanib turuvchi, yo qayta ishlatish (suv) xususiyatiga egadir. Albatta, qayta tiklanadigan resurslar, qayta tiklanmaydigan resurslarga o'xshab cheksiz emas, lekin ularni hamma vaqt ishlatish mumkin.

Agar biz asosiy tabiiy resurslar turlariga qarasak, biz shuni hosil qilamiz. Energiya resurslarining asosiy turi mineral yoqilg'ilar – neft va gaz, ko'mir hisoblanadi, ularni qazib olish hozirgi kundagidek davom etsa 80-140 yillardan so'ng ular batamom tugashi mumkin. Bu manbalarni bir qismiga bo'lgan e'tibor, atom energetikasining og'ir atom yoqilg'isining ishlatilishiga tayangan holda

kamayishi mumkin. Lekin bu resurslar ham qayta tiklanmaydi: ma'lum bir axborotlarga qaraganda, Uran faqatgina bir necha o'n yilliklarga yetishi mumkin.

Xom ashyo resurslari

Tabiiy resurslarning insoniyat taqdiridagi o'rining yo'qolmasligiga asosiy sabab ularning moddiy jihatdan ishlab chiqarishda yagona manba bo'lganligidir. Shunday qilib ishlab chiqarishda mahalliy resurslarga qanchalik kam ehtiyoj bo'lsa, olisdagi resurslarga shunchalik ko'p ehtiyoj ortadi va manbalarning qo'llanish doirasi ortadi, ular faqat davlatda emas, balki butun jahonda global ahamiyatga ega bo'ladi. Shunga qo'shimcha qilganda, qishloq xo'jaligining shunday tarmoqlari borki, ular hech qachon mahalliy tabiatdan «ozod» bo'la olmaydi va har doim unga bog'liq bo'ladi.

Tabiiy resurslarning barcha turlari – issiqlik, suv, mineral, biologik, tuproq resurslari – tabiat kompleksining belgilangan komponentlari bilan bog'liqdirlar va ular bu komponentlarning sarf qilinuvchi bo'laklari hisoblanadilar. Sarf qilinmoq qobiliyati – tabiiy resurslarning o'ziga xos xususiyatidir, va bu ularni tabiiy shartlardan ajratib turadi. Oxirgi sanalganlarga tabiat kompleksining har doimgi harakat xususiyati kiradi, kerakli mahsulot ishlab chiqarishda ishlatilmaydiganlar, lekin ishlab chiqarishda yaxshi yoki yomon ta'sir ko'rsatadi. (Masalan: harorat va suv tartibi, shamollar, relyeflar, muzliklar, seysmiklik).

Neft

Neftning butun jahonda isbotlangan zaxirasi 140 mlrd. tonna, yillik qazib olish 3,5 mlrd tonnaga teng. Lekin bu 40 yildan so'ng neft zaxiralari tugashi bilan global muammolar boshlanadi, degani emas. Chunki iqtisodiy statistika aniqlangan, isbotlangan, hisoblangan zaxiralarga tayanadi. Lekin bu yer yuzining hamma zaxirasi emas. Hattoki ko'pgina tekshirilgan konlarda umuman aniqlanmagan yoki qisman aniqlangan neft maydonlari mavjud. Bir qancha neft maydonlari esa o'zining kashfiyotchilarini kutmoqda.

Oxirgi ikki o'n yillikda insoniyat yerdan 60 mlrd. tonna neft qazib oldi. Isbotlangan zaxiralar shuncha miqdorga kamaydi- mi – zarracha ham kamaymagan. Vaziyat mantiqqa zid ravishda: qancha ko'p ishlatsak, shuncha ko'p qolaveradi. Shu bilan bir bu geologik vaziyat sira ham iqtisodiy vaziyatga o'xshamaydi. Chunki qancha neftga talab ko'p bo'lsa, u shuncha ko'p qazib olinadi, katta miqdordagi kapitalar tarmoqqa yo'naltiriladi, shuncha neft konlarini topishga talab ortadi, qanchadan-qancha odamlar, miyalar, texnikalar bu ishga jalb qilinadi va shuncha tez neft konlari topiladi. Bundan tashqari, neft qazib olish taraqqiyotining yuksalishi neft zaxirasiga, o'tgan yillardagi neft zaxiralarini ya'ni oldin aniqlangan, lekin qazib olishni imkoni bo'lmagan neft zaxiralarini qo'shishga olib keladi. Albatta, bu neft tuganmas degani emas, lekin shunisi aniqki, insoniyatda yana bir necha qirq

yilliklar, neftdan to'g'ri foydalanish, tejamkor yig'ib olish uskunalarini mukammallashtirishga va muqobil energiya manbalaridan foydalanishga imkon bor.

Neft zaxiralarining yer yuzida taqsimlanishining yaqqol aniq xususiyati unchalik katta bo'lmagan joyda – Fors ko'rfazida katta hajmda joylashishidir. Arab qirolliklarida, Iroq va Eronda aniqlangan zaxiralarning 2/3 qismi joylashgan, ularning ko'p qismi (dunyo zaxirasining 2/5 qismi) tub aholisi unchalik ko'p bo'lmagan 3 davlatga – Saudiya Arabistoni, Quvayt va BAAga tegishli.

XX asrning 2 - yarmida oqib kelgan chet el ishchilari bilan hisoblanganda bu yerlarda 20 mln aholi – dunyo aholisining 0,3 foizi istiqomat qiladi.

Neft zaxirasi juda katta bo'lgan (neft zaxirasi 10 mlrd. tonna yoki jahon zaxirasining foizi bo'lgan) davlatlar – Iroq, Eron, Venesuela. Bu davlatlar oldindan ko'p aholiga, katta yoki kichik iqtisodiy rivojlanishga ega, Iroq va Eron esa jahon sivilizatsiyasining qadimgi o'choqlaridan biri.

Barcha yirik mintaqalarda, Xorijiy Yevropa va Rossiya Federatsiyasi bilan birga neft zaxiralari 100 foizni tashkil qiladi. Hattoki Shimoliy Amerika ham, AQSHning o'z neft zaxiralarini «konservatsiya» qilishiga qaramay, o'z zaxiralarini Meksikada olib borilgan tekshiruvlarga ko'ra orttirib olishdi.

Yevropa zaxiralarning tugashi neftning unchalik ko'p emasligi va zaxiralarning oxirgi o'n yillikda intensiv, tezkor qazib olinishida: bu jahonda yaqin sharq davlatlarining neft monopoliyasini yo'qotishga qaratilganligidadir. Lekin Shimoliy dengiz zaxirasi – Yevropaning asosiy neft bochqasi – cheksiz emas.

Ko'mir

Ko'mir zaxiralarini va uning taqsimlanishini ro'yxatga oladigan yagona tizim mavjud emas. Zaxiralarni hisoblashni ham alohida mutaxassislar, ham ixtisoslashtirilgan tashkilotlar olib boradilar. Barcha ko'mir turlarining zaxiralari 90-yil boshlarida MUPEK tomonidan 1040 mlrd. tonna deb topildi.

Unchalik katta bo'lmagan zaxiralarga AQSH (dunyo zaxirasining 1/4), KX (1/6 qismi), Polsha, JAR va Avstraliya (dunyo zaxirasining 5-9 foizga egalik qilishadi. MUPEKning 1993-yilda bergan ma'lumotiga ko'ra, zamonaviy texnologiyalar bilan qazib olingan ko'mir zaxirasining 9/10 qismidan (bu zaxira umumiy olganda 515 mlrd. tonnaga teng) AQSh (1/4), Rossiya (1/5 ortiq), KXR (1/5), JAR (1/10), GFR, Buyuk Britaniya, Avstraliya va Polsha hisobiga to'g'ri keladi.

Toshko'mir zaxirasi rivojlangan davlatlar orasida Kanada va Yaponiya, rivojlanayotgan davlatlar – Osiyoda – Hindiston va Indoneziya, Afrikada – Botsvana, Shveysariya, Zimbabve va Mozambik; Lotin Amerikasida – Kolumbiya va Venesuela. Toshko'miri konlardan qazib olishning eng arzon iqtisodiy usuli bu – ochiq usulda qazib olish. Kanadada, Mozambikda va Venesuelada bu yo'l bilan ko'mir zaxiralarining 4/5 qismi, Hindistonda – 2/3, Avstraliyada – 1/3, AQSHda – 1/5, Xitoyda – 1/10 qazib olinadi. Bu zaxiralar juda oqilona ishlatiladi va

ko'mirning ochiq holda qazib olishdagi ulushi Avstraliyada 1/2 dan ortiq, AQSHda 3/5 dan ortiqni tashkil qiladi.

Jahon miqyosidagi qazib olinadigan toshko'mirning 11 foizga yaqini eksport qilinadi va ulardan 4/5 qismi dengiz yo'li orqali jo'natiladi. Ko'mir jo'natiladigan asosiy yo'nalishlar: Avstraliya va Kanadadan – Yaponiyaga, AQSH va JARdan – g'arbiy Yevropaga. GFR 70-80 yillarda Jahonda ko'mirni koksleydigan netto- eksportchisi yirik koks eksport qiladigan davlat edi va u uzluksiz ko'mir qazib olish quvvati kamayganidan netto-importchiga aylandi. XX asrda jahonda yirik ko'mir qazib oluvchi davlat Buyuk Britaniyada eksport ham yo'qolib ketishiga olib keldi.

Qo'ng'ir ko'mirning asosiy aniqlangan zaxirasining ko'p qismi va ularni qazib olish rivojlangan davlatlarga to'g'ri keladi. AQSH, Germaniya va Avstraliya zaxiralari bilan ajralib turadi. Germaniya va Gretsiya energetika xo'jalik tarmog'ida qo'ng'ir ko'mirni salmog'i katta. Qo'ng'ir ko'mirning katta qismi (4/5 qismi) IESda ishlatiladi. Qo'ng'ir ko'mirning ochiq holda qazib olinishi, arzonligi uning quvvatligiga qaramay arzon elektroenergiya ishlab chiqarishni ta'minlaydi. Bu tarmoqqa investitsiya kiritishda asosan elektroenergetika kompaniyalarining ulushi katta.

Qayta tiklanmaydigan resurslar

XX asrga kelib dunyo aholisining soni va ko'payishi juda tezlashdi. BMT ko'rsatmasiga asosan dunyo aholisining soni olti milliarddan oshdi. Dunyo aholisining taxminan 60 foizi 10 ta yirik davlatlarga to'g'ri keladi, ya'ni har birida 100 milliondan ortiq odam yashaydi. Bular: Xitoy –1 milliard 200 milliondan ortiq aholi, Hindiston – 950 milliondan ortiq, Amerika – 260 milliondan ortiq, Indoneziya – 200 milliondan ortiq, Braziliya – 160 milliondan ortiq, Rossiya – 148.3 million, Pokiston – 140 milliondan ortiq va Nigeriya – 112 million. Yana 13 ta davlatlarda 50 dan-100 milliongacha aholi yashaydi, boshqa davlatlarda 10 milliondan kam. BMTning ko'rsatmalariga asosan, bu asrda dunyo aholisining tarqalishi ancha o'zgaradi. Ba'zi ma'lumotlarga qaraganda 2050 yilga borib dunyo aholisining soni 9 milliard 830 million kishiga yetadi. Ularning 58 foizi Osiyoda yashyadi va 22 foizi Afrikada, Ovrupaliklar soni esa 7 foizga kamayadi. Eng ko'p aholi (1 mln. kishi) Hindistonda – 1640, Xitoy – 1600, Pokiston – 380, AQSH – 350, Nigeriya – 340.

Yer yuzida odamlar har xil joylashgan: 7 foiz yerda 70 foiz aholi joylashgan. Odamlarning yer yuziga tarqalish ko'rsatkichi bo'yicha odamlarning zich joylashish ko'rsatkichi qo'llaniladi – bu 1 km² maydonda yashaydigan kishilarning soni. Yer aholisining o'rtacha zichligi - 1 km² – 40 kishi. Yevropa va Osiyoda aholining zichligi 3 barobar ortiq (1 km² – 100 kishi), Avstraliya va Okeaniyada 10 barobar kam. Eng zich aholi Bangladeshda – 1 km² ga 700 kishigacha. Shunga qaramay, quruqlikda yashaydigan aholining zichligi 5 kishidan oshmaydi, yani 1 km² ga 5 kishi to'g'ri keladi, quruqlikning 15 foizida esa umuman hech kim yashamaydi.

Zich joylashgan yerlar ajraladi: 1 km²ga 400 kishidan oshiqroq; aholisi juda zich – 1 km²ga 100 dan–400 gacha; yaxshi o'zlashtirilgan yerlar – 1 dan 100 gacha; o'zlashtirilgan yerlar (1 dan 10 gacha); kam o'zlashtirilgan yerlar(1 km²ga 1 kishidan kam).

Yer yuzini 4 ta aholi zich joylashgan hududlarga ajratish mumkin; 1) Sharqiy-Osiyo – Xitoy, Yaponiya, Koreya Respublikasi, Janubiy Koreya; 2) Janubiy–Osiyo–Hindiston, Bangladesh, Shri-Lanka, Pokiston; 3) Janubiy-Sharq - Indoneziya, Tailand, Filippin, Malayziya, Vyetnam va Myanma; 4) G'arbiy Afrika regionini (Nigeriya, Benin, Gana). Ikkita zich joylashgan rayonlar ajratiladi: 1) Yevropada – har bir G'arbiy Yevropa davlatlari; (Skandinaviya davlatlaridan tashqari);2) Shimoliy-Sharqiy AQSh.

Yaxshi o'zlashtirilgan yerlar Rossianing Yevropa rayonlari Kuzbass, G'arbiy Sibirning janubi, AQShning g'arbiy shtatlari, Kanada (Janubiy). Braziliya (Sharqiy) va boshqalar.

O'zlashtirilgan hududlar – Rossianing Janubiy Osiyo rayonlari, Janubiy Amerika (Chili, Argentina, Peru). Kam o'zlashtirilgan hududlar – Sahroi Kabir, Sharqiy Sibir, Markaziy Osiyo.

Odamlarning yer yuzida har xil joylashganining bir necha bir-biriga bog'liq sabablari bor. Bular: tabiiy, iqtisodiy, tarixiy, demografik va ijtimoiy-iqtisodiy. Qadim zamonlardan odamlar yashashga qulay bo'lgan hududlarga joylashgan. Biroq, xo'jalikni rivojlanishi bilan uning joylashganligi aholining joylanishiga hal qiluvchi ta'sir o'tkazishni boshladi. Odamlar sanoati rivojlangan, qishloq xo'jaligiga ega, harakatlanish trassalariga yaqin joylashgan hududlarda o'rnatilib rivojlanishadi, aholining zichligiga, aholining baland yoki past tabiiy o'sishi ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Hozirgi vaqtda insoniyatning 50 foizi 200 kilometrqa yaqin dengiz sohillari bo'yida yashamoqda.

Insoniyat avlodlarning uzluksiz almashishi jarayonida rivojlanadi. Avlodlarning uzluksiz almashish tartibi avvalo insonlarning tug'ilish va o'lim darajasining nisbati bilan belgilanadi. Tug'ilish darajasiga demografik sabablar ta'sir ko'rsatadi: oilaliviy ahvoliga, yoshiga, jinsiga ko'ra aholining tarkiblanishi. Biroq ijtimoiy-iqtisodiy sharoit, milliy va madaniy urf-odatlar, diniy qarashlar, savodxonlikning darajasi, ayollarning jamiyatdagi o'rni va iqlim sharoitlari hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi. Iqlim darajasi birinchi navbatda odamlarning hayot darajasi, jamoatchilikning sog'liqni saqlash tizimi rivojlanganligi, oziqlanish va yashash sharoitlari, ushbu hududning ekologik ahvoli kabi sharoitlar bilan izohlanadi. Iqlim darajasining global ko'rsatkichlariga nazar tashlasak, 1 mlrd. kishilar qashshoqlikda yashaydi, ularning ayrim katta qismlari yaxshi oziqlanmaydi va ocharchilikda yashaydi.

Hozirgi vaqtda dunyo aholisi juda tez ko'payib borishda davom etyapti, har yili aholining soni 90 mln.dan ortiq odamlarga ko'payib bormoqda, garchi 70-yillardan boshlab aholining tugilishi susayib bormoqda. Yashash sharoitlari yaxshilanib borgani sababli odamlarning umri uzayib bormoqda.

Aholining ko'payib borishi (tabiiy o'sish) – bu tug'ilish va o'tish jarayonlarining umumiyligidir. Tugilish va o'tish darajalari 1 ming aholiga tug'ilgan yoki o'lganlar soni bilan aniqlanadi. XX asrning oxiriga nazar tashlasak, dunyoda aholining ko'payib borishi 1 ming aholiga 17 kishini tashkil etadi, biroq dunyoning

har xil hududlarida bu raqamlar farq qiladi.

Dunyo mamlakatlari aholining ko'payib borishiga ko'ra 2 turga ajratiladi. Birinchi turi Yevropada, Shimoliy Amerikada, Yaponiyada, Avstraliyada, yani rivojlanishi yuksak darajada bo'lgan mamlakatlarda tarqalgan. Ushbu yerlarda insonning tug'ilish, olish darajalari past, tabiiy o'sish ushbu davlatlarda 1ming kishiga 12 kishidan oshmaydi, ba'zi davlatlarda esa (Daniya, Shvetsiya, Buyuk Britaniya) bu ko'rsatqich nolga teng bo'ladi. Yevropaning ayrim davlatlarida (Germaniya) tug'ilish va o'lish miqdori tengligi uchun depopulyatsiya ro'y beradi. Rossiyada bu vaziyat juda og'ir (1992 yildan beri aholining soni 3,4 mln.ga kamayib ketgan).

Aholining ko'payib borishining ikkinchi turi yuksak tabiiy o'sish va yuksak o'lim darajasi bilan belgilanadi (1000 aholiga 12 kishi). Afrika davlatlarida juda keng tarqalgan (1000 aholiga 29 kishi). Lotin Amerikasida (10000 aholiga 24 kishi) va Osiyoda (1000 aholiga 19 kishi) ham juda keng tarqalgan.

Aholi o'sishining 90 foizidan ortig'i rivojlangan davlatlarda tarqalgan. U yerda tug'ilish va o'lim darajalari yuksak ko'satkichlarga ega.

Ayni vaqtda ko'p davlatlar davlat demografik siyosatini o'tkazib aholining ko'payib borishini o'z nazoratiga olishga harakat qilyapti. Davlat demografik siyosati – bu ijtimoiy, iqtisodiy, targ'ibot komplekslari bo'lib, ularning yordamida davlat aholining ko'payib borishini nazorat qiladi.

Dunyodagi oziq-ovqat muammosi. Aholining oziq-ovqatga bo'lgan ehtiyoji

Hozirgi ijtimoiy-iqtisodiy rivojlangan dunyo hamjamiyatida aholini yetarli oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash muhim vazifa bo'lib qolmoqda. Oziq-ovqat hayotimizning muhim bir qismi bo'lib kelgan, uning u yoki bu sabablarga ko'ra tanqis bo'lib qolishi katta talofatga olib keladi.

Bu muammo azaldan mavjud bo'lib, barcha mavjudotlarga ularning sog'ligiga ijtimoiy faoliyatiga jiddiy xavf solgan. Oziq-ovqat muammosi global ahamiyatga ega bo'lgan muammolardan biri hisoblanib, ba'zi hududlarda ochlik, to'yib ovqatlanmaslik holatlari hanuzgacha kuzatilmoqda. Bu muammoning asosiy omillaridan biri, rivojlanayotgan mamlakatlarda oxirgi o'n yillikda ichki dispersiya tizimining buzilishidir. Muammoni bartaraf etish uchun barcha mamlakatlarda tadqiqot va tashviqot ishlari olib borilmoqda.

Halqaro hamjamiyatning ta'kidlashicha, bu muammoni bartaraf etish uchun barcha mamlakatlar birdek kurashmogi lozim. Hozirgi paytda biror-bir mamlakat yo'q-ki, ishlab chiqarish va tashqi savdosida muammo bo'lmasa. Shu ma'noda oziq-ovqat muammosi planetar muammolardan biri bo'lib, shunga qaramay, ba'zi mamlakatlarda oziq-ovqat ratsioni yaxshilanmoqda.

Rus fiziologi I.P.Pavlovning ta'kidlashicha, «tirik jonzotning tashqi muhit bilan munosabati – bu iste'mol qilishdir».

Oziq-ovqat tanqisligi butun insoniyat tarixida kuzatilgan. Markaziy Amerika

hindularining mifologiyasida «ochlik» hudosi bor edi, mayalar kodeksida va muqaddas kitoblarda aytilishicha, oziq-ovqat muhim diniy ramzlardan biri bo'lgan. Yunon mifologiyasida, olimp hudolari tomonidan yaratilgan birinchi hudo ayol-Pandora, bir idishni ochib ozodlikka inson nuqsonlari va baxtsizliklarini chiqarib yubordi, ular orasida dunyo bo'ylab tarqalgan ochlik ham bor edi.

Agarda yaqinroq yondashsak, XIV-XV asrlarda ochlik ko'p marta million-million insonlarni dunyodan bevaqt olib ketgan. Bularning ortida har-xil turdagi epidemiyalar (ochlik tifi) va boshqa turdagi kasalliklar insonlarning ommaviy o'lishiga sabab bo'lgan. Masalan, 1005 va 1322 yillar oralig'ida Angliyada 36 ta shunga o'xshash holat kuzatilgan. Faqatgina o'rta asrlar davrida bu holatga biroz bo'lsa-da, barham berildi. Bunga sabab Yevropa davlatlarida: savdo-sotiqning rivojlanishi, transport vositalarining ko'payishi, don mahsulotlarining ekilishi qisman ochlik muammosini bartaraf etishga turtki bo'ldi.

Braziliyalik olim J.de Kastroning mashhur «Ochlik geografiyasi» nomli kitobida bir jumla keltirilgan. U quyidagi mazmunda: «Tushunish juda qiyin, oliy jonzod – inson, tabiatdagi barcha narsalarni o'ziga bo'ysindirdi-yu, lekin qanday qilib oziq-ovqat muammosi ustidan g'alaba qozona olmayapti. Bu achchiq va ta'sirchan aytilgan so'zlar, g'oyat tortishuvli, va shunga qaramay g'ayriqonuniy boshqa narsa kutib bo'lmasdi. Boshlang'ich ozuqaning ko'pligi insonlarni taqdir taqozosi bilan terimchilik, ovchilik va baliqchilik bilan shug'ullanishga moslashtirib qo'ygan. Yuz yillar davomida agrar ishlab chiqarish jarayoni jamiyatning o'sish darajasiga o'z ta'sirini o'tkazib kelgan. 1995-yil AQSH hukumatining, sog'lom ovqatlanishning asosiy yo'nalishlariga bag'ishlangan hujjatlarida chop etilishicha, kunlik iste'mol kaloriyasi hajmi 1600 Kkaldan ishlamayotgan ayollarga, 2800 Kkal faol mehnat qiladigan erkaklarga tavsiya etiladi.

Ochlik ratsioni, oxir-oqibat, organizmni jismoniy tanazzulga olib keladi. Bunday ratsionga 500 mln.dan 800 mln.gacha aholi chalingan. BMTning 1990-yilgi hisobotiga ko'ra bu ko'rsatkich 785 mln. odamni tashkil etgan. Yana jahonda surunkali to'yib oziqlanmaslik keng tarqalgan, uning ko'rsatkichi 1,5 mlrd. aholini tashkil etadi. Bunday aholi qatlami kuniga 1000-1800 Kkalgacha iste'mol qiliadi. Bu narsa, o'z navbatida, jahonda jiddiy tahdid bo'lib kelmoqda. «To'liq oziqlanmaslik» termini ostida faqat to'liq kaloriyaning yetishmasligini tushunmasligimiz lozim, sababi bunga o'ziga xos oqsillar ham kiradi. Bu sohada rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida katta farqni kuzatish mumkin. Rivojlangan mamlakatlarda oqsil iste'mol qilish aholi jon boshiga kuniga 100 grni tashkil etadi, aksincha, rivojlanayotgan mamlakatlarda bu ko'rsatkich ancha past darajada, ya'ni kuniga aholi jon boshiga 50 gr oqsilni tashkil etadi. Bu degani rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida oqsil iste'moli 2 baravarni tashkil etadi. Bu ko'rsatkichlarning 50 foizni hayvonlarning go'shtini iste'mol qilib oqsil zaxirasini to'plash mumkin, 20 foizini esa don va dukkakli o'simliklarni iste'mol qilish bilan to'ldirish mumkin. Lekin don mahsulotlaridagi oqsil tarkibida ba'zi fermentlarning yetishmasligi, hayvon go'shtida uchraydi, demak, hayvon go'shtini iste'mol qilsak ko'proq oqsil yig'ishimiz mumkin. Millatlar ligasining 1928-yilgi hisobotiga ko'ra dunyo

aholisining 2/3 qismi ochlik va to'liq ovqatlanmaslik dardiga chalingan. FAOning 1970-yilgi bayonotiga ko'ra rivojlanayotgan mamlakatlarda xronik to'liq oziqlanmaslik 36 foizni tashkil etardi, bu ko'rsatkich 1990-yilga kelib 20 foizni tashkil etdi. Bu ko'rsatkichlarga qarab o'zimizni tinchlantirishimiz kerak emas, sababi har yili dunyo aholisining 13-18 mln.ni ochlik oqibatida dunyodan bevaqt ko'z yummoqda. Lotin Amerikasidagi Butun jahon sog'liqni saqlash vazirligining e'tirof etishicha qurbonlarning yarmidan ko'pi 5 yoshgacha bo'lgan bolalar ekan.

Agrota'biy sharoitlarning xilma-xilligi ko'p qirrali qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishining shakllanishiga ta'sir etganligi tufayli O'rta Sharq va Shimoliy Amerika aholisining ovqatlanishida bug'doy asosiy o'rinni egallaydi. Shuning uchun, mahalliy aholining yordamida bug'doy qator donli, dukkakli va mevali mahsulotlar, hamda chorvachilik mahsulotlari bilan to'ldiriladi va iste'mol qilinayotgan kaloriyani 50 foizdan ko'prog'ini tashkil etadi. Afrikaning Savannalar vodiysida sepiladigan don mahsulotlari, jumladan sorgo, qator mamlakatlar aholisining oladigan kaloriya-sining 40 foizigacha tashkil qiladi va ba'zi hududlarda makkajo'xori ekiladi. Ammo, sepiladigan don mahsulotlari sug'orilmaydigan yerlarda quruqchilik sharoitlarida ekiladi va shuning uchun oziq-ovqat balansiga ishonchli tayanch bo'lib xizmat qila olmaydi. Qit'aning ushbu qismida keyingi 20 yil davomida hosilsizlik yillari tez-tez qaytarilmoqda, ocharchilik ommaviy va o'tkir xarakterga ega bo'lmoqda. Ovqatlanish sepiladigan ekinlarga asoslanadigan Afrika davlatlarining 10 tasidan 9 tasida, xronik to'yib ovqatlanmaslik, aholining 15 foizini qamrab olgan.

Afrikaning o'rmon vodiysining aholisi ovqatlanish ratsionida yams, manioka va batat asosiy o'rinni egallaydi. Sutkalik yams iste'moli kishi boshiga Togo, Kot-d'ivuar va Dagomeya kabi mamlakatlarda 0,5-1 kggachani tashkil etadi. Shunday salobatti raqamlarga qaramay, ushbu serhosil, ammo kam kaloriyaga ega bo'lgan ekinlar aholining asosiy ovqatlanish zaruriyatini qondiradigan 11 davlatning 10 tasida, to'yib ovqatlanmaslik va kuchli oqsil tanqisligi aniqlanadi. Aytilganlardan ko'rinib turibdiki, masalan 1 kg batat iste'molidan odam 1200 kkal va 24 gr oqsil olar ekan.

Lotin Amerikasida esa ovqatlanish borasida juda rang-barang geografik kartina yuzaga keladi. Meksikada, Markaziy Amerika mamlakatlarida va And viloyatining hindu aholisi asosan makkajo'xori iste'mol qiladi. Ba'zi hollarda, jumladan Gvatemalada, ushbu ekin hisobiga barcha kaloriyalarning 70 foizi olinadi. Argentina va Urugvayda ratsion asosan bug'doy, past quruq tropiklarida – guruch (Panama), Paragvayda esa – manioka hisobiga shakllanadi, «Banan» respublikalarida, masalan, Gondurasda, aholi asosiy kaloriyani banan hisobiga to'ldiriladi, Gaiti va ba'zi Vest-Indiya orollarida esa – shakar hisobiga olinadi. Ko'pgina Lotin Amerikasi mamlakatlarida, eng katta Braziliyani ham qo'shib hisoblaganda, mahalliy aholi, ayniqsa kambag'allar ovqatlanishi, asosan loviya va dukkakli ekinlar hisobiga to'g'ri keladi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar global ovqatlanish tizimida

Katta qiyinchiliklar evaziga yosh suveren davlatlar aholini eng kerakli oziq-ovqat mahsulotlari bilan qondirish vazifasini uddalashga muvassar bo'ldilar. Ammo

bu masalani yechishda, oziq-ovqat mahsulotlarining asosiy tashqi savdo oqimini geografik yo'nalishini tubdan o'zgartirish talab etildi va bu davlatlarning chet el davlatlaridan oziq-ovqat mahsulotlari importi yordamiga ehtiyojlari kuchaydi.

Ikkinchi jahon urushiga qadar Osiyo, Lotin Amerikasi va Afrika mamlakatlari don mahsulotlari eksportyorlari edilar. Don mahsulotlari paxta, shakar, kofe hamda neft kabi eksport qilishning muhim moddalaridan birini tashkil etardi. 1900-yilda non mahsulotlari savdosining saldosi +1,7 mln.t bo'lsa, 1936 yilda +3,7 mln. tni tashkil etdi (chet el bozoriga an'anaviy eng ko'p bug'doy va makkajo'xori yetkazib beruvchi Argentinani hisobga olmaganda). Ikkinchi jahon urushidan keyin savdo manfiy tus oldi va, sekin-asta o'sib 1987-1991 yillarda o'rtacha yillik hisobda – 68,9 mln.t, yoki ushbu mamlakatlarda iste'mol qilinadigan don mahsulotlarining 10,6 foizini tashkil etdi.

(Sobiq SSSRdagi FAO ning ma'lumotlariga asosan ushbu ko'rsatkich 3,4 foizga teng bo'ldi). Rivojlanayotgan mamlakatlarga mo'ljallangan oziq-ovqat mahsulotlari oqimini, asosan bug'doy tashkil etishi natijasida, uchinchi dunyo aholisi ratsionida, asosan shaharlarda, uning mavqeini mustahkamlanishiga sabab bo'ldi.

O'sib kelayotgan mamlakatlarda o'zlarining agrar ishlab chiqarish taraqqiyoti aniqlanayotgan sharoitda chetdan oziq-ovqat mahsulotlari keltirilishiga ehtiyojning o'sishi ko'p sabablar yig'indisi bilan izohlanadi.

Birinchi, kolonial davlatlar o'ziga qaram hududlardan arzon don mahsulotlarini va boshqa oziq-ovqat mahsulotlarini, u yemning o'zida oziq-ovqat mahsulotlari tanqisligi mavjud bo'lgan taqdirda ham, tashqariga chiqarish siyosatini yurgizdilar. Hindiston koloniyasidan, ommaviy ochlik o'chog'lari mavjud bo'lsa ham, Karachi orqali XX asr boshida metropoliyaga har yili 1 mln. tonna bug'doy, yoki Xinterland porti hududidagi hosilning 20-35 foizi olib chiqib ketilgan. Koloniya ma'muriyati hatto ochlik qo'rqinchli tus olgan taqdirda ham, ochlik bilan kurashish uchun hech qanday chora ko'rmagan, shu paytda yosh suveren davlatlarda bunday holatlarda chet ellardan oziq-ovqat mahsulotlari sotib olish uchun barcha kuchlar safarbar etilgan, tabiiyki, don balansi savdosida o'z ifodasini topgan.

Ikkinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlarda yerga ishlov berish va asosan uning oziq-ovqat yetkazuvchi sektori avvalgidek bozor bilan yaxshi bog'lanmagan. Donning ko'p qismi dehqonlar tomonidan pul majburiyatlarini bajarish uchun sarflanadi (soliq to'lash, ssudani qaytarish, ular foizini to'lash va h.k.larga sarflanadi), faqat mahsulot ortiqchaligi uchun emas. Shunga o'xshash «ehtiyoj» savdolari, masalan, Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda ba'zan oziq-ovqat mahsulotlari savdosi hajmining yarmidan ko'prog'ini tashkil etadi. Ko'p hollarda, eng avvalo Afrikada, mahsulot ko'rsatkichi hayron qolarli darajada: Saxelning olti mamlakatida donning bozorga chiqishi 1970-80 yillarda o'rtacha 2 foizni tashkil etgan.

Yosh suveren davlatlar mustaqillik davrida xalq xo'jaligining qator tarmoqlari rivojlanishida ma'lum yutuqlarga erishdilar, bu esa milliy daromadning o'sishiga, jumladan jon boshiga ham o'sishiga olib keldi. Natijada oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning to'lov qobiliyati oshishiga olib keldi. Shu bilan birga dehqonlar ham o'z ovqatlanishlarini yaxshilashga intildilar. Ular davlat tomonidan sotib olinayotgan oziq-ovqat mahsulotlarining bahosini oshishiga va ishlab chiqarishning kengaytirish uchun beriladigan ssudaga e'tibor qilmadilar. Bundan

tashqari, bunga o'xshash harakat teskari natija berishi mumkin, chunki qishloq aholisi kerakli pul mablag'larini agrar mahsulotlarni kam hajmda sotish natijasida ham olishlari mumkin edi.

Uchinchidan, uchinchi dunyo mamlakatlarda urbanizatsiya jarayonining tezlashuvi shahar aholisining juda tez o'sishiga sabab bo'ldi va don mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojni oshishiga olib keldi, mahalliy qishloq esa yuqorida ko'rsatilgan sabablarga tayyor emasligi oshkor bo'ldi. Urbanizatsiya oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan oddiy o'sishni emas, balki aholi ratsionining sifatli o'zgarishini ham talab etadi. Bu esa rivojlanayotgan mamlakatlarda an'anaviy ishlab chiqarilmaydigan yoki yetarli miqdorda ishlab chiqarilmagan ko'plab mahsulotlarga talab qilina boshlashiga olib keladi. Urbanizatsiya standartidagi hayot ta'sirida va uni mahalliy resurslar hisobiga ta'minlash mumkin bo'lmaganligi tufayli o'zaro kelishmovchiliklar yuzaga keldi. Aholini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash ichki milliy va jahon o'zaro almashtirishga bog'liqlik orta boradi. Hattoki eng chetki mamlakat bo'lgan Papua – Yangi Gvineyada ham, import qilinayotgan guruch va baliq konservasi an'anaviy oziq-ovqat mahsuloti batatni siqib chiqara boshlaydi.

Nihoyat, to'rtinchidan, rivojlanayotgan mamlakatlar yer ishlovida mehnat bo'linishi yuzaga keladi va mintaqaviy mahsuslashtirish kuchaya boshlaydi. Natijada, texnik va boshqa ekinlarni eksport qilish uchun va yosh milliy sanoat uchun yetishtirishni amalga oshirayotgan dehqon xo'jaliklari oziq-ovqat mahsulotlariga qo'shimcha talab qo'yishadi. Bir tomondan, chetga chiqarish uchun agrar mahsulotlarni ishlab chiqarish, ikkinchi tomondan ichki talabni qondirish uchun oziq-ovqat mahsulotlarini yetishtirishning optimal nisbatini aniqlash hozirgi davrda dinamik omillar hisobini talab etuvchi vazifani qo'yadi. Yuqori mahsulotli asosan plantatsiyaviy qishloq xo'jaligini uchinchi dunyoda eksport qilishga moslashtirilgan mehnat ishlab chiqarish ko'rsatkichlari odatiy qishloq an'analarini ortda qoldiradi. Ammo rivojlanayotgan mamlakatlarning chetdan oziq-ovqat mahsulotlari keltirilishiga bo'lgan ehtiyoj uning narxini oshishiga olib keladi, chet el savdosi sharoitlarinig yomonlashuvi qishloq xo'jaligi tarmog'ining xom ashyo berishining nisbatan kamayishiga olib keladi. Shuning uchun oziq-ovqat mahsulotlari masalasi xalqaro iqtisodiy aloqalar tizimini takomillashtirilishini taqozo etuvchi eng muhim qismiga aylanadi.

Ko'rilayotgan masalani ko'p qirraligi uning mamlakatlar va ularning hududiy guruhlar bo'yicha chuqur tahlil etilishini talab qiladi.

Oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanish darajasi bo'yicha mamlakatlarni quyidagi turlarga bo'lish mumkin:

1) oziq-ovqat mahsulotlarini asosiy eksport qiluvchilari (AQSH, Kanada, Avstraliya, JAR, Tailand va ba'zi Yevropa Ittifoqi davlatlari);

2) oziq-ovqat mahsulotlarini faol eksport qilayotgan kichik mamlakatlar (Vengriya, Finlyandiya);

3) oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj sezayotgan, ammo sotib olish imkoniyatiga ega bo'lgan davlatlar (Yaponiya);

4) oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojlarini qondirayotgan davlatlar (Hindiston, Xitoy, Janubiy Amerika mamlakatlari);

5) oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanganligi oziq-ovqat mahsulotlari global holatiga hech qanday ahamiyati bo'lmagan mamlakatlar (Papua – Yangi Gvineya, Islandiya);

6) oziq-ovqat mahsulotlariga ehtiyoj sezayotgan hamda suv va yer resurslarini o'z-o'zini ta'minlash uchun o'zlashtirayotgan mamlakatlar (Misr, Indoneziya, Pokiston, Filippin);

7) aholi jon boshiga oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlanishi doimiy ravishda yomonlashayotgan davlatlar (Saxaradan janubda joylashgan Afrika davlatlari);

8) aholini o'sish sur'ati resurs imkoniyatlaridan ortiqligi sababli oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talab keskin tus olgan mamlakatlar (Gaiti, Nepal, Salvador).

Yuzaga kelgan xilma-xil holatlarni global oziq-ovqat tizimi mavjudligini inobatga olgan holda o'rganib chiqish kerak. Uning shakllanishi oziq-ovqat mahsulotlarining haqiqiy bozori vujudga kelgan XIX asrga tegishli bo'lib, ularning savdosi loqal va hududiy bozordan chetga chiqmagan (faqat ziravorlar va og'irtik birligi qimmatbaho bo'lgan ayrim qishloq xo'jalik mahsulotlari bundan mustasno bo'lgan).

Mashhur fransuz tarixchisi F.Brodel Yevropa O'rtayer dengizi bo'yicha guvohlik beruvchi ma'lumot keltirib, aholisi 60 mln. kishi bo'lgan bu hududda XIX asrda har yili 14,5 mln. tonna bug'doy talab etilgan. Dengiz savdosi esa qo'shimcha 100-200 ming tonna don berib, bu ko'rsatkich Rim imperiyasi davri ko'rsatkichlaridan oshmagan, balki kamroq ham bo'lgandir deydi. Bu yerda gap suv transporti bilan yaxshi ta'minlangan geografik hudud haqida ketmoqda. Quruqlik orqali 150-200 km. ga tashishda ham don narxi ikki baravar oshib ketadi. Shuning uchun o'tmishdagi hududiy masshtablardagi ommaviy ocharchiliklar oziq-ovqat mahsulotlarini yetmasligi tufayli emas, balki rayonlararo savdo aloqalarini yaxshi yo'lga qo'yilmaganligi oqibatida ro'y bergan. Hozirgi zamon olamida turti-tuman muayyan holatlardan qat'iy nazar, ahvol boshqacha. Oziq-ovqat resurslari insoniyatni oziqlanish talabini qondirishni ta'minlashga umuman olganda yetarli, shuning uchun mamalakat aholini global ahvoldan ajratib tahlil etish ma'qul emas. Umumiy geografik kartina yana shu holat bilan qiyinlashadiki, yuqori ierarxik bo'g'inning oziq-ovqat tizimi past tabaqadagi tizimning mexanik yig'indisidan paydo bo'lmaydi. Bu umumjahon darajasida o'z ifodasini topadi. Adabiyotlarda global oziq-ovqat tizimiga ta'sir etuvchi omillar 4 guruhga bo'lingan:

1) fizik-geografik sharoitlar va aholining joylashuvi (umumiy maydoni va qishloq xo'jalik yerlarini mamlakat va hududlar bo'yicha taqsimlanishi, mintaqa tebranishi, «aholi oziq-ovqat» nisbatlari, davlatlararo geografik masofa va hk.);

2) jahon transporti va aloqa (oziq-ovqat mahsulotlarining tashqi bozorlarga chiqishi temir yo'l transporti qurilishi va dengiz kemasozligining rivojlanishi bilan belgilangan);

3) jahondagi siyosiy ahvol (kuchlarning joylashuvi, davlatlararo ittifoq va birlashuvlarning mavjudligi, oziq-ovqat yetkazib berish borasida siyosiy maqsadlardan foydalanish);

4) ularning birligida jahon iqtisodiyoti va savdosi (oziq-ovqat mahsulotlari dunyo savdo oqimining asosiy tarkibi, balans hisobotlarining ro'li, ko'p tomonlama amaliyotlar va hk.).

Ko'plab rivojlanayotgan mamlakatlarda keyingi o'n yilliklarda kambag'allikning absolyut miqyosining kengayishi, asosan Afrikada, oziq-ovqat mahsulotlari yetishmasligi masalasining og'irlik markazi Mussonli Osiyodan ko'chgan joyida, planetamizda oziq-ovqat mahsulotlari yetishtirishning sezilarli o'sganligi fonida ro'y berdi. Bu esa quyidagi tezis uchun sharoit yaratdi-ki, uchinchi dunyoda oziq-ovqat mahsulotlarini iste'mol qilish darajasi ular bilan o'zini ta'minlashda erishilgan yutuqlarga yoki agrar ishlab chiqarishning tez o'sishi bilan bog'liq emas: «Dunyoda oziq-ovqat mahsulotlari yetarli, faqat uni sotib olish uchun pul yo'q». Mustahkam moliyaviy ahvol mamlakatga etari miqdorda oziq-ovqat mahsulotlarini import qilish hamda ularni davlat miqyosida ishlab chiqarishni qo'llab-quvvatlash imkonini beradi, bu hol Yaponiyada kuzatiladi. Saudiya Arabistoni Respublikasi misoli ham namunal: unda neftedollarlarni don xo'jaligiga katta kapital qilib kiritildi va katta subsidiyalar evaziga o'z ehtiyojlarini to'raligicha qondirdi va ortiqchasini eksport qildi.

Boy davlatlarning tajribasi, tabiiyki, universal bo'la olmaydi. Vazifa shundan iboratki, oziq-ovqat mahsulotlari balansi nosoz bo'lgan mamlakatlarda hayot darajasi va aholining sotib olish qobiliyati oshishi bilan qishloq xo'jaligida mahsulot birligiga ishlab chiqarish xarajatlarini qisqartirish lozimdir.

Bu mamlakatlar aholisining oila byudjetidan oziq-ovqat mahsulotlari ulushini ozgina bo'lsa-da, oshirish uchun imkoniyatga ega emaslar: u shundoq ham 60 foiz dan oshiqroq, GFR va AQSH da esa bu raqam 20 foizdan kamroqqa teng. Sobiq Sovet Ittifoqida esa bu ko'rsatqich 50 foizga yaqin bo'lgan, ammo millionlab oilalar oziq-ovqat mahsulotlariga o'z daromadlarining 70 foizni sarflaganlar. 1991-yil aprelidagi narxtni isloh qilinishi oziq-ovqat mahsulotlarga xarajatlarni yanada oshirib yubordi, bu esa ko'plab ko'rsatkichlar bo'yicha Sobiq Ittifoq ham qoloq davlatlar qatorida ekanligini tasdiqladi. Hozirgi Rossiyada Goskomstatning ma'lumotiga ko'ra, oqsil kaloriyasi yetishmovchiligi belgilari bo'lgan aholi 20 foizdan ko'prog'ini tashkil etadi.

Dunyo qishloq xo'jaligi rivojlanishining hozirgi zamon darajasida oziq-ovqat mahsulotlari yetishmasligi sabab bo'lgan ocharchilik qandaydir muayyan sabablar tufayligina bo'lishi mumkin. Ularga sabab, ob-havo qiyinchiliklari va urush harakatlari bo'lishi mumkin. Bu omillarning mavjud bo'lishi katastrofik natijalarga olib keladi, 1991 yilda Efiopiyada ro'y bergan qurg'oqchilik oqibatida 4-5 mln. ba'zi manbalar bo'yicha hatto 7 mln. kishi zarar ko'rgan. Qurg'oqchilik natijasida ro'y bergan ehtiyojni qoplash uchun mamlakat 1 mln.t oziq-ovqat mahsulotlarini xalqaro yordam sifatida olishi lozim edi.

Ammo mintaqaviy omillarni ro'kach qilib va unga kardinal ta'sir o'tkazish ilojini qilmasdan turib, uni bahona qilish oqibatlari juda achinarli. «Ob-havoni ayblash – javobgarlikdan qochishning eng qulay yo'lidir»,– deb aytgan edi Angliya agrar iqtisodchilaridan biri. Qisman, 1983-84 - yillardagi qurg'oqchiliklarda Efiopiya va Sudanda ochlik yuzaga keldi (natijada 0,5-1 mln. kishi vafot etdi), vaholanki oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqarish 1979-1981 - yillarga nisbatan bu mamlakatlarda 12,5 va 11,0 foizni, Kabo-Verdeda 38,5 foiz va Botsvanada 17 foizni tashkil etgan bo'lsa-da, oqibatlari ancha yengilroq bo'ldi. Shunday qilib, bunday sharoitlarda faol davlat siyosati kerak bo'lib, holatni yaxshilashga xronik noloyiqlik oxir-oqibatda rejimning shaksiz yiqilishiga olib keladi, Efiopiyada shunday hol yuz berdi.

Oziq-ovqat mahsulotlari masalalarini yechish yo'llari imkoniyatlari

Oziq-ovqat mahsulotlari masalalari global holda, butun insoniyatni, jahonning barcha katta davlatlarini qamragan holda aks etadi. Boshqa tomondan, u yorqin ifodalangan geografik xarakterga ega va hududiy mamlakat, rayon kabi turli zinalarida namoyon etadi. Yer sharida noto'g'ri ovqatlanish, to'yib ovqat emaslik va ochlik o'tkirligi va miq'yosi, eng avvalo, ijtimoiy-iqtisodiy omillar bilan belgilanadi. Ko'p hollarda ular uzoq tarixiy ildizlarga va sivilizatsiya manbalariga ega bo'lib, ko'pincha XX asr qarashlari va xatolarining biri sifatida ko'rinadi.

Aholining oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash siyosatini ishlab chiqarish va tashqi savdo balansini hisobga olgan holda balansga erishish uchun intilish imkoniyatlari, eng avvalo, ayrim mamlakatlar darajasida, xolos. Oziq-ovqat mahsulotlari masalasini «olib tashlash» kaliti ularning har birida o'ziniki bo'lishi lozim. Bunday pozitsiyadan planetaning agrosurslari salohiyatini baholash – umumnazariy vazifa, u bilan ishlab chiqarish, natijada demografik oxirgi ko'rsatkichlarga chiqish bog'langan. Amaliy tavsiyalar esa to'g'ridan to'g'ri davlat kesimida suverenitetning bosh yetkazuvchilari uchun foydalanishda realdir.

Kelajakda planetaning tabiiy resurslarini qishloq xo'jaligi faoliyati sferasiga jalb qilishi jonli muzokaralar mazmuni bo'lib qoladi. Agrotabiiy omillarning yetarli darajada o'rganilmaganligi va ishlab chiqarishda ulardan to'laqonli foydalanilmaganligi va tarmoqda agrotexnik istiqbollarga nisbatan turlicha fikrlar borligi bunga sabab bo'ladi.

Buning ustiga, qanday ovqatlanish tarkibi qabul qilinishidan ko'p narsa bog'liq ilmiy asoslangan yoki amalda mavjud bo'lgan. Agarda asos qilib bitta ratsion, masalan «o'rt» yevropalikning ratsionini olgan holda ham, planeta aholisining mumkin bo'lgan soniga nisbatan mutaxassislarning fikri katta farq qiladi – gorizontda yuzaga kelayotgan 7 mlrd. real raqamdan to'g'ri gipotetik 50 mlrd. kishigacha. Oxirgi holatda ilg'or texnologiyalarni hamma joyda yoyilishi eng muhim deb qabul qilinishidan tashqari, quruqlikning yuqori qismi 70 foizni o'zlashtirish ko'rsatkichlari haqida gap yuritiladi.

Yerning qishloq xo'jaligi salohiyatining ko'plab hisobotlari orasida eng fundamental 70-yillarda golland olimlari guruhi tomonidan bajarilgan. Ular yerga ishlov berish uchun o'zlashtiriladigan hududni 3714 mln. ga deb baholadilar. Bu esa jami quruqlikning 27,4 foizni (Antarktidadan tashqari), ulardan sug'orish yo'li bilan 470 mln.ga haydab ishlatish uchun o'zlashtirish mumkin deb topishdi. Bu ko'rsatkichlardan maksimal imkoniyat (tabiiy biomassa shakllanishi jarayoniga fotosintez resurslarini ta'sir etishi chegaralanganligi hisobi bilan) ishlov berilgan qatlarning biologik hosildorligi don ekvivalentida yiliga 49830 mln.t hisoblangan. Amalda esa ishlov beriladigan maydonning katta qismiga texnik, tonizirovka qiladigan, yem uchun va boshqa oziq-ovqat bo'lmagan ekinlar ekiladi.

Hozirgi zamon sharoitida barcha e'tibor rivojlanayotgan mamlakatlarda hosildorlikni oshirish lozimligiga qaratilayapti, chunki u yerda agronomik va boshqa ilmiy-texnik sohasida erishilgan yutuqlarga suyanish mumkin. Ammo bu mexanik o'zlashtirish tezislarning umuman olganda haqiqatligini inobatga olgan holda,

samaradorligi shubhalidir. O'zga, tropiklarning kam o'rganilgan tabiiy koni, ularning tabiiy geosistemalarini antropogen ta'sirlarga sezuvchanlik reaksiyasi, uchinchi dunyo qishloqlarida qul kuchlarining ko'pligi, ilg'or agrotexnologiyalarning yuqori energiya xarajatlari – bularning hammasi an'anaviy qishloq xo'jaligini intensivlikatsiya kuchalaridan yurish imkoniyatlarini chegaralab qo'yadi.

Ko'rinib turibdiki, yaxshi istiqbollar pastki kengliklar mamlakatlarida yiliga ikkinchi va hatto uchinchi ekishlarni amalga oshirishni taqozo etadi, buning uchun birinchi navbatda tezpishar navlar va quruq mavsumda sug'orishni yo'lga qo'yish lozim. Bu esa selektsiya va genetikaning kelgusi muvaffaqiyatlariga asoslangan umidlar bilan bogliq, ammo ularni oldindan aytib bo'lmaydi: 60-yillar o'talarida bo'g'doyning yuqori hosilli gibrid navlari paydo bo'lishi mutaxassislar uchun ham kutilmagan hol bo'lib, «yashil istiqloq» keng ko'lamda yayilishiga turtki bo'ldi. AQSHda hosildor sut beruvchi hayvonlarni kaloriyali yemlar bilan ta'minlash uchun soya keng tarqalishi katta hissa qo'shdi.

FAOning hujjatlariga asosan 1995-yilda jahon aholisining past daromadlari bo'yiicha 88 mamlakat mavjud bo'lib, ularda oziq-ovqat mahsulotlari yetishmas edi. Ularning 30 tasidan ko'prog'i o'tgan yillar davomida o'zining eksport tushumlarini oziq-ovqat mahsulotlarini sotib olishga yo'naltirishdi. Bu davlatlar qatoriga Rossiya ham kiradi, uning importida oziq-ovqat mahsulotlari 25-30 foizni tashkil etadi. Shu bilan birga global ahvol juda yomon emas. G'arbiy Yevropa va AQSHda davlat siyosati ishlov beriladigan maydonlarni chegaralashga qaratilgan bo'lib, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ortiqcha ishlab chiqarilishiga yo'l qo'ymaslik, aks holda shunday payt kelishi mumkinki, narxlar pasayishidan keladigan zarar talabga tulovqobiliyatini oshishi bilan qoplanmaydi. Hosildorlik katta bo'lganda agrar mahsulotlarga narxlar shu darajada tushib ketishi mumkinki, xarajatni ham qoplay olmaydi, qishloq xo'jaligi tarmoq shakllantirishni boshlamaslik, qishloqni majburan jamoalashtirish, xronik krizisni yengishni imkoniyatsiz qildi.

Dunyo aholisini oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashda ijtimoiy-iqtisodiy va tarixiy manbalar geografik differensiyasi tahlilidan kelib chiqib, ochlik, ommaviy ocharchilik va boshqa shu turdagi qiyinchiliklar jamiyatning hayotiga kuchli ta'sir ko'rsatadi. Ular shu jumladan, hokimiyatning oziq-ovqat sektori ishlariga o'z ta'sirini o'tkazishni oddiylashtirib, u orqali xo'jalik mexanizmining barcha avtonom yacheykalariga nisbatan markazlashtirilgan rolini mustahkamlashga intiladi. Bizning mamlakatimizda bu iqtisodiy boshqaruvni reanimatsiya qilish uchun jo'shqin urinishlarga va haqiqiy bozorni vujudga kelishi yo'lida qo'shimcha to'siqlar qo'yilishiga olib keladi. Keskinlashgan oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlashning turi xil holatlari natijasi, gumanistik mavjudlikning ifodalangan namoyishi bo'lib, eskirgan konservativ shakllarni saqlagan holda iqtisodiyot rivojlanishini to'xtatishga urinish muhim ahamiyatga egadir. Shuning uchun oziq-ovqat mahsulotlari bilan ta'minlash krizisini yengib o'tish vazifasi barcha davlatlar uchun alohida ahamiyatga ega, va uni demokratik usullar bilan yechish milliy qayta tug'ilish yo'lini ochuvchi, taqdirni belgilab beruvchi xarakterga ega.

2.1. Aholining jamiyat taraqqiyotidagi ahamiyati, uning ayrim tarixiy davrlardagi soni va dinamikasi

Aholi soni va tarkibi uning bajaradigan vazifalari bilan bog'liq holda baholanadi. Aholi, avvalambor, o'zidan ko'payadigan, o'zini takror barpo qiladigan biosotsial organizmdir. Aholi shu bilan birga jamiyatning asosiy ishlab chiqaruvchi kuchi va iste'molchisidir. Ana shu nuqtai nazardan aholi soni, tarkibi, o'sish sur'atlari, joylashishiga xos xususiyatlarni tahlil etish alohida ahamiyat kasb etadi.

Insoniyat tarixining katta davri davomida, ya'ni neolit davridan eramizning XIX asrigacha aholi soni va tarkibi an'anaviy deb ataluvchi tur ta'sirida takror barpo etilardi. Unga juda yuqori darajadagi (har 1000 kishiga nisbatan tug'ilganlar soni 40-45 ni tashkil etdi) tug'ilish hamda yuqori darajadagi o'sish (30-35 promille) va past darajadagi tabiiy o'sish xos edi. Aholini takror barpo qilinishining ushbu turi agrar iqtisodiyot va unga xos ijtimoiy munosabatlar bilan bevosita aloqador edi. Bunda ko'p bolali oilani tashkil qilishga intilish, ayniqsa xo'jalik ishlarida otaga ko'mak beruvchi o'g'il bolalarning mavjudligiga va sonining ko'p bo'lishiga katta e'tibor qaratilardi. Ota-ona oilada 3-4 farzandga ega bo'lmoqchi bo'lsa, unda ayol kamida mazkur miqdordan ikki-uch marta ko'p bola tug'ishi lozim edi, chunki o'lim, ayniqsa go'daklar va bolalar o'limining nihoyatda yuqoriligi tug'ilgan bolalarning yarmidan ko'pini o'zi bilan olib ketardi.

Bir necha ming yillar mobaynida o'limning juda katta va aholi o'sishining past bo'lishligi o'zining ob'yektiv sabablarga egadir. Dastavval bu moddiy va sanitar-gigienik shart-sharoitlarning qoniqarsiz ahvolda ekanligi, qolaversa, vaqti-vaqti bilan takrorlanib turuvchi ocharchilik, o'lat, vabo va chechak epidemiyalari natijasida yuz minglab odamlarning qirilib ketishi. Yer sharida bunday ofatlar 200-400, 1600-1650-yillar ichida qayd etilgan bo'lib, o'sha davrlarda aholi soni umuman o'smadi, 1300-1400 - yillar davomida qora o'lat epidemiyasining ta'sirida sayyora o'z aholisining 1/4 qismidan ajraldi, uning soni keskin kamaydi. Aholi ko'rsatkichlariga oxiri ko'rinmayotgan urushlar ham katta salbiy ta'sir ko'rsatib kelmoqda. Urushlar XVIII asrda 5,2 mln. kishining yostig'ini quritdi.

XIX asrgacha bo'lgan davrda demografik jarayonlarda sezilarli sifat o'zgarishlari bo'lib o'tmadi. Undan keyingi davrda aholining tabiiy harakati ko'rsatkichlarida demografik o'tish jarayoni boshlandi. U oila bajaradigan vazifalarning keskin o'zgarishi, turmushning nisbatan yaxshilanishi, aholining yosh tarkibidagi siljishlar va boshqa narsalar bilan bog'langandir.

Demograf olimlar demografik o'tish jarayonini to'rt ketma-ket keluvchi fazani o'z ichga olishini ilmiy asoslab berganlar.

Birinchi faza uchun tug'ilishning yuqori darajada saqlanishi va o'limning keskin qisqarishi oqibatida vujudga keluvchi juda yuqori darajadagi tabiiy o'sish xosdir.

Ikkinchi faza ko'p bolali oiladan kam tolali oilaga o'tish, o'limning qisqarishi, tug'ilishning esa undan ham ko'p miqyosda kamayishi natijada tabiiy o'sishning pasayishi bilan ifodalanadi.

Uchinchi fazada, avvalambor, aholi ichida qariyalar soni va ulushining o'sishi hamda tug'ilishning asta-sekin pasayishi natijasida o'lim birmuncha ko'tariladi. Mazkur bosqichda aholi soni juda kam miqdor va tez sur'atlarda o'sadi yoki qisqaradi.

To'rtinchi fazada tug'ilish va o'lim ko'rsatkichlari tenglashadi, aholining umumiy o'sishi barham topadi.

Demografik o'tish davri dastavval Yevropada XVIII asrda boshlandi. Shunda tabiiy o'sish 20-30 promillega teng bo'ldi, buni haqiqatdan ham demografik inqilob deb atash mumkin. Chunki, 10-20 yil oldin atigi 5-10 promillega teng bo'lgan tabiiy o'sish qisqa vaqt ichida 2-3 martaga oshdi. Ushbu jarayon Yevropada 100-150 yil davom etdi. Undan keyingi davrda Yevropa mamlakatlari demografik o'tishning ikkinchi fazasiga o'tdi. Hozir ushbu malakatlarning ko'pchiligi demografik o'tishning uchinchi fazasidadir. Binobarin, Germaniya, Avstriya, Belgiya, Italiya, Daniya, Vengriya, Niderlandiya aholini oddiy takror barpo etilishi ham ayrim yillarda ta'minlanmaganligi, ya'ni o'lganlarning soni tug'ilgan bolalar sonidan ko'p bo'lmoqda.

2.2. Aholining tabiiy harakatiga xos umumiy va regional jihatlar

Yer sharida so'nggi vaqtda yiliga 135-137 mln. bola tug'ilmoqda, 53-55 mln. kishi o'lmoqda. Tabiiy o'sish miqdori 82-84 mln. kishini tashkil qilmoqda. Quyidagi 4-jadvalda dunyo va uning qit'alari, materiklari va ayrim regionlari bo'yicha aholining tabiiy harakatini ifodalovchi jarayonlarga xos ko'rsatkichlar keltirilgan. Jahonda tug'ilishning juda yuqori koeffitsientlari Afrikaga, regionlar ichida Afrikaning barcha regionlari hamda Markaziy Amerika va G'arbiy Osiyoga, juda past koeffitsientlari Shimoliy Amerika, Yevropa, Rossiya, Sharqiy Osiyo hamda Avstraliya va Okeaniyaga xosdir. O'lim koeffitsientining yuqori ko'rsatkichlari Afrika va Yevropada, Markaziy va Janubiy Osiyoda, Rossiyada kuzatilmoqda. Tabiiy o'sish koeffitsientlari Afrika, Markaziy Amerika, G'arbiy Osiyo hamda Markaziy va Janubiy Osiyoda yuqori ko'rsatkichlar bilan ifodalanmoqda. Ushbu ko'rsatkich Yevropada nolga (ya'ni tug'ilganlar va o'lganlar miqdori teng), Rossiyada esa minus 7 ga teng bo'ldi. Rossiyada 1999 yilda depopulyatsiya jarayoni, ya'ni aholi mutlaq sonining qisqarishi kuzatildi.

Aholi soni va uning tarkibiga go'daklar o'limi ham juda katta ta'sir ko'rsatadi. Yer sharida 1999 yilda jami 7,8 mln. bola bir yoshga yetmasdan o'lganligi qayd etildi. Shundan salkam 2,0 mln. i Hindistonga, 631 mingi Xitoyga to'g'ri keladi. Pokiston, Bangladesh, Indoneziya, KXDR, Braziliya, Nigeriya, Efiopiya mamlakatlarida hozirgi vaqtda yiliga 200-500 ming bola bir yoshga yetmasdan o'lmoqda. Afg'oniston, Butan, Gvineya, Liberiya, Mozambik, Chad va boshqa jami 26 mamlakatda 100 dan yuqori, 42 mamlakatda 50 dan 100 promillegacha

bo'lgan ko'rsatkich bilan aniqlanmoqda.

Bolalar o'limi mamlakatning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyoti darajasi bilan teskari aloqaga ega. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda bolalar o'limi koeffitsienti 4-8 promillega o'zgaradi. Ijtimoiy-siyosiy vaziyati beqaror, iqtisodiy qoloq bo'lgan mamlakatlarda mazkur ko'rsatkich odatda 100 dan ortiq, ayrim hollarda 50 dan ham yuqori darajaga egaligi bilan ajralib turadi.

Aholining turmush darajasi va u bilan uzviy bog'liq bo'lgan tabiiy harakati jarayonlari hamda shakllangan yosh tarkibi orqali uning o'rtacha umr davri aniqlanadi. Aholining o'rtacha umr davri 1999-yilda 66 yoshga teng bo'ldi. Bu ko'rsatkich iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda (Yaponiya, Shvetsiya, Shveysariya, jami 37 davlat) 77-81 yoshni, qoloq mamlakatlarda 42-60 yoshni tashkil etadi. Umr davrining eng yuqori o'rtacha ko'rsatkichlari Yaponiyaga (81 yosh), Fransiyaga va yana 12 mamlakatga (78-79 yosh), eng past ko'rsatkichlari Markaziy Afrika Respublikasi (41 yosh), Afg'oniston (43 yosh) va Gvineya (44 yosh) mamlakatlariga xosdir.

2.4 Jahon aholisining irqiy, etnik va diniy tarkibi.

Inson irqi – bu o'xshash, avloddan – avlodga o'tuvchi tashqi (teri-gavda) belgilarga ega bo'lgan, tarixan shakllangan odamlar guruhidir. Hozirgi vaqtda uchta asosiy evropeoid (oq), negroid (qora) va mongoloid (sariq) irq'larga ajratish qabul qilingan. Ayrim hollarda to'rtinchi avstra'loid irqi ham ajratiladi.

Katta irq'lar tarqalgan hududlar o'rtasidagi chegaralar odatda aniq bo'lmasdan, bir-biriga kirishib ketgan. Aynan shunday hududlarda irq'larning aralash, o'tkinchi shakl va turlari hosil bo'ladi.

Jahon aholisi ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy taraqqiyotning har xil bosqichlarida turuvchi xalqlar – etnoslardan iboratdir. Etnosning eng yuqori darajasi millat hududi, iqtisodiyoti va madaniyati, tilning barqaror tarzda umumiyligi bo'yicha ajralib turuvchi insonlar yig'indisidan iborat, bular asosida ularda millatga xos umumiy jihatlari, milliy o'zligini anglash hissiyoti shakllanadi.

Jahonda uch-to'rt ming xalq bo'lib, ularning ichida aholisining umumiy soni 100 dan, hatto o'ntadan oshmaydigan mayda elatlardan (Hindistonda toda, Braziliyada botokuda va b.) soni 10 mln. va 100 mln. dan ziyod bo'lgan yirik millatlar mavjuddir. Shular qatoriga xitoyliklar, yaponlar, braziliyaliklar, AQSh amerikaliklari, ruslar, hindistonliklar, bengallar, panjobliklar, bixarlar, livanliklar, nemislar va boshqalar kiradi.

Milliy tarkibi xilma-xil bo'lgan Osiyoda dunyoda soni eng ko'p bo'lgan xalqlar yashaydi. Osiyoda mutlaq soni 1 mln. dan ortiq 110 ga yaqin xalq bo'lib, ularning umumiy miqdori qit'a aholisining 98 foizini tashkil etadi. Osiyo mamlakatlari aksariyati ko'p millatlidir. 150 dan ortiq xalq Hindiston va Indoneziyada, deyarli 100 – Filippinda, 50 dan ortiq Vyetnam va Xitoyda, 30 dan ortiq xalq Eron, Afg'oniston, Myanma, Tailandda istiqomat qiladi. Aholining etnik rang-barangligi ba'zi-bir xalqlar tarqalgan hududlarning davlat chegaralari bilan bo'linishi tufayli yana ham

kuchaydi. Masalan, kurdlar Turkiya, Eron, Iroq va qisman Suriya, belujlar Eron, Afg'oniston va Pokiston, panjobliklar Pokiston va Hindiston davlatlari chegaralaridagi hududlarda kompakt holda yashaydi. Janubi-Sharqiy Osiyodagi ko'pchilik mamalakatlarda Xitoy va Janubiy Osiyodan kelgan emigrantlarning katta guruhi shakllangan. Millat, xalq va elatlarning ana shunday hududiy tarqalganligi va joylashganligi natijasida ayrim mamlakatlarda etnik munosabatlar murakkab tusga ega. Ba'zi mamlakatlarda esa bunday holat etnik nizolar, mojarolarga olib kelmoqda, siyosiy vaziyatning yomonlashuviga sabab bo'lmoqda (Yaqin Sharq mintaqasi, Turkiya, Rossiya, Xitoy, Indoneziya, Malayziya, Hindiston, Ruanda, Burundi va boshqalar).

Jahon mamlakatlari aholisining milliy tarkibi va etnik munosabatlarning xususiyatiga ko'ra qator guruhlariga ajratish mumkin:

Birinchi guruhga bir millatli, ya'ni asosiy millati jami aholisining 95 foizdan ortiq qismini tashkil etuvchi mamlakatlar, bularga Yevropada Islandiya, Irlandiya, Norvegiya, Daniya, Polsha, Germaniya va boshqalar, Osiyoda Yaponiya, KXDR, Koreya Respublikasi, Bangladesh, Mongoliya, Armeniston, Yaman, Oman, Katar va boshqalar, Afrikada Misr, Liviya, Somali, Madagaskar, Janubiy Afrikadagi deyarli barcha mamlakatlar kiradi.

Ikkinchi guruhni ushbu ko'rsatkich 70-95 foizga teng bo'lgan mamlakatlar Buyuk Britaniya, Fransiya, Ispaniya, Finlandiya, Ruminiya, Jazoir, Marokko, Zimbabve, Mavritaniya, Botsvana, Xitoy, Vyetnam, Kambodja, Myanma, Turkiya, Suriya, Iroq, Shri-Lanka, Singapur, AQSh, Avstriya, Yangi Zelandiya va boshqalar tashkil etadi. Shular qatoriga O'zbekiston, Turkmaniston, Tojikiston, Ozarbayjon davlatlari ham kiradi.

Uchinchi guruh mamalakatlarida (Eron, Afg'oniston, Gruziya, Qirg'iziston, Qozog'iston, Pokiston, Malayziya, Laos, Markaziy Sharqiy va Janubiy Afrika mamlakatlari va boshqalar) asosiy millat ulushi jami aholining yarmidan kam yoki ortiq biroq 70 foizdan past ko'rsatkich bilan ifodalanadi.

To'rtinchi guruhda aholisi bir nechta yirik millatlarga ega, lekin ulardan birortasining ulushi sezilarli bo'lmagan mamlakatlar to'plangan (Hindiston, Indoneziya, Filippin, Rossiya, Shveysariya, G'arbiy Afrika mamlakatlari va boshqalar).

Migratsiya

XX asr oxirida dunyoda jadal o'zgarishlar, aholining ommaviy qo'zg'alishlari barobarida kishilik jamiyatida xalqaro migratsiya – ko'p millatli davlatlarning qulashi, transport va aloqa vositalarining keskin takomillashuvi va butun sayyorada hayotning integratsiyalashuvi munosabati bilan tub o'zgarishlar bo'lib o'tdi.

Migratsiya bu – aholining mamlakat ichida, uning tashqarisida va dunyo mintaqalarida joylashuvi tartibini sezilarli o'zgarish kiritadigan ikkinchi bosh omil hisoblanadi. Migratsiya jarayoni aholi hududiy harakatining asosiy turi bo'lib, u inson bilan tabiat o'rtasida aloqadorlik vujudga kelgandan buyon shakllanib, rivojlanib kelmoqda. Aholi migartsiyasi, ayniqsa buyuk geografik

kashfiyotlar davridan boshlab keng miqyosda amalga oshmoqda. Ichki migratsiya jarayonida kishilar odatdagi kabi asosan qishloq joylaridan markazga – yirik shahar aglomeratsiyalariga ko'chadilar. Hozirda dunyoning Braziliya va Indoneziya kabi ayrim yirik mamlakatlarida hali to'liq egallanmagan yoxud siyrak egallangan hududlar bilan bog'liq ichki migratsiya kuzatilmoqda. Migartsiya tashqi va ichki migratsiyaga taqsimlanadi. Mamlakatlar aholisining soni va tarkibiga bo'ladigan ta'siri nuqtai nazaridan tashqi migratsiyalarning ahamiyati beqiyosdir. Tashqi migratsiya katta hajmga ega mamlakatlarda uning aholi soni va tarkibiga bo'lgan ta'siri sezilarli oqibatlariga olib kelishi mumkin. Jumladan, AQSH, Kanada, Avstraliya va boshqa qator mamlakatlar tarixida migratsiya savdosining ahamiyati tabiiy o'sish, jumladan ustun bo'lgan ayrim davrlar kuzatilganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Hozirigi vaqtda ham mazkur mamlakatlarda migratsiya savdosi aholi soni o'sishida muhim omil bo'lib hisoblanmoqda. Isroil davlatida esa migratsiya saldosi aholi soni o'sishining deyarli 2/3 qismini ta'minlamoqda.

Yuqoridagi mamlakatlar aholining ko'chib kelishi bo'yicha yetakchi hisoblansa, qator boshqa mamlakatlar, chunonchi Irlandiya aholining ko'chib ketishi bo'yicha dunyoda mashhur bo'lib qolgan. Irlandiya XIX-XX asrlarda aholining katta miqdorda ko'chib ketishi bo'yicha uch davrni boshidan kechirgan. Ushbu davrlar 1840-1900 yillarda qayd etilgan bo'lib, unda mamlakat aholisining mutlaq soni 8,2 mln.dan 4,5 mln. kishiga tushib qoldi. Tashqi migratsiyalar asosan iqtisodiy sabab bilan bog'langan. Bunda yangi yerlarni o'zlashtirish maqsadida hamda ishchi kuchini shartnomalar bo'yicha boshqa mamlakatlarga yuborish bilan bog'liq migratsiyalar katta ro'l o'ynaganligini ta'kidlab o'tish joizdir. Birinchi turdagi tashqi migratsiyalarda katta miqdorda aholining ko'chib ketishi Buyuk Britaniya, Germaniya, Italiya, Ispaniya, Fransiya, Skandinaviya mamlakatlari, Irlandiya, Polsha, Rossiya mamlakatlariga, ko'chib kelishi AQSH, Kanada, Braziliya, Argentina, Urugvay, Chili, Avstraliya, Janubiy Afrika Respublikasiga xos bo'lgan. Ikkinchi turdagi tashqi migratsiyalarda dastlabki davrlarda Xitoy va Hindistonlik ishchilar asosiy ro'lni o'ynaganligini ta'kidlab o'tish kerak. Shularning katta jamoalari Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlarida barpo etilgan. Hozirigi vaqtda Shimoliy Afrika, Janubi-G'arbiy Osiyo, Janubiy Yevropa ishchi kuchining katta miqdorining G'arbiy Yevropa va qisman Shimoliy Yevropa mamlakatlarida shartnoma ham ikkinchi turdagi tashqi migratsiyalarga misol bo'lishi mumkin. Chunki shunday migrantlarning soni g'arbiy Yevropa mamlakatlarida 12-13 mln., dunyo bo'yicha esa 25 mln. kishini tashkil etadi. (AQSH, Avstraliya, JAR, Fors ko'rfazi mamlakatlari). Mazkur migrantlarning ichida yirik olimlar va mutaxassislar bo'lib, ularning soni salkam 1 mln. kishini tashkil etadi.

Kishilar migratsion joylashuvining davomiyligi me'zoni bo'yicha migratsiya tugal (nihoyali) va muvaqqat (fasliy) bo'ladi. Misol uchun, o'qishga yoki ishga kontrakt asosida ma'lum muddatga yollanish vaqtinchalik migratsiya hisoblanadi. Har yili bir necha ming meksikalik qishloq xo'jaligida ishlash uchun AQSHga, shu kabi seylonliklar, hindlar, pokistonliklar o'rta Sharqdagi neft eksport

qiluvchi mamlakatlarga migratsiya qiladilar. Ommaviy vaqtinchalik migratsiyaga har yili 600 mln. kishini qamrab oluvchi xalqaro turizmni misol qilib olsak ham bo'ladi. Dunyoda sayyohlar qabul qilish bo'yicha yetakchi davlatlar har yili 30 mln. turist qabul qiluvchi Fransiya, Ispaniya, AQSH va Italiyadir.

Aholining diniy tarkibi

Ma'lumki, din jamiyat hayotida, turmushida juda katta ro'l o'ynaydi. Bunda davlatning iqtisodiy rivojlanganlik darajasi, aholining ma'lumot darajasi katta ahamiyat kasb etmaydi. Aholining diniy tarkibini bilish va uni to'g'ri baholash dunyoda bo'lib o'tayotgan miqyosli voqea va hodisalarning ko'pchiligini to'g'ri tushinish va anglashga imkon beradi. Dunyoda asosiy dinlar tarqalgan davlat va mintaqalar to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Yevropada xristianlik dinining barcha shakllari keng tarqalgan. Katolik dini asosan qit'a janubida, qisman g'arbi va markazida, protestant dini shimolida, qisman g'arbi va markazida, pravoslavlik sharqi va janubi-sharqida. Sobiq ittifoq mamlakatlarida pravoslav va islom dini keng tarqalgan. Pravoslav diniga rus, belorus va ukrainlarning bir qismi, osetiyaliklar, chuvashlar, mordva, morilar, komilar, udmurtlar, yoqutlar, shimol xalqlarining bir qismi sig'inadi. Islom Astraxan tatarlari, Qozon tatarlari, Shimoliy Kavkaz xalqlari, boshqirdlar, Sibir tatarlari orasida keng tarqalgan.

Osiyoda barcha dunyoviy dinlar va yirik milliy dinlar keng tarqalgan. Ayniqsa islom dini katta ro'l o'ynaydi. Islomning sunniylik yo'nalishi Indoneziya (dunyoda eng yirik musulmon mamlakati), Malayziya, Hindiston, Bangladesh, Pokiston, Afg'oniston, Janubi-G'arbiy Osiyodagi barcha arab mamlakatlarida asosiy o'rin egallaydi. Islomning shialik yo'nalishi Eron, Ozarbayjon, qisman Iroq va Yamanda asosiy din sifatida tan olingan. Islom diniga e'tiqod qiluvchilarning katta-katta guruhlar Filippin, Kambodja, Tailand, Myanma, Kipr, Shri-Lanka mamlakatlarida mavjud.

Afrikaning shimoli, g'arbi va sharqida joylashgan ko'pchilik mamlakatlarda islomning sunniylik yo'nalishi hukmron. Efiopiya, JAR va boshqa qator mamlakatlarda xristian dini muhim ro'l o'ynaydi. Markaziy va Janubiy Afrikada aholining asosiy qismi mahalliy an'anaviy dinlarga e'tiqod qiladi.

Shimoliy Amerikada xristianlikning ikki shakli – katolik va protestant dinlari hukmron. AQSHda protestantlar, Kanadada katoliklar ko'proq. Markaziy Amerikada aholining aksariyati katolik diniga e'tiqod qiladi. Xuddi shunday Janubiy Amerikada ham katolik dini hukmronlik qiladi. Umuman olganda, Amerika qit'asiga barcha katoliklarning yarimidan ko'pi to'g'ri keladi. Amerikada islom diniga e'tiqod qiluvchilar AQSH aholisining hamda Karib dengizi havzasidagi ba'zi bir orollar aholisining ichida mavjud.

Avstraliya va Okeaniyada protestantlik va katoliklik keng tarqalgan. Keyingi yillarda xalqaro munosabat, siyosat, iqtisodiyot, madaniyat va mafkurada islom dinining o'rni kengaymoqda va ahamiyati oshmoqda.

Mehnat salohiyati aholining ijtimoiy va kasbiy tuzilmasi

Keyingi vaqtlarda geografiya va demografiyada aholining soni bilan bir navbatda uning sifatiga ham katta e'tibor qaratilmoqda. Aholi sifati uning ma'lumot darajasi kasbiy va ijtimoiy tarkibi, sog'lig'i va boshqa belgilar orqali baholanadi. Bunda ma'lumot darajasi aholi sifatining eng muhim ko'rsatkichi hisoblanadi. Quyida savodxonlik va savodsizlik to'g'risida ma'lumotlar keltirilgan.

Jahonda katta yoshdagi aholini savodsizlik darajasining yuqoriligi bo'yicha qator mamlakatlar ajralib turadi. Masalan, Butan davlatida savodsizlik darajasi erkaklar o'rtasida 93 foizga, ayollar o'rtasida 95 foizga, Afg'onistonda tegishli ravishda 93 va 95 foizga, Somalida 82 va 94 foizga. Tropik Afrika regionidagi Burkina-Faso, Senegal, Mavritaniya, Gambiya, Niger, Chad, Mali mamlakatlarida 75 va 90 foizga teng bundan ham yuqori ko'rsatkichlar Nepal va Gaitiga xosdir.

Savodsizlarning mutlaq soni bo'yicha dunyoda Hindiston (281 mln.), Xitoy (224 mln.), Pokiston (43 mln.), Bangladesh (42 mln.), Nigeriya (29 mln.), Misr (16,5 mln.), Braziliya (16 mln.), Eron (14 mln.), Sudan (10 mln.) mamlakatlari peshqadamlik qiladi. Hindistonda katta yoshdagi aholining savodsizlik darajasi 52 foizni, Xitoyda 27 foizni tashkil etadi.

Aholining hududiy joylashuvi

Yer yuzasida aholi juda notekis joylashgan. Aholining o'rtacha zichligi (1 kv.kmga to'g'ri kelgan aholi miqdori) doimiy aholisi mavjud hududlar (130 mln. kv.km) doirasida 46 kishini tashkil qildi.

Shu vaqtning o'zida ushbu ko'rsatkich Osiyoda 116,3 va Yevropada 102,5 kishini tashkil etsa, Afrikada 27,5, Shimoliy Amerikada 23,8, Janubiy Amerikada 19,6 hamda Avstraliya va Okeaniyada atigi 3,7 kishiga teng. Umumlashtirib aytganda yer quruqlik yuzasining atigi 7 foizda unda mavjud aholining 70 foizi istiqomat qiladi.

Aholi nihoyatda zich joylashgan mintaqalar qatoriga Janubiy, Janubi-Sharqiy va Sharqiy Osiyo, Yevropa hamda AQSHning shimoli-sharqiy qismi, Bosvash megapolisi kiradi. Dastlabki uchta mintaqada aholi qadimdan joylashgan bo'lib, u hozirgi vaqtda juda yuqori darajadagi aholi zichligiga ega. Bunday holat, avvalambor, bu yerda mehnatni juda ko'p talab qiluvchi sholichilikning qadimdan mavjudligi, qolganlarda esa XVIII-XIX asrlarda yuz bergan sanoat inqilobi hamda undan keyingi davrda amalga oshgan industriallashtirish jarayoni bilan uzviy bog'langandir. Insonlarning qadimdan okean va dengiz sohillarida joylashishga intilishi ham muhim omillardan biridir. Hozirgi vaqtda dengiz va okeanlardan quruqlikka tomon 200 kmga cho'zilgan yer yuzasi qismida insoniyatning yarmidan ziyod qismi, 50 km kenglikka ega bo'lgan quruqlik qismida esa dunyo aholisining deyarli 30 foizi to'plangandir. Dunyo bo'yicha aholi juda zich joylashgan hududlar qatoriga quyidagilar kiradi: Rur, Elzas va Lotaringiya hamda

Parij va London rayonlari, Shimoliy Italiya, Moskva rayoni, Donbass, Farg'ona vodiysi, Sharqiy Xitoy, Hind-Gang tekisligi, Yava oro'li, Yaponiya orllari, Nil deltasi, AQSHning Shimoli-Sharqiy, Buyuk ko'llar rayonlari va Sansan megapolisi.

Jahon aholisi vertikal mintaqalar bo'yicha ham notekis taqsimlangan. Aholining yarmidan ortiq qismi (56 foizi), mutlaq balandligi 200 metrgacha bo'lgan tekislik va pastekistiklarda istiqomat qiladi. Salkam chorak qismi (24 foizi) 200-500 metr balandlikka ega tekislik va qirlarga to'g'ri keladi. Demak, Yer shari aholisining 80 foizi mutlaq balandligi 500 metrgacha bo'lgan hududlarda joylashgan. Shu vaqtning o'zida 2000 metrdan baland hududlarga Yer shari jami aholisining atigi 1 foizi to'g'ri keladi. Umuman olganda, aholi soni va ulushi balandlik oshgan sari kamayib boradi. Lekin bu qonuniyat Janubiy Amerikada o'z ifodasini topmaydi. Bundan tashqari, Osiyo qit'asi bilan jami quruqlik yuzasiga xos bo'lgan ko'rsatkichlar bir xil miqdorlar xosligi bilan ajralib turishligini ta'kidlab o'tish lozim.

Shahar va qishloq aholisi. Urbanizatsiya

Juda yirik shaharlar aglomeratsiyalari Mexiko, Tokio, San-Paulu, Nyu-York shaharlari atrofida shakllangan, shularning har birida 16 mln.dan 30 mln.gacha kishi istiqomat qiladi.

Hozirgi vaqtda ikki va undan ortiq aglomeratsiyalar hududining qo'shilib ketishi natijasida urbanizatsiyalashgan rayonlar va zonalar, eng muhimi megapolislar vujudga kelmoqda. Shular ichida Tokaydo, Bosvash Sansan, ChPITS megapolislari alohida o'rin egallaydi.

Urbanizatsiya jarayoni umumiy xususiyatlardan tashqari ayrim regionlar va mamlakatlar miqiyosida o'ziga xos xususiyatlar bilan ham ifodalanadi. Shular ichida urbanizatsiya darajasi va sur'atlari alohida ahamiyat kasb etadi.

Urbanizatsiya darajasi bo'yicha jahondagi barcha mamlakatlarni uch guruhga bo'lish mumkin.

1. Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 50 foizdan yuqori).

2. O'rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 20-50 foiz).

3. Past darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar (shahar aholisining ulushi 20 foizdan kam).

Yuqori darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlar qatoriga Yevropaning barcha davlatlari, Avstraliya, Yangi Zelandiya hamda Shimoliy va Janubiy Amerikaning ko'pchilik mamlakatlari kiradi.

O'rtacha darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlarning asosiy qismi Janubiy, G'arbiy, Markaziy va Janubiy, Janubi-Sharqiy Osiyo regionlari hamda Afrikada joylashgan.

Past darajada urbanizatsiyalashgan mamlakatlarning ham ko'pchiligi Afrika va Osiyoda mavjud ekanligini ta'kidlab o'tish lozim.

Hozirgi vaqtda urbanizatsiya darajasi rivojlangan mamlakatlarda 7 foizni, rivojlanayotgan mamlakatlarda 37 foizni tashkil etadi, dunyo bo'yicha bu ko'rsatkich 51 foizga teng.

Urbanizatsiya jarayonining o'sish sur'atlari mamlakatning iqtisodiy rivojlanganlik hamda urbanizatsiyalashganlik darajasiga bog'liq holda o'zgaradi. Iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda shahar aholisining ulushi 75-90 foizga, ya'ni yuqori darajaga yetganligi tufayli, urbanizatsiyalashish sur'atlari ancha pasaygan, ayrim hollarda yirik shaharlardagi aholi soni kamaymoqda. Shunga qaramasdan, urbanizatsiya jarayoni iqtisodiy rivojlangan davlatlarda taraqqiy etishda davom etib, yangi-yangi shakllarning paydo bo'lishiga sabab bo'lmoqda.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda urbanizatsiyalashish jarayoni shahar aholisining nisbatan past ulushiga egaligi tufayli, har tomonlama va hamma yo'nalishlarda rivojlanmoqda. Lekin mazkur mamlakatlarda urbanizatsiya jarayonining sifat ko'rsatkichlariga mutanosib emas. Shahar aholisi ko'p hollarda qishloqlarda "ortiqcha" bo'lib qolgan aholi hisobiga o'smoqda. Qashshoq qishloq aholisining katta qismi yirik va katta shaharlarning hududlarida joylashib, "kulbasimon urbanizatsiyaning" tarqalishiga sabab bo'lmoqdalar. Shunday urbanizatsiyaning shakllari Mexiko, Lima, Manila, Pnompen, Dakka, Kalkutta, Bombay, Kinshasa va boshqa poytaxt shaharlar atrofida keng tarqalgan. Umuman, urbanizatsiya jarayoni rivojlanayotgan mamlakatlarni boshqarib bo'lmaydigan holda taraqqiy etmoqda hamda demografik iqtisodiy va ekologik muammolarning chuqurlashishiga sabab bo'lmoqda. Atrof-muhitning ifloslanishi umumiy hajmining 3/4 qismi urbanizatsiya jarayoni bilan aloqadordir. Bu ajablanarli voqea emas, chunki shahar va shaharchalar yer quruqlik yuzasining atigi 1foizni ishg'ol qilgani holda, ularga dunyo aholisining yarmidan ortiq qismi va ishlab chiqarish salohiyatining 3/4 qismi to'g'ri keladi. Iqtisodiy rivojlangan davlatlarda atrof-muhitni muhofaza qilish bo'yicha tadbirlar hayotga tatbiq etilmoqda. Rivojlanayotgan mamlakatlarda esa moddiy mablag'larning yetarli emasligi mazkur muammolarni to'la-to'kis hal etishga imkon bermayapti.

Shahar aholisining soni va ulushi tez o'sayotganligiga qaramasdan, jahon aholisining yarmiga yaqini qishloq manzilgohlarida yashamoqda. Ularning umumiy soni 15-20 mln.ni tashkil etadi.

Qishloq aholisi asosan guruhlashgan va alohida joylashgan qishloqlar bo'yicha taqsimlanadi. Bunda tarixiy va tabiiy shart-sharoitlardan tashqari, iqtisodiy omillarning ahamiyati katta bo'lganligini aytib o'tish lozimdir. Aholi taqsimlanishining guruhlashgan shakllari dehqonchilik, ayniqsa haydaladigan va sug'oriladigan dehqonchilik rivojlangan region va mamlakatlarga xosdir. Alohida joylashgan qishloqlar (fermalar) chorvachilik intensiv rivojlangan mamlakatlarda (AQSH, Kanada, Avstraliya, Yangi Zelandiya, Braziliya, Argentina) keng tarqalgan. Aholi joylashishining aralash shakllari ham mavjud, yaylov chorvachiligi rivojlangan hududlarning ko'pchiligida esa doimiy aholi manzilgohlari umuman barpo qilinmagan.

III BOB. SANOAT: INNOVATSIYA VA GEOGRAFIYA

2001 yil yanvar ma'lumotlariga ko'ra, dunyoda 229 ta mamlakat mavjud bo'lgan. Shularning 7 tasi dunyoda eng rivojlangan, iqtisodiy va siyosiy mavqei ulkan bo'lgan "yettilik" davlatlaridan, 17 tasi iqtisodiy rivojlanganlik darajasi yuqori, lekin tabiiy-demografik salohiyati ancha past bo'lgan mamlakatlardan iborat edi. Ushbu mamlakatlar jahon iqtisodiy va siyosiy munosabatlarida asosiy ro'lni o'ynayotgan davlatlardir. "Yettilik" mamlakatlariga hozirgi vaqtda dunyoda yaratilgan Yalpi milliy mahsulotning (YaMM) 63,5 foizi, keyingi guruh mamlakatlari (17 ta davlat) bilan birgalikda esa 71,5 foizi, ya'ni sal kam 3/4 qismi to'g'ri keladi.

Demak, yer shari quruqlik yuzasi foydalaniladigan qismining atigi 22,6 foizi, aholisining esa undan ham kam ulushi – 13 foizi mavjud 24 ta mamlakat dunyo miqyosida YaMMning aksariyat qismini yetkazib bermoqda. Shu vaqtning o'zida soni 89 taga teng iqtisodiy jihatdan bo'sh rivojlangan va "qoloq" mamlakatlarga dunyo YaMMning 20,9 foizi to'g'ri keladi, xolos.

Jahonda mavjud 229 mamlakat o'ziga xos iqtisodiy salohiyatga, ya'ni tabiiy va inson resurslariga ega. Bu o'rinda iqtisodiy rivojlangan mamlakatlar, avvalambor, "yettilik" davlatlari alohida o'ringa ega ekanligini ta'kidlab o'tish joizdir.

"Yettilik" mamlakatlari AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Buyuk Britaniya, Italiya va Kanada ulkan inson resurslariga ega. Mazkur mamlakatlarda jahon miqyosida fan-texnika inqilobi (FTI) va fan-texnik taraqqiyoti (FTT) yuz berganligi va hozirda ham FTI yo'nalishini aynan ushbu davlatlar belgilab berayotgani bejiz emas. Chunki, bu mamlakatlarda sifat ko'rsatkichlari juda yuqori darajaga ega bo'lgan mehnat resurslari mavjud. Quyidagi jadvalda mamlakatlarda mavjud mehnat resurslari ulushi haqida ma'lumotlar keltirilgan.

3-jadval

Jahon mamlakatlarini demografik salohiyati bo'yicha tiplarga ajratish

Mamlakatlarning guruhlari	Aholisi		Tabiiy harakati koeffitsienti			Bolalar o'limi koeffitsienti	Aholining yosh tarkibi, foiz			Aholining 'rtacha umr davri	
	Soni, mln. k	Ulushi, foiz	Tug'ilish koef.	o'lim koef.	Tabiiy o'sish koef.		0-14	15-64	65	Erkaklar	Ayollar
I. "Yettilik" mamlakatlari	688*622	11,5/10,9	12/13	9/9	3/4	6/7	19/20	66/66	15/14	74/73	81/80
II. Iqtisodiy rivojlangan, lekin tabiiy demografik salohiyati bir-muncha cheklangan mamlakatlar	89/86	1,5/1,5	11/12	8/9	3/3	6/6	18/19	68/67	14/14	75/75	81/81

Mamlakatlarning guruhlari	Aholisi		Tabiiy harakati ko'effitsienti			Bolalar o'limi ko'effitsienti	Aholining yosh tarkibi, foiz			Aholining 'rtacha umr davri	
	Soni, mln. k	Ulushi, foiz	Tug'ilish koef.	o'lim koef.	Tabiiy o'sish koef.		0-14	15-64	65	Erkaklar	Ayollar
III. Iqtisodiy salohiyati katta bo'lgan, yuqori sur'atlarda rivojlanayotgan mamlakatlar	144/136	2,4/2,4	15/16	7/9	8/7	6/6	21/22	57/66	12/12	75/73	80/78
IV. Ulkan tabiiy va rekreсион resurslarga ega mamlakatlar	436/317	1,4/1,2	18/19	9/8	9/11	10/12	22/23	56/67	12/10	70/69	77/75
V. Jahonda eng ko'p sonli rivojlanayotgan mamlakatlar	1385/1350	23,2/23,7	25/28	9/7	16/21	27/31	35/38	50/58	5/4	66/62	72/70
VI. Rivojlanayotgan mamlakatlarning asosiy guruhi. Iqtisodiy taraqqiyot deyarli kuzatilayotgan mamlakatlar	3041/2950	50,8/51,7	33/36	11/14	22/22	47/52	36/38	50/59	4/3	58/56	67/64
VII. Iqtisodiy qoloq, taraqqiyoti kuzatilmayotgan mamlakatlar	581/514	9,7/9,0	44/46	16/17	28/29	88/104	46/48	51/50	3/2	47/43	53/49
Dunyo bo'yicha	5982/5702	100/100	23/24	9/9	14/15	57/62	31/32	52/62	7/6	64/64	68/68

Dunyoda mehnat resurslarining eng ko'p miqdori VI guruh mamlakatlariga to'g'ri keladi. Mazkur mamlakatlarda hozirgi vaqtda dunyoda mavjud 3,7 mlrd. kishiga teng mehnatga layoqatli aholining 1,8 mlrd. yoki 48,6 foizi to'plangan. Mazkur ko'rsatkich bo'yicha keyingi o'rinni V guruh mamlakatlari egallaydi.

Shu bilan birga, dunyoda eng sifatli mehnat resurslari I va II guruh mamlakatlarida mavjud. Ushbu mamlakatlarda mehnatga layoqatli yoshdagi aholi soni 515 mln. kishini yoki dunyoda mavjud barcha mehnatga layoqatli yoshdagi aholining 13,9 foizini tashkil qiladi.

Jahon mamlakatlari tabiiy (mineral, yer, suv, iqlim va biologik) resurslar bilan xilma-xil tarzda ta'minlangan.

"Yettilik" davlatlarida foydalanilayotgan yer quruqlik yuzasining 15,8 foizi to'g'ri keladi. Ushbu mamlakatlarning ko'pchiligi mineral resurslar bilan yaxshi ta'minlangan. AQSH, Kanada, Fransiya, Buyuk Britaniya va Germaniya toshko'mir va qo'ng'ir ko'mir bilan yuqori darajada ta'minlangan. AQSH, Kanada, Fransiya va Yaponiya gidroenergiya resurslariga, birinchi uch mamlakat yana yadro

energiyasiga ham bo'ydir. Umuman, AQSH va Kanada tabiiy resurslarning deyarli barcha turlari bilan yaxshi ta'minlangandir.

Haydaladigan va sug'oriladigan yerlar maydonlari AQSH va Kanadada bir necha o'n mln gektarni, Fransiya, Germaniya va Italiyada bir necha o'n mln. gektarni tashkil etadi. Ushbu mamlakatlar suv va o'rmon resurslariga ham bo'ydir.

Ikkinchi guruh mamlakatlari ichida Avstraliya tabiiy resurslarning barcha turlari bilan yaxshi ta'minlangan. Umuman Singapur, Belgiya, Lyuksemburg, Lixtenshteyn va boshqa mitti davlatlardan tashqari ikkinchi guruhga kiradigan qolgan mamlakatlarning barchasi tabiiy resurslarning u yoki bu turlariga bo'ydir. Jumladan Norvegiya gidroenergiya resurslari, Shvetsiya va Finlandiya suv, yer va rekreatsiya resurslari bilan yuqori darajada ta'minlangandir.

Uchinchi guruhga kiruvchi mamlakatlar ichida Ispaniya, Portugaliya, Koreya Respublikasi va Yangi Zelandiya yer, suv hamda rekreatsiya resurslariga boy.

To'rtinchi guruh mamlakatlarning asosiy qismi yer, suv hamda iqlim resurslari bilan yaxshi ta'minlangan (Argentina, Chexiya, Urugvay, Sloveniya) yoki rekreatsiya resurslarga boy (Seyshel orollari, Antigua va Barbuda, Sent-Kristofor va Nevis, Malta) mamlakatlaridan iborat.

Beshinchi guruh tabiiy resurslar bilan xar hil ta'minlangan mamlakatlardan tashkil topgan. Shularning ichida yer, suv va mineral resurslar bilan yaxshi ta'minlangan mamlakatlar (Ukraina, Polsha, Ruminiya, Turkiya, Qozog'iston, O'zbekiston, Misr, Tunis, JAR, Namibiya, Meksika, Braziliya, Chili, Venesuela va boshqa)lar bilan navbatda resurslarning bir turi hisobiga rivojlanayotgan mamlakatlar ham mavjuddir. Mazkur mamlakatlar ichida rekreatsiya resurslarga boy "orol" (Vanuatu, G'arbiy Samoa, Mikroneziya, Fiji orollari, Maldiv Respublikasi, Yamayka, Sent-Lusil, Trinidad va Tobago) yoki quruqlikda joylashgan mamlakatlar (Livan, Makedoniya, Tunis va boshqa)lar alohida o'rin egallaydi.

Oltinchi guruh ichida tabiiy resurslarning deyarli barcha turlariga boy mamlakat (Xitoy, Hindiston, Pokiston, Kamerun, Gruziya, Ozarbijon va boshqa)lar bilan bir navbatda shularning bir, ikki turi bilan yaxshi ta'minlangan davlatlar ham mavjuddir. Chunonchi, mineral resurslar hisobiga rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga Turkmaniston, Boliviya, Mavritaniya, Zambiya, er-suv resurslari hisobiga rivojlanayotgan mamlakatlar qatoriga Albaniya, Tojikiston, Kamboja, Laos, Senegal, Vyetnam, Gonduras, Nikaragua, Gana, Bangladesh, Shiri-Lanka, Moldaviya va boshqalar kiradi.

Yettinchi guruhga kiradigan iqtisodiy qoloq mamlakatlarning ko'pchiligi tabiiy resurslarga kambag'aldir. Shular qatoriga Burkina-Faso, Gvineya-Bisau, Mali, Syerra-Leone, Efiopiya, Malavi, Mozambik, Ruanda, Yaman va Nepal davlatlari kiradi. Ushbu guruhdagi bazi bir mamlakatlar tabiiy resurslarning u yoki bu turiga boy bo'lagnaligiga qaramasdan, ishlab chiqarish munosabatlarining mukammal emasligi va aholi sonining juda tez sur'atlar bilan o'sayotganligi tufayli, iqtisodiy qoloqlikdan chiqa olmayapti. Bunday mamlakatlar qatoriga yer, suv va mineral resurslarga boy Sudan, Nigeriya, Madagaskar, Tanzaniya, Angola, KDR, Chad va boshqa davlatlar kiradi.

Jahon mamlakatlarining iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra turlari

Hozirgi vaqtda iqtisodiy va siyosiy geografiyada jahon mamlakatlarini iqtisodiy rivojlanish darajasiga ko'ra ayrim turlarga ajratish masalasi eng muhim va dolzarb masala hisoblanadi. Ushbu murakkab va ko'p jihatdan "nozik" muammo fan yutuqlari va erishilgan tajribalarga tayangan holda hal etildi.

Mamlakatlarni ayrim turlarga ajratish avvalambor ularda mavjud aholi jon boshiga xos bo'lgan YaMM qiymati hisobga olinadi, undan keyingi bosqichlarda YaMM umumiy qiymat, sanoati, qishloq xo'jaligi va xizmat ko'rsatish sohasining rivojlanganlik darajasi hamda ularning iqtisodiyotda egallagan o'rni inobatga olindi. Mazkur jarayonda u yoki bu davlatning jahon iqtisodiy va siyosiy hamjamiyatidagi o'rni va ahamiyatiga katta e'tibor berildi.

Shunday qilib, ana shu metodologik tamoyillarga tayangan holda jahonda mavjud bo'lgan barcha 229 mamlakat yetti turga bo'linadi.

Barcha iqtisodiy ko'rsatkichlar bo'yicha birinchi tur "yettilik davlatlari" tengi yo'q hisoblanadi.

Ikkinchi tur mamlakatlari ularga xos iqtisodiy ko'rsatkichlarga binoan "yettilik davlatlari"ga juda yaqin turadi. Ushbu mamlakatlar soni 1997-yilda Gonkong va 2000-yilda Makaoni Xitoy Xalq Respublikasi tarkibiga qo'shilishi hisobiga 2 taga qisqardi.

Uchinchi tur davlatlari iqtisodiy rivojlanish sur'atlariga binoan I va II tur mamlakatlaridan ustun turadi hamda bular qatorini to'ldirib turuvchi asosiy manba hisoblanadi. Bunday davlatlar qatoriga rivojlangan zamonaviy qayta ishlovchi sanoatga, qishloq xo'jaligi hamda xizmat ko'rsatish sohasiga ega bo'lgan Isroil, Koreya Respublikasi, Yangi Zelandiya va ayniqsa Ispaniya va Portugaliyani qo'shish mumkin.

To'rtinchi tur mamlakatlari ichida uchinchi va undan ham yuqori tur mamlakatlariga o'tish uchun Argentina, Urugvay, Chexiya davlatlari barcha imkoniyatlarga egadir.

Beshinchi tur mamlakatlari qatoriga iqtisodiy rivojlanishining katta imkoniyatlari Ukraina, Xorvatiya, Slovakiya, Vengriya, Polsha, Turkiya, Malayziya, JAR, Braziliya, Chili davlatlarida mavjuddir. O'zbekiston va boshqa shu turga kirgan sobiq Ittifoq respublikalarining imkoniyatlari ham yuqori baholanmoqda.

Oltinchi tur mamlakatlarining iqtisodiy taraqqiyoti ko'p jihatdan ularda mavjud siyosiy vaziyatni barqarorlashtirish hamda rivojlantirishning demokratik yo'lini tanlab olishiga bog'liqdir. Shunday muammolar dastavval Tojikiston, Turkmaniston, Albaniya, Kambodja, Laos, Nikaragua, Armeniya, Ozarbijon, Gruziya, Uganda, Bangladesh, Pokiston davlatlariga xosdir.

Yettinchi tur mamlakatlari soni unchalik katta bo'lmasa ham, aynan shularga xos ijtimoiy-iqtisodiy muammolar jahondagi barqarorlik va tenglikka xavf solishi mumkin. Binobarin, Nigeriya, KDR, Niger, Chad, Ruanda, Burundi,

Sudan, Efiopiya va Epitriya mamlakatlarida yuz bergan va davom etayotgan millatlararo mojarolar, urushlar, Afrikada va butun dunyoda siyosiy beqarorlikni keltirib chiqarayotgan eng muhim sabablardir.

Jahon iqtisodiy va siyosiy munosabatlarida ustun ahamiyatga ega bo'lgan "yettilik" mamlakatlari yuqorida qayd etib o'tilgan dunyo miqyosida YaMMning deyarli 3/2 qismini yetkazib beradi. "Yettilik" mamlakatlarining barchasi yuqori darajada rivojlangan sanoat va qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishiga hamda xizmat ko'rsatish sohasiga egadirlar.

4-jadval

"Yettilik" mamlakatlarida va O'zbekiston Respublikasi band aholining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (foizda)

Davlatlar	Jami	Shu jumladan				
		Band aholi	Sanoat va qurilishda	Qishloq xo'jaligi	Transport va aloqada	Savdo-texnik ta'minoti
AQSH	100	24	3	6	21	46
Yaponiya	100	34	6	6	22	32
Germaniya	100	38	3	6	17	36
Fransiya	100	29	5	7	17	42
B.Britaniya	100	27	2	6	20	45
Italiya	100	32	8	5	22	33
Kanada	100	23	4	6	24	43
O'zbekiston	100	20.8	28	6.5	9.3	35.4

Jadval ma'lumotlaridan ko'rinib turganidek, barcha "yettilik" mamlakatlarida sanoat yuqori darajada rivojlangan, shu bilan birga band aholi salmog'i qishloq xo'jaligida past ko'rsatkichlarga ega. Ushbu tarmoqni yuqori darajada mexanizatsiyalashganligi, jarayonlarni zamonaviy kompyuterlar vositasida boshqarilishi bilan bog'langan. Mazkur davlatlarning ko'pchiligi (AQSH, Kanada, Fransiya, Italiya) qishloq xo'jaligi mahsulotlari va xom ashyosiga bo'lgan ehtiyojlarini o'zlarining ichki ishlab chiqarish imkoniyatlari hisobiga to'la ta'minlaydi. Germaniya, Yaponiya va Buyuk Britaniya mamlakatlari ham jami iste'mol qiladigan qishloq xo'jaligi mahsuloti va xom ashyosining 20-30 foizini import qiladi xolos. Eng muhimi, import bilan bog'langan xarajatlar boshqa qishloq xo'jaligi mahsulotlari eksporti hisobiga nafaqat qoplanadi, balki daromad ham keltiradi.

"Yettilik" mamlakatlari iqtisodiyotini naqadar yuqori darajada rivojlanganligini ular tomonidan ishlab chiqarilayotgan sanoat mahsulotining ba'zi bir asosiy turlari hisobida ham ko'rishimiz mumkin.

**“Yettilik” davlatlari va O‘zbekistonda sanoat mahsuloti ba’zi bir turlarini
ishlab chiqarish bo‘yicha dunyoda egallagan o‘rinlari**

Davlatlar	El/en i/ch mird		Neft qazib olish		Tab.gaz qazib olish		Ko‘mir qazib olish		Po‘lat eritish		Avtomobil i/ch		sement i/ch	
	Mird kvts	foiz	Min t	foiz	Mird kubM	foiz	Min t	foiz	Min t	foiz	Min dona	foiz	Min t	foiz
AQSH	3800	31,7	350	10,6	58	2,4	900	18,0	90	13,8	8	22,9	75	6,8
Yaponiya	910	7,6	1	0,0	3	0,1	7,5	0,2	100	15,4	9	25,7	90	8,2
Germaniya	550	4,6	3	0,1	2	0,1	300	6,0	40	6,2	4	11,4	40	3,6
Fransiya	513	4,3	3	0,1	4	0,2	10	0,2	20	3,1	3,5	10,0	22	2,0
B. Britaniya	345	2,9	98	3,0	75	3,1	70	1,4	17	2,6	1,5	4,3	9	0,8
Italiya	240	2,0	5	0,2	25	1,0	1	0,0	30	4,6	1,4	4,0	40	3,6
Kanada	577	4,8	85	2,6	16	0,7	75	1,5	16	2,5	1,5	4,3	10	0,9
O‘zbekiston	48	0,4	8	0,2	50	2,1	3	0,1	1	0,2	0,2	0,6	6	0,5
	12000	100	3300	100	2400	100	5000	100	650	100	35	100	1100	100

IV BOB.

QISHLOQ XO‘JALIGI: GEOGRAFIK RIVOJLANISHNING BOSQICHLARI VA O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI

Zamonaviy FTI ning rivojlanish bosqichlari

Qishloq xo‘jaligi – bu aholi qadimdan va hozirgi FTI rivojlanib kelayotgan ishlab chiqarish sohasidir. Bu soha nafaqat asosiy oziq-ovqat yetkazib beruvchi manba, hisoblanadi balki, ko‘pchilik aholining o‘ziga xos turmush tarzidir. XX-XXI asr bo‘lag‘asida agrar sektorda ishlayotgan aholi soni 1,3 mird.ga yetdi, qishloq xo‘jaligi joylarida yashayotgan odamlar umumiy soni esa 2,6 mirdni tashkil qildi (1997y. aholining 44 foiz). Mazkur sohaning asosiy xususiyatlari: keng va uzun dalalar, sovuq mo‘tadil va issiq agrolandshaftni o‘z ichiga oladi. Ushbu sohada yerga asosiy e‘tibor qaratilgan, chunki yer asosiy foyda olish manbaidir. Bu mehnatni geografik bo‘linishiga olib keladi va qishloq xo‘jaligi bilan shug‘ullanish darajalarini aniqlab beradi. Qishloq xo‘jaligining kelib chiqishi terimchilikdan ovchilikka o‘tilgandan so‘ng boshlanadi, ya‘ni 1 ming yil avval. Tabiat bilan tanishish uchun yaxshi imkon tug‘ildi, o‘simliklarning har xil turlari paydo bo‘ldi va hayvonlar qo‘lga o‘rgatildi. Agar hozirgi kundagi va 10 ming yil avval bo‘lgan qishloq xo‘jaligini taqqoslaydigan bo‘lsak”, ham judaham katta o‘zgarishlar ro‘y bergan va ular geografik xaritaning hamda o‘simlik va hayvonot olamini dunyo bo‘yicha taqsimlanishini o‘zgartirdi. Hozirgi kunda eng birinchi

bo'lib Osiyo va Afrikada qo'lga o'rgatilgan qushlar barcha qit'alarda parvarish qilinmoqda. Lekin, mahalliy ekin-terin bilan shug'ullanadigan o'lkalar ham bor, bular: Avstraliya, Shimoliy Amerika va Yevropadir. Janubi-G'arbiy va janubi-Sharqiy Osiyoda esa ekinlar qishloq xo'jaligining 70-80 foizni tashkil qiladi.

Shunday qilib, qishloq xo'jaligi yerlarining egallanishi va mintaqaviy temir yo'llarining qurilishi bilan bog'liqdir. XIX-asming oxiriga kelib esa, shimoliy hamda Janubiy Amerika, Avstraliya va Yangi Zelandiyada chorvachilikning rivojlanishi vagon va refjirator kemalarning qurilishidadir. XX-asrda ko'p sanoat Yevropa, Amerika va Avstraliya davlatining avtomobillashuvi qishloq xo'jaligi fermalarining ixtisoslashuviga olib keldi. Hozirgi kunda tez yomon bo'ladigan mahsulotlar, gullar va dengiz mahsulotlarini Shimoliy Amerika va g'arbiy Yevropaga tez yetkazish uchun aviatransportdan foydalaniladi. Fan-texnikani qishloq xo'jaligidagi inqilob uni modernizatsiyalashtirish va sanoatlashtirish agrosanoat kompleksi bilan bog'liqdir. ASK 3 bir-biriga qattiq bog'liq bo'lgan bo'limalardan iboratdir: 1) qishloq xo'jaligi uchun mashina, 2) qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarish, 3) iste'molga tayyor bo'lgan qayta ishlash transportidan iboratdir.

Postindustrial davtlardagi ASK ko'rsatkichlari 1:2:7 ga teng. Rivojlanishning har xil bosqichlarida bo'lgan davlatlarda esa bu ko'rsatkich 2ga teng. Rivojlangan davlatlarda hali ask umuman yo'lga qo'yilmagan. Lekin, jahon bozori borligi rivojlanmagan davlatlarga taalluqlidir, shuning uchun davlatlar o'z nazoratini yo'lga qo'ygan. Asosiy integratsiya parrandachilikda, sut xo'jaligida, shakar ishlab chiqarishda non mahsulotlari, sabzavotlar, mevalar, kofe, kakao, choy mahsulotlariga ixtisoslashgan. Qishloq xo'jaligi iqtisodning kapital sig'imi katta, shu bilan birga material, energetik va fan sig'imi katta tarmoqqa aylanib bormoqda.

Rivojlanish darajasi va yo'nalishining geografik tafovutlari

Hozirgi jahon agrogeografiyasi qishloq xo'jaligi turlaridan iboratdir, qaysiki ijtimoiy fan-texnika va tabiiy omillar ta'siri tufayli kelib chiqadi. Bu turlarda o'ziga xos ijtimoiy va ishlab chiqarish belgilari bordir. XX asrning ikkinchi yarmida qishloq xo'jaligi geografiyasida katta o'zgarishlar ro'y berdi va ular nafaqat butun jahon, balki mintaqaviy ma'noga ham egadir va bu o'zgarish ijtimoiy ishlab chiqarish formalariga ham tegishlidir. Qishloq xo'jaligi ijtimoiy-iqtisodiy tuzulishiga ko'ra o'z xususiyatlariga egadir. Qishloq xo'jaligining asosiy guruhleri quyidagilardir:

- 1) an'anaviy dehqonchilik va yarim tayyor mahsulotchilik
- 2) an'naviy yarim mahsulotchilik
- 3) bozor-tovar munosabatlari
- 4) davlat-kooperativ munosabatlari

Bozor iqtisodiyotiga butunlay o'tgan rivojlangan davlatlar qishloq xo'jaligida molning kapitalistik shakllari ustun bo'lmoqda, rivojlanayotgan davlatlarda esa xo'jaliklarning ushbu turlari an'anaviy tuzulishini saqlab qolgan holda qishloq xo'jaligiga kirib bormoqda. Bozor iqtisodiyotiga o'tish individual xo'jaliklarning rolini oshirish bu islohotlar Xitoy (1987 y.), Sharqiy Yevropa davlatlari, sobiq

Sovet respublikalari (90 yillardan boshlab) ya'ni o'tish iqtisodiyotida bo'lgan davlatlarning asosiy maqsadidir. Ushbu davlatlarda yarim asr davomida (sobiq Sovet Ittifoqida 20 yillardan boshlab) qishloq xo'jaligi davlat kollektiv xo'jalik turi boshqargan bo'lsa ham, hozir u yerda ko'p tuzumlilik hukm surmoqda. Birinchi hududiy ishlab chiqarish birligi - bu qishloq xo'jaligi korxonalaridir. Uning ijtimoiy o'zni mahsulotning bahosi kapitalning miqdori, lekin ko'p hollarda podaning katta- kichikligiga qarab baho beriladi. 20 yillarning asosiy yo'nalishi tovar munosabatlarini kengaytirmoq va ishlab chiqarishni katta korxonalarda jamlashdir.

Xo'jaliklarni statistika bo'yicha 3 guruhga bo'lish mumkin: kichik, o'rta va katta. O'rta xo'jalik tushunchasi davlatga qarab beriladi, chunki u mahalliy ijtimoiy-iqtisodiy o'ziga xoslik, tabiiy sharoit, tarixiy hamda aholi zichligiga qarab belgilanadi. Shunday qilib, Avstraliyada fermaning o'rta maydoni 2,8 ming ga, AQSH va Kanada 2000 ga, Yevropa esa faqat 17 ga, Yaponiya 2 gadan kamroq maydonni egallaydi. Katta va kichik fermalar oila xo'jaligi turiga mansub bo'lib, korxonalarining asosiy qismini tashkil qiladi, shu bilan birga tovar mahsulotlarini kichik qismini ham. Ular orasidan iste'molchilar va yarim tovar fermalar, yani ekin maydoni kichik bo'lgan fermalar ko'pchilikni tashkil qiladi. Hindistonda xo'jaliklar 5 gadan kamroq bo'lib, ya'ni fermalar 91 foizini tashkil qilib, barcha yerlarning 51foiz ni egallaydi. Lekin, katta fermalar yollanma mehnatga asoslangan bo'lib yangi texnologiyani hamda yerlarni katta qismini egallagan holda qishloq xo'jaligi mahsulotlarining katta qismini yetkazib beradi.

Shunday qilib AQSHda katta fermalar (hammasi 1/10) tovar mahsulotlarining s berdi. Ishlab chiqarishning ixtisoslashuvi va intensivlashuvi ko'p hollarda xo'jalikning hajmiga, qanchalik kapital bilan ta'minlanganligi va sanoatlashganligiga bog'liqdir. Intensivlashuv darajasi mahsulotning bahosi yoki uning jismoniy birlikdagi o'lchovi yani maydon birligini hisobga olgan holda o'lchandi-bu xo'jalikning ichlab chiqarishi, mehnat sarflashi hamda kapitalga bog'liqdir. Kapital bilan intensiv ta'minlanish ko'proq Yevropa davlatlariga, hamda Isroil va AQSHga xosdir.

Qishloq xo'jaligi mehnat kuchi ishlatish intensiv bo'lgan hududlarni tarixdan aholi zich joylashgan dehqonchilik hududlari: Yaponiya, Xitoy yani guruch ekish bilan shug'ullanadigan davlatlar Janubi-Sharqiy Osiyo, Afrikaning katta daryolari vodiylarida (Misr), Janubi-G'arbiy Osiyoda (Iroq, Suriya) kiradi. Bu hududlarda hozirgi kungacha yarim tovar xo'jaligi saqlanib qolgan. Mazkur hududlarning asosiy maqsadi kichik bir bo'lakcha yerdan ham katta hosil olishdir, bu yerda sarf -xarajatga katta e'tibor qaratilmaydi, shuning uchun ham ishlab chiqarish past ko'rsatkichlarga ega. Argentina yoki Avstraliyaning o'tloqlarida xo'jaliklar ko'proq mehnat kuchini tejaydi va uning ishlab chiqarishi katta ko'rsatkichlarga egadir, shuning uchun yerning ham ekstensiv unumdorligi minimaldir. Iqtisodiy samaradorlik sarf - xarajat va mahsulotning o'rtasidagi farq bilan belgilanadi va intensivlikning darajasiga bog'liq emas.

Katta tovar xo'jaliklarga baland samaradorlik ko'proq nafaqat intensiv, balki ekstensiv regionlariga xosdir, bu katta maydonlarni tabiiy sharoiti yerni

unumdorligi hududning transport geografik joylashuvi bilan uzviy bog'liqdir. Asosiy omil bo'lib aholi zichligi xizmat qilmoqda, qaysiki yer rezervlariga va ish kuchining bahosiga, mahalliy qishloq xo'jaligi mahsulotiga bo'lgan talabga o'z ta'sirini o'tkazadi. Masalan, E.Bosrup ta'kidlashicha, aholi soni oshishi bilan birgalikda tropik iqlimdagi yerlarni qishloq xo'jaligining material-texnik ko'rsatkichi darajasi bo'lib energetik ta'minlanganlik xizmat qiladi. Rivojlangan davlatlar yuqori sanoatlashgan va modernizatsiyalashgan qishloq xo'jaligiga ega, rivojlanayotgan davlatlarning agromuhiti esa ishlab chiqarishning sodda an'anaviy va manufaktura bosqichlarida joylashgan. Ushbu davlatlarda qo'l mehnati va tirik tortish kuchidan foydalanish ko'pchilikni tashkil qiladi. Agar rivojlangan davlatlarda yerlarning 82 foizi traktorlar tomonidan haydalsa, tirik tortish kuchi bilan esa – 11; qo'lda – 7 foizni tashkil qiladi, rivojlanayotgan davlatlarda esa – nisbat boshqacha: qo'lda ishlov berilish – 26 foiz; mol bilan- 52; traktorlar bilan esa 22 foiz ni tashkil qiladi. Agroxo'jalik komplekslari rivojlangan davlatlarda esa energiya iste'mol qilish 17 foizni tashkil qiladi, qaysiki milliy xo'jalikda ishlatiladi; ular ichida qishloq xo'jaligi – 4.9 foiz ni (G'arbiy Yevropa– 6.8; Shimoliy Amerikada – 4 foiz) tashkil qiladi.

Rivojlanayotgan davlatlarda esa energiya iste'mol qilishning 30–60 foizni tashkil qiladi. Agar rivojlangan davlatlarning birini agroxo'jalik kompleksida neft ekvivalentini oladigan bo'lsak, unga 5,5 t.n.e/ bir yiliga to'g'ri keladi, rivojlanayotgan davlatda esa bu ko'rsatkich bir yilda–100 kkgga teng. Energiyani iste'mol qilish sur'atlari o'sgan bo'lsa ham, energiya bilan ta'minlanganlikning maksimal darajasiga Shimoliy Amerika erishgan–26 t.n.e., eng minimal ko'rsatkich esa Afrikada 1000 martaga kichikroq, ya'ni 26 kgni tashkil qiladi. Shimoliy Amerika energiyani iste'mol qilish va uni hajmi bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallaydi, 70-yillarda energiyani ishlatish ko'rsatkichlari qisqartirilgan bo'lsa ham energiyani qishloq xo'jaligida ishlatish va unga xizmat qiluvchi sohalar ham, o'sib bormoqda. 1950-1990 yy. orasida energiyani dunyo qishloq xo'jaligida ishlatish 8 martaga o'sgan, yani 290 mln. t.n.e. chiqqan. Rossiya qishloq xo'jaligida 1 ishchini energiya bilan ta'minlanganligi AQSHga qaraganda 3 martaga pastroq. Katta geografik tafovvut qishloq xo'jaligining mexanizatsiyasiga o'z ta'sirini o'tkazmay qo'ymaydi. 1970-1998 yy. ichida traktor parki dunyo bo'yicha 2 martaga o'sgan, 26 mln. birlikni tashkil qilgan.

Birinchi o'rinni AQSH (4,8 mln. dona), ikkinchi o'rinni Yaponiya (2,2mln.), uchinchi o'rinni Italiya (1,5 mln.), keyingi o'rinlarda GFR, Fransiya, Polsha va Rossiya (1,1-1,3 mln.) egallab kelmoqda. Xitoy o'z traktor parklarini kengaytirganiga qaramay (691), yetakchi davlatlardan orqada qolmoqda. Ko'p rivojlanayotgan davlatlarda traktorlar soni va qishloq xo'jaligi texnikalasi past ko'rsatkichlarga ega. Texnika bilan ta'minlanganlikni 1 mln. ga ekinzorga to'g'ri kelishdir. Texnikaning eng ko'p soni hozirgi kunda Yaponiyaga to'g'ri keladi (550 traktor 1 ming ga ekinzorga to'g'ri keladi yoki 2 ga yerga 1 ta mashina), G'arbiy Yevropa davlatlari orasida Shveysariyaga (273 yoki 6) to'g'ri keladi. Mexanizatsiyalanish darajasi Shimoliy Amerika va G'arbiy Yevropa, MDHda pasaymoqda. Traktorlarning soni 1 ming ga ekinzorga to'g'ri kelish bo'yicha

Rossiyada AQSHga qaraganda 3 marotaba kam (9 va 27), Xitoy (6).

Rivojlangan davlatlarning ko'pchiligida kichik fermalar hattoki texnika bilan haddan tashqari ta'minlanganlikni oshib ketgani uchun uni qishloq xo'jaligida ishlatish samaradorligi ancha pasaygan, bundan kelib chiqqan holda AQSH va G'arbiy Yevropada mashina parklari soni qisqartirilmoqda. Ijtimoiy-iqtisodiy sharoit o'zgarishi tufayli, sobiq Sovet Ittifoqida bo'lganidek, traktor parklari soni qisqarishi mumkin. Rivojlanayotgan davlatlarda kapital va ishchi kuchi ko'pligi tufayli qishloq xo'jaligi mexanizatsiyasini to'xtatmoqda; shunga qaramay qishloq xo'jaligi parklarining umumiy mutlaq hajmi o'smoqda. Texnika bilan ta'minlanganlik baribir katta farqqa ega; agar G'arbiy Yevropada 1 ming ga ekinzorga 75 ta traktor to'g'ri kelsa, Afrikada – 3 ta, Lotin Amerikasida – 5 ta. "Uchinchi dunyoning" mexanizatsiyalashgan qishloq xo'jaligini alohida areali bor, shuni ta'kidlash kerakki, ko'p hollarda bu katta xo'jalik plantatsiyalari bo'lib, katta kompaniyalarga tegishli yoki don xo'jaligiga boy rayonlarda joylashgan qishloq xo'jaligining bunday turlarini: Argentina, Urugvay va O'rta Osiyoda ko'rish mumkin.

Sanoat tovarlari bahosini ko'tarish tendensiyasi qishloq xo'jaligi texnikasiga ko'p sarflanishi va uning ekspluatatsiya qilinishidir. Bu fermalarni texnikadan kollektiv ravishda foydalanishga do'stlik munosabatlari bo'g'lanishiga, kooperativlarni mashinalarni arendaga olishga undaydi. Mashinalarning eng yangi markalari, masalan: traktorlar, EVM, qulay kabiqa, maxsus yukni kamaytiradigan g'ildiraklar bilan jihozlangan. Osib qo'yiladigan ish quollarining roli ancha kattadir, chunki ular traktor shinalarining har xil turlaridan energetik asbob sifatida yil davomida qo'llanilishiga olib keladi. Lotin Amerikasida qishloq xo'jaligi ishchilarining yangi kategoriyasi paydo bo'ldi, ular o'z quollaridan foydalanilgan holda to'lov uchun katta yer egalarning yerlarini haydab, ekib va hosilni yig'ib berishga tayyor.

Kimyoviyylanish hozirgi kunda ham yerning hosildorligini saqlab qolish kasalliklar, yovvoyi o't va hashoratlar bilan kurashishning asosiy vositasi sifatida saqlanib kelmoqda. Ikkinchi Jahon urushidan so'ng kimyoviy moddalardan foydalanish dunyoda 10 marotabaga oshib, 160 mln.t moddani tashkil qildi. Mineral o'g'itlardan foydalanish o'rtacha hisobda 1980-1997 yy. ichida 1 ga yerga 80 dan 10 kgga o'sib ketdi. O'g'it mineral va organik tuklarning ularga ketgan pul sarflari, yer turi, dehqonchilkning tuzulishi, madaniyat tarkibi bilan belgilandi. Davlatlar o'rtasida o'g'itlardan foydalanishda katta tafovvut bor. Intensiv dehqonchilik rayonlarida o'g'itdan foydalanish darajasi balanddir: 1-o'rinda Yaponiya (1 ga ekinzorga 450 kg) va G'arbiy Yevropa davlatlari (Niderlandiya – 614, FRG – 384, Buyuk Britaniya–343). AQSHda o'g'itlardan foydalanish o'rtacha normasi 150 kg ga teng, bu Rossiyadagi (12) o'rtacha ko'rsatkichga qarab baho bermaslik kerak, ularning hududida qishloq xo'jaligining ekstensiv hamda intensiv joylashgan, qaysiki o'g'itlardan foydalanishning katta farqqa egadir.

Shunday qilib AQSHda Buyuk tekislik dalalarida bug'doyga ozgina o'g'itlar solinsa ichki tekislik hamda Atlantik pastliklarida o'stiriladigan makkajo'xori ko'proq o'g'it talab qiladi. Mineral va organik o'g'itlardan foydalanishning o'sishi

hosildorlikning ko'tarilishiga olib keldi. Rivojlangan davlatlarda hosildorlikning oshishiga sabab 70 foiz mineral o'g'itlardan foydalanishdir. Lekin mineral o'g'itlarni qishloq xo'jaligida foydalanish normalari rivojlangan va rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida katta farq bordir. Agar G'arbiy Yevropada 1 ga haydalgan yerga 214 kg to'g'ri kelsa, Janubiy Osiyoda bu ko'rsatkich 40 kgga tengdir. Rivojlangan davlatlarda katta ahamiyat mineral o'g'itlardan kelib chiqqan salbiy ekologik oqibatlariga berilmoqda, ularni haddan tashqari ko'p va balansiga muvozanatini buzib qo'llash, masalan, nitratlarni yer va o'simliklarda to'planishiga olib keladi, bazot o'g'itlardan noto'g'ri ravishda foydalanishning yomon oqibatlari ustki va yerosti suvlarini zaharlanishiga olib keladi (umumiy o'g'itlarni qo'llash hajmidan yarmini tashkil qiladi). O'simlik mahsulotlardagi nitratlarning miqdori odam va hayvon organizmi nitratga aylanib zaharlanishiga, moddalar almashuvining buzulishiga va kasalliklarga qarshi kurashuvchanlikning susayishiga olib keladi.

Mineral o'g'itlardan ongli ravishda foydalanish tendensiyasi paydo bo'lmoqda va qishloq xo'jaligining biologik tizimga o'tishi va uning asosi bo'lib organik o'g'itlar va olmoshlab ekish ustubi asos bo'lib xizmat qiladi. Lekin, har doim ham fan texnika tarqiyotining boshqa yo'nalishlari talablariga, asosiysi – bu xo'jalikning foyda keltirish talabiga javob bera olmaydi. Ushbu hodisa o'simliklarni kimyoviy vositalar bilan himoya qilish – pestitsidlar yovvoyi o't va hasharotlarga qarshi kurashishda muhim rol o'ynaydi. Ularning roli kattadir, agar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini yovvoyi o't va hasharotlardan bilan ko'radigan zararini hisobga olsak, 1/3 ni tashkil qiladi.

Dunyo bozorida pestitsidlarni sotish bahosi hozirgi kunda 20 mlrd. dollarni tashkil etib, oxirgi 10 yillikda 10 marotabaga oshib ketdi. Pestitsidlarni qo'llash hajmi o'sib bormoqda, eng ko'p tarqalgan turi bu gerbitsidlardir. Eng ko'p pestitsidlardan foydalanadigan davlatlar bu: AQSH (373), Xitoy (153), Fransiya va Italiya (98), Lotin Amerikasida Shimoliy Amerikaga qaraganda, 4 marta kamroq pestitsidlar qo'llaniladi, Afrikada esa 5 marta kamroq. 1987 y. AQSHda, shu narsa ma'lum bo'ldiki, 28 ta pestitsid ovqatda kichik miqdorda qolsa ham kanserogen ta'sir o'tkazar ekan, shundan so'ng o'simliklarni kimyoviy unsurlardan asrash kompaniyasi boshlab yuborildi. Amerika fermerlari tomonidan dalalarda ishlatiladigan pestitsidlar miqdori bilinar ravishda kamydi.

Ekologik toza mahsulot yetishtiradigan fermalar katta ahamiyat kasb eta boshladi. Oldin DDT turdagi toksik preparatlar taqiqlangan edi. Shunga qaramay kimyovilanish hozirgi kunda ham qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ko'paytirish va uni saqlashda bizning oldimizga mexanizatsiyalashuv va kimyovilashuv o'rtasidagi tanlovni qo'ymoqda. Masalan: yerning eroziyasini kamaytirish uchun tuproqni zichlash, yerni minimal va nol ravishda haydash, lekin shu orada hosildorlikni saqlab qolish uchun kimyoviy ishlov, o'g'itlash va pestitsidlash talab qilinadi. Rivojlanayotgan davlatlarda ko'pincha rivojlangan davlatlarda taqiqlangan toksik preparatlar qo'llaniladi. Sug'oriladigan yerlar hozirgi kunda 268 mln. gani tashkil etadi va dunyo qishloq xo'jaligi mahsulotlaridan 1/3 ni beradi. Qishloq xo'jaligi irrigatsiya tufayli chuchuk suvning asosiy iste'molchisi

bo'lmoqda, 70 foiz suv unga ketadi, ayrim ikkilanishlarga qaramay, sug'oriladigan maydon dunyoda o'smoqda (ohirgi 25 y. ichida 45 foizga). Irrigatsion tizimlarning har xil davlat va rayonlardagi ahvoli samaradorligi bilan farqlanadi, ula ko'proq quruq yoki mavsumiy ravishda yog'adigan yomg'ir va issiq iqlimga moslashgandir. Sug'oriladigan yerlarning katta qismi Osiyoning rivojlanayotgan davlatlarida joylashgan, u yerda hozirgi kungacha qadimiy sug'orish tizimlari saqlanib qolgan. Sug'oriladigan yerlarning eng katta massivi Hindiston (57) va Xitoyda (52 mln. ga) joylashgan. Bir davlatlarda sug'oriladigan yerlar qishloq xo'jaligining katta hududini tashkil qiladi (Yaponiya, Niderlandiya va Misr). Intensiv irrigatsion qurilishlarning davri 50-70 yy.ga to'g'ri keladi, o'shanda sug'oriladigan mahsulotlar maydoni 2 marotabaga oshgan edi. Lekin, gidroqurilish katta mablag' talab qiladi va ko'pincha davlat yordamida amalga oshiriladi.

Katta irrigatsion inshootlarning qurilishini qadimgi Misr va Mesopotamiyada boshlangan bo'lib, XX asr o'rtalariga qadar qo'llanilgan, o'sha paytda 90 dan ortiq katta to'g'onlar nafaqat rivojlangan, balki rivojlanayotgan davlatlarda ham, shu qatorda sobiq Ittifoq, AQSH, Hindiston, Braziliya, Misr va Meksikada qurilgan. Sug'oriladigan yerlarda eng qimmat qishloq xo'jaligi mahsulotlari yetishtiriladi (paxta, sitrus va b.), nafaqat texnik, balki oziq-ovqat mahsulotlari ham. Qurilishning baland bahosi gidrotexnik inshootlarida qo'llash, suv resurslarining cheklanganligi, salbiy ekologik oqibatlar mahalliy qo'llanishga ega bo'lgan yangi texnologiyalarning ahamiyatini kuchayishiga olib keladi, ya'ni yomg'ir tomchilab yoki yerosti sug'orolishiga. Shu bilan birga, sug'orish nam havoga ega bo'lgan davlatlarga ham tarqalishiga olib keldi, chunki ishlab chiqarishning mustahkamligini oshiradi. Shunday qilib Sharqiy Amerikada sug'oriladigan yerlar maydoni o'sishiga olib keldi. Meliorativ tizimlar ya'ni vazifaga – sug'orish va quritishga ega bo'lgan tizimni qo'llanilishiga olib kelmoqda.

Drenaj qilingan yerlarning asosiy qismi hozirgi kunda rivojlangan davlatlarda –Niderlandiya, Germaniya, AQSH va Yaponiyada joylashgan. Qishloq xo'jaligining rivojlanishi omillaridan biri fan yutuqlari qollanilishidir. Yevropa, AQSH va Rossiya kabi davlatlar qishloq xo'jaligi fani bo'yicha katta tajriba, fan laboratoriyalariga, institut va o'quv maskanlariga egadir. Ko'p hollarda assosiy rolni davlat va uning olib borayotgan subsidiya siyosati hamda uning xususiy mablag' bilan ta'minlanishi, Ikkinchi jahon urushidan so'ng qishloq xo'jaligi va oziq-ovqat bo'yicha tashkil qilingan xalqaro tashkilot FAOBMT katta ahamiyatga egadir.

Hozirgi kunda 18 xalqaro ilmiy-tekshirish qishloq xo'jaligi institutlari mavjud bo'lib, ularning asosiy vazifasi ekinlarning, ya'ni boshqalaridan yuqori hosildorlik va boshqa xususiyatlarga ega bo'lgan navlarni yetishtirishdir. AQSHda makkajo'xorining gibrid navlari kirib kelishi hosildorlik va unumdorlikning mislsiz sakrashiga, 40-yy.da O'rta G'arbda yem bazasi tashkil topishiga olib keldi. 1944-yildan boshlab Meksikada Norman Borlaug boshchiligidagi bir guruh olimlar o'z ishini boshladi, ular 5 yil ichida bug'doyning yuqori hosildor navini ishlab chiqishga muvaffaq bo'ldi. 50-yy.da. ushbu navlar Meksikada tarqaldi, 60-yy.da, esa Osiyo davlatlarida. Bu Hindistonga 15 yil ichida bug'doy hosilini 2 marotabaga ko'paytirilishining va o'zini butunlay ta'minlashiga olib keldi. Bilinar

o'zgarishlar ushbu "yashil" inqilob guruch yetishtirishda ham o'z ta'sirini o'tkazdi. Filippindagi xalqaro guruch institutida ishlab chiqarishgan yuqori hosildor guruch navlari etishtirila boshlandi. Tropik iqlimga mos bo'lgan ushbu navlar, yaxshi namlik, katta miqdorda o'g'it, mexanisatsiya ya'ni katta kapitalni talab qilar edi.

Bu ishlab chiqarishiing intensivlanishini bildirar va ijtimoiy o'zgarishlarni olib kelar edi. Don xo'jaligining yaxshilanishi faqat rivojlangan davlatlarning bir nechta ijtimoiy-iqtisodiy tuzilmasiga hos bo'lgan holos. Masalan, Hindistonda bu Pendjob 80-y. biotexnologik inqilobning bosqichi boshlandi. Ma'lum bo'ldiki, biotexnologiyalarni o'simliklarga qo'llash ko'p vaqtni talab qilar ekan. Chunki, don madaniyatida o'simlik to'qimalari genetik o'zgarish hamda "unumdorlikning genini" aniqlash katta muammoni keltirib chiqargan. Biotexnologiyarni chorvachilikda qo'llanilishi ko'proq samarali bo'lishi ma'lum bo'ldi. Katta shohli mollarga o'sish gormonini berish, bir sog'im sut miqdorini 10-25 foizga oshiradi. Cho'chqalarda esa uning og'irlikda 50 foizga erishildi. Yangi biotexnologik preparatlarda laboratoriya va katta korxonalarining transmilliy korxonalarida ichlab chiqiladi. Shunday qilib, 300 kompaniyalardan 50 dan ortig'i Amerikaga tegishi ("Setus", "Genetik", "Dyupon va b.) bundan tashqari, ingliz, fransuz, shveysar kompaniyalari mavjud.

Ushbu yangi usullardan qishloq xo'jaligida foydalaishga faqat AQSH ga o'xshagan davlatlarda katta fermalarda imkon bordir. Hali ham gen injeneriyasi va biotexnologiyarni, shu bilan birga odamlarga, qanday oqibatlarga olib kelishi fanda noma'lum. Shuning uchun masalan: Yel, AQSHdan keladigan gormon yordamida boqilgan hayvon goshti mahsulotlari importi ta'qiqlangan. Shunga qaramay, ko'p agroxo'jalik kompleksi kompaniyalari biotexnologiyani perspektiv yonalishiga katta ahamiyat bermoqdalar, agroxo'jalik kompleksi korxonalarining 35 foizi biotexnologiyalar bilan bog'liqdir.

Qishloq xo'jaligining fanni tekshirishdagi roli haqida unga ajratilayotgan moddiy mablag'ga qarab aytish mumkin. Dunyo bo'yicha ushbu turdagi tekshirishlarga umumfan sarfaltridan 3 foizi ketadi. Olimlarning fikriga ko'ra, fanga mamlakatlarning qishloq xo'jaligi mahsulotlari bahosidan 2 foizdan kam ishlatilmaslik kerak. 70 y. G'arbiy Yevropada fanga 2,2 foizi Shimoliy Amerikada bo'lsa 1,2, Afrikada 1,4, Osiyo (Xitoyni hisobga olganda) 1,9, Janubi-Sharqiy Osiyoda – 05 foiz ketgan qishloq xo'jaligi mahsuloti bahosini hisobga olgan holda shuni aytish mumkin-ki, rivojlanayotgan davlatlarda fanga oz miqdorda mablag' sarflanmoqda. Shimoliy Amerika, Yevropa, Avstraliya, Yaponiya va Isroil kabi davlatlarda esa ushbu soha nafaqat davlat, balki shaxsiy mulk manbalaridan ham katta miqdorda mablag' ajratiladi. Shunday qilib, qishloq xo'jaligida yangiliklarni murakkab geografiyasi shakllandi. Hozirgi kunda yangiliklar kiritishning har xil usullari tarqalgan. Ana'naviy yangiliklar ko'p hollarda migrantlar yordamida bir davlatdan boshqasiga yoki bir rayondagi fermalardan boshqalariga tarqalgan, hozirgi kunda ushbu bilimlar o'z ichiga fan va o'qish maskanlarini ommaviy axborot va maxsus fan-texnika axborot vositalarini, reklama bozor tizimlarini, ijtimoiy tashkilotlari va har xil ko'rgazmalarni o'z ichiga oladi. Yangiliklar kiritishga qo'zg'atuvchi sabab bo'lib bozor talabi, qishloq

xo'jaligi mahsulotlari va sanoat tovarlarining baho konyunkturasi xizmat qiladi. Aholi sonining ko'payishi oziq – ovqatga bo'lgan talabni kuchaytirmoqda. Shunday qilib qishloq xo'jaligini davlat tomonidan tartibga solinishi katta ahamiyatga egadir.

XX asrning ikkinchi yarmida oziq-ovqat va ekologiya muammolarini yeshishga qaratilgan xalqaro dasturlar muhim rol o'ynaydi. 1992 y. Rio-de-Janeyroda qo'yilgan mustahkam va ekologik jihatdan optimal bo'lgan ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan, bu vazifani amalga oshirish uchun, qishloq xo'jaligida fan texnika yangiliklarni barcha xalqaro regionlar umum va lokal hududlarda qo'llanish talab qiladi. Biologik qishloq xo'jaligi, oldin ham bu tanish bo'lgan, ushbu yangi turini misol qilib keltirish mumkin. Unga ko'p sohali xojalikka o'tishi yangi va ana'naviy texnologiyalarning sintezi, dehqonchlik va chorvachilik o'rtasida munosabatlar o'rnatish mineral o'g'itlar o'rniga organik o'g'itlarni qo'llash, yovvoyi o't va xasharotlardan qutulishda biologik vositalardan foydalanish, yerni qayta tiklash madaniyati va almashlab ekishni qo'llashlik xosdir, ekologik toza bo'lgan mahsulotga bo'lgan talab rivojlangan davlatlarda ham "biologik" fermalar soni uncha ko'p emas (AQSH da 10 foizga yaqin G'arbiy Yevropda esa 1 foizgina xolos. Bundan tashqari, talabni kamayishi biologik fermalarni soni qisqaradi.

Shunday qilib, XX asr oxirida baynalmilallashuviga, fan-texnika darajasi ko'tarilishi axborot rivojlanishiga qaramay, qishloq xo'jaligi sanoatga qaraganda ancha ortda qolmoqda. Rivojlangan texnologiya rivojlangan davlatlarning "shimolida" joylashgan, uning rivojlanayotgan davlatlarning "janubida" tarqalishi aholining kambag'alligi tufayli past sur'atlarda kirib kelmoqda. Fan-texnika mukammaligiga faqat qishloq xo'jaligida moddiy-texnik, yuqori ixtisoslashuviga va kapital sig'imliliigi darajasiga yetgan guruhlar erishishi mumkin. Fan-texnika inqilobi ishlab chiqarishning, shu bilan birga tabiiy optimal imkoniyatga ega bo'lgan ekstensiv turlarini iqtisodiy samaradorligini saqlab qolgan holda intensivlashtirishga erishish mumkin. Tovar qishloq xo'jaligining mo'tadil zonada joylashuvi konsentratsiyasi saqlanib qoladi.

Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarish geografiasining o'ziga xos tuzilishi

ITR davridan aholi talabi kuchayib borishi agrar sektori ko'tarilishiga olib kelmoqda. Oxirgi 25 yil ichida dunyo qishloq xo'jaligi mahsuloti haxmi o'sib, 6 mlrd.ni tashkil qildi. Lekin, o'rtacha bir yillik o'sish sur'atlarining aholi jon boshiga qarab hisoblaydigan bo'lsak, baribir past ko'rsatkichga ega. 1990-1997 yy.da agrar mahsulotining umumiy bahosi 17 foizga ko'tarilgan, aholi jon boshiga esa faqat 5 foizga. Region va davlatlar orasida tovar va yalpi mahsulot tarkibi hamda uning o'sish sur'ati va hajmida katta farq mavjud. 70-78 yy.da Qishloq xo'jaligi ishlab chiqarishni dunyoning barcha regionlarida o'sishi 90 yy.da Yevropada pasayish kuzatildi. Rossiya, MDH davlatlarida, O'rta Sharqiy Yevropada bu bozor iqtisodiyotiga o'tish va aholi yashash darajasi va talab pasayishi bilan qattiq bog'liqdir. G'arbiy Yevropada (Germaniya, Fransiya, Buyuk

Britaniya, Skandinaviya davlatlarida) qishloq xo'jaligida ortiqcha ishlab chiqarish tufayli krizis kuzatilgan.

80-y.da Osiyo,70-y.da yetakchibo'lgan Shimoliy Amerikadan oshib ketdi, o'sish darajasi bo'yicha birinchilikka chiqib oldi. Eng ko'p aholiga ega davlat–Xitoyda qishloq xo'jaligi mahsuloti hajmi, agrar islohot va "yashil inqilob" tufayli, o'sib ketdi. Hamma yerda oziq-ovqat muamosini yechishga katta ahamiyat berila boshlandi; hozirgi kunda oziq-ovqat ishlab chiqarishning sur'ati dunyo qishloq xo'jaligi mahsulotlarining o'rtacha ko'rsatkichidan balandroqdir. Shunga qaramay, oziq-ovqat muammosi ba'zi-bir region va davlatlarda, xususan Afrikada saqlanib qolmoqda. Oziq-ovqat ishlab chiqarish MDH (Rossiya, Ukraina) davlatlarida tez qisqarib ketdi. Qishloq xo'jaligi yerlari hozirgi kunda umumiy dunyo yer (4,9 mlrd. ga 1997y.da) maydoni 37 foizni tashkil qiladi, oxirgi yillarda uning o'sishi sekin o'tmoqda. Noratsional ishlatish tufayli oxirgi yarim asrdan beri vegetar maydon degradatsiyaga uchradi, hozirgi kunda degradatsiya, eroziya, tuzlanish, botqoqlanish, fizik va kimyoviy degradatsiyaga uchragan yerlar 15-17 foizni tashkil qiladi. Hayvonlarning haddan tashqari o'tlanishi, eski dehqonchilik tizimi, noto'g'ri sug'orish va o'rmonlarning yo'q bo'lib ketishiga olib kelmoqda.

Eng ko'p degradatsiyaga uchragan yerlar Yevropa (umumiy yer maydonning 23 foizi), Osiyo (18 foiz), Afrika (17 foiz), Shimoliy Amerika (7 foiz), Okeaniya (58 foiz) va Osiyo (42 foiz). Asosan, qishloq xo'jaligida qoratuproq, kashtan, qo'ng'ir o'rmon, jigarrang va kulrang yerlar ishlatiladi. Eng ko'p ishlov beriladigan yerlar Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda, Shimoliy Amerikada, eng katta yaylovlar esa Lotin Amerikasida va Avstraliyada joylashgan. Qishloq xo'jaligi yerlari hajmi bo'yicha Xitoy, Avstraliya, AQSH va Rossiya ajralib turadi. Aholi soni ko'payishi bilan birga uni yerlar bilan ta'minlanganligi kamaymoqda, agar 1980-y.da dunyo aholisi jon boshiga 0,3 ga haydalgan yer to'g'ri kelgan bo'lsa, bu ko'rsatkich 1996-y.–0,26 ga teng edi. Davlatlar o'rtasidagi farq ham kattadir: Qozog'istonda – bir kishiga –1,9 ga, Kanadada –1,5 Xitoyda – 0,1 Yaponiyada esa – 0,03 ga yer to'g'ri keladi. Qishloq xo'jaligi tuzulishi ham muhim ahamiyatga ega. Dunyo bo'yicha yaylovlarga (70 foiz) haydalgan yer 28 foiz va ko'p yillik ekinzorlarga esa – 2 foiz to'g'ri kelmoqda.

Faqat Yevropadagina ishlov beriladigan yerlar maydoni bo'yicha yaylovlardan ko'proqdir, boshqa qit'alarda esa teskari ko'rsatkichni kuzatsa bo'ladi. Lekin, yerlar tuzilmasi yalpi va tovar mahsulotining tarkibini aniqlab bermaydi. Urbanizatsiya, dunyo bozori rivojlanishi kuchayishi mahsulotning talab va tarkibining standartlashishiga olib keldi. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining xilma-xilligi ham ancha kamaydi, ko'p davlatlarda o'simlikshunoslik qishloq xo'jaligining ishlab chiqarish tuzilmasida yetakchi o'rinda turadi, ko'p rivojlangan davlatlarda asosiy rolni chorvachilik o'ynasa ham, faqat bir necha rivojlanayotgan davlatlarda (Mongoliya, Urugvay) chorvachilik yetakchi soha bo'lib qolmoqda. Tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy tebranishlar tuzilmasini o'zgarishiga olib keldi. XX asrning umumiy tendentsiya o'simlikshunoslikning asosiy rolini saqlab qolmoqda, sabzavotchilik va mevachilikni o'sishiga olib kelmoqda.

Chorvachilikning rivojlanish jarayoni, sohalarni industriyallashtirish, chorvachilikning ishlab chiqarish munosabatlari dehqonchilik bilan

yaxshilanmoqda. Bu ko'proq o'z va o'zga qishloq xo'jalik resurslarini ishlatayotgan Yevropa va Shimoliy Amerikaga xosdir. Shimoliy Amerika, Yevropa va Avstraliya kabi davlatlar qishloq xo'jaligi mahsulotlarini ishlab chiqarishda va uni sotishda yetakchi o'rinda turadi. Ularga hozirgi kunda bu mahsulotlarining import va eksport bahosi 2/3 qismi to'g'ri keladi. XX asr o'rtasiga qadar netto eksport bo'lgan davlatlar, hozirgi kunda netto-importyor davlatlarga aylanganlar, ularda eksportyor uchun mo'ljallangan texnik va oziq-ovqat mahsulot kuchaygan va bir necha davlatlarda hattoki eksportga qaratilgan chorvachilik rivojlangan bo'lsa ham, shu asnoda Lotin Amerika ham kuchaydi. Ixtisoslashuv va davlatning MRT tizimidagi o'zni ekinzorlar tuzilmasida, oziq-ovqat, yem-hashak va texnik madaniyati nisbatida o'z aksini topdi. O'simlik va chorvachilik yaxshi rivojlangan AQSHda ekinlarning yarmini yem-hashak, 1/4 qismini oziq-ovqat va texnik madaniyat tashkil qiladi. An'anaviy iste'mol xo'jaligi rivojlangan va yaxshi rivojlanmagan chorvachilik bilan Hindistonda ekinlarning 7/10 qismini oziq-ovqat madaniyati, qolgan esa texnik va yem-xashak xo'jaligi o'rtasida teng bo'linadi.

Don xo'jaligi ko'p davlatlarning asosiy sohasi bo'lib qolmoqda, don xo'jaligi har xil maqsadli vazifalarga egadir. Don xo'jaligi 2 guruhga bo'linadi: oziq-ovqat (bug'doy, guruch, javdari bug'doy) va yem-hashak (makkajo'xori, arpa, sul, tariq, sorgo), ularni yem-hashak bo'lib ham, oziq-ovqat sifatida ham ishlatna bo'ladi. Umuman olganda, o'stiriladigan bug'doyning 2/5 qismi hayvonlarning yemiga ham ketadi, rivojlangan davlatlarda bu ko'rsatkich o'smoqda (AQSH 1/2). Yem-xashak turlarining roli rivojlangan davlatlarinning yem-xashak ishlab chiqarishda juda ham kattadir. Lekin, asosiy qimmatbaho mahsulot bu bug'doydir, chunki u nafaqat rivojlangan, balki rivojlanayotgan davlatlarning aholisini oziq-ovqat bilan ta'minlaydi. Dunyo oziq-ovqat muammosi yechilishi bug'doy xo'jaligi holatiga va xalqaro bug'doy savdosiga bog'liqdir. Oziq-ovqat rivojlangan davlatlarning iqtisodiy o'tish davrida davlatga bug'doy yordamida hozirgi kunda ularining asosiy siyosiy strategik katta bug'doy resurslariga egalik qilayotgan davlatlarning asosiy quroli bo'lib qolmoqda.

Bug'doy kompleksi – dunyo agroxo'jalik kompleksining asosiy qismi hisoblanadi. U murakkab, hududiy, global regional va milliy darajaga ega bo'lgan tashkilotlarga egadir. Bu yerda ekstensiv va intensiv tizimlar ham bor, XX asrda Yevropa davlatlarida intesifikatsiya asosiy o'rinni egallagan bo'lsa ham.

Bug'doy madaniyati dunyoda ekilgan doning yarmini egallaydi. Don yetishtirishning hajmi oxirgi 20 yil ichida 2 marotabaga o'sgan va 80-y.da 20 mlrd.tni (2.11- jadval) tashkil qilgan. Bu natijaga hosildorlikning o'sishi tufayli erishildi (o'rtacha 1996-1998 yy. ichida 29 ga). Bug'doy yig'ib-terib olish bo'yicha Xitoy birinchi o'ringa chiqib oldi, u yerda 80-y. 1/3 ga ko'tarildi, 2-o'rinni AQSH, 3-

6-Jadval

Ekin turlarining hosildorligi

Ho'jalik ekini	Ekish maydoni mln.ga		Yig'im mln.t		Hosildorlik q/ga	
	1959/71	1996/98	1969/71	1996/98	1969/71	1996/98
Makkajo'xori	115	140	283	592	25	42
Bug'doy	213	228	328	595	15	26
Guruch	133	151	310	578	23	38

o'rinni Hindiston egallab, u yerda ham Xitoydagi kabi "yashil inqilob" tufayli ushbu ko'rsatkichga erishildi. Dunyo bozoriga o'stirilgan bug'doyning j-qismi kelib tushadi. Asosiy bug'doyni eksport qiluvchi davlatlar: AQSH, Kanada, Argentina, Avstraliya va Fransiya. Yevropaning rivojlangan davlatlari bug'doyning asosiy importyori sifatida ko'riladi va u yerda bug'doyni iste'mol qilish qisqargani tufayli iqtisodiy o'tish davrida bo'lgan davlatlar (O'rta-Sharqiy Yevropa; sobiq Sovet Ittifoqi respublikalari)da bug'doyning importi kamaygan.

Bug'doy bilan ta'minlanganlik Kanadada – 1,7 t. El va sobiq Sovet respublikalarida – 0,5 t, Xitoyda – 0,3 orasida tebranmoqda. Osiyo davlatlariga guruch va bug'doy yetishtirish, Yevropa uchun bug'doy, javdari, arpa, suli, makkajo'xori, Amerika uchun makkajo'xori va bug'doy, Afrika – makkajo'xori, sorgo, tariq va bug'doy, Avstraliya – bug'doy xosdir. Tovar bug'doy va makkajo'xori ko'p hollarda katta fermer, kooperativ davlat, arendator dehqonlar, pomestshik yerlar xo'jaliklarida o'stiriladi. Guruch, makkajo'xori, bug'doy, arpa, tariq va boshqa don xo'jaliklari turli xil ijtimoiy guruh xojaliklari tomonidan parvarishlanadi.

Yog' madaniyatining ahamiyati o'smoqda, uni ishlatish sohasi ham kengaymoqda (ovqat va yem). So'ya hosildorligi ham ko'tarilgan (asosan AQSH va Braziliyada). Aholi oziq-ovqatida ildiz mevali o'simliklar ham katta rol o'ynaydi; mo'tadil iqlimda kartoshka, issiq iqlimda—manioka (cassava), yams, taro. Issiq iqlimda rivojlanayotgan davlatlarda kofe, kakao, choy plantatsiyalari o'z muhim mavqelarini saqlab qolmoqda. Sintetik va sun'iy mahsulotlarning raqobati kauchuk o'simliklarining (Tailand, Malayziya, Indoneziya) va paxtachilik (KNR, AQSH, Hindiston, Pokiston, O'zbekiston) rivojlanishini to'xtatib turibdi. Iste'mol va qayta ishlash texnologiyasi siljishi shakar beradigan o'simliklarga (shakarqamish, qand lavlagi) bo'lgan talabni pasayishiga olib keldi. Shakar ishlab chiqarishda shakarhamish (70 foiz) yetishtirish yetakchi o'rinlarida turadi.

Shart-sharoitlar o'zgarishiga qaramay, rivojlanayotgan davlatlar asosi bo'lib plantatsion xo'jalik xizmat qiladi – bu ko'pyillik tropik va subtropik eksport madaniyatlardan (texnika va oziq-ovqat) katta kompaniyalar boshchiligidagi bo'lgan ijtimoiy ishlab chiqarishga ixtisoslashgan turdir. Xo'jaliklarning ushbu turi boshqalardan o'zining mahsulot hajmi, yuqori navli mahsulot ishlab chiqarish, katta sonli yollanma ishchilar yoki batraklar bilan ajralib turadi. Bu yerda qo'zg'atuvchi madaniyatlar (kofe, choy, kakao) mevalar (sitrus, uzum, banan, ananas) shakar- qamish va har xil texnik (kauchuk, Braziliya gevoyasi, paxta; djut) yetishtiriladi. Katta plantatsiyalar issiq iqlimli davlatlarga Osiyo, Afrika, Okeaniya va Lotin Amerikasiga xosdir. Oxirgi 10 yil ichida narkotik mahsulotlarini ishlab chiqarish va noqonuniy yo'l bilan sotish, shu bilan birga uni yetishtirish bir necha davlatlarda Osiyo (Tailand, Myanma), Lotin Amerikasida (Boliviya, Peru, Kolumbiya) ancha o'sgan. Chorvachilikning rivojlanishi asosan ishlab chiqarishning o'sishi va kam hollarda uning o'sishi bilan bog'liqdir. 1970-1990 yy. ichida go'sht mahsulotalari yetishtirish 2 marotabaga o'sgan, sut – 1,5 martaga, tuxum – 2,5, jun ishlab chiqarish esa sintetik mahsulotlar bilan raqobat tufayli 1/7ga kamaygan. Ishlab chiqarilgan go'shtning 2/5 qismi (1998 y.da 216 mln.) cho'chqa go'shtiga; j mol go'shtiga, qolgani qo'y va qush

go'shtniga to'g'ri keladi. Katta shoxli molning soni dunyoda 1,3 mlrd.ni (1998 y.) tashkil etgan. Eng katta pada hozirgi kunda Hindistonda saqlanib kelmoqda, uning mahsuldorligi juda past bo'lsa, ham (diniy ta'qiqlar esa go'sht iste'moli va ishlab chiqarishni) pasaytirmoqda. Mollarning soni kattaligi bilan Braziliya (163 mln.), Xitoy (116 mln.), AQSH (101); Argentina (52) va Rossiya (32) kabi davlatlar ajralib turadi.

Rivojlangan davlatlarda hozirgi kunda ham yuk tashuvchi (tuya, ot, eshak, lama) hayvonlar bor. Hozirgi kunda ham chorvachilikning issiq iqlimda Osiyo va Afrika yarim cho'l va cho'llarida ko'chmanchilik mavjud, u yerda tub aholi asosiy mahsulot olinadigan (sut, go'sht, jun) pada bilan ko'chadi. Ko'p rivojlangan davlatlarga (Buyuk Britaniya, AQSH) intensiv dala yemi ishlab chiqarishga va o'tloqlarga asoslangan tovar chorvachiligi xosdir. Shu bilan birga rivojlanish va rivojlanayotgan davlatlarda tabiiy yaylov, o'rmon va yarim cho'llardan foydalanadigan chorvachilikning asosiy ekstensiv katta maydonlari mavjuddir (Avstraliya, Kanadaning g'arbi, AQSH, JAR). XX asr boshida Yu.Tyunen ta'kidlashicha, intensiv chorvachilik hamma yerda shahar bo'yi zonalariga to'g'ri keladi. Transportning mukammaligi tufayli intensiv chorvachilikning boshqa qulay tabiiy sharoitlar joylariga ko'chgan. Yevropa zonasi yaqinida cho'chqachilik va qo'ychilik rayonlari paydo bo'ldi. Chorvachilik mahsulotlari ishlab chiqaruvchilar bu katta kapitalistik fermalar, latifundiyalar, kooperativ korxonalaridir. Rivojlangan davlatlarda molning mahsuldorligi (go'shti, molning sut berishi, juni, tuxumi) 5-6 marotaba yuqoriroq.

Mahsuldorlikning umumiy o'sish tendentsiyasi ba'zi bir davlatlarda kapital kirishi tufayli qisqarmoqda (masalan: sobiq Sovet davlatlari, O'rta Sharqiy Yevropada). Go'sht chorvachiligi teng mo'tadil va issiq iqlimda ham joylashgan. Faqat Afrikada zeze pashshasi (uyqu kasalligini keltirib chiqaruvchi) tufayli, tropik zonada rivojlanishi qisqarmoqda. Sut chorvachiligi rivojlangan Yevropa va Shimoliy Amerika davlatlariga, shu bilan birga shaharga yaqin bo'lgan barcha davlatlarning zonalariga xosdir. Sutni o'rtacha ishlab chiqarish 1 yilda 545 mln.t.ga yetgan eng katta sut ishlab chiqaruvchi davlatlar bu – AQSH, Rossiya, Hindiston, Germaniya va Fransiya. Bir necha, Yevropa va Shimoliy Amerika kabi davlatlarda haddan tashqari sut ishlab chiqarish kuzatilgan. Cho'chqachilik (diniy ta'qiqi bo'lmagan davlatlar Shimoliy Amerika, Yevropa va Osiyo (Xitoy)ga xosdir (dunyo bo'yicha 954 mln. va 468 mln.)

Qo'ychilik ko'proq quruq va kam hosildor yerlar, shu bilan birga namlik yuqori bo'lgan rayonlarga (Buyuk Britaniya) xosdir. Qo'ylarning soni bo'yicha birinchi o'rinda bo'lgan Xitoy (9133 mln.) Avstraliyadan (9123 mln.) oshadi. Dunyoda qo'y soni 1,1 mlrd.ga yetgan. Rivojlangan davlatlarda ko'proq jun va go'sht qo'ychiligi, rivojlanayotgan davlatlarda esa har xil maqsadli vazifalarga egadir, jun olish dunyo bo'yicha – 2,5 mln.t (1998-y.) tashkil qiladi. Jun ishlab chiqaruvchilar orasidan Avstraliya, Yangi Zelandiya, Xitoy, Rossiya va Hindiston ajralib turadi. Qo'ychilik ohirgi 10 yillik ichida ko'p o'zgarishlarga uchragan, tarqalgan sohalardan biri. Progressiv texnologiyalar tufayli ushbu soha barcha davlatlarda yuqori industrial pog'onasiga erishdi.

Qishloq xo'jaligi turlari

Qishloq xo'jaligi sanoatidan farqli o'laroq har xil shakllarga ega bu ijtimoiy tuzulish va qishloq xo'jaligi aholisining tarkibi turli xilligi; yerni asosiy ishlab chiqarish vositasi singari texnologiyada biologik jarayonlarning yetakchi ro'l o'ynashi jamiyat va tabiatni bir-biriga ta'siri murakkabligi bilan bog'liqdir. Fan-texnikani ushbu sohaga kiritilishining o'ziga xos yo'llari, har xil xo'jaliklar o'rtasidagi moddiy-texnik darajasidagi farq shunda. Shuning uchun qishloq xo'jaligi har xil hududiy darajalari va bir-biriga bog'liq komponentlardan tashkil topgan kompleksni shakllantirgan. Bu komplekslarni o'xshashligi bo'yicha guruhlarga bo'lsa bo'ladi. Qishloq xo'jaligi turi – bu mustahkam agrar munosabatlardan tashkil topgan birikma, bularga tovar ixtisoslashuvi (yoki iste'mol xo'jaliklari yo'nalishlari, texnik ta'minlanganlik darajasi, ishlab chiqarish intensivligi va xo'jalikni yuritish tizimi (dehqonchilik va chorvachilik). Bitta tur yoki bir nechta tur birikmalari ustunligi, bu areallar qishloq xo'jaligi rayonlari nomini olgan. Bir nechta davlat olimlari, birinchi navbatda Rossiya, Germaniya, AQSH, Fransiya va Polsha, qishloq xo'jaligining turlari va rayonlarga bo'linishiga katta ahamiyat qaratilgan. Bir xil davlatlar haqidagi asarlar ustunlik qilgan, ular haqida izlanishlar va dunyo qishloq xo'jaligi (E. Gan, D. Uetlisi va b.) 1364-1967 yy.da Xalqaro geografik ittifoq (E. Kostrovitskiy, Polsha) qishloq xo'jaligi turi bo'yicha formula taklif qildi:

$$T=A B C D$$

Bu yerda A – ijtimoiy, B – ekspluatatsiyali texnik tashkilotlar, C– ishlab chiqaruvchi, D – tuzilmaviy o'ziga xoslik. Bizning mamlakatimizda Rakitnikov (1903-1994) tomonidan nazariya ishlab chiqilgan, qaysiki iqtisodiy-geografik sohaning tipologiya tamoyillarini ishlab chiqqan, o'z ichiga nafaqat ijtimoiy, balki qishloq xo'jalikning ishlab chiqarish shakllarini ham oiadi.

V BOB.

TRANSPORT: MEHNATNING GEOGRAFIK TAQSIMOTI KOMPONETI VA INTEGRATSIYA OMILI

Ilmiy-texnik taraqqiyot mehnatning geografik taqsimotiga va xususan, xalqaro savdo xarakteriga jiddiy o'zgarishlar kiritadi, bu bilan tovar oqimlarida tarkibiy siljishlar bilan birga sotish muammolari va transport ta'minotining keskinlashuvini keltirib chiqaradi. Transport sohasida ishlab chiqarish quvvatlarining tez sur'atlar bilan o'sishi jahon savdo bozorlarida yuk tashish muammolariga talabning kuchayishi bilan bog'liq ravishda, eng muhimi, mijozlarning transport xizmatlari sifatiga qo'yadigan yangi talablar oqibatida sodir bo'ladi. Raqobatchilik kurashi keskinlashgan bir sharoitda asosiy kapitalni yangilash zarurati o'z rolini o'ynaydi. Jahon transport bozorlarida ITT ga xos

xususiyatlar transport turlari raqobatbardoshligining doimiy ravishda o'sib borishi, bir-birlarining o'rnini bosishi salohiyatli imkoniyatining kuchayishi, aralash (intermodal) aloqalarning rivojlanishi kabilarda namoyon bo'ladi. Transportning mintaqaviy turlari ko'roq raqobatga uchraydi. Bu ayniqsa yuklar dengiz bandargohlariga yetkazilishini ta'minlaganda yaqqol namoyon bo'ladi.

Transport tizimlari o'zining texnik darajasi, ko'lami, tashkiliy shakllari va transport oqimlarini o'zlashtirish sifatiga ko'ra mijozlarning yangi talablariga moslashadi, bunda xarajatlar ikkinchi o'ringa surib qo'yiladi. Ushbu yangi talablar quyidagilar bilan bog'liq: jo'natmalar tabaqalanishining kuchayishi (yuklarni mayda turkumlar bilan tashish ehtiyoji ortib bormoqda); ishlab chiqarishning baynalmilallashuvi; yuk tashish samaradorligini oshirishga intilish, bunda transport jarayonining kapital sig'imilligiga dosh bera olish nazarda tutiladi; ishlab chiqarish va iqtisodiy aloqalarning o'zgarib borayotgan tarkibiga moslashish zarurati; passajir va yuk tashish muntazamliligi va davriyligini ta'minlash; yuklarning butligi va yetkazib berish tezkorligi darajasining oshishi; transport uzellari hududlarida va asosiy transport o'qlari bo'yab aholining hududiy kontsentratsiyasi va ishlab chiqarish jadallashuv sharoitida yo'l harakati xavfsizligini ta'minlash zarurati; yo'lovchilar tashish paytida qulaylik darajasi oshirilishiga nisbatan talabning kuchayishi; transport rivojlanishining ekologik xususiyatini hisobga olish va qat'iyashtirish zarurati (hududni tasarrufdan chiqarish masalalari shular jumlasidan); umuman transport sohasida va boshqa sohalarda energiya sarfini kamaytirish zarurati.

Qayd etilgan barcha omillar yuk va yo'lovchilar tashish tarkibida avtomobil, shuningdek, havo transporti rivojlanishining ilgari borishiga, xalqaro transport kommunikatsiyalarining takomillashuviga, transport vositalari aylanmasining tezlashuviga, aralash turdagi yuk ortilmaydigan aloqalarning rivojlanishiga, transport vositalari va xizmatlarining ixtisoslashuviga, xalqaro ko'lamdagi yirik ixtisoslashgan transporti taqsimotiga oid markazlarning paydo bo'lishiga olib keladi.

JAHON TRANSPORT TIZIMINING ASOSIY KO'RSATKICHLARI

Jahon xo'jaligi transport sig'imining o'zgarishiga urushdan keyingi davrda ma'lum barqarorlik xos – umumiy yuk aylanmasi, umumiy yo'lovchi tashish hajmi yalpi milliy mahsulot o'sish sur'atiga mos tarzda o'sib bordi (birmuncha ortda qolgan holda). 40 yil davomida bir tonna ishlab chiqarilgan maqsulotning bir tonnasiga nisbatan jahon yuk aylanishi solishtirma salmog'i uchdan birga, jon boshiga yuk tashish va aholining kilometrik harakatchanligi 3,5-4 baravar ko'paydi. Jahon transport tizimining asosiy ko'rsatkichlari va ularning dinamikasi quyidagi - jadvallarda keltirilgan.

Sonngi o'n yilida aloqa yo'llari turlari bo'yicha transportning umumiy uzunligi birmuncha barqarorlashdi. Ayni paytda tarmoqda jiddiy sifat o'zgarishi kuzatilmoqda: elektrlashtirilgan temir yo'llar, yo'l qoplamasi takomillashtirilgan avtomagistral, yirik diametrlilik quvurlar davomiyligi ortib bormoqda. Tashishlarga oid ma'lumotlar bajarilayotgan transport ishlarining ko'lamidan dalolat

bermoqda: so'nggi 40 yilda jon boshiga yuk tashish 2,8 dan 98,0 ming km.ga ortdi, yo'lovchilar aylanmasi – 1,0 dan 3,2 ming yo'lovchi. km.ga ortdi. Tashishlar rivojlanishining dinamikligini ta'kidlash mumkin – ish hajmi 7 baravardan ortdi va o'sib bormoqda.

Jahon yuk aylanmasida, va yo'lovchi tashish aylanmasida bitta, eng muhim transport turi ajralib turibdi. So'nggi paytlarda uning ulushi ko'payib bormoqda: yuk aylanmasida – dengiz transporti, yo'lovchi tashishda – shaxsiy foydalanishdagi yengil avtomobil.

Alohida transport turlari orasida tashishlar tarkibi o'zgarishi kuzatilmoqda: yuk tashishda temir yo'l transporti bilan uning asosiy raqibi – avtomobil transporti o'rtasidagi nisbat 4:1 dan 1,2:1 gacha, quvurlar ulushi (neft, mahsulot va gaz quvurlari) 4,2 dan 12,8 foizgacha ortdi, ichki suv transporti ahamiyati kamaymoqda. Yo'lovchi tashishda havo transporti temir yo'l transportiga yaqinlashmoqda. Avtobus transporti temir yo'l transportidan 1970 yildayoq o'zib ketdi.

7-Jadval

Jahon transport tarmog'i dinamikasi, ming kmda

Aloqa yo'llari turi	1950 y.	1970 y.	1980 y.	1999 y.
Temir yo'l	1320	1340	1248	1180
Shu jumladan, elektlashtirilgan	60	125	164	200
Avtoyo'llar	15 540	19 700	22 300	24 000
Shu jumladan, qattiq qoplamali	7645	12150	16000	22 000
Ulardan takomillashtirilgan	2920	5860	9210	13 000
Kema qatnaydigan daryolar va kanallar	560	525	540	550
Neft va mahsulot quvurlari	175	395	520	680
Magistral quvurlar	186	545	760	1 100
Havo yo'llari	3300	5510	6900	8500

Transport ishida milliy va makrohududiy xususiyatlarni aniqlashda quyidagilar eng muhim mezonlar deb hisoblanadi:

1. Ishlab chiqarishning transport sig'imi, u mohiyatan tashishlar bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi nisbatni ifodalaydi, shuningdek, hududning o'lchami va konfiguratsiyasi. 2. Aholining transport harakatchanligi, bu ko'rsatkich aholi joylashuvi turi, urbanizatsiya darajasi, migratsiya darajasini ifodalaydi. 3. Yo'lovchi va yuk tashishlar nisbati, u o'z asosida xo'jalik tizimining turini, shu jumladan, ijtimoiy yo'naltirilganlik darajasini ifodalaydi. 4. Tashish faoliyatida transport turlari nisbati, bu nafaqat transport tizimi, ayni paytda mamlakat yoki hudud xo'jaligining muhim tipologik xususiyati bo'lishi mumkin.

Ana shu mezonlar asosida mamlakatlarning bir necha guruhini ajratish mumkin: sanoati rivojlangan davlatlar, ular orasida AQSH, Kanada, G'arbiy Yevropa, Yaponiyani ajrtaib ko'rsatish mumkin; MDH davlatlari va Markaziy-Sharqiy Yevropa davlatlari, ular rejali xo'jalikdan bozor xo'jaligiga o'tish darvini boshdan

kechirmoqda; turli-tuman rivojlanayotgan davlatlar. Xo'jaliklarning transport sig'imi (YalMning 1 dollariga nisbatan t³km da) Shimoliy Amerikada 1,3 ni, G'arbiy Yevropada hammasi bo'lib 0,3 ni, Yaponiyada 0,4 ni tashkil etgan bo'lsa, Rossiyada bu ko'rsatkich 5,3, Markaziy-Sharqiy Yevropa davlatlarida o'rta hisobda 1,5 ga teng. Ushbu raqamlar mamlakatlarning transport sig'imi uchun mamlakatlarning ijtimoiy-iqtisodiy turi, xo'jalikning tarmoq tuzilishi, «ogir», xom ashyoga oid sohalari roli hal qiluvchi, hudud maydonining nisbatan kam ahamiyatga ega ekanligidan dalolat beradi. Bunga G'arbiy va Markaziy-Sharqiy Yevropa davlatlari hududlari orasidagi farq (5 baravar) yaqqol misol bo'lib xizmat qiladi. Rivojlanayotgan davlatlarga kelsak, transport sig'imi ahamiyati Afrikaning qoloq davlatlaridagi 0,84 dan Lotin Amerikasi davlatlaridagi 1,7 baravargacha bo'lgan miqdorda o'zgarib turadi.

Aholining harakatchanligi ko'rsatkichi teskari tendentsiyaga ega. Uning ahamiyati sanoati rivojlangan g'arb davlatlarida eng yuqori – Shimoliy Amerikada jon boshiga shaharlararo yo'lovchi tashish aylanmasi 12,9 ming yo'lovchi. km. ga teng, G'arbiy Yevropada – 8,5, Yaponiyada – 6,3 ga teng. Ayni paytda Rossiyada bu ko'rsatkich – 3,6, Markaziy-Sharqiy Yevropada – hammasi bo'lib 2,9 ni tashkil etadi. Transport harakatchanligi – bu murakkab ijtimoiy va iqtisodiy hodisa bo'lib, u bir qator madaniy, siyosiy va demografik omillar bilan belgilanadi. Bu ko'rsatkich rivojlanayotgan davlatlarda ham har xil bo'lsa-da, umuman olganda, nisbatan past – eng qoloq davlatlarda – 0,65, Shimoliy Afrikada 2,0, Lotin Amerikasida 1,5 ga teng.

Yuk va yo'lovchilar tashish nisbati muhim tipologik mezon hisoblanadi (1 t / km 1 yo'lovchi. km. ga tenglashtiriladi). Shubhasiz, ushbu nisbat yuqorida keltirilgan ko'rsatkichlar darajasiga mos holda o'zgaradi. Yo'lovchi aylanmasini 1 deb bilsak, Shimoliy Amerika uchun 1,2, G'arbiy Yevropa uchun 0,3, Yaponiya uchun 1,1 ko'rsatkichga ega bo'lamiz, holbuki, Rossiya uchun bu ko'rsatkich 7,8, Markaziy Sharqiy Yevropa uchun 3,5, rivojlanayotgan davlatlarda – 0,4 dan 2,5 ni tashkil etdi. Ko'p jihatdan ushbu nisbatga, ayni paytda harakatchanlikka turizmning va butun rekreatsiyaviy sohaning rivojlanishiga ta'sir ko'rsatadi.

Va nihoyat, yuk tashishda transport turlarining nisbati xo'jalikning yuk tashkil etuvchi tarkibi, uning o'zgarishi dinamikasi, ishlab chiqarishning hududiy jamlanish darajasi bilan belgilanadi. G'arbnning sanoati rivojlangan mamlakatlari, Sharqiy Yevropa va MDH mamlakatlari hissasiga ichki transport yuk tashishining taxminan 80 foiz to'g'ri keladi, va ular ana shu ikki guruh o'rtasida taqsimlanadi. Ammo transport turlarining nisbati keskin farqlarga ega. G'arb mamlakatlarida umuman yuk aylanmasining 25 foiz temir yo'l transport hissasiga, avtomobil transportiga – 40 foiz, qolgan 35 foiz esa ichki suv, dengiz kabotaji va quvurlar hissasiga to'g'ri keladi.

MDH va Markaziy-Sharqiy Yevropa mamlakatlaridagi umumiy yuk tashish hajmida temir yo'l yetakchilik qiladi – 60 foizga yaqin, ayni paytda avtomobil transporti hissasiga faqat 9 foiz to'g'ri keladi. Shimoliy Amerikada temir yo'l va avtomobil yo'li ulushlari qariyb bir-biriga tenglashdi, ayni paytda Rossiyada bu nisbat tegishli ravishda – 46 va 9 foizga yaqin. Temir yo'l va avtomobilda yuk tashish tannarxi o'rtasidagi ulkan farq (15 baravar) mamlakatimizdagi avtomobilda

yuk tashish rivojlanishini ob'yektiv tarzda cheklab turibdi, holbuki, AQSHda bu farq faqat 4 baravami tashkil etadi. Bunday farq, o'z navbatida, bir qator omillar bilan izohlanadi: Sobiq Ittifoqda yo'l tarmog'ining kam rivojlanganligi va sifati pastligi (sobiq Ittifoqda mustahkam qoplamali yo'llar ulushi 1/3 ni tashkil etadi, holbuki, AQSHda bu ko'rsatkich 60 foizdan ortiq bo'lib, ayni paytda yo'l tarmog'i 6 marotaba uzun), sobiq Ittifoqda avtomobil parki tarkibida hanuzgacha o'rta hajmdagi yuk mashinalari ko'p bo'lib, bu park imkoniyatlaridan kamroq foydalanishni keltirib chiqaradi va h.k. G'arbiy va Markaziy-Sharqiy Evropa mamlakatlari yuk aylanmasida temir yo'l va avtomobil transporti ulushlari yanada yaqqolroq namoyan bo'ladi – tegishli ravishda 19 va 67 foiz, 78 va 9 foiz.

Rivojlanayotgan mamlakatlarda temir yo'l, avtomobil, quvur o'tkazgichli transport hissasiga ichki yuk aylanmasining deyarli 13 qismi to'g'ri keladi (Lotin Amerikasida avtomobil transporti ulushi birmuncha yuqori – 65 foiz, Osiyoda - kamroq). havo transporti yuk aylanmasining deyarli 90 foiz sanoati rivojlangan davlatlarga to'g'ri keladi. Umumiy yuk aylanmasida transportning ushbu turi ulushi AQSH yuk aylanmasiga nisbatan Rossiyada 12 baravar past, holbuki, Rossiya va AQSHda havo transporti orqali jami yuklarning tegishli ravishda faqat 0,04 va 0,5 foiz tashiladi.

8-Jadval

Jahon transport tizimida yuk tashish ishlari tarkibi

Transport turi	O'lchov birligi	1950 y.	1970 y.	1980 y.	1999 y.
Jami	Yuk aylanmasi, trln t /km	6,9	28,9	47,6	46,7
	Yuk aylanmasi, trln yo'lov km (yakunga nisbatdan foizda)	2,5	8,0	14,2	18,4
Shu jumladan:					
Temir yo'lga oid	Yuk aylanmasi	30,8	18,9	14,5	12,0
	Yo'lovchi aylanmasi	25,6	15,2	11,8	10,2
Avtomobilga oid	Yuk aylanmasi	7,5	8,0	6,9	10,3
	Yo'lovchi aylanmasi	71,4	77,2	79,0	79,3
Shu jumladan:					
Avtobusga oid	Yo'lovchi aylanmasi	14,6	16,7	19,0	19,0
Yengil avtomobilga oid	Yo'lovchi aylanmasi	14,6	16,7	19,0	19,0
Ichki suvga oid	Yuk aylanmasi	5,6	3,0	2,5	2,7
	Yo'lovchi aylanmasi	0,6	0,5	0,4	0,3
Dengizga oid	Yuk aylanmasi	51,9	62,7	67,5	62,1
	Yo'lovchi aylanmasi	0,8	0,3	0,3	0,2
Neft quvuri	Yuk aylanmasi	3,1	5,0	6,0	8,2
Gaz quvuri	Yuk aylanmasi	1,1	2,3	2,5	4,6
Havo transporti	Yuk aylanmasi	0,1	0,1	0,1	0,1
	Yo'lovchi aylanmasi	1,2	6,7	8,5	10,0

Tarmoq ichidagi siljishlar va tendensiyalar

Transport jahon xo'jaligining eng yangi siljishlari va tendensiyalariga, mijozlarning yangi talablariga moslashadi, bu hol xususan, sanoat mahsulotlariga ishlov berish darajasining keskin o'sishi, xalqaro aloqalar va tarmoq tarkibining o'zgarishi bilan izohlanadi. Bundan yuk tashish tezligi va o'z vaqtidaligi, yuklarning butligi, muayyan transport tizimlari amal qilishining ishonchiligi va h.k. ga yangi talablar kelib chiqadi (talablar majmui – ya'ni «djast-in-taym» yoki «aniq bir muddatda» deb ataladi).

Umuman olganda, bu transport jarayonining ixtisoslashuviga – dastavval yuklarning alohida turlarini tashishga, so'ngra harakatlanuvchan tarkib va ekspluatatsiya tizimlarini qo'llashning hududiy sohalariga, va nihoyat, transport universal turlarining ixtisoslashuviga olib keladi (masalan, tezkor temir yo'llar). Yangi talablar transport-kommunikatsiya kanallari amal qilishining ishonchiligidan kuchayishga moyilligini keltirib chiqaradi. Asosiy ommaviy yuklar manbalarining geografiyasi o'zgarishga uchraydi: bir tomondan, nisbatan yaqin va siyosiy jihatdan barqaror manbalarga o'tish kuzatiladi, bu esa yuk tashishlarning o'rtacha davomiyligi qisqarishiga olib keladi. Ikkinchi tomondan – shu sababga ko'ra uzoq bo'lsa-da, muqobil manbalarni izlash hisobidan yagona noyob manbaga qaramlikni susaytirishga intilish namoyon bo'ladi, bu esa uzoqlikning kuchayishiga olib keladi (masalan, Yaponiyaga Braziliya rudasining import qilinishi).

Yuk tashishlar ishonchiligidan oshirishga moyillik namoyon bo'lishining yana bir ko'rinishi – jahon miqyosidagi transport kommunikatsiyalarni takrorlash – Suvaysh va Panama kanallariga parallel ravishda katta quvvatli neft quvurlarini yotqizish, sayyoraning «notinch» (barqaror bo'lmagan) nuqtalarini aylanib o'tish. O'rta Sharqda tankerlarning Eron tomonidan nazorat qilinadigan O'rmuz bo'qozidan o'tishi zaruratidan qochish uchun Saudiya Arabistonida Qizil dengizdagi Yanbo bandargohigacha Transarab neft quvuri yotqizilgan; Qizil dengiz va Suvaysh kanalini chetlab o'tish uchun Sudandan Kamerungacha Transafrika neft quvurini o'tkazish bo'yicha loyiha mavjud. Bunday tendensiyalar resurslardan erkin foydalanishga, transport tarmoqlarini birlashtirishga intilishda namoyon bo'ladi. Masalan, G'arbiy Yevropada quvurlarning janubiy va shimoliy tizimlarini tutashtirish, ushbu mintaqada gaz quvuri «xalqasini» yaratish, La-Mansh bo'g'ozini ostida Evrotonnel ochish.

Yuk massasi takomillashib borgani sayin yuk tashish sifati omillari jahon konteyner tizimi shakllanishida namoyon bo'lib, ular butun transport jarayonini tubdan o'zgartiradi. Konteynerlarning dengiz orqali almashinuvi yiliga 80 min. donani tashkil etmoqda; ularda barcha asosiy (donabay) yuklarning 60 foizdan ortig'i tashilmoqda. Mazkur jarayonning aniq namoyon bo'lishi transport aloqalari ishonchiligi ortishi va transport aloqalarining kafolatlanganligi bilan zich aloqada, - transmilliy konteyner «ko'priklarning» shakllanishi (bunda dengiz transportining tezkor temir yo'l sostavlari, avtopoezdlar (kontreynerlar) bilan kombinatsiyasiga erishiladi. Bunga Transsibir (Yaponiya – G'arbiy Yevropa), Transamerika, G'arbiy Yevropa – O'rta Sharq yo'nalishlari misol bo'la oladi.

Transportga uzoq muddat ta'sir ko'rsata oladigan eng muhim tendentsiyalarga rivojlanayotgan mamiakatlar tashqi savdo aloqalari, jahon bozoriga ma'danli xom ashyo va qishloq xo'jaligi xom ashyolarini an'anaviy etakazib beruvchilarning o'zgarishi kabilar kiradi. So'nggi yillarda oziq-ovqat importi tez sur'atlar bilan o'smoqda. Bu esa bandargoh va ombor xo'jaliklarining rivojlanishini, bandargohlarning jalb etish hududlari – xiterlandlar bilan transport aloqalarining kuchaytirilishini taqozo etadi. Metellurgiya zavodlari qurilishi munosabati bilan rivojlanayotgan mamlakatlarda temir rudasi importi ham kuchayib bormoqda.

Yoqilg'ining muqobil turlariga tezkor o'tish va energiyani tejavchi texnologiyalarni joriy etish imkoniyatiga ega bo'lmagan ushbu mamlakatlar neft importini tez sur'atlar bilan oshirib bormoqda. O'z navbatida, neftni eksport qiluvchi davlatlar neftdollarlaridan foydalangan holda tayyor mahsulot olib kirishni tezkor ravishda oshirib borgan, bu esa ushbu mamlakatlarning butun tashqi transporti tuzilimasini tubdan qayta qurish zaruratini keltirib chiqargan. Rivojlanayotgan mamlakatlar moliyaviy qarzdorligi tobora o'sib borayotgani tufayli transportdan foydalanishning muqobil turlari – sarmoya yoki mehnat talab variantlaridan birini tanlash muammosi alohida ahamiyat kasb etmoqda.

Yo'lovchi tashish sohasida aholining harakatlanishi kuchayishi tendentsiyasi, safarlar qulayligining ortishi katta ahamiyatga ega. G'arbiy davlatlarda yo'lovchi tashish aylanmasining faqat 40 foizi meqnat safarlari hissasiga to'g'ri keladi, barcha safarlarning 70 foizidan ortig'i shaxsiy yengil avtomobil yordamida amalga oshiriladi. Safarlarni «inindividuallashtirishga» intilish – harakatlanishning qat'i jadvali, tasodifiy tamroqlar yo'qlig'i, yo'nalishni erkin tanlash kabilar tobora muhim o'rin tutmoqda, bular avtomobillashtirish jarayonining barqarorligini belgilaydi. Tajriba shuni ko'rsatadiki, hech qanday iqtisodiy va noiqtisodiy choralar, shu jumladan, fiskal, muqobil, me'yoriy choralar sezilarli natija bermadi, buning ustiga bir qator hollarda iqtisodiy va hatto psixologik talofatlarga olib keldi.

Suyuq yoqilg'i narxiarining keskin o'sishi avtomobillashtirish sur'atiga kam ta'sir ko'rsatdi, AQSHda 1 ming kishiga 600 ta avtomobil to'g'ri keladi, G'arbiy Yevropada esa – 400-500 avtomobil, ayni paytda Rossiyada bu ko'rsatkich 120 taga teng. Dunyoda avtomobillarning umumiy soni 500-milliondan oshib ketdi. Avtomobillashtirish jarayoni urbanizatsiya jarayoni bilan zich bog'liq. Ayni paytda urbanizatsiyaning yangi shakllari – suburbanizatsiya, aglomeratsiya va konurbatsiyalarning shakllanishini aholining ommaviy avtomobillashtirishsiz tasavvur etib bo'lmaydi.

Zamonaviy urbanizatsiya jarayonlari shahar va shahar atrofi yo'lovchi qatnash yo'nalishlar rivojlanishi bilan zich aloqada. So'nggi 25 yil davomida suburbanizatsiya jarayoni AQSH shahar atrofi hududlaridan shahar markaziga qatnovlar ulushining 35 foizdan 8-12 foizgacha qisqarishiga olib keldi. O'rta hisobda Yel davlatlari bo'yicha shahardagi barcha qatnovlarning 50 foizi yengil avtomobilda, 20 foiz avtobus, tramvay, metropolitenda, 12 foiz piyoda, 15 foiz velosiped va mopedlarda, 3 foiz shahar temir yo'lida amalga oshiriladi.

Axborot va aloqa vositalarining shiddatli rivojlanishi xizmat safarlari zaruratini 20-25 foizga, maishiy safarlarini esa hatto 50 foizga qisqartiradi. Telefonlashtirish jarayoni ham mamlakatlar guruhlarini bo'yicha keskin farq qiladi: G'arbnining rivojlangan davlatlarida telefon apparatlarining soni 100 kishiga 70-80 ta to'qri kelsa, Rossiyada bu ko'rsatkich faqat 25 tani, rivojlanayotgan davlatlarda esa 5-7 tani tashkil etadi. Tubdan farq qiluvchi yangi texnologiyani joriy etish telekommunikatsiya tizimlari sohasidagi inqilob – yoritgich tashuvchilar – oynatolami aloqa bilan bog'liq. Xorijda 2 mln. km optik aloqa liniyasi barpo etilgan. Ikki ta suv osti optik liniya qurildi: uzunligi 11,5 ming km bo'lgan Transtinch okeani (AQSH – Gavaya orollari – Yaponiya) va uzunligi 6,5 ming km ga teng Transatlantika (AQSH – G'arbiy Yevropa) liniyalari barpo etildi. Nyu-York va Vashington shaharlarida yashovchi kishilar tashqi diametri 12,77 mm bo'lgan bitta kabel orqali bir paytda o'zaro 240 mingta telefon suhbatlarini olib borishi mumkin.

Jahon transport tizimiga energetik vaziyat katta ta'sir ko'rsatdi. Energiya sig'imlilik muammosi uch yo'nalish bo'yicha kengayib boradi: 1. Texnologik yo'l – dvigatellar va dvijitellarni takomillashtirish, idish vaznini kamaytirish va h.k. 2. Foydalanishga oid – transport quvvatlari yuklamasi va foydalanish darajasining ortishi, ya'ni bo'sh, ballast qatnovlar, reyslarni kamaytirish, to'xtab qolishlarning oldini olish, yuk ko'tarish va sig'imlilikni yaxshilash, shu bilan birga harakatlanish tezligini kamaytirish. 3. Tizimli yo'l – transport turlari bo'yicha yuk tashishlar tarkibini o'zgartirish, bunda energiya sig'imi yuqori bo'lgan – dengiz va quvurlarni ko'paytirish orqali oshirish. Bunda rivojlanish ziddiyati kuchayadi, chunki avtomobilida va havo orqali tashishlar soni nisbatan ortib boradi, bu hol birinchi galda sayyohlik sohasining rivoji bilan bog'liq. So'nggi yillar davomida xalqaro yo'lovchi tashish yo'nalishlarida sayyohlar ulushi 30 dan 75 foizga oshdi.

Transport sohasida ITR yutuqlarini keng joriy etish, ya'ni uning jamg'armaviy ta'minoti orqali inson mehnatini ashyoviy mehnatga almashtirish orqali doimiy ravishda kuchayib boradi. Ammo bu yo'nalish avtomatik tarzda o'z-o'zidan amalga oshmaydi. Jumladan, «arzon» («qulay») bayroqlar ostidagi kemalar (jahon tonnajida ularning ulushi 25 yil ichida 15 dan 42 foizgacha ortdi), yuk tashishlar tannaxsini o'rtacha jahon flotidagiga nisbatan 3 baravar kamayishini ta'minlaydi, holbuki ularning orasida jihozlanishi va kafolatlanishini darajasi past bo'lganlarining soni ko'p. Fond bilan ta'minlanishning yuqori darajasi odatda butun transport jarayoni sarmoya sig'imi oshgani holda joriy xarajatlarni kamaytirishga olib keladi. Jumladan, konteynerlashtirish jahon hamjamiyatiga bir necha milliard dollarga tushdi.

Shu munosabat bilan ilmiy adabiyotlarda uchraydigan transportning «arzonlashayotganligi» borasidagi fikrning xato ekanligini ta'kidlash lozim. Aslida transport umumiy xarajatlarning qayta taqsimlanishi sodir bo'lmoqda – joriy xarajatlar ulushi pasayib, tariflar orqali transport mijozlari hisobidan qoplanadi, ayni paytda transport korxonalarini, davlat va munitsipal organlar tomonidan moliyalanadigan (shu jumladan, subsidiyalar shaklida ham) kapital qo'yilmalar ulushi ortib bormoqda.

Transport va Jahon xo'jaligi aloqalari

ITR mamlakat ichidagi va xalqaro mehnat taqsimoti xarakteridagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi. Bu o'zgarishlar sub va urbanizatsiya va h.k. jarayonlarda sanoatning bandargohlarga jalb qilinishida, dengiz oldi hududi va zonalarida ixtisoslashuvning o'zganishi, texnopolislar va bandargoh-sanoat majmualarining shakllanishida namoyon bo'ladi. Zamonaviy kemalar qatnaydigan yo'nalishlar bandargohlarning qaror topgan ierarxiyasini o'zgartirmoqda. Jumladan, 4 avlodga mansub konteyner tashuvchi kemalar (sig'impliligi 4,2 ming birtikka teng) bilan jihozlangan uchta jahon konteyner liniyasi G'arbiy Yevropada faqat bir necha bandargohiga yo'naltirilgan (Gamburg, Rotterdam, Antverpen, Gavr), bu esa fider (oziqlantiruvchi) konteyner liniyalarning qayta qurilishini, dengiz transporti va transportning boshqa turlari integratsiyasining yanada yuqori darajasini taqozo etadi.

Xalqaro yuk tashish uzunligini qisqartirishga moyillik bilan birga uni o'sishiga sabab bo'luvchi omillar ham bor. Uyib ortiladigan quruq yuklarni tashishda yirik dengiz kemalari roli tobora ortib bormoqda, ular tejamkorligi bois aloqalar geografiyasini o'zgartirmoqda. Masalan, temir rudasi tashishda Braziliyada chuqur suv bandargohlarining barpo etilishi (300 mingtagacha kema qabul qiladigan Tubaran va San-Luis portlari) Monroviyadan (5 ming km) qatnaydigan 80 ming t. dedveytli kemalar (to'liq yuklangan qolda), Ispaniyadagi Sagunto bandargohidan (4,2 ming km) qatnaydigan 70 ming. t kemalarga nisbatan Rotterdamga yuk tashishning arzonlashuvini ta'minladi (9 ming km masofaga). Ko'mir tashishga yirik kemalarning jalb etilishi shunga sabab bo'ldiki, bosh ekspertlar orasida AQSH roli kamayib, JAR va Avstraliyaning ahamiyati ortib bormoqda. Ko'mir tashish tarkibi o'sib bormoqda – kokslanadigan ko'mir tashishni kamaytirish hisobidan energetik ko'mirni yirik turkumlar bilan tashish ulushi ortib bormoqda, bu esa, o'z navbatida, bandargohlar transport aloqalari sxemasi va ularning xiterlandalari o'zgarishiga sabab bo'lmoqda.

Keng fyuzelyajli samolyotlarning foydalanishga topshirilishi, guruhli qatnovlarda bileti birmuncha arzon narxda bo'lgan va qulaylik darajasi, ba'zan xavfsizlik darajasi pastroq bo'lgan charter tashishlarning joriy etilishi, uzoq sayyohlik uchishlariga aholining o'rta tabaqalarini jalb etish imkonini berdi. Yuk tashish borasida ham havo transporti texnik vositalar va terminallar ixtisoslashgan hollarda iqtisodiy aloqalar borasidagi siljishlarga kuchli ta'sir ko'rsatmoqda. Maxsus yuk samolyotlarida kamroq tezlikda va ko'proq yuk ortilgan holda yuk tashish yo'lovchilar samolyotlari yukxonasida tashishga nisbatan 2 baravar arzon. Bunga ixtisoslashtirilgan yuk terminallari va samarali yer usti fider tizimining joriy etilishi ko'maklashadi. AQSHda yuk tashishda yuk tashuvchi samolyotlar ulushi so'nggi 25 yil davomida 40 foizdan 80 foizga o'sdi, hozirgi paytda 80 ga yaqin yuk terminallari faoliyat ko'rsatmoqda.

Transport va ekspeditsiyaviy-taqsimlash korxonalarining birlashuvi muhim istiqbolli tendentsiya hisoblanadi. Ishonchli va tezkor transport aloqasi bilan ta'minlangan transport uzellari – havo va dengiz konteyner liniyalarida xalqaro

ahamiyatga ega yirik ixtisoslashgan transport-taqsimlash markazlari yaratilmoqda (Parij, Marsel, Frankfurt, Myunxen va h.k.).

Transport mintaqaviy siyosat quroli sifatida qo'llanilmoqda. Transport ortiqchaligi kuchayishi va rivojlanishining ziddiyatligi sharoitida davlatning raqobatni kamaytirishga va milliy transport kompaniyalarini himoyalashga yo'naltirilgan proteksionistik va kamsituvchi iqtisodiy, fiskal va huquqiy ta'sir choralari kengayib boradi. «Ko'rinmas» eksportni kengaytirish uchun «o'z» transport vositalaridan foydalanish kuchayadi (xorijlik kemani kiraga oluvchi va h.k. yukini tashish). AQSHda havo transportining tartibga solishning izdan chiqishi, charter aviakompaniyalar-autsayderlarning paydo bo'lishi havo transportida raqobatni kuchaytiradi, samolyotlarnig tijoriy yuklanishini kamaytiradi.

Dengizda «bayroqlar urushi», «qulay bayroqlar» ga nisbatan chidamlilik siyosati, kiraga olish bozorini izdan chiqaradi, zaruriy yuklamani ta'minlanmasligini keltirib chiqaradi. 1997 yili jahon savdo flotining 720 mln.t dedveytidan to'rt dan biri ortiqcha bo'ldi, ularning 13 foiz boqloqlik qolgan, hatto konteynerli kemalarning ham 2/3 qismi foydalanilgan, xolos.

Tabiatni himoyalash qonunlari va choralarinig keskinlashuvi transport quvvatlarining ortiqchaligini orttiradi va transport xarajatlari qimmat bo'lishiga olib keladi.

Ko'pincha umumiy yuk sig'imi 15 mln. t ga yaqin bo'lgan tankerlardan bir qator mamlakatlarning (Yaponiya) suzuvchi neft omborxonalari sifatida foydalaniladi. Yer qimmat bo'lgan mamlakatlarda neft omborxonalarida saqlashga nisbatan bu arzonga tushadi. Tankerlardan rivojlanayotgan davlatlarning don omborxonalari sifatida ham foydalaniladi, chunki ulardagi bandargohlar ombor xo'jaligi donni tezkor sur'atda tashishga moslashmagan.

Mamlakatlar, hududlar, xo'jalik tarmoqlarining rivojlanishi notekisligi natijasida transport tizimi rivojlanishiga oid ziddiyatli omillar nihoyatda murakkab. Bir tomondan, transport rivojlanishining jadallashuvi (tezkor temir yo'llar, konteynerlar, tezkor ixtisoslashgan kemalar), ikkinchi tomondan – kemalarni yurish tezligining kamayishi, ortiqcha tonnalarni yutib yuborish, energiya sarfini kamaytirish maqsadida boshqa transport turlarida ham tezlikni kamaytirish. Bir tomondan, transport oqimlarini yiriklashtirish va integratsiya qilishga moyillik vujudga keldi (yirik polimagistrallar, transport jarayoni samaradorligini oshirish uchun jahon liniyalari, transport yo'laklarini shakllantiradi). Boshqa tomondan esa, yuk tashishlar dispersiyasi, nisbatan mayda yuqori darajada ixtisoslashgan transport vositalarini ishlab chiqarish, aniq maqsadli konteynerlarni joriy etish, olib kelish-tashishni ta'minlovchi fider yo'l aloqalarini rivojlantirish kuzatilmoqda.

Harakatlanuvchan tarkib va tarmoqli elementlar rivojlanishi, tizimning chiziqli va uzelli elementlari o'rtasidagi ziddiyat kuchayib bormoqda. Bandargohlar odatda yuk aylanishi sur'atlaridan ortda qolmoqda, kapital qo'yilmalarni jamlash maqsadida bandargohlarning ierarxiya tizimlari vujudga keladi, ayni paytda ular o'rtasidagi raqobat kuchayib boradi. Jo'natuvchi bandargohlar bilan qabul qiluvchi bandargohlar o'rtasida nomutanosibliklar vujudga keladi. Bundan yuk ortilmaydigan tizimlarga moyillik vujudga keladi: daryo-dengizda suzuvchi

kemalar, barja tashuvchilar, paromlar, nakat kemalarga moyillik kelib chiqadi. Jahon miqyosidagi yirik muammolga AQSHning Atlantika okean qirg'og'ida chuqur suv bandargohlarining yo'qligi bilan bog'liq.

Jahon dengizida rivojlanayotgan davlatlar ulushi – jami 25 foiz («qulay bayroqlarsiz»), ayni paytda jahon yuk jo'natmalarida bu ko'rsatkich 50 foizdan ortiq.

Transport quvvatlari ortiqchaligi muammolaridan biri – temir yo'l va avtomobil transporti o'rtasidagi raqobatning kuchayishi bilan bog'liq (AQSHda avtotransportda yuk tashishga tashish xarajatlarining 60 foizi to'g'ri keladi, holbuki yuk aylanmasidagi ulushi –26 foizi, transport energiya iste'molida – 85 foiz ga teng).

Horij davlatlar turi. Tipologiyaning mazmuni va ahamiyati

Hozirgi kunda dunyoda oz-ozini boshqaradigan mustaqil odamlar jamiyati, aniq hududga ega bo'lgan va xalqaro huquqda de-yuro va de-fato subyektlari deb tan olingan 230 tacha davlat mavjud. Ulardan 185 tasi BMT a'zolari hisoblanishadi. (01.06.1999) bu yer makrokosmosining birinchi tarkibiy qismlari – maydoni, aholi soni, etnik va milliy tarkibi, iqtisodiy va madaniy taraqqiyot darajasi, xalqaro mehnat taqsimot va umuman xalqaro munosabatlardagi o'ri ni bo'yicha farqlanadi.

Hech bir ilm yo'nalishi oz izlanish ob'yektlarini har tomonlama o'rganib, uning qismlari orasida aloqa va bog'liqlikni o'matmaguncha ilmiy darajaga yeta olmaydi. Eski davrlardan beri ma'lum zoologiya va botanika ilmi faqatgina Karl Linneyning hayvonot va o'simlik olamidagi hamma bilimlarni umumlashtirib va tizimlashtirganidan keyingina ilm darajasiga ko'tarildi. Alximiya fani ham haqiqiy kimyo ilmi darajasiga Mendeleevning davriy jadvalni kashf etgandan keyin etdi.

Davlatshunoslik – qadimiy fanlardan biri, u yer sharida davlatlarning paydo bo'lishi va rivojlanishi, ulaming ichki tuzimi qonuniyatlarini, odamlaming tabiat bilan aloqasi haqida ulkan materillami ancha davrdan beri toplab kelmoqda. Ko'pgina davlatshunos-geografar, iqtisodchilar, siyosatshunoslar necha yillardan beri dunyo davlatlarini tizimlashtirish ustida ish olib borishmoqda. Ammo tan olish kerakki, shu paytgacha davlatshunoslik fani haligacha dunyo davlatlarini tizimlashda aniq bir, hamma tomondan tan olingan “tur” tarkibi yo'q. Bu orqada qolishni quyidagi sabablar bilan izohlash mumkin: 1) biz o'rganayotgan fanning ob'yekti boshqa jonli va jonsiz tabiat ob'yektlariga qaraganda ancha o'zgaruvchan va jamiyat faoliyatining mevasidir. 2) bu xildagi o'zgarishlar “nima yaxshi va nima yomon” savoliga javob berish uchun izlanishlarni qiyinlashtiradi. Davlatshunoslar ishlayotgan davlatda partiya, g'oyalar almashishi davlatlarni guruhlariga bo'lishda subyektiv qismlarni qo'sha olmaydi, va albatta ulaming bahsli bo'lishi boshqa g'oya izdoshlari uchun nomaqu.

O'ylash mumkinki, davlat tiplogiyasida aniq bir tizimning yo'q bo'lish muammosi tez kunda yechiladi. Hamma mavjud bo'lgan subyektiv va albatta konyektiv yo'nalishlar o'rqli dunyo davlatlari tipologiyasida aniq bir ob'yektiv tizim paydo boladi.

Muammoning sivilizatsion nazari. davlatlarning paydo bo'lish tarixining teran tomirlarini o'rganish ularning zamonaviy xislatlarini tushunishga olib keladi.

Hali revolyutsiyagacha bo'lgan davrda davlatlarni turlar bo'lishda V.I.Lenin katta hissa qo'shgan. Uning bu muammo bo'yicha nazariy izlanishlari amaliy maqsadga ega edi: boshqa rivojlangan davrda revolyutsiya rivoji va (Rossiya) milliy istiqlolchilik harakatini baholash va Rossiyaning shu davlatlar bilan taqqoslash. Uning fikricha, har bir davlat tiri uning tarixiy davrga bog'liq va u o'sha davrdagi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaga to'g'ri keluvchi qonunchilik faoliyati bilan aniqlanadi. Lenin, o'z davrining kapitalizm holatidan kelib chiqib, davlatlarni 2 turga bo'ladi: ezadigan ezilgan va davlatlar. Birinchi guruh davlatlarni u yana kichik guruhlarga bo'lib qayta-qayta tahlil qildi ularning eng qiziq o'ziga xos tomonlarini aniqladi. Bu izlanish natijalari o'z aniqligi va bexatoligi bilan zamonamiz olimlarini hayratga solmoqda. Ikkinchi guruh davlatlarini Lenin faqat uni tarkibining xilma-xilligini aniq bir davlat misolida tasvirlash bilan chegaralandi, xolos.

Davlatlarning makrotipologiyasida Lenin bu ikki guruh orasida turuvchi oraliq davlatlarni ham ayirib o'tdi. Bu davlatlarni u "nomzod" deb nomladi va bu toifaga Ispaniya va Portugaliyani kiritdi. Lenin davlatning ezilgan toifadan chiqib hatto "nomzod" toifasiga kirishining imkonini yo'q deb hisoblar. Bunda u Irlandiyani misol keltiradi: bu davlat imperiya gullab-yashnagan paytda mustaqillikni qo'lga kiritdi. Lenin tomonidan ishlab chiqilgan tipologiya o'z muhimligini XX asrda ham yo'qotmadi.

Ammo XX asrdan keyin yer shari ancha o'zgarishlarga duch keldi: kolonial tizim o'z yakunini topdi. sotsial davlatlar paydo bo'lib o'z yana parchalandi, jamiyat rivojining notekisligi dunyoning ikki tizimida ham siljishga olib keldi.

Ko'plab o'zgarishlar endi rivojlanayotgan davlatlarda yuz berdi. Kolonial tizimga chek qo'yilishi "uchunchi dunyo davlatlari"da kapitalizmning tez sur'atlar bilan rivojlanishiga sabab bo'ldi va sobiq metropoliyalar o'rtasida yangi munosabatlar o'rnatildi. Keyingi 20-30 yil ichida yangi rivojlanayotgan davlatlar orasida "yangi tur" davlatlari paydo bo'ldi.

Davlat turlari – dunyo tarixining shu bosqichida uning rolini va o'rnini aniqlaydigan nisbiy-turgan kompleks.

Davlat turlari – davlatning ko'rsatkichlari yig'indisi bo'lib, uning boshqa davlatlar bilan o'xshash yoki farqli tomonlarini aniqlab beradi. Davlat turlarining mavjudligi kapitalizmning notekis rivojidan dalolat beradi. Shunga bir vaqtlar Lenin e'tibor bergandi: «kapitalizm rivojlangan davlatda har xil tezlik va uslubda o'tadi». Tur paydo bo'lish jarayoni millat shakllanishi bilan bir vaqtda boradi. Davlat turi haqida faqat kapitalizm yuqori choqqiga yetib, hukmron iqtisodiy tizim paydo bo'lgandan keyingina gapirish mumkin.

Davlat turi o'zgarishi bu uning dunyoviy rivojidagi bosqichining o'zgarish mevasi yoki ichki revolyutsiyalar ta'siri, chunki ular ishlab chiqarish usuli va mulkchilik turlari o'zgarishiga olib keladi.

Ba'zilar davlat turi faqat bir mezon asosida – kapitalizm rivojiga asoslanib ayirish kerak deb o'ylashadi. Davlat turi – bu davlatning darajalar jadvalidagi

tutgan o'rni emas, shuningdek ikkinchi darajali guruh, masalan – jon boshiga Yalpi Ichki Mahsulotning korsatkichi ham emas. (davlatni bunday darajalashtirish YUNKTAD va Jahon banki doirasida qabul qilingan). Ma'lum bir ko'rsatkich bo'yicha davlatlarni darajalashtirish bevosita o'ziga xos ma'noga ega va qiziqish uyg'otadi. Nisbatan ko'proq yoki ozroq tamoyili bo'yicha har qanday statistik holatni guruhlarga ajratish, tabiiyki, subyektiv va ishonarsiz bo'ladi. (500 \$ atrofida – bir guruh va 500 \$dan yuqori boshqasi).

Davlatlarni darajalashtirishda ko'rsatkichlarning integratsiya yoli bilan mukammallashtirish, davlatning o'ziga hos xususiyatlarining yoqolishiga, bir-biriga umuman o'xshamagan davlatlarni bir qatorga tizilishiga olib keladi. Haqiqiy turlashtirish ko'rsatkichlarning maksimum differensiatsiyasini va noyob birikmalarini topishni talab qiladi. Tadqiqotchining vazifasi shu davlatning boshqa davlatlar bilan o'xshash, farqli va solishtirmali tomonlarini izlash, topish va ayirib berish. Bunda faqat namunali belgilar bilan cheklanib qolmasdan, balki bu belgilar nima evaziga mavjudligini ham isbotlab berish kerak. Masalan, biz yuqori darajali tashqi iqtisodiy orientatsiyasi bilan ajralib turadigan davlatlarni ko'rib chiqsak, bunda biz avvalambor bu ko'rsatkich nima evaziga amalga oshgani, ishlab chiqarish rivoji, keltirilgan xom ashyoning qayta ishlanishi, tovar reeksporti ishchi kuchi eksporti va h.k. etiborga olinishi lozim. Bu holatda davlatlarni kichik turlarga ajratsih muhim ahamiyatga ega.

Davlat turidan uning iqtisodiy rivojlanish modelini ayirib bilish kerak. Model yaqin kelajak maqsadlar bilan bog'liq bolib, hukmron guruh o'zgarishi bilan u ham o'zgaradi. Model tur evolyutsiyasini tezlashtirishi yoki sekinlashtirishi mumkin, lekin unga bogliq emas. Hozirgi kunda monetaristik, neoliberal modeli rivojlangan va sobiq Ittifoq davlatlarida qabul qilinmoqda.

Davlatlarni turlashtirishda bu biz iqtisodiy modellarga ko'p duch kalamiz. Lekin, ularni chuqur o'rganib chiqish iqtisodchilar, programmistlar vazifasi.

Turlashtirish ko'rsatkichlari

Davlatlarni turlarga ajratish tarixiy xususiyatlarning vujudga kelish va rivojlanishiga asoslanib amalga oshiriladi. Tarixiy taqqoslashda savlat paydo bo'lish va rivojlanish xususiyati, tashqi ta'sirlarni o'rganib chiqish muhim ahamiyatga ega.

Ijtimoiy-iqtisodiy ko'rstkichlar asosi maksimum keng bo'lishi lozim, chunki bu turlarga bo'lishda muhim Xalqaro taqqosda eng birinchi va muhim talab-korsatkichlar boyicha davlatlarning bir diapazonda lokalizatsiyasi. Albatta kapitalizm bosqichini erta bosib otgan AQSH va Angliyani Qatar yoki Saudiya Arabistoni bilan taqqoslab bolmaydi, hatto ularning YalM ko'rsatkichlari bir xil bo'lsa ham bu davlatlarda kapitalizm paydo bo'lishi har xil.

Davlatlarni turlarga ajratishda uzoq statistick yo'lni bo'sib otishga tog'ri keladi. Tanlangan davlat ko'rsatkichlari oddiy bo'lishiga qaramay, tushuntirishlar talab qiladi. Chunki, hech bir ko'rsatkichni olib tashlash yoki o'zgartirish mumkin emas.

Har bir davlatning tavsifi uning hududi va aholisidan boshlanadi. Hudud davlatning tabiiy – yer, mineral, o'rmon, suv resurslari bilan korrelyatsiyalanadi. Albatta, davlat maydoni – muhim harbiy strategik ko'rsatkich. Aholi soni esa ichki bozor hajmi, mehnat resurslari o'lchovi hisoblanadi. Hozirgi kunda hech bir davlat 50 mln. aholisiz «buyuk davlat» maqomiga ega bo'la olmaydi.

Iqtisodiy faol aholi (IFA) va YaIM ko'rsatkichlari bilan katta ehtiyotlik bilan muomala qilish kerak. Yodda tutuivsh kerakki, IFA va YaIM hamma ko'rsatkichlarni o'zida jmlay olmaydi. Shartli ravishda ishsizlar, yani davlat hisobiga yashayotganlar hisobdan chiqariladi. Keyin shaxsiy kichik biznes (ko'chadagi savdogar, mashina yuvish) kishilari hisobidan o'chiriladi. Bu IFA hamma ko'rsatkichlari tarmoqsiz sektor degani. Qonuiyat bo'yicha aholi bandligi kapitalsiz rivojlangan davlatlarga qishloq xo'jaligi ishchilari evaziga to'ldirib boradi. Ammo shunday industriyalizatsiya tugaganidan keyin ishlab chiqarish kuchayadi. Masalan AQSHda ishlab chiqarish shunaqa pasayganki, hatto Portugaliya, Ispaniya, xatto Italiya ko'rsatkichlaridan ham past, lekin bu ular AQSHdan ustun degani emas. Bu holatda davlat bandlik tuzilmasi taqqoslashga asos bo'ladi.

Bugungi kunda davlat energetika bilan ta'minlanganligi muhim ahamiyatga ega.

Eng keng qo'llaniladigan ko'rsatkichlardan biri energetikaning jon boshiga iste'molidir. Bunday ko'rsatkichlar kichkina davlatlarda rekordlarni qayd etmoqda. Lekin ular davlat rivoji emas, balki neft zaxiralari ko'pligini ko'rsatadi. Ayrim davlatlarda yoqilg'i yuqori darajada (Shvetsiya, Yaponiya), ayrim davlatlarda esa umuman past (Uganda, Botsvana).

Davlat turini aniqlashda qishloq xo'jaligida kapitalizmni rivojlanish darajasi muhimdir. Bu holatda ikki bir-biriga mos keluvchi ko'rsatkichlar – mehnat unumdorligi va yer unumdorligi e'tiborga olinadi. Agar bu ko'rsatkichlar alohida olinsa «ishlamaydi», ammo birgalikda ular har tomonlama natija beradi. Kapitalizm rivojlangan davlatlarda bu ikki ko'rsatkich yuqori darajada.

Ko'rsatkichlar tizimida davlat turini aniqlashda shu davlatning boshqa davlatlar bilan xalqaro munosabatlari alohida ahamiyatga ega. Bu, eng avvalo, rivojlangan davlatlar uchun kapital eksporti, rivojlanayotgan davlatlar uchun kapital kirib kelishi ko'rsatkichi, davlatning tashqi savdoda va xalqaro mehnat taqsimotida o'rni aniqlashda bir nechta ko'rsatkichlarni qo'llash mumkin. Davlatni birorta turga kiritishda, albatta, YaIM eksporti ham e'tiborga olinadi.

Davlatni turlashtirishda ijtimoiy ko'rsatkich ham alohida ahamiyatga ega. Eng muhim ko'rsatkich «Djinni koeffitsenti» bo'lib, u daromadlarni noteng taqsimotini ochib beradi.

Yana bir ko'rsatkich – qashshoqlikning tarqalishi. Xalqaro organlar davlatlardan qashshoqlik bo'yicha aniq ko'rsatkichni talab qilmoqda. Masalan: AQSHda birinchi qashshoqlik darajasi kuniga 1\$ sarflash, ikkinchi daraja – 24 \$. Aholi savodlilik darajasi ishchi kuchi tayyorgarlik darajasini aniqlaydi. Bu rivojlanayotgan davlatlarda muhim ahamiyatga ega. Chunki, bu davlatlarda differenisatsiya kuchli. Albatta, sog'liqni saqlash ko'rsatkichlari e'tiborga olinishi lozim.

Xulosa o'rnida, aytib o'tish lozimki, o'zlashtirish uchun qo'llaniladigan bu ko'rsatkichlarning to'liq mosligini izlash shart emas. Chunki, har bir davlatning o'ziga hos xususiyatlari bor.

Davlat turlari

Yer yuzidagi hamma davlatlarni xalqaro xo'jalik tizimi va xalqaro munosabatlardagi o'riniga qarab 3 turga bo'lish mumkin: 1. Iqtisodiy rivojlangan davlatlar (IRD) 2. O'rtacha rivojlangan davlatlar (O'RD) 3. Iqtisodiy zaif rivojlangan yoki BMT nomlashi boyicha rivojlanayotgan davlatlar (RD).

Iqtisodiy rivojlangan davlatlar.

Bu davlatlarning hammasi postindustrial rivojlanish davridan otgan: qishloq xo'jaligining YalMda ulushi juda kam (2-5 foiz), xizmat ko'rsatish ulushi esa 60-70 foiz. Tashqi iqtisodiy aloqalarda diversifikatsiya eksportiga ega. Bu guruhda bir necha o'nlik davlat bo'lishiga qaramay, aholining 1/6 qismi, ishlab chiqarish eksportiining 3/5 qismi, mashina va transport eksportiining 90 foiz, investitsiyalarni ko'p qismi ular hisobiga to'g'ri keladi. Bu guruh davlatlarda eng yuqori ijtimoiy ko'rsatkich-minimal bola olishi, yoshlarning optimal mosligi, daromadning teng taqsimoti, bir darajadagi qashshoqlikning yo'qligi (faqat JARda). Bu davlatlarning hammasi iqtisodiy rivojlanish va hamkorlik tashkiloti a'zolaridir. (Parij klubi). A'zolarning barchasi esa, neytral davlatlardan tashqari, AQSH boshchiligidagi harbiy bloklarga kiradi. Bu turda 3 asosiy guruhni aytib o'tish mumkin.

Asosiy davlatlar AQSH, Yaponiya, Germaniya, Fransiya, Italiya, Buyuk Britaniya. Bular eng rivojlangan davlatlar bo'lib, hamma korsatkichlar bo'yicha yuqori o'rinni egallaydi. Rivojlanayotgan davlatlar tasiri ostida bu davlatlar o'rni bo'shahshgan bo'lsa ham, 90-yillar hisobiga ishlab chiqarilgan tovarlarning 2/3 qismi to'g'ri kelardi. Aholi industrializatsiya bo'yicha ham ko'rsatkichlar o'sgan (1920-y. 3,4 dan 1998-y. 6,3 gacha).

Bu davlatlar bir-biridan tarixiy xususiyatlari bilan, iqtisodiy kuchi, ishlab chiqarish kuchi rivoji bilan farqlanadi. 500 katta moliyaviy korporatsiyalarda likning ulishi 4/5, sotuvda esa 90 foiz. Katta oltilik kuchli monopolistik kapitalizm bilan ajralib, u faqat ichki emas, balki tashqi savdoda ham ko'rinadi. Bu davlatlarning hammasi ishlab chiqarishda mustaqillikka ega va faqat eksportyor davlatlar. Ular o'zaro doim dunyoviy hukmronlik uchun kurash olib borishadi.

Katta oltilik o'z xalqaro siyosiy institutini tashkil qilgan. Ular o'zaro kelishmovchiliklarni yechish uchun yuqori darajali uchrashuvlar uyushtiradilar. Neytral davlat sifatida bu hamkorlikka Kanada taklif etilgan. (u AQSH bilan yaqin iqtisodiy munosabatga ega, Britaniya hamkorligiga a'zo va Yaponiya bilan munosabatlarni kengaytirishga qiziqmoqda). Shuning uchun Kanada kuchli oltilik bilan bir qatorga qoyiladi. Lekin bu davlat tarixiy xususiyatlari, iqtisodiy rivoj kuchi bilan oltilikdan kuchli farq qiladi. Ma'lumotlarga qaraganda Kanada «klub-500» kapital bilan qatnashishda 5 marta Italiyadan, Shvetsiya, Shveysariya, Avstriya, Janubiy Korea kabi davlatlardan ortda qolmoqda.

Kuchli oltilik orasida AQSH 1-o'rinni egallaydi. 1995-yili dunyong eng katta 500 korporatsiyasidan 153 tasi shu davlatga tegishli edi. AQSH dunyo xo'jaligi kapitalida muhim rol o'ynaydi. Ammo AQSH 1944-y ishlab chiqarilgan tovarlarning 54 foizini tashkil etgan bolsa, 1998-y bu korsatkich 20 foizgacha tushdi.

Germaniya 70-y. o'rtalariga qadar ikkinchilikni ushlab, keyin Yaponiyaga boshatib berdi. Fransiya o'z koloniyalarini yo'qotganidan keyin o'zini tiklab olib, hozirgi kunda dunyo hamjamiyatida 3-o'rinni egallaydi. Bunaqa mavqega kuchli iqtisodiy qiyinchiliklarga qaramasdan Italiya ham ega. Aytib o'tish lozimki, Britaniyadagi iqtisodiy regressiya uni 60-y 3 -oringa, 70-y. esa oxirgi o'ringa olib keldi.

Oxirgi tendensiyalarga muvofiq xalqaro tizim markazi AQShdan endi Osiyo davlatlariga kochmoqda. Chunki bu davlatlarning ta'siri faqatgina Osiyoda emas, balki Amerikada ham sezilmoqda. Bunday siljishni biz II-jahon urushidan keyin, bu markazning AQSHga ko'chishida kuzatgan edik.

Bu vaqtda Yaponiya harbiy sohaga kam mablag' sarflab, asosiy mablag'ini ilmiy, texnikaviy sohalarga sarflab kuchli iqtisodiy rivojlangan davlatga aylandi. Uning hisobiga dunyo tadqiqotining 12 foizi to'g'ri keladi. Elektronika ishlab chiqraishda u AQShdan o'zib, 1-o'ringa chiqdi. Raqobatlar miqdorida Yaponiyaning ulushi 1996-y. dunyoning 60 foizini tashkil etdi.

AQSH ham, o'z navbatida, Yaponiyadan qolmaslikka harakat qilmoqda. Ammo uning «Yaponiyaga qarshi» (1984-19992) dasturi kutilgan natijani bermadi, «elektron super xeyvey» dasturi esa iqtisodiy qiyinchiliklarga duch kelmoqda.

Bu ikki iqtisodiy kuchli davlatlarning iqtisodiy osish modellari tubdan farq qiladi. AQSH importga qaramli davlatlardan bo'lib, davlat byudjetida savdo balansi defitsiti (40 foizgacha) mavjud. AQSH o'z defitsitini investitsiyalardan kelgan foyda orqali qoplaydi. Keyingi paytda davlat ichida ham tashqi investitsiyalar ko'paymoqda.

Yaponiya esa turg'un savdo balansiga ega. U har xil siyosiy bahonalar bilan o'z davlat ichkarisiga investitsiya kirishiga qarshilik qilmoqda. 90-y. boshida xususiy kapital eksport bo'yicha bu davlat 1-o'rinni egalladi. 1999-y. Yaponiya quvurlari rezervlari bahosi 1 trln. \$ ni tashkil etdi. Dunyodagi 20 katta banklardan 7 tasi shu davlatga tegishli. 1998-y. Yaponiyadagi iqtisodiy inqiroz natijasida dunyo moliyaviy tizimida 1-o'rinni egallab turgan «Bank Tokio-Mitsubisi» o'z o'rnini Amerikalik «Sitigrupa» bo'shatib berdi.

G'ARBIY YEVROPANING RIVOJLANGAN KICHKINA DAVLATLARI

Shveysariya, Avstriya, Belgiya, Niderlandiya, Skandinaviya davlatlari, Finlandiya. Bu davlatlarning ba'zilar tarixda siyosiy birinchilikka davogar bo'lgan. Hozirgi kunda bu davlatlarning hech biri iqtisodiy mustaqillikka ega emas. II jahon urushidan keyin Belgiya va Niderlandiya o'zining katta koloniyalridan mahrum bo'ldi. Yig'ilgan katta kapital, malakali ishchilar, geografik joylashuvining qulayligi yordamida bu davlatlar iqtisodiy rivojlanishning yuqori darajasiga ega bo'lishdi. Bu davlatlarning «klub-500»ga kiradigan korporatsiyalari o'z ta'sirini dunyo yuziga yoymoqda. Bu davlatlar o'z importining yarmini tashqi savdoga chiqarib, s xom ashyoni olib keladi. Bu turdagi davlatlar kishi boshiga yuqori

darajali eksport va import bilan ajralib turishadi. Bu davlatlarning deyarli hammasi ishchi kuchi importlari hisoblanishadi.

Dunyo qitiosdiy tizimidagi o'z o'rniga qaramasdan, bu davlatlar rivoji bir tekis emas. Oxirgi yillari Norvegiya o'z ta'sirini kengaytirmoqda. Bunga sabab Shimoliy dengizda neft konlarining topilishi. Finlandiya Rossiya bilan munosabatlarni yaxshilab o'z iqtisodiyotiga ijobiy ta'sir ko'rsatmoqda. 80-y. Avstriya va Daniya o'z boshidan iqtisodiy inqirozni o'tkazdi.

Siyosiy munosabatda bu davlatlar yo gigant davlatlarning harbiy sheriklari, yo neytral davlatlar (Shveysariya, Avstriya, Shvetsiya) hisoblanishadi.

G'arbiy Yevropadagi mini davlatlar.

Lyuksmeburg, Islandiya – bu davlatlar o'z maydonining kichikligi, aholi sonining kamligi bilan boshqa davlatlardan farqlanadi. Mehnat taqsimoti bu davlatlarda bir yo'nalishda, xizmat eksporti yil sayin oshmoqda. (Lyuksemburg bank depoziti Shveysariya banki depozitidan 50 marta oshadi). Yana bu davlatlar turizm sohasidagi chiqimlari katta hajmiga ega (10-12 foiz).

Kapitalizmga o'tish davridagi davlatlar.

Kanada, Avstriya, Yangi Zelandiya, Janubiy Afrika Respublikasi, Isroil. Dastlabki 4 davlat Buyuk Britaniyaning ko'chgan koloniyalari. Ular feodalizm bosqichini boshidan kechirmaganlar. AQSHdan farqli tomoni bu davlatlarda hech qanday inqiloblar ro'y bermadi, kapital munosabatlarga ular immigrantlar ta'siri ostida o'tishdi. Dastlabki 4 davlatda yerni bosib olish aborigenlar bilan qurolli to'qnashuv keyin sodir bo'ldi. JARda ko'p sonli qora tanli aholini bo'ysindirish bilan birga sobiq kolonistlar avlodi – burlar bilan kurash olib borishga to'g'ri keldi. Isroil II jahon urushidan keyin immigrantlar bilan paydo bo'lgan davlat.

Bu davlatlarning farqli tomoni garchi bu iqtisodiyot rivojlangan bo'lsa ham, qishloq xo'jaligi ham katta ulushni tashkil etadi.

II.1. G'arbiy Yevropaning o'rtacha rivojlangan davlatlari. Mintaqaviy tafvutlar. G'arbiy Yevropa

Mintaqada transport tizimining alohida turi qaror topgan bo'lib, unga ko'p tomonlamalik, ko'p turlilik muvozanat, transportni deyarli barcha turlarining yuqori rivojlanish darajasi xosdir.

Transporti tarmog'i zichligi va notekisligi bilan farqlanadi va u ko'pincha siyosiy hududlarga mos kelmaydi. Tabiiy chegaralar kamroq darajada tarmog'ining rivojlanishi uchun to'siq bo'ladi. Hatto kichik davlatlarda ham bir transport turining ikkinchisidan ustunligi haqida gapirish mushkul. Bunday birikma transportning alohida turlari funksional sohalarining bir-biriga chatishib ketishidan dalolat beradi. Magistral tarmoqlar qisqargan holda kirish temir yo'laklari soni ortib bormoqda.

Bandargohlarda va boshqa transport uzellarida har xil transport turlarining bir-biriga zich yaqinlashuvi intermodel tashishlarning, ayniqsa yuklarning ommaviy konteynerlashtirilishi rivojlanishini rag'battlantirdi.

Dengiz bandargohlari alohida o'rin tutadi. Daryolarning kengligi tufayli bandargohlar Yevropa qit'asining ichkarisigacha kirib bordi va xiterlandlar bilan aloqalarda o'zaro kanallar tizimi bilan tutashgan yirik daryo tarmoqlariga tayanadi. Daryo va dengiz transportining qo'shilishi asosan meridian yo'nalishida cho'zilgan yagona daryo transporti tizimini yaratadi (Dunaydan tashqari). Dengiz bandargohlari nafaqat o'z mamlakatlari uchun haqiqiy dengiz darvozalari hisoblanadi, balki xalqaro ahamiyatga ham ega; yuk oqimlari mintaqa ichkarisigacha kirib boradi. Rotterdam bandargohiga keladigan yuklarning yarmidan ko'pi ichki suvlar bo'yicha, asosan Reyn daryosi orqali tashiladi. Shu tarzda Evropa mintaqasining qirg'oqlariga yaqin hududlari G'arbiy Yevropa transport tarmog'ining tarkibiy qismi hisoblanadi va ko'p jihatdan uning konfiguratsiyasini belgilab beradi. La-Mansh bo'g'ozi ostida evrotunnelning ishga tushirilishi mintaqaning Shimoli-G'arbiy «burchagida» transport oqimlarining o'zgarishiga qanchalik ta'sir ko'rsatishi hali ma'lum emas.

Mintaqaning temir yo'l tarmog'i Shimoliy Amerikaga qaraganda birmuncha tig'iz; barcha temir yo'l magistrallari, hatto ikkinchi darajali liniyalari – ikki yo'lli, hanuzgacha yuk vagonlari parkida ikki uchli vagonlar ko'p, vagonning o'rtacha yuk sig'imligi AQSHdagi vagonlarga qaraganda 2-3 baravar kam. Yuk tashishlar nisbatan kam vaznli poezdlar tig'iz harakatlanishi orqali amalga oshiriladi (konteyner yo'nalishli tarkiblaridan tashqari). Temir yo'l transporti asosan elektrlashtirilgan bo'lib, yuk tashish ishlarining 80 foizdan ortig'i elektr kuchi bilan tortish orqali bajariladi.

Temir yo'l tarmog'ining tig'izligi 100 kmga 100-300 km.ni tashkil etadi, ya'ni AQSHga nisbatan 2-3 baravar yuqori, qoplamasi takomillashtirilgan avtomobil yo'llarining ham ulushi katta. Asosiy daryo tarmoqlarida o'zi yurur kemalar ko'p bo'lib, o'zi yurmaydigan barjalar tarkibini itarish usuli tobora ommalashib bormoqda. Tortiladigan tarkiblarning uzunligi va yuk ko'tarishi AQSHga nisbatdan unchalik yuqori emas.

GERMANIYA FEDERATIV RESPUBLIKASI

Germaniya Federativ Respublikasi Markaziy Yevropadagi rivojlangan mamlakatlardan biri hisoblanadi. Germaniyaning hozirgi hududi 1990 yilda Germaniya Federativ Respublikasi (GFR) va Germaniya Demokratik Respublikasining (GDR) birlashuvidan paydo bo'lgan. Bugungi kunga kelib, mamlakat hududi 357 ming km², aholisi soni esa 82,4 mln. kishi (2007 y.) tashkil etadi. Aholi zichligi: 1 km² ga – 229 kishi. Germaniyaning quruqlikdagi chegaralari umumiy uzunligi 5165 km, dengiz chegarasining uzunligi esa 1045 km.dan iborat. Germaniya poytaxti – Berlin shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Germaniya Yevropa qit'asining qoq markazida joylashgani uchun ham jug'rofiy jihatdan siyosiy afzallikka egadir. Mamlakat hududining 4/5 qismi Shimoliy va Boltiq dengizlari havzalariga tegishli bo'lib, Germaniyaning Reyn, Emme, Vezel, Elba kabi yirik daryolari ushbu dengizlarga qo'shiladi, qolgan 1/5 qismi esa Qora dengiz havzasiga mansub, unga Dunay

daryosi o'z suvini to'kadi. Germaniya hududi nisbatan baland bo'lmagan tog'lar va yassi tekisliklardan iborat bo'lib, shimoldan janubga qarab ko'tarilib boradi. Mamlakatning eng yuqori cho'qqisi Sugshpittse tog'i – «Bavariya Alpi»dir (2963 m). Iqlimi mo'tadil, mo'tadil-kontinentaldir. Tabiiy boyliklar qatorida ko'mir (toshko'mir, qo'ng'ir ko'mir) va kaliy tuzi birlamchi ahamiyatga ega. Bundan tashqari, mamlakatda temir rudasi, qo'rg'oshin, rux va misga boy yirik konlar, qolaversa, uran rudasi, neft va tabiiy gaz konlari mavjud. Qurilish materiallari ishlab chiqarish uchun mamlakat ko'plab boshqa boyliklarga, shu jumladan, keramika mahsulotlari sanoati uchun gil, shisha sanoati uchun qum zaxiralarga boy.

Aholisi. Germaniya aholi soniga ko'ra, Yevropada Rossiyadan keyin ikkinchi eng yirik mamlakat hisoblanadi. 70-yillarning boshidan buyon Germaniya aholisi tabiiy o'sishida o'limlar sonining tug'ilganlar sonidan yuqoriligi tamoyilga aylangan. Jumladan, 2007 yilda ushbu ko'rsatkich 1000 kishiga tegishli ravishda 8,2 va 10,71 kishini tashkil etdi. Uzoq yillardan buyon immigratsiya evaziga aholi tabiiy o'sishi musbat ma'noga ega bo'lib kelganiga qaramay, 2007 yilda u manfiy bo'ldi (– 0,033 kishi). Germaniya aholisining 48 foizi protestantlardan, 46 foizi esa katoliklardan iborat. Aholining etnik tarkibi – quyidagicha: 91,5 foizi – nemislar, 2,7 foizi - turklar, qolgan 6,1 foizi – greklar, italyanlar, polyaklar, ruslar, serbo-xorvatlar, ispanlar. Umumiy aholining 87 foizi shaharlarda yashaydi. Mamlakatning yirik aglomeratsiyalari qatorida Gamburg, Myunxen, Keln, Frankfurt, Dyusseldorf, Shtutgart, Bremen, Gannover va boshqa shaharlarni atash mumkin. Rasmiy til – nemis tili.

Davlat tuzumi. Germaniya federativ ko'rinishdagi parlamentar respublika bo'lib, ma'muriy jihatdan 16 yerga (viloyat) bo'linadi. Ularning ichida hududi va aholi soni jihatidan Bavariya, quyi Saksoniya, Shimoliy Reyn-Vestfaliya, Baden-Vyurtemberg kabi yerlar eng yirik hisoblanadi. Mamlakat konstitutsiyasi 1949 yil 23 mayda, birlashgan Germaniya konstitutsiyasi esa avvalgisiga qo'shimcha kiritish asosida 1990 yil 3 oktyabrda qabul qilingan. Mamlakat qonunchilik hokimiyati ikki palatadan iborat bo'lib, ular Bundestag (deputatlar palatasi) va Bundesrat (perlar palatasi) deb ataladi. Bundestag aholi tomonidan 4 yilga saylanadi. Bundesrat esa yer hukumatlari vakillari orasidan 4 yil muddatga tayinlanadi. Germaniyada davlatni federal prezident boshqarib, u 5 yil muddatga surunkasiga ko'pi bilan ikki marta saylanish huquqiga ega. Mamlakat joriya hokimiyatini esa federal kansler boshchiligidagi federal hukumat boshqaradi.

Sanoati. Germaniya Federativ Respublikasi dunyoning eng taraqqiy etgan mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Aholi ko'lamini jihatidan dunyoda 14-pog'onada joylashgan mazkur mamlakat yalpi ichki mahsulot hajmi bo'yicha AQSh va Yaponiyadan keyin uchinchi o'rinni (xarid qobiliyatiga ko'ra – 5-o'rin), umumiy iqtisodiy qudratiga ko'ra esa uchinchi o'rinni egallaydi. Yalpi ichki mahsulot tarkibida qishloq xo'jaligi tarmog'i 1 foiz, sanoat – 30 foiz, xizmatlar sohasi esa 69 foizni egallaydi.

Germaniya sanoati ko'proq og'ir sanoatga ixtisoslashgani bilan izohlanadi. Uning asosiy tarmoqlari safiga yoqilg'i-energetika sanoati, qora metallurgiya, mashinasozlik, elektrotexnika va kimyo sanoatlari kiradi.

Mazkur mamlakatda elektroenergetika asosini ko'mir hamda ikki va undan ortiq yoqilg'i turlarida ishlovchi elektrostansiyalar tashkil etadi. Elektroenergiya quvvatlarini ishlab chiqarishda birlamchi xom ashyo sifatida ko'mirning ulushi 60 foizga teng. Tabiiy gazda ishlovchi issiqlik elektrostansiyalari mamlakat shimolida, mazutda ishlovchilari esa neftni qayta ishlovchi hududlarda joylashgan. Germaniya atom elektrostansiyalari umumiy quvvati 20 mln. kvtni tashkil etadi. Suv zaxiralari joylashgan janubiy hududlarda esa gidroelektrostansiyaning o'ri katta.

Qora metallurgiya sanoati salohiyati bo'yicha Germaniya dunyoning yetakchi mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Jumladan, cho'yan, po'lat, po'lat prokati ishlab chikarish bo'yicha mamlakat Yaponiya, AQSh va XXR kabi davlatlar bilan o'rin almashib turadi. Rangli metallurgiya sanoati asosan chetdan keltirilgan xom ashyo asosida ishlaydi. Germaniyaning ayniqsa alyuminiy va mis ishlab chiqarish sanoatlari yuqori darajada rivojlangan.

Mashinasozlik va metallni qayta ishlash sanoati mamlakatning majmua sifatida shakllangan eng yirik tarmoqlaridan biridir. Harbiy hududlarda ushbu tarmoq mahsulotlarining yarmi, sharqiy sarhadlarda esa 40 foizi ishlab chiqariladi. Mashinasozlik taraqqiy etgan shaharlar qatorida Myunxen, Nyumberg. Maigeym, Gamburg, Berlin va aytib o'tish mumkin.

Reyn-Vestfaliya – nemis kimyo sanoatining asosiy markazi bo'lib, u yerda tarmoq yalpi mahsulotining 2/5 qismi ishlab chiqariladi.

Germaniyaning asosiy sanoat o'choqlari jug'rofiy jihatdan quyidagicha ko'rinishda: Reyn-Vestfaliya – mamlakatning asosiy sanoat bazasi (qora metallurgiya, mashinasozlik, metallni qayta ishlash, elektrotexnika, kimyo, neftni qayta ishlash); Janubi-g'arbiy hudud – avtomobilsozlik, elektrotexnika, kimyo, neftni qayta ishlash va tekstil sanoati; Janubiy hudud avia- va avtomobilsozlik, asbobsozlik, harbiy, neftni qayta ishlash, yengil sanoat; Shimoliy hudud – kemasozlik, neftni hayta ishlash, neft-kimyo sanoati; Saar – mamlakatdagi ikkinchi yirik ko'mir-metallurgiya bazasi.

Qishloq va o'rmon xo'jaligi. Germaniya qishloq xo'jaligi yuqori darajada mexanizatsiyalashgan hisoblanadi. Iqtisodiyotning mazkur tarmog'ida mamlakat hududining 45-49 foizi ishlatilib, unda yalpi ichki mahsulotning 1-2 foizi yaratiladi. Germaniya agrar tarmog'ining yetakchi bo'g'ini chorvachilik bo'lib, uning hissasiga qishloq xo'jaligida yaratiladigan mahsulotlarning 70 foizi to'g'ri keladi. Chorvachilik, o'z navbatida, o'simlikchilik sohasiga tayanib, yem-xashak ekiladigan yerlar maydoni meva-sabzavot ekiladigan hududlarga nisbatan ko'pdir. Germaniya hissasiga Yel mamlakatlarida etishtiriladigan don mahsulotlarining 20 foizi, shu jumladan, javdari bug'doyning 3/4, sulining 2/5, arpaning 1/4 qismi to'g'ri keladi. Mamlakatda, shuningdek, shakarqamish va kulmoh kabi texnik ekinlar ham yetishtiriladi. O'simlikchilikning muhim tarmog'i sifatida uzumchilikning o'ri katta bo'lib, uning ulushi mevachilik va sabzavotchilik umumiy mahsulotidan ham yuqoriroqdir. Germaniyaning 25-27 foiz hududi o'rmonlar bilan qoplangan.

Transport. Germaniya transport tizimlari juda zich joylashgani bilan ajralib turadi. Temir yo'llarining umumiy uzunligi 48215 km bo'lib, ushbu ko'rsatkich bo'yicha mamlakat dunyoda beshinchi o'rinda turadi. Ularning taxminan 2/5 qismi elektrlashtirilgan. Avtomobil yo'llarining uzunligi 231581 km, ichki suv yo'laklariniki – 7467 km, neft quvurlariniki esa 3,5 ming km dan ziyodni tashkil etadi. Asosiy suv-transport magistrali Reyn hisoblanib, uning bo'ylarida Duysburg, Keln, Karlsrue kabi bir qator yirik daryo portlari joylashgan. Gamburg – Germaniyaning eng yirik dengiz porti. Bundan tashqari, muhim ahamiyatga ega portlardan Bremen, Emden va Rostoklarni atash mumkin. Mamlakatdagi asosiy neft porti esa Vilgelmsxafendir. Frankfurt, Myunxen, Keln-Bonn va Gamburg Germaniyaning xalqaro aeroportlari hisoblanadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Germaniya tashqi savdo hajmi bo'yicha jahonda AQShdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Eksport mahsulotlari tarkibida asbob-uskunalar, transport vositalari, elektrotexnika va kimyo mahsulotlari, metallurgiya va oziq-ovqat mahsulotlari hamda tekstil sanoati mahsulotlarining ulushi katta bo'lib, import tarkibida esa qora va rangli metallurgiya mahsulotlari, neft, paxta, yog'och mahsulotlari, asbob-uskunalar, transport vositalari hamda oziq-ovqat mahsulotlari asosiy o'rinni egallaydi. Germaniya asosan Yel mamlakatlari, AQSh, Xitoy va Rossiya bilan savdo qiladi.

BUYUK BRITANIYA

Buyuk Britaniya yoki Buyuk Britaniya va Shimoliy Irlandiya Qo'shma qirolligi Shimoli-G'arbiy Yevropada joylashgan orol-mamlakatdir. Buyuk Britaniya tarkibiga Angliya, Uels, Shotlandiya va Shimoliy Irlandiya – Olster kiradi. Mamlakatning umumiy maydoni 244 820 km² bo'lib, aholisi soni 60,8 mln. kishini (2007 y.) tashkil etadi. Irlandiya Respublikasi bilan quruqlikdagi chegarasi 325 km ni tashkil etib, qirg'oq uzunligi 8329 km dir. Buyuk Britaniya poytaxti – London shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Buyuk Britaniya Yevropa qit'asidan La-Mansh va Pa-de-Kale bo'g'ozlari bilan ajralib turadi. Mamlakat hududi nisbatan past bo'lgan tog'lar, tekisliklar bilan o'ralgan. Mamlakatning eng yuqori cho'qqisi Ben-Nevis tog'i (1343 m) bo'lib, u Shotlandiya hududida joylashgan. Mamlakat daryolari qisqa bo'lsa-da, biroq sersuvdir. Shotlandiya va Angliya shimoli-g'arbida chuqur ko'llar ko'p. O'rmonlar mamlakat hududining jami 7 foizini egallaydi. Iqlimi dengiz iqlimiga xos bo'lib, mayin va o'ta namdir. Buyuk Britaniyada tabiiy boyliklar ko'p emas. Mamlakat asosan yuqori sifatli toshko'mirga boy bo'lib, uning zaxiralari 170-190 mlrd. tni tashkil qiladi. Temir rudasi zaxiralari ham ko'p bo'lishiga qaramay, yuqori sifatli ruda konlarining deyarli barchasi qazib bo'lingan. Buyuk Britaniyaning Shimoliy dengiziga tutash qirg'oqlarida yirik neft va gaz zaxiralari topilgan. Kornuellda esa tabiiy boyliklarning yana bir turi – kaolin koni mavjud. Toshtuzining yirik zaxiralari Cheshir va Daremda bo'lsa, kaliy tuzining yirik koni Yorkshirda joylashgan. Shotlandiya tog'larida uran rudasi

ham borligi aniqlangan.

Aholisi. Aholining etnik tarkibi quyidagicha: 81,5 foizi – inglizlar, 1,9 foiz uelsliklar, 9,6 foiz – shotlandiyaliklar, 2,4 foiz – irlandiyaliklar, 1,8 foiz hindlar, 1,3 foiz pokistonliklar va h.k.

Asosiy din protestantizm bo'lib, Shimoliy Irlandiya aholisining 35 foizi katolik va 65 foiz protestantlardan iborat. Aholining 90foizi shaharlarda istiqomat qiladi. Yirik shaharlari qatorida Manchester, Birmingem, Glazgo, Lids, Liverpool, Sheffild, Edinburg va Belfastni atash mumkin.

Davlat tili – ingliz tili.

Davlat tuzumi. Buyuk Britaniya 98 graflik va 89 shahar grafliklaridan iborat. Men oroli (maydoni 588 km²) va Normand orollari (maydoni 194 km²) Buyuk Britaniyaning mustaqil ma'muriy bo'g'inlaridir.

Buyuk Britaniya konstitutsion parlament monarxiyasiga oid davlat tuzumiga ega. Davlat boshlig'i – qirol (qirolicha). Qonun chiqaruvchi organ vakolati parlament va qirol (qirolicha)ga tegishli bo'lib, u Lordlar va Jamoalar palatasidan iborat. Ijro etuvchi hokimiyatni Bosh vazir boshchiligidagi hukumat amalga oshiradi.

Sanoati. Buyuk Britaniya yuqori sanoatlashgan mamlakatdir. Sanoat ishlab chiqarish hajmi bo'yicha yirik o'ntalikka kiradi. Yalpi ichki mahsulotning 24,1 foizi sanoat hissasiga to'g'ri keladi. So'nggi yillarda ushbu tarmoqda tarkibiy siljishlar kuzatilib, natijada toshko'mir qazib olish kamaydi, og'ir sanoat hamda mamlakat uchun an'anaviy ahamiyatga ega bo'lgan tekstil sohasiga e'tibor susaydi. Evaziga esa mashinasozlik, elektrotexnika, avtomobil va kimyo sanoatining yalpi ichki mahsulotdagi ulushi ortdi.

Mamlakat energetika tarmog'i Shimoliy dengizdagi neft va gaz konlariga hamda Yorkshir va Uelsdagi ko'mir konlariga tayanadi.

Sanoatning qora metallurgiya sohasida so'nggi yillarda jiddiy o'zgarishlar ro'y berib, mamlakatda ichki xom ashyoga nisbatan yuqori sifatli import xom ashyosiga talabi kattadir. Natijada bir necha metallurgiya markazlari yopilib, qirg'oqbo'yi hududlarida yangilari tashkil topmoqda.

Rangli metallurgiya sohasidagi ichki ishlab chiqarish sanoat talabini faqatgina qalay, qo'rg'oshin va alyuminiy bilan to'liqligicha, mis va rux bilan esa 50 foiz miqdorda ta'minlay oladi.

Kimyo sanoatida ham jiddiy o'zgarishlar ro'y berib, oltinugurt kislotasi, soda, xlor kabi asosiy kimyo mahsulotlari hamda kimyo tolalari ishlab chiqarish darajasi pasayib, mazkur tarmoq farmatsevtika preparatlari, agrokimyo mahsulotlari, konstruksion plastmassa kabi ilmiy sig'imi yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishda ixtisoslashmoqda.

Mashinasozlik sanoati korxonalari mamlakatning ko'plab shaharlarida joylashgan. Elektrotexnika, elektronika, stanoksozlik, o'lchash asboblari va diagnostika apparaturalarini ishlab chiqarish mazkur tarmog'ining asosiy yo'nalishlari hisoblanadi.

Qishloq xo'jaligi. Buyuk Britaniyaning agrar tarmog'i yuqori rentabelli hisoblanadi. Oziq-ovqat mahsulotlariga bo'lgan talabning 75 foizi ichki taklif

bilan qoplanadi. Mazkur tarmoqda yalpi ichki mahsulotning 1-2 foizi ishlab chiqarilib, unda mamlakatning 2 foizi aholisi band. Qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i chorvachilik bo'lib, unda agrar mahsulotning 60 foizi yaratiladi. Tarmoq sut, tuxum, tovuq, cho'chqa va mol go'shtlari kabi mahsulotlar bilan ichki talabni to'liq qondiradi. Ziroatchilik ikkinchi darajali tarmoq hisoblanib, shudgor yerlarning 1/3 qismiga don mahsulotlari (bug'doy, suli, arpa) ekiladi. Mazkur mahsulotlar bo'yicha mamlakat o'z ehtiyoqlarini qoplaydi. Biroq mamlakat qo'y go'shti, yog', pishloq, shakar, olma kabi qishloq xo'jaligi mahsulotlarini xorijdan import qilishga majbur.

Transport. Tarixan Buyuk Britaniyaning transport tizimi dengiz transportiga asoslangan. Yuk aylanmasining 90 foizi (shu jumladan, tashqi dunyo bilan) dengiz flotiga to'g'ri keladi. London, Liverpool, Sautgempton, Glazgo va Bristol mamlakatdagi eng yirik dengiz portlari qatoriga kiradi.

Avtomobil transporti orqali ichki yuk va yo'lovchi tashish ehtiyoqlarining 80 foiz qoplanadi. Umumiy avtomobil yo'llari uzunligi esa 388 ming kmdir.

Temir yo'llar hissasiga ichki yuk va yo'lovchi tashish ehtiyoqlarining 10 foizi tog'ri keladi. Uning uzunligi - 16,5 ming kmdan ortiq. Shimoliy dengizdan neft va gaz qazib olishning kuchayishi evaziga quvur transportining ham iqtisodiyotdagi o'рни kengayib bormoqda.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Eksport hajmi bo'yicha Buyuk Britaniya 6-o'rinda (450 mlrd. doll. – 2006 y.) turadi. Asosiy eksport mahsulotlari qatorida sanoat mahsulotlari, yonilg'i, kimyo va oziq-ovqat mahsulotlari, ichimliklar, tamaki va avtomobillarni aytib o'tish mumkin. Import hajmi bo'yicha esa 604 mlrd. doll. bilan jahonda 4-o'rinda turadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida sanoat mahsulotlari, mashinalar, yonilg'i va oziq-ovqat mahsulotlarining ulushi katta.

Buyuk Britaniyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSh, Germaniya, Fransiya, Niderlandiya va Xitoydir.

FRANSIYA RESPUBLIKASI

Fransiya G'arbiy Yevropadagi rivojlangan mamlakatdir. Maydoni – 547 ming km². Aholisi 60,9 mln. kishidan (2007 y.) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 2889 kmni tashkil etib, Andorra, Belgiya, Germaniya, Italiya, Lyuksemburg, Monako, Ispaniya, Shveysariya mamlakatlari bilan chegaradoshdir. Qirg'okbo'yi hududlari uzunligi 3427 kmdir. Fransiya poytaxti – Parij shahri. Uning tarkibiga Fransiyadan tashqari to'rt «dengiz orti departamentlari – Gvadelupa, Fransuz Gvineyasi, Martinika va Reyunon – hamda Sen-Per va Mikelon, Komor orollari, Yangi Kaledoniya, Fransuz Polineziyasi kabi bir qator «dengiz orti hududlar» kiradi.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Fransiya Yevropada hududi jihatidan Rossiya va Ukrainadan keyin uchinchi o'rinni egallaydi. Fransiya tarkibiga Korsika oroli va bir necha mayda orollar kiradi.

Fransiya maydonining 60 foizi tekislik va pasttekisliklardan, 35 foizi – o'rta balandlikdagi va past tog'lardan, 5 foizi esa baland tog'lardan (Alp, Pireneya)

iborat. Fransiyaning Italiya bilan chegaradosh qismida harbiy Yevropadagi eng baland cho'qqi – Monblan tog'i (4807 m) joylashgan. Daryo tizimlari zich o'rinishgan bo'lib, janubdan o'tuvchi daryolardan tashqari qolgan hammasi yil davomida sersuv bo'ladi. Jumladan, Sena, Rona, Laura va Goronna bunday daryolarning eng yiriklari hisoblanib, ular orqali kemalar qatnovi yo'lga qo'yilgan. Hidroenergiya manbasi sifatida Rona daryosining ahamiyati kattadir. Reyn esa transport yo'lagi va energetik manba sifatida muhimdir. O'rmonlar asosan Vojeza, Yura va Alp tog'larida joylashgan. Fransiya iqlimi mo'tadil dengiz iqlimiga xos bo'lib, tog' hududlaridan boshqa joylarda temperatura noldan past bo'lmaydi.

Mamlakatda temir rudasi (Lotaringiya) ko'p bo'lib, biroq uning tarkibida temir kamdir. Bundan tashqari, mamlakat boksitlar, kaliy va osh tuzi, energetik ko'mir, neft va tabiiy gaz zaxiralari ham ega. Strategik xom ashyo hisoblangan uran zaxirasi ham yetarli bo'lib, u markaziy hududlarda joylashgan.

Aholisi. Fransiya aholisining asosiy qismi fransuzlardan iborat bo'lib, mamlakatda jazoirliklar, portugallar, italyanlar, ispanlar va armanlar ham yashaydi.

Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining 83-88 foizi – roman katoliklari, 2 foizi – protestantlar, 1 foizi – yahudiylar. 5–10 foizi – musulmonlar, 75 foizi aholi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari qatorida Marsel, Lion, Tuluza, Bordo, Nant, Strasburg, Sent-Eten va Gavrn misol keltirish mumkin.

Rasmiy tili – frantsuz tili.

Davlat tuzumi. Fransiya Respublikasi ma'muriy tuzilishi 95 departamentdan iboratdir. Beshinchi Respublika Konstitutsiyasi 1958 yilda qabul qilingan. Fransiya –parlamentar respublika. Qonun chiqaruvchi organ vakolatini Milliy Yig'in tashkil etib, u 577 a'zodan iborat va har besh yilda saylanadi. Senat a'zolari soni esa 320 kishini tashkil etib, ular 9 yil muddatga saylanadi. Ijro etuvchi hokimiyat har besh yilga saylanuvchi prezident hamda Vazirlar kengashi tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoati. Iqtisodiy salohiyati bo'yicha Fransiya Germaniyadan keyin g'arbiy Yevropadagi ikkinchi qudratli mamlakat hisoblanadi. Mamlakat sanoatida asosiy o'rinni energetika, mashinasozlik, kimyo va tog'-kon sanoati, qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlash tarmoqlari egallaydi. Harbiy sanoatda aviaraketa sohasi yuksak darajada rivojlangan. Asosan Katta Parijda markazlashgan atom sanoati mamlakat iqtisodiyoti uchun strategik ahamiyatga ega.

Yadro energetikasi salohiyati bo'yicha Fransiya faqatgina AQShdan past keladi. Mamlakatda 50 dan ortiq energoblok faoliyat ko'rsatib, ular elektroenergiyaning 3/4 qismini yetkazib beradi. Mamlakat energiya iste'molining uchdan bir qismi atom energetikasiga to'g'ri keladi. Mamlakatda qazib olinayotgan neft va toshko'mir ichki talabni qondirmaydi, shuning uchun ham mazkur xom ashyo turlari xorijdan import qilinadi.

Fransiyada qora metallurgiya va alyuminiy eritish sanoatlari yaxshi rivojlangan. Mamlakat bo'yicha cho'yanning yarmi hamda po'latning 1/4 qismi Lotaringiyada ishlab chiqariladi. Qolgan ikki metallurgiya kombinatlari Dyunkerk va Foseda joylashgan bo'lib, ular asosan chetdan keltirilgan xom ashyo va

yoqilg'i asosida faoliyat yuritadi.

Fransiya ximikat ishlab chiqarish va eksport qilish bo'yicha dunyoda yetakchi mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ayniqsa, mineral o'g'it tayyorlash sanoati rivojlangan bo'lib, unda mahalliy xom ashyodan foydalaniladi. Lotaringiya ko'mir kimyosi mahsulotlari va soda ishlab chiqarish, Elzas kaliy o'g'itlari, Landlar esa o'rmon kimyosi mahsulotlari ishlab chiqarishning asosiy markazlari hisoblanadi.

Tekstil sanoati korxonalari Fransiyaning asosan uch hududida joylashgan: jun, zig'irpoya tolasi, jun va paxta yigirish fabrikalari – shimolda, ip-gazlama sanoati esa Elzas va Vogeplar yonbag'rida. Fransiyaning tarixiy tekstil markazi Lion shahri bo'lib, bugungi kunda kimyo tolalarini ishlash va gazlama tayyorlash markaziga aylangan.

Qishloq xo'jaligi. Fransiya don, sut, shakarqamish mahsulotlari, go'sht, kartoshka, uzum yetishtirish bo'yicha G'arbiy Yevropadagi peshqadam mamlakatlardan biri hisoblanadi. Ayni damda u mazkur jug'rofiy mintaqada qishloq xo'jaligi mahsulotlari yirik eksportyori hamdir.

Qishloq xo'jaligining asosiy tarmog'i go'sht-sut yo'nalishidagi chorvachilik bo'lib, u jami agrar tarmoq mahsulotining 65 foizini beradi.

O'simlikchilikda asosiy o'rinni donchilik egallab, asosiy ekin bug'doy hisoblanadi. Kartoshka va shakarqamish yetishtirish ham keng yo'lga qo'yilgan.

Uzumchilik va sabzavotchilik ham qishloq xo'jaligidagi asosiy tarmog'lardan bo'lib, ularning hissasiga yalpi agrar tarmoq mahsulotining 20 foizi to'g'ri keladi.

Transport. Fransiya transport kommunikatsiyalari yuksak darajada taraqqiy etgan. Mamlakat temir yo'llari uzunligi 29,37 ming kmni tashkil etib, ularning teng yarmi elektrlashtirilgan.

Mamlakat avtomobil yo'llari uzunligi 950 ming km dan ortiq. Avtomobil transporti nafaqat ichki yuk tashishda, balki xalqaro marshrutlarda ham muhim ahamiyatga ega.

Ichki suv yo'llarining uzunligi 7,6 ming km bo'lib, ularning 3,2 ming km – daryo, 4,4 ming km esa kanallarga to'g'ri keladi. Asosiy daryo portlari: Parij, Strasburg, Ruan.

Dengiz transporti tashqi aloqalarda va kabotaj qatnovlarida yo'lga qo'yilgan bo'lib, yuk tashishning foiz qismi Marsel, Gavr, Dyunkerker va Ruan portlari orqali amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Eksport hajmi bo'yicha Fransiya yirik beshtalikka kiradi (483,1 mlrd. doll. – 2006 yil). Asosan mashinalar va transport uskunolari, samolyot, plastmassa, kimyo va farmatsevtika mahsulotlari, temir, po'lat, ichimliklar eksport qilinadi. Import hajmi bo'yicha esa 520,8 mlrd. doll. bilan jahonda 6-o'rinda turadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashinalar va asbob-uskunalar, avtomobillar, neft, samolyot, plastmassa va kimyo mahsulotlarining ulushi katta.

Fransiyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari Germaniya, Ispaniya, Belgiya, Italiya, Buyuk Britaniya, Niderlandiya va AQShdir.

Rossiya Federatsiyasi nafaqat Yevroosiyo qit'asida, balki jahondagi eng yirik mamlakat hisoblanadi. Maydoni – 17,1 mln. km². Rossiyaning Yevropa qismiga mamlakat umumiy maydonining 1/3, Osiyo qismiga esa qolgan 2/3 hududi to'g'ri keladi. Aholisi 141,4 mln. kishidan (2007 yil) iborat bo'lib, bu ko'rsatkich bo'yicha dunyoda 8-o'rinda turadi. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 14,3 ming km bo'lgani holda dengizbo'yi hududlari uzunligi 44,3 ming kmni tashkil etadi. Rossiya Federatsiyasi poytaxti – Moskva shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Rossiyada 120 mingdan ortiq daryo mavjud bo'lib, ularning eng yirik va sersuvlari Shimoliy Muz okeaniga qo'shiladi. Mamlakat hududidan makon topgan ikki mingga yaqin ko'ldan Baykal ko'li mashhur bo'lib, u dunyodagi eng chuqur ko'l hisoblanadi.

Rossiya maydoni jihatidan eng yirik davlat bo'lgani uchun deyarli barcha tabiiy boyliklarga egadir. Jumladan, jahon ko'mir resurslarining yarmi, neft zaxiralarning 28 foizi, tabiiy gaz boyliklarining esa 65 foizi Rossiya hissasini tashkil etadi. Tabiiy gaz zaxirasi bo'yicha mamlakat dunyoda birinchi o'rinni egallaydi. Rossiya neft resurslarining 70 foizi, tabiiy gaz boyliklarining 80 foiz, ko'mir zaxiralarning 50 foizi g'arbiy Sibir hududida joylashgan. Markaziy-Chernozem tumanida Rossiya temir rudasining 55 foizi makon topgan. Xrom rudasi Perm viloyatida, mis rudasi esa Ural, Shimoliy Kavkaz, Sharkiy Sibirda, nikel rudasi Noril ruda havzasi va Kol yarimorolida, kaliy tuzi asosan Perm viloyatida, osh tuzi esa Ural, Sibir, Kaspiybo'yi tekisliklarida, volfram Kabardino-Balkariyada, fosfor o'g'itlarini tayyorlashda beqiyos bo'lgan apatit rudasi Kol yarimoroli va Sharqiy Sibirda, fosforit zaxiralari esa Moskva va Leningrad viloyatlarida joylashgan.

Aholisi. Mamlakat aholisining 78 foizi Rossiyaning Yevropa qismida, 22 foizi esa osiyo qismida istiqomat qiladi. Aholi zichligi 1 km² ga 8,7 kishi bo'lib, mazkur ko'rsatkich Rossiyaning Yevropa qit'asiga tegishli qismida 27 kishidan ortib ketadi. So'nggi o'n yillikda o'lim sonining ko'payayotgani va immigratsiya darajasining pasaygani tufayli aholi tabiiy kamayishi kuzatilmoqda.

Rossiya aholisining asosiy qismi ruslardan (79,8 foiz) tashkil topib, mamlakatda tatarlar (3,8 foiz), ukrainlar (2 foiz), boshqirdlar (1,2 foiz), chuvashlar (1,1 foiz) ham istiqomat kiladi.

Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining aksariyat qismi pravoslav xristianlardan iborat bo'lib, tatarlar, boshqirdlar hamda Shimoliy Kavkaz aholisi islom diniga e'tiqod qiladi. Tuva, Kalmikiya va Buryatiyada esa asosan buddistlar yashaydi. Taxminan 73 foiz aholi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari qatoriga Moskva, Sankt-Peterburg, Nijniy Novgorod, Rostov-na-Donu. Volgograd, Novosibirsk, Samara, Ekaterinburg va boshqalar mansubdir.

Rasmiy tili – rus tili.

Davlat tuzumi. Rossiya Federatsiyasi tarkibida 89 sub'yekt mavjud: 21 respublika, 6 o'lka, 10 avtonom yoki milliy okrug, 1 avtonom viloyat, 49 viloyat va ikki federal ahamiyatga ega bo'lgan shahar – Moskva va Sankt-Peterburg.

Rossiya – demokratik federativ respublika. Amaldagi konstitutsiyasi 1993 yil 12 dekabrda kabul qilingan. Davlat boshlig'i prezident bo'lib, u 4 yil muddatga saylanadi. Qonun chiqaruvchi organ vakolati ikki palatali parlament zimmasida: Federatsiyalar Kengashi va Davlat Dumasi. Ijroya hokimiyatini bosh vazir boshchiligidagi hukumat boshqaradi.

Sanoati. Rossiya sanoati yuqori baholanadigan mamlakatlar qatoriga kiradi. Mamlakat tabiiy gaz qazib olish bo'yicha dunyoda birinchi, elektroenergiya ishlab chiqarish bo'yicha ikkinchi (AQShdan keyin), neft va ko'mir qazib olish bo'yicha esa uchinchi o'rinni egallaydi.

Rossiyaning neft qazib olinadigan yirik hududlaridan harbiy Sibir sarhadlarini misol keltirish mumkin. Uning hissasiga mamlakatda qazib olinadigan neftning 60 foiz to'g'ri keladi. Gaz qazib olish ham aynan g'arbiy Sibir mujassam bo'lib, mamlakat bo'yicha 92 foiz qazib olinadigan gaz mazkur o'lkada markazlashgan. Ko'mir zaxiralarining 90 foizi mamlakatning sharqiy sarhadlarida joylashgan.

Elektroenergetika sanoati mahsulotlarining asosiy iste'molchisi Rossiyaning Yevropa qismi bo'lib, 90 foiz ishlab chiqarish aynan shu yerda amalga oshiriladi. Mamlakat bo'ylab issiqlik elektrostansiyalarida elektroenergiyaning 70 foizi, gidravlik va atom elektrostansiyalarida esa uning tegishli ravishda 20 va 10 foizi ishlab chiqariladi.

Rossiyada qora metallarni ishlab chiqarish sakkiz yirik metallurgiya kombinatlarida amalga oshiriladi. Ularning hissasiga mamlakatda ishlab chiqariladigan cho'yanning 90 foizi, po'latning 80 foizi, prokatning 82 foizi, to'g'ri keladi.

Rossiyada rangli metallurgiya sanoati mahsulotlaridan asosan alyuminiy, mis, qalay, rux va qo'rgoshin singari metallar qazib olish va qayta ishlash yo'lga qo'yilgan.

Mashinasozlik sanoati og'ir, energetik, transport, qishloq xo'jaligi va stanoksozlik mashinasozligini qamrab olib, ularning sanoat mahsuloti tarkibidagi ulushi katta hisoblanadi.

Rossiya kimyo sanoati mineral o'g'itlar, organik kimyo mahsulotlari, kaliy tuzi kabi mahsulotlar ishlab chiqarishga ixtisoslashgandir.

Mamlakat o'rmon xo'jaligi sanoatning alohida tarmog'i hisoblanib, binokorlik materiallarini ishlab chiqarish bo'yicha Rossiya birinchi o'rinda turadi. Mamlakat hududining taxminan 45 foizi o'rmonlar bilan qoplangan bo'lib, ular asosan sharqiy sarhadlardan o'rin olgan. Mazkur sanoat asosida sellyuloza-qog'oz sanoati ham muvaffaqiyatli faoliyat yuritadi.

Qishloq xo'jaligi. Qishloq xo'jaligi Rossiya yalpi ichki mahsulotining 5 foizi ni beradi. O'simlikchilik asosan dalachilik, bog'dorchilik va uzumchilikdan tarkib topgan bo'lib, qishloq xo'jaligining muhim tarmog'i don mahsulotlarini, avvalo, bug'doyni yetishtirish hisoblanadi. Javdari bug'doy, arpa, suli, jo'xori, tariq, guruch, shakarqamish, kartoshka etishtirish ham muayyan hududlarda yo'lga qo'yilgan. Chorvachilikning ko'plab tarmoqlari ham rivoj topgan.

Transport. Transport har handay mamlakat iqtisodiyotida asosiy o'rinlardan birini egallaydi. Yuk tashish hajmi bo'yicha quvur transporti hissasiga Rossiyada

52,5 foiz, temiryo'l transportiga esa 32,5 foiz to'g'ri keladi. Buni mamlakatda neft va gaz eksportining keng yo'lga qo'yilgani bilan izohlash mumkin. Temiryo'l yo'laklarining umumiy uzunligi 87,2 ming km bo'lib, mazkur ko'rsatkich bo'yicha Rossiya AQShdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Avtomobil yo'llarining uzunligi esa 871 ming km ni tashkil etib, yo'lovchilarning 90 foizi mazkur transport turida tashiladi. Daryo transporti ham rivojlangan bo'lib, asosiy qatnovlar Volgo-Kamskiy, G'arbiy-Sibir, Shimoliy daryo havzalarida amalga-oshiriladi. Dengiz transporti Rossiyada yuk tashish hajmi bo'yicha quvvur va temiryo'l transportidan keyin uchinchi o'rinda turadi. Neft quvurlari umumiy uzunligi taxminan 72,3 ming km, gaz quvurlariniki esa 156,3 ming kmni (2006 yil) tashkil etadi. Havo transporti asosan yo'lovchilarga mo'ljallangan bo'lib, 80 foiz qatnovlar aynan yo'lovchilarni tashish bilan bevosita bog'liq.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Rossiya 2006 yilda 303,9 mlrd. doll. miqdoridagi mahsulot va xizmatlar eksporti bilan dunyoda 12-o'rinni egalladi. Asosiy eksport mahsulotlari qatoriga neft va neft mahsulotlari, tabiiy gaz, yog'och va yog'och mahsulotlari, turli metallar, kimyoviy vositalar, fuqarolik va harbiy tovarlar, mashinalar taalluqlidir. Rossiya 164,7 mlrd.dollga teng bo'lgan (2006 yil) mahsulot va xizmatlar importyori hisoblanadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashina va asbob-uskunalar, iste'mol mollari, dori-darmonlar, go'sht, don, shakar, yarimtayyor metall mahsulotlarining ulushi katta.

Rossiyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari Germaniya, Xitoy, Italiya, Niderlandiya va Ukrainadir.

SHIMOLIY AMERIKA

AQSh va Kanada hududida transport tizimining Shimoliy Amerikacha turi shakllangan. G'arbiy Yevropadagi singari u tarkibining xilma xilligi, muvozanati, barcha transport turlari texnik jihozlanishi darajasining yuqori ekanligi bilan ajralib turadi. O'ziga xosligi – yuk tashish va ishlov berish quvvatlarining ortiqchaligi, tarmoq hududiy yuklamasining keskin farqlanishidan iborat bo'lib, bular transport uzellari rivojlanishiga ta'sir ko'rsatdi.

AQSh transporti umumtransport ko'rsatkichlarining aksariyati bo'yicha dunyoda birinchi o'rinni egallaydi. AQSh aloqa yo'llari tarmog'i jahon transport tarmog'ining 1/3 qismini tashkil etadi; AQShga kuchlanishi tortish vositalarining 40 foiz va harakatlanuvchan tarkib yuk ko'tarishining j qismi to'g'ri keladi. AQSh da jahon ichki yuk aylanmasining 30 foizi va yo'lovchi aylanmasining 35 foizidan ortig'i jamlangan.

AQSh butun hududida barcha transport turlari aloqa yo'llarining yaxshi rivojlangan tarmog'iga ega, faqat Alyaska bundan mustasno. Har tomonlama rivojlangan magistral tizimga qo'shimcha yo'llar, asosan avtomobil yo'llarining zich tarmog'i, shuningdek yig'uvchi neft quvurlari hamda haddan ziyod tarmoqlangan taqsimlovchi gaz quvurlari bilan birga amal qiladi. Tarmoqqa xos xususiyat dengiz bandargohlari rivojlanishidagi qoloqlik (hanuzgacha AQShning birona bandargohi, qirg'oqdan tashqaridagilarni hisobga olmaganda, yirik

supertankerlarni qabul qilishga layoqatli emas), shahar umumfoydalanish transportidagi muammolar, neft quvurlari tarmog'ida kichik diametrlilik quvurlarning ko'pligi bilan bog'liq.

Mamlakatning aksariyat hududlarida transport infratuzilmasi to'yingan, temir yo'llarning avtomobil yo'llari tomonidan takrorlanishi kuzatiladi. Bular temir yo'llarining, bir necha shtatlarda esa – avtomobil yo'llarining muntazam ravishda qisqarishiga olib keladi (ularni sifat jihatdan yaxshilagan holda). Ichki suv yo'llarining uzunligi barqaror qolmoqda, neft quvurlari tarmog'i iqtisodiy-ijtimoiy sekin rivojlanmoqda.

Boshqa sanoati rivojlangan mamlakatlar bilan jiddiy texnik-iqtisodiy va foydalanishga oid tafovutlar mavjud. AQSh temir yo'llarida G'arbiy Yevropaga nisbatan bir turdallik xos – bir yo'lli liniyalar ustunlik qiladi, tortishishning yagona turi teplovoz bilan tortish bo'lib qolgan. Yuk tashishlar quvvatli lokomotivlar va ko'p yuk ko'taruvchi vagonlar tomonidan o'zlashtirilmoqda, bunda sostaviyalar kamroq qatnaydi va yuk ko'tarish yuklamasi yuqori bo'ladi, ayni paytda bu ko'rsatkichlar Rossiyadagiga qaraganda 4 baravar past. Tarmoqning 1/3 qismi takomillashtirilgan ogohlantirish, ular bir yo'lli liniyalarning o'tkazuvchanligining keskin o'sishini ta'minlaydi. Takomillashtirilgan konteyner texnologiyalari joriy etilishi tufayli ichki konteynerda yuk tashishlar tez sur'atlar bilan o'smoqda. Bu yuk tashishlarning hududiy jamlanishi, yirik yuk shakllantirish markazlarida – Chikago, Detroyt, Atlantada hududiy va hududlararo majmuaviy konteyner terminalari tashkil etilishi bilan zich bog'liq. Ular o'rtasida yo'nalisli poyezdlar tomonidan konteynerlarni muntazam tashish yo'lga qo'yilgan.

Yuk avtomobil parkining keskin tabaqalanishi 500 km.gacha masofaga yuk tashish sohasida unga temir yo'llar bilan muvaffaqiyatli raqobatlashish imlosini berdi. Amerika bandargohlari konteynerlarda yuk tashish sohasida yetakchilik qiladi, u esa dengiz transport oqimlarining jamlanishiga, yirik yuk ortish markazlarining yaratilishiga olib keladi. AQShda 100 dan ortiq yirik bandargoh mavjud bo'lib, ularning 18 tasida 20 mln. t.dan ortiq yuk aylanmasi kuzatiladi, ularda barcha kelib tushayotgan va jo'natilayotgan yuklarning 80 foizga ishlov beriladi. Ishlarning jamlanishi darajasi bo'yicha AQShning yirik bandargohlari birinchi o'rinni egallaydi. Ichki suv tizimida yuk tashishlarning aksariyat qismi itaruvchi tarkiblarga 20-30 talab ulangan, 10-20 ming t.yuk ko'taruvchi o'zi yurmaydigan barjalar tomonidan o'zlashtirilmoqda. Kanada daryolarida o'zi yurar kemalar ustunlik qiladi.

AMERIKA QO'SHMA SHTATLARI (AQSH)

AQSh Shimoliy Amerikadagi yuksak darajada taraqqiy etgan mamlakatdir. Maydoni – 9 826 ming km² (3-o'rin). Aholisi 301 mln. kishidan (2007 yil) iborat (3-o'rin). Aholi zichligi: 1 km² ga - 27,2 kishi. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 12034 kmni tashkil etib, shimolda Kanada, janubda esa Meksika bilan chegaradoshdir. Qirg'oqbo'yi hududi uzunligi 19924 kmni tashkil etadi. AQSh poytaxti –Vashington shahri. Mamlakat ma'muriy jihatdan 50 shtat va Kolumbiya

federal okrugidan iborat. Karib dengizidagi Puerto-Riko va Virgin orollari, Okeaniyadagi Sharqiy Samoa, Guam orollari, Miduey, Djonston va Ueyk, Tinch okeanidagi Karolina, Marshall va Marian orollari ham AQShga taalluqlidir.

Tabiiy sharoiti va resurslari. AQSh relyefiga ko'ra tog'li g'arb va sharq tekisliklaridan iborat. Mamlakat g'arbida Mak-Kinli tog'i joylashgan bo'lib, u Shimoliy Amerika qit'asining eng baland cho'qqisidir (6193 m). Mamlakat sharqida nisbatan zich bo'lgan daryolar tizimi mavjud bo'lib, markaziy hududlardan Missisipi va Missuri daryolari havzasi bilan to'yinadi. Eng yirik ko'llarga Buyuk ko'llarni tashkil etuvchi Yuqori, Guron, Michigan, Eri, Ontario ko'llari va alohida Katta Tuz ko'lini kiritish mumkin. Mamlakat iqlimi kontinent qismida mo'tadil subtropik bo'lib, janubda tropik iqlim hukm suradi.

Foydali qazilmalar qatorida mamlakatda energoresurslar zaxirasi kattaligini alohida ta'kidlab o'tmo'q joiz. Jumladan, ularning 4/5 qismi toshko'mir va qo'ngir ko'mir hissasiga to'g'ri keladi. Ko'miming umumiy zaxirasi 3,6 mln. t bo'lib, u topilgan viloyatlar mamlakat hududining 10 foizini tashkil etadi. Ayni damda «qora oltin»ning tasdiqlangan zaxiralari 4,6 mlrd. t, tabiiy gazniki esa 15,6 trln. m³ dir. Neft konlari asosan Alyaskada (1/5), Buyuk tekisliklar janubida hamda Kaliforniyada joylashgan. Gaz konlari asosan neft konlari bilan bir joyda makon topgan. AQSh tarkibida temir moddasi ko'p bo'lmagan temir rudasiga ham boy mamlakat hisoblanib, uning zaxiralari asosan Yuqori ko'lida to'plangan. Mis rudasining sanoat zaxiralari Arizona, Yuta, Nyu-Meksiko va Montana shtatlarida joylashgan. Qo'rg'oshin AQShning Yuta, Montana, Kolorado va Missuri shtatlarida topilib, uning zaxiralari bo'yicha mamlakat dunyodagi eng yirik uchlikka kiradi. Uran rudasi ko'p miqdorda ayrim g'arbiy shtatlarda topilgan. Ayni damda mamlakatda marganets, xrom, qalay, nikel, kobalt va grafit kabi strategik xom ashyo turlari yetarli darajada bo'lmay, ushbu tabiiy boyliklar xorijdagi import qilinadi. .

Aholisi. AQSh aholisining 82,8 foizi asli kelib chiqishi evropaliklar, 12,6 foizi afrikaliklar, 3,6 foizi osiyoliklar, 1 foizi hindular, eskimoslar, aleutlardan iborat. Diniy. e'tiqodi bo'yicha aholining 52 foiz protestantlar, 24 foiz- roman katoliklari, 1 foiz – yahudiylar, 1 foizi – musulmonlar, qolgan 22 foizi – boshqa dinlarga e'tiqod qiluvchilar.

Shaharlarda AQSh aholisining 80 foiz istiqomat qiladi. Yirik shaharlari safiga Nyu-York, Los-Anjeles, Chikago, Filadelfiya, Detroyt, Oklend bilan birgalikda San-Frantsisko kabilarni kiritish mumkin.

Davlat tili – ingliz tili.

Davlat tuzumi. AQSh federativ respublika. Davlat va hukumat boshlig'i – prezident. Prezident 4 yilga saylanadi. Oliy qonun chiqaruvchi organ Kongress bo'lib, u ikki palatadan iborat. Senatga har bir shtatdan ikki kishidan 6 yil muddatga saylanib, umumiy a'zolari soni 100 senatordan iborat. Vakillar palatasi esa 435 kongressmandan tashkil topib, ular har ikki yilda saylanadi. Shtatlarda ijro etuvchi hokimiyat vakolati gubernatorlarga yuklatilgan.

Sanoati. AQSh sanoatida to'rt asosiy funksional ishlab chiqarish majmuasi yuzaga kelgan: yoqilg'i-energetika, material ishlab chiqarish, mashinasozlik va xalq iste'moli mollarini ishlab chiqarish.

Qora va rangli metallurgiya hamda mashinasozlik (avtomobilsozlik, aviaraketa ishlab chiqarish sanoati, radioelektronika, qishloq xo'jaligi mashinasozligi, turli xil dastgohlarni ishlab chiqarish) AQSH qayta ishlash sanoatining asosiy bo'g'inlariga aylangan. Mamlakatda qudratli harbiy sanoat ham tashkil etilganki, u ko'plab tur va maqsadlarda foydalanilishi mumkin bo'lgan harbiy texnika va qurol-yaroq ishlab chiqaradi. Nyu-York, Detroyt, San-Fransisko, Los-Anjeles, Xantsvill, Rod-Aylend, Sietl va Fort-Ueuzt harbiy ishlab chiqarish markazlari hisoblanadi.

AQSh yoqilg'i-energetika majmuasi dunyodagi eng yirik energiya ishlab chiqaruvchi va iste'mol qiluvchi hisoblanadi. Mamlakat ko'mir sanoati Xitoydan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Elektroenergiyaning asosiy manbalari issiqlik elektrostansiyalari (70 foiz), gidrostansiyalar (10 foiz) va yadroviy elektrostansiyalar (20 foiz) hisoblanadi.

Cho'yan va po'lat ishlab chiqarish bo'yicha AQSh Yaponiya va Xitoydan keyin uchinchi o'rinni egallaydi. Mamlakat kimyo sanoati ishlab chiqarish hajmi bo'yicha birinchi, eksport hajmi bo'yicha esa ikkinchi o'rinda turadi.

Mashinasozlikda avtomobilsozlik yetakchi bo'g'indir. Uning markazlari – Michigan, Kentukki, Tennessi, Missuri, Ogayo shtatlari, Dirborn va Detroyt shaharlari.

Elektrotexnika va elektronika sanoatining asosiy markazlari Chikago, Nyu-York, Boston, Pitsburg, Filadelfiya kabi shtatlar hisoblanadi.

Xalq iste'moli mollarni ishlab chiqarishda oziq-ovqat va yengil sanoatining o'ri muhim bo'lib, ular deyarli har bir shtatda mavjud.

AQSh tekstil sanoati mamlakat janubida joylashgan bo'lib, uning hissasiga mamlakat to'qimachilik mahsulotlarining 90 foizi to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligi. AQSh agrar tarmog'i keng ko'lam, yuqori unumdorlik, texnik jihatdan yuqori darajada ta'minlangani bilan izohlanadi. Qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotida chorvachilik 60 foizni tashkil etadi. Chorvachilikning asosiy bo'g'inlari – chorvadorlik (go'sht), sut xo'jaligi va cho'chqachilik. Mamlakat yirik don xo'jaligiga ham ega bo'lib, uning tarkibida bug'doy va jo'xorining ulushi katta. AQShning asosiy agrar mintaqalari Shimol va Shimoli-Sharqdir. Janubiy regionlar paxta va tamaki yetishtirish bo'yicha mashhur hududlar safiga kiradi. Kaliforniya vinochilik, bog'dorchilik va sitrusli mevalarni yetishtirish markazi hisoblanadi.

Transport. AQSh yuqori darajada taraqqiy etgan transport infratuzilmasiga ega. Temir yo'llarining uzunligi 226,6 ming km bo'lib, dunyoda birinchi o'rinda turadi.

Avtomobil yo'llarining umumiy uzunligi – 6,4 mln. km. Neft quvurlari uzunligi 244,6 ming km bo'lib, ular orqali transportirovka qilinadigan neftning 3/4 qismi oqib o'tadi. Tabiiy gaz quvurlarining uzunligi esa 548,7 km. ni tashkil etadi.

Kema qatnovi yo'lga qo'yilgan AQSh daryolariga Missisipi va Muqaddas Lavrentiya daryolarini kiritish mumkin.

Havo transporti ichki va xalqaro yo'nalishlarda yo'lovchi tashishda muhim ahamiyat kasb etadi. AQSh samolyot parki dunyodagi eng yirik hisoblanadi. Aeroportlar soni esa 14 947 tani (2007 yil) tashkil etadi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Tashqi savdo aylanmasi hajmi bo'yicha AQSh dunyoda yetakchilik qiladi. Biroq eksport hajmi bo'yicha 2007 yilda mamlakat Xitoyga 1-o'rinni boy berdi. Eksport tarkibida samolyotlar, avtomobillar, kompyuterlar, kimyo va telekommunikatsiya jihozlari, qishloq xo'jaligi mahsulotlari, dori-darmonlar asosiy o'rinni egallaydi. AQShda import hajmi 2006 yilda 1,861 trln. doll. ga yetib, bu borada u yetakchilik qiladi. AQSh asosan sanoat yarimtayyor mahsulotlari, kapital sig'imi yuqori bo'lgan mahsulotlar (kompyuterlar, telekommunikatsiya jihozlari, avtomobil ehtiyot qismlari, ofis texnikasi), iste'mol mahsulotlarini (avtomobil, kiyim-kechak, dori-darmon, mebel, o'yinchoqlar) import qiladi.

AQShning asosiy tashqi savdo hamkorlari Kanada, Meksika, Xitoy, Yaponiya, Germaniya va Buyuk Britaniya hisoblanadi.

KANADA

Kanada Shimoliy Amerika kontinentining shimolida joylashgan rivojlangan mamlakatdir. Maydoni – 9 985 ming km² (2-o'rin). Aholisi 33,4 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 8893 kmni tashkil etib, janubda va shimoli-G'arbda AQSh bilan chegaradoshdir. Qirg'oqbo'yi hududlari uzunligi 202 ming kmni tashkil etadi. Kanada poytaxti – Ottava shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Mamlakat hududining 3/4 qismi tekislik, tepalik va platolardan iborat bo'lib, qolgan hududlar tog'lardir. Eng baland tog' Kordiler tog'i hisoblanib, uning cho'qqisi Logan tog'iga to'g'ri keladi (6050 m). O'zaro zich joylashgan daryolar va o'ziga xos ko'l-daryo tizimlari mamlakatda ko'plab uchraydi. Mamlakatning markaziy va janubi-sharqiy sarhadlari – umumiy hududining yarmi o'rmonlar bilan qoplangan. Yog'och zaxiralari bo'yicha Kanada faqatgina Rossiya va Braziliyaga yon berib, uni jon boshiga hisoblaganda dunyoda birinchi o'rinda turadi, Kanada shimoli izg'irin, subarktik va arktik iqlimga xos bo'lib, markaziy mintaqalarda mo'tadil kontinentaldir.

Kanada foydali qazilmalarning, shu jumladan, ko'mir, neft, tabiiy gaz, temir rudasi (3-o'rin), ko'rg'oshin va rux (1-o'rin), nikel va platina (2-o'rin), oltin (3-o'rin), radioaktiv rudalar (uran zaxirasi bo'yicha 1-o'rin), asbest (1-o'rin), qaliy tuzining (1-o'rin – dunyo zaxiralarning teng yarmi) eng yirik zaxiralarga ega.

Aholisi. Kanada aholisining asosiy qismi ingliz-kanadaliklar (44 foiz) va fransuz-kanadaliklardan (28 foiz) iborat bo'lib, mamlakatda hindu va eskimoslar, nemis, ukrain, italyan, golland, venger va ruslar ham istiqomat qiladi.

Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining 42,6 foizi – roman katoliklari, 23,3 foiz – protestantlar, 4,4 foiz – qolgan xristianlar, 1,9foiz – musulmonlar va h.k. Aholining 80 foizi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: Monreal, Toronto, Vankuver.

Rasmiy tili – ingliz va fransuz tillari.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan 10 viloyat va 3 hududdan tashkil topgan. Amaldagi konstitutsiyasi 1982 yil 17 aprelda qabul qilingan.

Kanada – Britaniya hamdo'stligi tarkibidagi federativ davlat. Rasmiy davlat boshlig'i Buyuk Britaniya qirolichasi bo'lib, u Bosh vazir maslahati bilan general-

gubernatorni 5 yil muddatga tayinlaydi. Qonun chiqaruvchi oliy organ parlament bo'lib, u Jamoalar palatasi va Senatdan tashkil topgan. Ijro etuvchi hokimiyatni qirolicha nomidan general-gubernator hamda bosh vazir va vazirlardan iborat hukumat amalga oshiradi.

Sanoati. Kanada sanoati yuqori texnik darajaga ega bo'lib, ilm sig'imi pastroq va xom ashyo muhim bo'lgan, tarmoqlarning murakkab tizimi bilan ajralib turadi. Mamlakatda energetika va tog'-kon sanoati, rangli metallurgiya hamda xom ashyoni qayta ishlovchi sanoat tarmoqlari yuksak darajada rivojlangan, Sanoat mahsulotlari yalpi ichki mahsulotning 29 foizini tashkil etadi. Uning muhim tarmoqlari quyidagilardir: o'rmon xo'jaligi, sellyuloza-qog'oz, neftni qayta ishlash, tog'-kon qora va rangli metallurgiya, mashinasozlik (asosan transport), harbiy, elektroenergetika sanoatlari. Kanada gaz qazib olish, uran konsentratlari va platina ishlab chiqarish bo'yicha dunyoda ikkinchi o'rinda turadi. Uning hissasiga asbest va kaliy tuzi ishlab chiqarishning tegishli ravishda 30 va 25 foizi to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligi. Kanada yalpi ichki mahsulotining 2,1 foizi qudratli qishloq xo'jaligi tarmog'i tomonidan yaratiladi Mazkur tarmoq mamlakatning oziq-ovqat mahsulotlaridagi ehtiyojini to'laligicha qoplaydi. Agrar sohadagi asosiy tarmoq – go'sht va sut olinadigan chorvachilikdir. Uning hissariga qishloq xo'jaligi yalpi mahsulotining 60 foizi to'g'ri keladi. Kanadaning asosiy agrar hududlari cho'l viloyatlari (don xo'jaligi, chorvadorlik, go'sht-jun qo'ychiligi) va Markaziy tumandir (sut xo'jaligiga asoslangan chorvachilik, mevachilik). Urug'lik kartoshka yetishtirish Shahzoda Eduard oroli ixtisoslashgan tarmoqdir. Mevachilik Yangi Shotlandiya va Britan Kolumbiyasida keng tarqalgan. Britan Kolumbiyasi janubiy qismi sut xo'jaligi, markaziy qismi esa go'sht chorvachiligi makonidir. Kanada bug'doy va yem-xashak yetishtiruvchi dunyodagi eng yirik mamlakatlar safiga kiradi.

Transport. Kanada temir yo'llari umumiy uzunligi – 48 ming km, avtomobil yo'llariniki – 1,042 mln. km, neft va gaz quvurlari uzunligi esa tegishli ravishda 23564 hamda 74980 kmdir. Kanadaning yuk tashish bo'yicha eng yirik portlari quyidagilardir: Vankuver, Monreal, Tander-Bey, Galifaks, Kvebek, Set-II. Xalqaro aeroportlari: Dorval (Monreal), Toronto, Ottava, Vankuver.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Eksport hajmi bo'yicha Kanada yirik o'ntalikka kiradi (401,7 mlrd.doll, 2006 yil). Mamlakatdan asosan transport va uning ehtiyot – qismlari, sanoat asbob-uskunalari, samolyot, telekommunikatsiya jihozlari, kimyo va plastmassa mahsulotlari, mineral o'g'itlar, yog'och, neft, tabiiy gaz, elektroenergiya va alyuminiy eksport qilinadi. Import hajmi bo'yicha esa 356,5 mlrd. doll. bilan jahonda 8-o'rinda turadi. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashina va asbob-uskunalar, avtomobillar va ularning ehtiyot qismlari, neft, kimyo mahsulotlari, elektroenergiya, uzoq muddatli iste'mol uchun mo'ljallangan mahsulotlarning ulushi katta.

Kanadaning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSh, Xitoy, Meksika, Buyuk Britaniya va Yaponiyadir.

LOTIN AMERIKASI

Mintaqa transport tizimining shakllanishi va qishloq xo'jaligining eksport tarmoqlari rivojlanishining hal qiluvchi ta'siri ostida sodir bo'ldi. Xo'jalikning ixtisoslashuvi va tarkibi iqtisodiy rivojlangan kam sonli shaharlar va tumanlarda ishbilarmonlik faolligining eng yuqori jamlanishini keltirib chiqardi. Argentina, Braziliya Meksika, Chilida transport rivojlanishiga oid hududiy nomutanosiibiklar bilan birga temir yo'l tarmog'ining ilk rivojlanishi kuzatiladi — bunday temir yo'l kengligi turlicha bo'lgan: Janubiy Amerikadagi 90 ming km. li temir yo'l tarmog'ining yarmida temir yo'l kengligi bir metrga teng j qismi – keng (1,7 metr), 10 foizi- standart yo'l (1,4 m). Argentinada temir yo'l kengligiga ko'ra 5 turga, Braziliyada — 4 turga bo'linadi. Bunday farqlar yuk tashishlarni qiyinlashtiradi va qimmatlashtiradi, hududlararo iqtisodiy aloqalarning rivojlanishiga xalal beradi; tor temir yo'llarning ko'pligi temiryo'llarning o'tkazuvchanligini kamaytiradi. Yuk tashish zichligi G'arbiy Yevropa davlatlariga nisbatdan ancha past. Temir yo'llarning faqat 4,6 ming km.ga teng qismi elektrlashtirilgan, bu tarmoqning 3,7 foizni tashkil etadi, ayni paytda Afrikadagi bu ko'rsatkich tarmoqning 13 foiziga teng.

Avtomobil yo'llari tarmog'i asosan gruntlangan yo'llardan tashkil topgan, ularning aksariyat qismi profillangan yo'llar; qattiq qoplamali yo'llar tarmoqning 1/3 qismini tashkil etadi, bu esa Osiyo mamlakatlariga (55 foizga yaqin) qaraganda ancha kam, ammo Afrika davlatlariga (20 foiz) nisbatdan ancha yuqori. Ayni paytda takomillashtirilgan qoplamli avtomagistrallar barpo etilmoqda. Yirik bandargohlarning rivojlanishi (masalan, dunyodagi eng yirik kon bandargohi Braziliyadagi Tuburan bandargohi) xo'jalikning eksport yo'nalishi bilan bog'liq, aynan shu jihat ayniqsa Venesuelada quvurlarning ham rivojlanishiga ta'sir ko'rsatgan.

BRAZILIYA

Braziliya o'z hududi va aholi soni nuqtai nazaridan Janubiy Amerikadagi eng yirik mamlakatdir. Maydoni (Atlantika okeanidagi orollari bilan qo'shib hisoblaganda) 8512 ming km² bo'lib, dunyoda beshinchi o'rinda turadi. Aholi soni esa 190 mln. kishini (2007 yil) tashkil etib, Braziliya mazkur ko'rsatkich bo'yicha dunyodagi oltinchi yirik mamlakat sanaladi. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 16885 kmni tashkil etib, Chili va Ekvadordan tashqari Lotin Amerikasining qolgan barcha davlatlari bilan chegaradoshdir. Qirg'oq qismi uzunligi – 7491 km. Braziliya poytaxti—Braziliya shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Braziliya hududining yarmidan ko'pi Braziliya yassi tekisliklaridan iborat bo'lib, uning eng yuqori nuqtasi Bandeyra tog'idir (2890 m). Mamlakat hududida ko'p daryo mavjud bo'lib, ularning asosiy qismi jahonning yirik va yil davomida sersuv daryolaridan biri bo'lgan Amazonka daryosi havzasiga tegishlidir. O'rmonlar Braziliya hududining 60 foizini egallaydi.

Mamlakat foydali qazilmalarga boydir. Temir va marganets rudasi, titan, boksitlar, mis, xromitlar, berilliy, niobiy, sirkoniy, tog' xrustali, pirit, apatit va shaffof minerallar

zaxiralari bo'yicha Braziliya mintaqada birinchi o'rinni, kobalt, volfram, qalay, kaliy tuzi, asbest, grafit bo'yicha esa ikkinchi o'rinni egallaydi. Mamlakatning temir rudasi bilan ta'minlaganlik darajasi yuqori bo'lib, dunyoda birinchi o'rinda turadi.

Aholisi. Braziliya aholisining asosiy qismi brazillardan iborat (94-95 foiz). Mamlakatda, shuningdek, nemislar, italyanlar, yaponlar, portugallar, ispanlar, polyaklar, livanliklar va suriyaliklar ham istiqomat qiladi.

Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining 73,6 foiz – roman katoliklari, 15,4 foizi – protestantlar, g'3 foizi – spiritualistlar va h.k. Aholining 75,5 foizi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: San-Paulu, Rio-de-Janeyro, Belu-Orizonti, Resifi, Salvador, Portu-Alegri.

Braziliyaning rasmiy tili portugal tili bo'lib, asosiy tillari qatorida ispan, ingliz va fransuz tillarini ham atash mumkin.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan mamlakat 22 shtat, 4 federal hudud va bir federal okrugga (poytaxt) bo'linadi.

Braziliya federativ respublika ko'rinishidagi davlat bo'lib, mamlakat va hukumat boshlig'i cheksiz vakolatlarga ega bo'lgan prezident hisoblanadi. U xalq tomonidan to'g'ridan-to'g'ri va yashirin ovoz berish yo'li bilan 4 yil muddatga saylanadi. Mamlakatning qonun chiqaruvchi oliy organi Milliy Kongress bo'lib, u deputatlar palatasi va federal senatdan tashkil topgan. Ijro etuvchi hokimiyat prezident tomonidan amalga oshiriladi. Amaldagi konstitutsiya 1988-yil 5 oktyabrda qabul qilingan.

Sanoati. Braziliya yalpi ichki mahsulotining 31 foizi sanoat ulushiga to'g'ri kelib, ishlab chiqarishning 2/3 qismini qayta ishlash va tog'-kon sanoati tarmoqlari yetkazib beradi. Asosiy tarmoqlari qatoriga tekstil va oziq-ovqat sanoatini ham qo'shish mumkin. Qora metallurgiya mamlakat ehtiyojlarining 90 foiz, rangli metallurgiya esa 70 foizini ta'minlab beradi. Mamlakatda kemasozlik, avtomobilsozlik, neftni qayta ishlash, mashinasozlik, kimyo va elektrotexnika sanoatlari rivojlangan. Mamlakatning eng rivojlangan hududi hisoblangan San-Paulu shtati hissasiga sanoat mahsulotining 65 foizi to'g'ri keladi.

Qishloq xo'jaligi. Braziliya qishloq xo'jaligida iqtisodiy faol axolining 1/4 qismi mehnat qilib, mazkur tarmoq yalpi ichki mahsulotning 5foizini beradi. O'simlikchilik asosiy agrar tarmoq hisoblanib, qishloq xo'jaligi mahsulotining 3/5 qismi mazkur sohada yaratiladi. Eksport qilinadigan asosiy agrar mahsulotlarga kofe, kakao, paxta, shakarqamish va soya taalluqli bo'lib, ekin maydonlarining 30 foiz ular bilan band. Kofe va shakarqamish eksporti bo'yicha Braziliya dunyoda birinchi o'rinda turadi. Kofe yetishtiruvchi asosiy shtat Minas-Jerays bo'lsa (kofening 45 foizi), Shimoli-Sharqiy iqtisodiy hududi ulushiga shakarqamish yetishtirishning 40 foizi to'g'ri keladi. Braziliya kakao vasoya etishtirish bo'yicha dunyoda ikkinchi mavqeni egallaydi. Banan va apelsin etishtirish bo'yicha ham dunyoda yetakchilik qiladi. Chorvachilik qishloq xo'jaligi mahsulotining 2/5 qismini tashkil etib, u go'sht mahsulotlari yetkazishga ixtisoslashgan.

Transport. Braziliya transport infratuzilmasi asosan qirg'oqbo'yi hududlarda rivojlangan. Temir yo'llar uzunligi Braziliyada 29295 kmni tashkil etib, avtomobil

yo'llari 1752 ming km uzunlikka ega. Ichki suv yo'llari esa 50 ming km ni tashkil etadi, Kabotaj (ichki yo'nalishlarda) qatnovlar Braziliya uchun muhim ahamiyatga ega bo'lib, ular asosan qirg'oq bo'yidagi portlar o'rtasida amalga oshiriladi. Dengiz va havo transportlari mamlakatning tashqi aloqalariga xizmat qiladi. Yirik dengiz portlari quyidagilardan iborat: Rio-de-Janeyro, Tubaran, Santos, Rio-Grandi, Vitoriya, Resifi, San-Luis, Manaus.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Braziliya Lotin Amerikasi aksariyat mamlakatlarining tashqi savdo hamkori hisoblanadi. Eksport mahsulotlari 137,8 mlrd. doll. ni tashkil etib (2006 yil), uning tarkibida transport vositalari, temir rudasi, soya, poyafzallar, kofe va avtomobillarning ulushi ayniqsa yuqoridir. Import mahsulotlari tarkibida esa asbob-uskunalar, elektr va transport jihozlari, kimyo mahsulotlari, neft va elektronika asosiy o'rinni egallab, 2006 yilda uning miqdori 91,35 mlrd.doll. ga tenglashdi. Braziliyaning asosiy savdo hamkori AQSh bo'lib, mamlakat eksportining 17,8 foizi, importining esa 16,2 foizi ushbu davlatga to'g'ri keladi. Shuningdek, Argentina, Xitoy, Germaniya, Niderlandiya, Nigeriya va Yaponiya mamlakatlari ham Braziliyaning yirik savdo hamkorlari safidan o'rin olgan.

MEKSIKA

Meksika Markaziy Amerikada joylashgan mamlakat bo'lib, maydoni 1972,55 ming km², aholi soni esa 108,7 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 4353 km ni tashkil etib, AQSh, Beliz va Gvatemala mamlakatlari bilan chegaradoshdir. Qirg'oq uzunligi – 9330 km. Sharqdan Atlantika okeani (2805 km), G'arbdan esa Tinch okeani bilan (7338 km) o'ralgan. Mexika poytaxti-Mexiko shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Mexika– tog'li mamlakat bo'lib, vulqonlar soni ham ko'pdir. Geologik sharoitining murakkabligi hisobiga mamlakatda foydali qazilma boyliklari mo'l va xilma-xildir.

Kumush qazib olish hajmi bo'yicha Mexika dunyoda birinchi o'rinda turadi. Polimetall va mis rudalari hamda simob ishlab chiqarish bobida ham yetakchi mavqelarni egallaydi. Mexika rux va qo'rg'oshinning yirik eksportyorlaridan biridir. Temir rudasining aniqlangan zaxiralari 350 mln. t bo'lib, uning tarkibida temir moddasining ulushi 60 foizdan ortiq. Mamlakat oltingugurt, grafit, vismut va surmaning yirik zaxiralarga ega.

Mamlakatning eng asosiy boyligi – neft va tabiiy gaz. Neftning aniqlangan zaxiralari 12,51 mlrd. barrelni tashkil etib, dunyoda 15-o'rinda, Lotin Amerikasida esa Venesueladan keyin 2-o'rinda turadi. Tabiiy gaz zaxiralari – 434,1 mlrd. mz. Mamlakatda uranning yirik zaxiralari ham topilgan.

Aholisi. Mexika aholisining aksariyat qismini kelib chiqishi hindu-ispn bo'lgan meksikaliklar tashkil etib, mamlakatda 40 dan ortiq hindu qabilalari va elatlar ham istiqomat qiladi. Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining 76,5 foizi, – roman katoliklari, 6,3 foiz – protestantlar va h.k.

Mamlakat aholisining 73 foizi. shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: Gvadadaxara, Monterrey, Puebla, Leon.

Rasmiy tili – ispan tili.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan Meksika 31 shtat va 1 poytaxt federal okrugiga bo'linadi. Amaldagi konstitutsiyasi 1917 yil 5 fevralda qabul qilingan.

Meksika federativ respublika. Davlat boshlig'i –prezident. U har olti yilda saylanadi. Konstitutsiyaga muvofiq prezident qayta saylanishi mumkin emas. Qonun chiqaruvchi oliy organ Milliy Kongress bo'lib, u senat va deputatlar palatasidan tashkil topgan. Ijro etuvchi hokimiyat prezident tomonidan boshqariladi.

Sanoati. Meksika sanoat salohiyati bo'yicha Braziliyadan keyin Lotin Amerikasidagi ikkinchi o'rinni egallab, mamlakat yalpi ichki mahsulotining 27 foizi sanoat sohasiga to'g'ri keladi. Qit'a sanoat ishlab chiqarishida Meksikaning ulushi 25 foizni tashkil etadi, uning 70 foizi og'ir sanoat hissasiga to'g'ri keladi. Asosiy tarmoqlari neftni qayta ishlash, neft-kimyo, metallurgiya va mashinasozlikdan iborat. Mazkur tarmoqlar texnik jihatdan zamonaviy talablarga mos ravishda jihozlangan. Meksika autsorsing muolajalarini amalga oshiruvchi mamlakat sifatida AQSh iqtisodiyotiga bog'langan hisoblanadi.

Mamlakat energetikasi neft va tabiiy gazga asoslangan bo'lib, neft qazib olish hajmi bo'yicha Meksika dunyoda 6-o'rinda, Lotin Amerikasi qit'asida esa 1-o'rinda turadi. Qayta ishlash tarmog'ining 1/4 qismi neftni qayta ishlash va neft-kimyo sanoatlariga tegishli.

Qora metallurgiya sanoati mustahkam xom ashyo manbaiga ega bo'lib, u yuqori sifatli temir rudasi va kokslangan ko'mirdan iborat. Mamlakat qora metallarning yirik eksportyori hamdir.

Rangli metallurgiya tarmog'ining ayrim ko'rsatkichlari bo'yicha Meksika yetakchi mamlakatlar safidan joy olgan. Jumladan, qo'rg'oshin (170 ming t), rux (200 ming t), kumush, mis va alyuminiy eritmalari hajmi jihatidan mamlakat dunyo miqyosida ajralib turadi.

Mashinasozlik tarmoqlari orasida avtomobilsozlikning ulushi yuqori bo'lib, mamlakat ko'plab miqdorda yengil avtomobil, avtomotor, ehtiyot qismlar ishlab chiqaradi va eksport qiladi. Bundan tashqari, mamlakat stanok va temir presslovchi dastgohlar ishlab chiqarishda rivojlanayotgan mamlakatlar ichida yetakchilardan biridir.

Meksika kimyo sanoati neft-gaz xom ashyosini qayta ishlashga asoslanib, ilmiy izlanishlarni amaliyotga tatbiq etish natijasida katta yutuqlarga erishgan. Chunonchi, polietilen, metanol, azot o'g'itlari va farmatsevtika mahsulotlarini ishlab chiqarish hajmlari yuqoridir.

Qishloq xo'jaligi. Meksika hududining aksariyat qismi tabiiy-iqlimiy sharoitlariga ko'ra qishloq xo'jaligining rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Mamlakatning 40 foizi cho'l va yarimcho'llardan, yana 40 foizi tog' va o'rmonlardan iborat bo'lib, qolgan hududlarda qishloq xo'jaligini faqatgina sun'iy sug'orish yo'li bilan rivojlantirish mumkin. Meksika agrar tarmog'i yuqori agrotexnik ko'rsatkichlarga ega. Ilmiy izlanishlar olib borishga yo'naltirilgan xarajatlar bo'yicha Meksika qishloq xo'jaligi tarmog'i Lotin Amerikasi mamlakatlari ichida birinchi o'rinda turadi.

Tarmoqning asosiy yo'nalishi o'simlikchilik bo'lib, u yalpi agrar mahsulotlar qatoriga jo'hori, bug'doy va loviyani kiritish mumkin. Jo'xori va loviya Meksiakada

asosiy oziq-ovqat mahsuloti hisoblanadi. Meksikalik olimlar ishlab chiqqan qurg'oqchilikka dosh bera oladigan bug'doy navlari mo'l hosil beradi. Jahon bozorida talabgor bo'lgan yuqori sifatli paxta yetishtirish bo'yicha ham Meksika yetakchi mamlakatlar safiga kiradi. Asosiy agrar eksporti mahsulotlariga shakarqamish, tropik mevalar va kofe taalluqlidir.

Chorvachilik sohasida katta shohli mol ko'paytirish yaxshi yo'lga qo'yilgan.

Transport. Meksika temir yo'llari umumiy uzunligi — 17,7 ming km, avtomobil yo'llarining 235670 km, neft va gaz quvurlari uzunligi esa tegishli ravishda 22705 va 8688 km dir. Meksikaning eng yirik portlari quyidagilardir: Altamira, Manzanillo, Morro Redono, Saalina Kruz, Tampiko ava boshqalar. Meksika geostrategik joylashuviga ko'ra xalqaro havo aloqalarida eng yirik markazlardan biri sanaladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Meksika eksporti 2006-yilda 250 mlrd. dollarni tashkil etib, uning tarkibida sanoat mahsulotlari, neft va neft mahsulotlari, kumush, meva va sabzavotlar, kofe va paxta asosiy o'rin egallaydi. Import mahsulotlari tarkibida esa metallni qayta ishlovchi mashina va uskunalar, qishloq xo'jaligi mashinalari, elektr asboblari, avtomobil ehtiyot qismlari, samolyot va uning ehtiyot qismlari asosiy o'rin egallab 2006 yilda uning miqdori 256,1 mlrd. dollarni tashkil etdi.

Meksikaning asosiy tashqi savdo hamkorlari safiga AQSh, Xitoy, Yaponiya, Janubiy Koreya va Kanada kiradi.

OSIYO

Xo'jalik turlarining favqulodda rang-barangligi, iqtisodiy ukladlarning aralash ekanligi transport tizimining shakllanishida ham o'z aksini qoldirdi. Uzunligiga ko'ra ulkan temir yo'l tarmog'i (210 ming km.ga yaqin) yo'lning kengligiga ko'ra turlichadir: tor va bir metrlik yo'llar tarmoqning 1/3 qismini tashkil etadi, 15 foiz – kengligi 1,065 mli yo'llar, 20 foizni – keng yo'llar tashkil etadi. Hindiston va Pokiston temir yo'l tarmog'ining taxminan yarmi, Myanma, Tailand, Kambodja, Malayziya, Indoneziya va Filippin orollarining butun temir yo'l tarmog'i o'rtacha (1 metrlik va 1,065 metr) yoki tor kenglikka ega. Temir yo'l tarmog'i zich bo'lgan davlatlarda ham ularning texnik darajasi pastligicha qolmoqda (Hindiston). Tarmoqning taxminan 10 foizi elektrlashtirilgan.

Avtomobil yo'llari tarmog'ida qattiq qoplamali yo'llarning ulushi birmuncha yuqori, ammo ular qoplama sifati, harakatlanish qismi kengligi, sun'iy inshootlarning texnik darajasiga ko'ra g'arb mamlakatlari yo'llaridan orqada qolgan. Ko'p polosali takomillashtirilgan avtomagistrallar deyarli mavjud emas.

Eng rivojlangan davlatlardan biri – Yaponiyaning transport tizimi alohida ajralib turadi, u ayni paytda o'tish davri tizimining xususiyatlarini saqlagan (masalan, temir yo'lning torligi). Ushbu mamlakatda quvurlarga oid va ichki suv transporti kam rivojlangan, so'nggi paytlargacha havo transportida ham oqsoqlik mavjud edi. Yaponiya transport tizimiga xos xususiyat shunda namoyon bo'ladiki, yuk tashishlarda dengiz kabotaji ro'lining kuchliligi bilan bog'liq. Yo'lovchi

tashishda barcha sanoatli rivojlangan davlatlar orasida Yaponiya temir yo'llari ulushining yuqori ekanligi bilan ajralib turadi – 47 foiz, ayni paytda yengil avtomobillarda xalqaro yuk tashishlar faqat 36 foizni tashkil etadi, holbuki yengil avtomobil parkiga ko'ra Yaponiya Germaniya bilan birga 2-3 o'rinni bo'lishadi. Tarmoqning o'ziga xosligi – normal o'lchamli tezkor hududlararo temir yo'lliniyasining yaratilishi bo'ldi.

Sanoati rivojlangan davlatlar orasida Yaponiya savdo floti va yirik dengiz bandargohlari soni bilan ajralib turadi. Yuk aylanmasi 50 mln.t. dan (1997) yuqori bo'lgan 35 ta jahon bandargohidan 11 tasi–Yaponiyada, ulardan eng yiriklari – Tiba va Kobe (AQShda 7 ta bandargoh bor).

MISR ARAB RESPUBLIKASI

Misr Afrika qit'asining shimoli-sharqida joylashgan mamlakatdir. Maydoni –1001450 km². Aholisi 80,3 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 2665 kmni tashkil etib, Gazo sektori, Isroil, Liviya va Sudan bilan chegaradoshdir. Qirg'oq uzunligi – 2450 km. Misr poytaxti –Qohira shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Misr hududi asosan cho'llardan iborat. Misr relyefiga ko'ra sharqdan garbga pasayib, uning eng baland cho'qqisi Katerin tog'idir (2637 m). Nil mamlakatdagi yagona daryo bo'lib, suvning asosiy manbasi hisoblanadi. Misr iqlimi cho'l tropigiga xos bo'lib, havo tez-tez o'zgarib turadi.

Misr foydali qazilmalari orasida neft muhim o'rin egallaydi. Asosiy neft konlari Kattara darasi (Al-Alamayn, Abu-Garadik konlari) va Qizil dengizning Suvaysh ko'rfazida (Al-Morg'on, Al-Bilayim, Julay, Ramazon konlari) joylashgan bo'lib, neft mamlakat eksportining asosiy mahsuloti (xizmatlar eksportidan tashqari) hisoblanadi. Biroq ayni damda ta'kidlash kerakki, Yaqin Sharqda mavjud neft zaxiralarining atigi 1foizga yaqini Misr hissasiga to'g'ri keladi.

Aholisi. Misr yagona millatli mamlakatlar qatoriga kirib, aholisining asosiy qismi arablardan iborat (98 foiz). Mamlakatda, shuningdek, berberlar, nubiyalar, bejalar, greklar, armanlar, italyan va fransuzlar ham istiqomat qiladi.

Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining 90 foizi – musulmonlar (asosan sunniylar), 9 foizi – kontalar, 1 foizi – xristianlar. Aholining 55 foizi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: Iskandariya, Port-Said, Ismoiliya, Tanta, Suvaysh, Al-Mansura, Damaxur, Al-Maxallat-ul-Kubro.

Rasmiy tili – arab tili.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan. Misr Arab Respublikasi 26 muhofazaga bo'linadi. Amaldagi konstitutsiyasi 1971-yil 28-fevralda Buyuk Britaniya mustamlakachiligidan ozod bo'lgan. (Mustaqillik kuni). Davlat boshlig'i prezident bo'lib, u har olti yilda saylanadi. Mamlakat konstitutsiyasining o'ziga xos qirralaridan biri shundaki, mamlakat prezidenti cheksiz marta saylanish huquqiga ega. Qonun chiqaruvchi oliy organ – ikki palatali parlament bo'lib, yuqori palata Majlis al-Sha'b, quyi palata esa Majlis al-Shura deb ataladi. Prezident bosh vazir va hukumat a'zolarini tayinlaydi.

Sanoati. Ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati bo'yicha asosiy sanoat tarmog'i neft qazib olishdir. Aholining 1 foizi mazkur tarmoqda band. Birlamchi energiya resurslari iste'molida neft 75 foiz ni tashkil etadi. Mamlakatda yettita neftni qayta ishlash zavodlari faoliyat ko'rsatadi. Tabiiy gazning yirik zaxiralari asosan ichki talabga xizmat qiladi.

Neft-kimyo sanoati ham asosiy tarmoqlar safida bo'lib, u kimyo tolalari, rezina mahsulotlari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Ayni damda fosforitlarni qayta ishlash asosida turli mineral o'g'itlar ham ishlab chiqariladi.

Qora metallurgiya sanoati asosini Xeluandagi kombinat tashkil etib, u mahalliy temir rudasi asosida faoliyat ko'rsatadi. Rangli metallurgiya sanoati esa Nag-Xamadi alyuminiy zavodi bilan ifodalanadi.

Mashinasozlik sanoati asosini Qohira, Aleksandriya, Suvaysh kanali hududi va Xeluanda joylashgan korxonalar tashkil etadi. Mamlakatda xorijdan import qilingan ehtiyot qismlar asosida temiryo'l vagonlari, avtomobillar, traktorlar, katta bo'lmagan kemalar ishlab chiqariladi. So'nggi paytlarda elektrotexnika va elektronika sanoatlari rivojlanib, import ehtiyot qismlaridan tayyor mahsulot yasash va eksport qilish jadal tus olmoqda.

Xorijda ishlaydigan misrliklarning pul o'tkazmalari ko'pligi tufayli mamlakatda qurilish sanoati ham rivoj topgan. Talab yuqori bo'lgani uchun mamlakatda sement ishlab chiqarish salohiyati yetarli kuchga emas. U ichki talabning bor-yo'g'i 1/3 qismini qondira oladi.

Tekstil sanoati ham Misrda rivojlangan bo'lib, uning xom ashyo manbai–mamlakatda yetishtiriluvchi uzun tolali paxta. Biroq so'nggi yillarda Misr tekstil sanoati asosan import qilingan paxta asosida faoliyat yuritib, buning sababi mahalliy paxtaning jahon bozorida yuqori talabgorligi hamda Misr to'qimachilik mahsulotlarining raqobatbardosh emasligiga borib taqaladi.

Oziq-ovqat sanoatida asosan shakar, tamaki, o'simlik yog'i ishlab chiqarish yo'lga qo'yilgan.

Qishloq xo'jaligi. Misrda asosiy agrar tarmoq o'simlikchilik bo'lib, mamlakatda yetishtiriladigan mahsulotlarga jo'xori, bug'doy, guruch, meva va sabzavotlar, shakarqamishni misol keltirish mumkin. Sifatli hisoblangan uzun tolali paxta yetishtirish bo'yicha Misr dunyoda birinchi o'rinda turadi. Agrar eksportdan keladigan asosiy daromad ham aynan paxtachilikdan keladi. Nil daryosi bo'yida guruch, sitrus mevalari yetishtirish ad'anaga aylangan. Misrda chorvachilik kam rivojlangan.

Transport. Temir yo'llar uzunligi Misrda 5063 km bo'lib, avtomobil yo'llari 92370 km uzunlikka ega, Ichki suv yo'llari esa 3500 ming kmni tashkil etadi. Neft quvurlari Suvaysh kanali konlarini Qohira, Aleksandriya kabi neftni qayta ishlash va iste'mol qilish markazlari bilan bog'laydi. Mamlakatdagi asosiy portlar Aleksandriya, Port-Sayd va Suvayshdir. Mamlakat transport tizimida Suvaysh kanalining o'rni katta bo'lib, u orqali xalqaro yuk tashish hajmining 10-15 foizi amalga oshiriladi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Misr eksporti 2006 yilda 20,55 mlrd. doll.ni tashkil etib, uning tarkibida neft va neft mahsulotlari, paxta, tekstil mahsulotlari, metall

va kimyo mahsulotlari asosiy o'rinni egallaydi. Import mahsulotlari tarkibida esa mashina va uskunalar, oziq-ovqat, kimyo va yog'och mahsulotlari, yonilg'i asosiy o'rin egallab, 2006 yilda uning miqdori 33,1 mlrd.doll.ga tenglashdi.

Misrning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSh, Italiya, Germaniya, Fransiya, Saudiya Arabistoni, Ispaniya va Xitoydir.

JANUBIY AFRIKA RESPUBLIKASI (JAR)

Janubiy Afrika Respublikasi o'z nomi bilan Afrika qit'asining eng janubida joylashgan mamlakatdir. Maydoni – 1220 ming km². Aholisi 44 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 4862 kmni tashkil etib, Botsvana, Lesoto, Mozambik, Namibiya, Svazilend, Zimbabve mamlakatlari bilan chegaradoshdir. Janubiy sarhadlar Janubiy Atlantika okeani va Hind okeani bilan o'ralgan bo'lib, qirg'oq chizig'i uzunligi 2798 kmdir. JAR poytaxti–Pretoriya shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Mamlakatning asosiy qismi tekislik platolaridan iborat. JARda ichki suv yo'llari deyarli bo'lmay, suv muammosi dolzarb hisoblanadi. Shuning uchun ham yer osti suv manbalaridan va dengiz suvini chuchuklashtirish usulidan keng foydalaniladi. Mamlakat hududining atigi 1 foizi o'rmonlar bilan qoplangan.

JAR olmos, oltin, platina, uran, temir va marganets rudalari, xromitlar, – rangli metall rudalari, ko'mir va asbestga juda boy. Biroq mamlakatda neft va gaz zaxiralari mavjud emas. Daryolarning energetik salohiyati ham yetarli darajada emas.

JAR–oltin qazib olish hajmi bo'yicha 1905 yildan beri dunyoda birinchi o'rinda turadi. 2007-yilda mamlakatda 272 t oltin qazib olinganiga qaramay, qazib olish dinamikasi 1985-yildan buyon pasayib kelmoqda. Asosiy oltin konlari joylashgan hudud – Ioxannesburg shahri.

Uranning aniqlangan zaxiralari (230 ming t) bo'yicha JAR dunyoda 4-pog'onada. Biroq uran konsentratlarini ishlab chiqarish bo'yicha mamlakat 8-o'rinda turadi.

Olmosning umumiy zaxiralari bo'yicha esa JAR faqatgina Botsvana va Avstraliyadan ortda bo'lib, Kongo va Kanada bilan bir pog'onani egallaydi. Mamlakat zaxirasining taxminan yarmini zargarlik olmoslari tashkil etadi.

Darhaqiqat, dunyodagi marganets zaxirasining 80 foizi JARdagi Shimoliy Keyplend viloyatida, xrom rudasi zaxiralarining 70 foizi Bushveld vulqon majmuasida joylashgan.

Aholisi. JAR aholisining asosiy qismi afrikalik bantu xalqlaridan (shu jumladan, 38 foizi zulular, 27 foizi sutolar, 11 foizi kosalar, 6 foizi tsonga va 6foizi tsvanalar) iborat. Shuningdek, mamlakatda 5 mln dan ortiq yevropalik (shundan golland, fransuz, nemis ko'chmanchilarining avlodlari bo'lmish afrikanerburlar taxminan 57,5 foizi), 1 mln. ga yaqin hindistonlik, 3,4 mln. qora tanlilar ham istiqomat qiladi.

Aholining 60 foizi shaharlarda yashaydi. Yirik shaharlari: Yoxannesburg, Keyptaun, Durban.

Rasmiy tili – afrikan va ingliz tillari.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan 9 viloyatga bo'linadi. Mamlakat konstitutsiyasi 1997-yil 4-apreldan boshlab amalda.

JAR – Buyuk Britaniya boshchiligidagi Hamdo'stlik mamlakatlari tarkibidagi federativ davlat. Davlat boshlig'i – prezident. U besh yil muddatga saylanadi. Qonun chiqaruvchi oliy organ parlament bo'lib, u Milliy Assambleya va Viloyatlar Milliy Kengashidan tashkil topgan. Ijro etuvchi hokimiyat vakolatlari prezident zimmasida.

Sanoati. Tog'-kon sanoati –JAR sanoat tarmoqlarining eng asosiysi. Yirik sohalari – oltin va platina qazib olish. 1950-yildan beri uran qazib olish sohasi rivojlanayotir. Yillik qazib olish hajmiga ko'ra mamlakat Avstraliya, Botsvana, Rossiya va Kongodan keyingi pog'onani egallab, zargarlik maqsadlarida ishlatiladigan olmos miqdori uran qazilmalarining 1/3 qismini tashkil etadi. Olmosning asosiy konlari Kimberli, Postmasburg, Pretoriya atroflarida joylashgan. Yillik qazib olish hajmi 9-10 mln. karatdir. Ko'mir sanoati mamlakatdagi energetikaning asosini tashkil etadi. Bir yilda o'rtacha 210-230 mln. t ko'mir qazib olinadi. Temir rudasi qazib olish hajmi esa 25 mln. t, marganetsniki 4,5 mln. t. ni tashkil etadi.

JARda har yili 8 mln. t cho'yan, 9 mln. t po'lat eritiladi.

Mashinasozlik sanoati asosan tog'-kon dastgohlari, transport va qishloq xo'jaligi mashinasozligi mahsulotlarini ishlab chiqarishga ixtisoslashgan.

Kimyo sanoati tog'-kon sanoatining mantiqiy davomi hisoblanib, ko'mirni qayta ishlash bobida dunyodagi eng katta tajribaga ega mamlakatlardan biridir.

JAR yengil sanoat tarmog'i mamlakat ehtiyojarini qoplay olmasa-da, to'qimachilik sanoati yaxshi taraqqiy etgan.

Qishloq xo'jaligi. Tabiiy sharoitning noqulayligiga qaramay, JAR agrar tarmog'i mamlakat ehtiyojarini qoplay oladi. O'simlikchilikning asosiy yo'nalishlari bug'doy (2-2,5 mln. t) va jo'xori (8 mln. t) yetishtirish hisoblanadi. Ayni damda araxis (100 ming. t), kungaboqar (600 ming. t), shakarqamish (20 mln. t), shuningdek, paxta va tamaki ham katta miqdorda yetishtiriladi.

Chorvachilikda esa qo'y-qo'zichilik yo'nalishlari taraqqiy etgan bo'lib, qo'ylar soni bo'yicha JAR Afrika qit'asida birinchi, dunyo bo'ylab esa 8-o'rinni egallaydi. Echkilarning 75 foizi angor zotiga mansub bo'lib, angor echkisi yungi jahon hajmining 40-45 foizi aynan shu o'lkada tayyorlanadi.

Transport. JAR transport kommunikatsiyalari bilan yaxshi ta'minlagan Afrika qit'asidagi yagona mamlakatdir. Temir yo'llarning umumiy uzunligi –20,9 ming km, avtomobil yo'llarini – 362,1 ming km, neft va gaz quvurlari uzunligi esa tegishli ravishda 1062 va 966 kmdir. JARning eng yirik port va terminallari quyidagilardan iborat: Keyptaun, Durban, Ist-London, Port Elizabet, Richards Bey, Saldanxa Bey.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. JAR jahon bozorida mineral va qishloq xo'jaligi xom ashyolari eksportyori sifatida tanilgan. Eksport hajmi 2006 yilda 64 mlrd. doll.ni tashkil etdi. Mamlakatdan asosan oltin, olmos, platinum, metall va minerallar, mashina va uskunalar eksport qilinadi. Import hajmi 2006-yilda 70 mlrd. doll.ga yetib, xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashina va

asbob-uskunalar, kimyo mahsulotlari, yonilg'i mahsulotlari, ilmiy jihozlar va oziq-ovqatning ulushi katta.

JARning asosiy tashqi savdo hamkorlari Germaniya, AQSh, Yaponiya, Xitoy va Buyuk Britaniyadir.

YAPONIYA

Yaponiya dunyoning yetakchi mamlakatlaridan biri bo'lib, Yapon arxipelagi orollarida joylashgan. Ular Xonsyu (231 ming km²), Xokkaydo (79 ming km²),

Kyusyu (42 ming km²), Sikoku (19 ming km²) va 4 mingdan ortiq o'rtachikichik orollardan tashkil topgan. Yaponiya maydoni 377,8 ming km² bo'lib, aholisi 127,4 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Yaponiya turli orol va orolchalardan tashkil topgani hisobga olinsa, uning qirg'oqbo'yi hududlarining jami uzunligi 30 ming km ekaniga (ekvatorning 3/4 qismi) ishonsa bo'ladi. Yaponiya poytaxti – Tokio shahri. 200 dan ortiq orollarni qamrab oluvchi Ryukyu arxipelagi hamda Tinch okeanidagi ayrim orollar ham Yaponiyaga tegishlidir.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Yaponiya Janubi-Sharqiy Osiyo mamlakatlari gansubdir. U tog'li mamlakatlarga oid bo'lib, hududining 3/4 qismi tog'lardan, qolgan esa tekisliklardan iborat. Tog'lar baland bo'lmay, mamlakatning eng baland cho'qqisi Fudziyama tog'i (3776 m) hisoblanadi. Mamlakatda vulqondan tashkil topgan tog'lar ko'p bo'lib, ularning orasida 49 tasi faoldir. Ayni damda Yaponiya seysmik hududda joylashib, yil davomida 1500 dan ortiq zilzila qayd etiladi. Yapon daryolar qisqa bo'lib, yil davomida sersuvdir. O'rmonlar mamlakat hududining 60foizini qoplagan.

Yaponiyada foydali qazilmalar deyarli yo'q. Bu boradagi mamlakat ehtiyojlarining asosiy qismi import evaziga qoplanadi. Yaponiyada oltingugurt, ohaktosh, toshko'mir, qo'rg'oshin va rux rudalari, neft qazib olinadi, biroq mazkur qazilmalar zaxirasi yetarli bo'lmay, qazib olish sharoitlari ham mushkuldir.

Aholisi. Yaponiya aholisining 98,5 foizi yaponlardan iborat bo'lib, mamlakatda koreyslar (0,5 foizi), xitoylar (0,4 foizi) va boshqa millatlar ham yashaydi.

Aholining 84 foizi sintoizm va buddizmga e'tiqod qiladi. Shaharlarda yashovchi aholi ulushi 79 foiz dir (2005 yil). Yirik shaharlari: Osaka, Yokogama, Nagoya, Kioto, Kobe, Kitakyusyu, Sapporo.

Rasmiy tili–yapon tili.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan Yaponiya 47 prefektura (Tokio bilan birga), ikki shahar prefekturasi (Kioto va Osaka) va Xokkaydo maxsus ma'muriy viloyatidan tashkil topgan.

Yaponiya konstitutsion monarxiya ko'rinishidagi davlat tuzumiga ega. Davlat boshlig'i imperator bo'lishiga qaramay, uning hukmronligi nominal ma'noga ega. Qonun chiqaruvchi oliy organ – parlament. Ijro etuvchi hokimiyat vazirlar mahkamasiga tegishli.

Sanoati. Yaponiya sanoati yuksak darajada taraqqiy etgan dunyoning eng oldi mamlakatlaridan biri hisoblanadi. Yalpi ichki mahsulot hajmi (ham umuman,

ham aholi jon boshiga hisoblaganda), ishlab chiqarishning texnologik darajasi, mehnat samaradorligi, oltin-valyuta zaxiralari kabi omillar bo'yicha ko'plab mamlakatlardan oldin turadi. Ilmiy sig'imi yuqori bo'lgan mahsulot ishlab chiqarishda AQShdan keyin, ilmiy izlanish va tajriba konstruktorlik ishlariga sarflanadigan mablag' (2,5-3 foiz) bo'yicha esa undan avval turadi.

Qora metallurgiya sanoati so'nggi yillarda xalqaro raqobat tufayli tushkunlik davrini boshidan kechirayotgan bo'lsa-da, jumladan, 2005 yilda mamlakatdagi asosiy metallurgiya tarmoqlaridan biri hisoblangan po'lat eritish sanoati 112 mln. t ga teng bo'lgan mahsulot ishlab chiqardi.

Mashinasozlik yapon sanoatining yuragidir. Mazkur tarmoq mahsulotlari qiymati bo'yicha Yaponiya AQShdan keyingi o'rinda bo'lib, biroq mashinasozlik mahsulotlari eksporti bo'yicha birinchi o'rinda turadi. Yaponiyada mashinasozlikning kemasozlik, avtomobilsozlik, stanoksozlik, robototexnika mahsulotlarini ishlab chiqarish, turli xil elektronika mahsulotlarini ishlab chiqarish tarmoqlari ayniqsa rivojlangan. Birgina dasturiy boshqaruv texnologiyalari joriy qilingan sanoat robotlaridan foydalanuvchi stanoksozlik tarmog'i ishlab chiqarilgan mahsulotlar qiymati bo'yicha Yaponiyani dunyodagi yetakchi mamlakatga aylantirgan.

Avtomobilsozlik tarmog'i mamlakatning xalqaro miqyosdagi «yuzi» bo'lib, uning hissasiga yapon yalpi ichki mahsulotining 1/10 qismi to'g'ri keladi. Yapon avtosanoati 2005 yilda 10,5 mln. avtomobil ishlab chiqardi. Turli avtomobillar eksporti (5 mln.) va yengil avtomobillar ishlab chiqarish hajmi (8,7 mln.) bo'yicha dunyoda birinchilik Yaponiyaga tegishlidir. Elektron sanoat mahsulotlari hajmi bo'yicha bugungi kunda Yaponiya AQShdan keyin turadi, biroq uning eksport nuqtai nazaridan AQShdan o'zadi. Jumladan, 90-yillarning oxirida mamlakatda 8 mln. dona shaxsiy kompyuter ishlab chiqarilgan bo'lsa, bugungi kunda mazkur tarmoq faoliyati o'zga davlatlarga (masalan, Xitoyga) bevosita yapon investitsiyalari ko'rinishida ko'chirilmoqda.

Qishloq xo'jaligi. Yaponiya yuqori intensiv agrar tarmoqqa ega. U yalpi ichki mahsulotning 1,5 foizini beradi. Mamlakat agrar tarmog'i yuqori darajada subsidiyalanib, himoyalani turilgani uchun agrar hosil hajmi bo'yicha Yaponiya dunyoda peshqadam mamlakatlardan hisoblanadi. Guruch masalasida o'z ehtiyojlarini qondira olgani bilan Yaponiya 60 foiz kaloriyalik mahsulotlarni import qilishga majbur. Mamlakat dunyodagi eng yirik baliq ovlash sanoatiga ega bo'lgan mamlakatlardan biri bo'lib, mazkur sanoat hissasiga dunyo bo'yicha ovlangan baliqning 15 foizi to'g'ri keladi.

Transport. Yaponiya tog'li hududlardan hamda orollardan iborat bo'lgani uchun temir yo'l izlari mamlakatda kam rivojlangan (uzunligi 23,5 ming. km) bo'lsa-da, yo'lovchi tashish hajmi va yuqori tezlikda yuruvchi poezd yo'llarining shakllangani masalasida jahondagi yetakchi mamlakat hisoblanadi. Ichki qatnovlarda avtomobil transportiga ehtiyoj katta. Avtoyo'llarning umumiy uzunligi 1183 ming km bo'lib, dunyoda AQSh, Hindiston, Braziliya va Xitoydan keyin beshinchi o'rinda turadi. Yuk tashish va avtopark hajmi bo'yicha Yaponiya avtomobil transporti faqatgina AQShdan ortda qoladi. Yaponiya tashqi savdo va

kabotaj aloqalarining deyarli hammasi dengiz transporti orqali amalga oshiriladi. Kemalar soni bo'yicha (8,5 mln.) Yaponiya jahonda birinchi o'rinda turib, asosiy portlari qatoriga Kobe, Tiba, Yokogama, Kawasaki, Osaka, Tokio va boshqalar taalluqlidir. Yapon havo transporti ham turli ko'rsatkichlar bo'yicha yetakchi o'rinlarni egallaydi. Eng yirik xalqaro aeroport – Xaneda (Tokio).

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Tashqi savdo aylanmasi hajmi bo'yicha Yaponiya dunyoda to'rtinchi o'rinda turadi. Eksport 2006 yilda 615,8 mlrd.doll.ni tashkil etgan bo'lsa, import 534,5 mlrd. doll.ga teng bo'ldi. Asosiy eksportmahsulotlari qatorida transport vositalari, yarim o'tkazgichlar, elektrotexnika mahsulotlari, kimyo mahsulotlarini atash mumkin. Xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida esa mashina va jihozlar, mineral xom ashyolar, oziq-ovqat, kimyo mahsulotlari, tekstil mahsulotlarining ulushi katta.

Yaponiyaning asosiy tashqi savdo hamkorlari safiga Xitoy, AQSh, Janubiy Koreya, Tayvan, Saudiya Arabistoni, Gonkong, Birlashgan Arab Amirliklari va Avstraliyani kiritish mumkin.

XITOIY XALQ RESPUBLIKASI

Xitoy Sharqiy Osiyodagi davlat bo'lib, hududi jihatidan dunyodagi eng yirik mamlakatlardan biri hisoblanadi (Rossiya va Kanadadan keyin 3-o'rin). Maydoni 9597 ming km² bo'lib, quruqlikning 7 foiziga teng. Aholisi 1,32 mlrd. kishi bo'lib (2007 yil), b.u ko'rsatkich bo'yicha 1-o'rinda turadi (dunyo axolisining 22foizi). Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 22117 kmni tashkil etib, o'n olti mamlakat bilan umumiy chegaraga ega. Qirg'oq bo'yi hududi uzunligi 14,5 ming kmdir. Xitoy poytaxti — Pekin shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Xitoyning janubi-g'arbiy qismi Tibet tog'liklaridan iborat. Tog'likning yon-bag'irlarida Himolay, Qoraqorum, Kun'lun kabi dunyodagi eng yirik tog' tizimlari joylashgan. Eng baland cho'qqi – Jomolungma tog'i bo'lib, uning balandligi 8848 mdir. Mamlakatning shimoli-g'arbi tekisliklardan, sharqi esa o'rta va past tog'liklardan tashkil topgan, daryo tizimi zich joylashgan bo'lib, ular yil bo'yi sersuvdir. O'rmonlar mamlakat hududining 1/10 qismida joylashgan.

Mamlakat hududi bo'ylab yonilg'i resurslari va rudali foydali qazilma boyliklarining zaxirasi katta miqdorda mavjud. Toshko'mir, temir va marganets rudalari, boksitlar va rux, qalay, surma, volfram (dunyo zaxirasining 3/5 qismi), molibden, simob, noyob metallar, titan rudalari, osh tuzi va boshqa tuzlarning zaxirasi bo'yicha Xitoy yetakchi mamlakatlar safiga kiradi. Xitoyning markaziy hududlari foydali qazilmalarga boy. Jumladan, ularning hissasiga ko'mir zaxirasining 40 foizi, misning 52 foizi va oltinugurt kolchedanining 42 foizi to'g'ri keladi. Neft va gazning aniqlangan zaxiralari (12-13 mlrd. t) bo'yicha mamlakat neft eksport qiluvchi yetakchi mamlakatlardangina ortda. Mutaxassislarning fikriga qaraganda, 2008 yil oxirigacha Xitoy oltin qazib olish hajmi bo'yicha bu sohada 1905 yildan beri peshqadam bo'lgan Janubiy Afrika Respublikasidan o'zib o'tib, dunyo birinchiligini qo'lga kiritadi.

Biroq mamlakat iqtisodiyotining jadal odimlab borishi natijasida turli resurslarga talab oshib bormoqda. Chunonchi, bugungi kunda misga bo'lgan talabning 40 foizi, neftning 34 foizi, kaliy tuzlarining esa 90 foizi import evaziga koplanmoqda. Defitsit bo'layotgan foydali qazilmalar safida, eng avvalo, neft, tabiiy gaz, mis va xromni aytilish mumkin. Shuningdek, talabning haddan tashqari yuqoriligi tufayli volframning ham aniqlangan zaxiralari miqdori tobora kamaymoqda.

Axolisi. XXR aholisining 91,9 foizi xan xitoylar bo'lib, qolganlar turli etnik guruh vakillaridir. Diniy e'tiqodi bo'yicha aholining orasida daoist, buddist, xristian (3-4 foizi) va musulmonlar (1-2 foizi) bo'lib, turli ma'lumotlarga ko'ra, aholining aksariyati ateistlardan iborat.

Shaharlarda Xitoy aholisining 43 foizi istiqomat qiladi. Yirik shaharlari safiga Shanxay, Tyantszin, Uxan, Dalyan, Shenyen, Chunsi, Xarbin, Guanchjou va Nankin kabilarni kiritish mumkin.

Davlat tili – xitoy tili.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan Xitoy 23 provinsiya (Tayvan bilan birga), 5 avtonom tuman, 4 markazga bo'ysunuvchi shahar (Pekin, Tyanszin, Shanxay, Chunsin) va 2 maxsus ma'muriy tumanga (Gonkong va Makao) bo'linadi.

Xitoy – sotsialistik xalq respublikasi bo'lib, hokimiyatning oliy organi va qonun chiqaruvchi hokimiyat Umumxitoy xalq vakillarining majlisidir (UXVM). U 2972 deputatdan iborat bo'lib, ular har besh yilda saylanadi. UXVM Xitoy raisini (prezident) va UXVM Doimiy qo'mitasi vakillarini saylaydi. Oliy ijro hokimiyati – Davlat kengashi. Mamlakat yetakchi siyosiy firqasi Xitoy Kommunistik firqasidir.

Sanoati. Xitoy ko'p tarmoqii sanoatga ega. Ularning qatorida tekstil, ko'mir, qora metallurgiya sanoatlari an'anaviy tarmoqlar hisoblanib, elektronika, aviatsiya, kosmik, kimyo, neftni qayta ishlash va qazib olish sanoatlari Xitoy uchun nisbatan yangi tarmoqlardir.

Xitoy yoqilg'i-energetika sanoatining asosini ko'mir sanoati tashkil etadi. Mamlakatda iste'mol qilinayotgan elektroenergiyaning 75,6 foizi aynan ko'mir hissasiga to'g'ri keladi (2004 yil). 2005 yilda dunyo bo'ylab qazib olingan ko'mirning 37 foizi Xitoy ulushini tashkil etdi. Neft sanoati energiya iste'molida ko'mirdan keyin ikkinchi o'rinda (13,5 foiz), gidroelektroenergiya esa uchinchi o'rinda (7,9 foiz) turadi.

Qora va rangli metallurgiya sanoati Xitoy iqtisodiy taraqqiyotining tayanch bo'g'inlaridan hisoblanadi. Talabning yuqoriligi tufayli mamlakatda qora metallurgiya sanoati rivojlanmoqda. Natijada, ko'mir, temir rudasi, cho'yan, po'lat, volfram, rux, alyuminiy, ishlab chiqarish bo'yicha Xitoy dunyoda birinchi o'rinni, qo'rg'oshin, qalay, molibden qazib olish hajmi bo'yicha esa ikkinchi o'rinni egallaydi.

Mashinasozlik sanoati mamlakat sanoatining eng jadal rivojlangan tarmog'i hisoblanadi. Ayniqsa, stanoksozlik, transport mashinasozligi, avtomobilsozlik, elektrotexnika, asbobsozlik sohalari so'nggi o'n yillikda rivoj topdi. Mashinasozlik sanoati boshqa tarmoqlarning rivojlanishiga, ularning moddiy-texnik bazasining yangilanishiga katta ulush qo'shdi. Natijada, Xitoy hissasiga jahon traktorlari va

konteynerlarning 83foizi, fotoapparatlarning 50 foizi, rangli televizorlarning 45 foizi, uyali aloqa vositalari va kompyuterlarning 40 foizi, konditsionerlarning 30 foizi, kir yuvish mashinalarining 25 foizi, muzlatgichlarning esa 20 foizi to'g'ri keladi (2004 yil).

Tekstil sanoati mahsulotlari hajmi bo'yicha Xitoy dunyoda yetakchi o'rinni egallaydi.

So'nggi yillarda Xitoyda ilmiy sig'imi yuqori bo'lgan mahsulotlar ishlab chiqarishga bo'lgan ixtisoslashuv kuchaymoqda. Jumladan, aviakosmik, tibbiyot, kimyoviy va informatsion texnologiyalar sohasida ham ko'plab yutuqlarga erishilmoqda.

Qishloq xo'jaligi. Xitoy yalpi ichki mahsulotining 12 foizi agrar tarmoq hissasiga to'g'ri keladi. Tarmoqning etakchi sohasi o'simlikchilik bo'lib, unda donchilik asosiy yo'nalish hisoblanadi. Guruch va bug'doy asosiy agrar donchilik mahsulotlaridir. Xitoy dunyoda kartoshka, araxis, mevalar, sabzavotlar, go'sht, tuxum, baliq va dengiz mahsulotlari, donchilik mahsulotlari hamda paxta yetishtirish bo'yicha birinchi, jo'xori, choy yetishtirish bo'yicha esa ikkinchi o'rinni egallaydi. Mamlakatda texnikaviy mahsulotlardan qandlavlagi, shakarqamish, choy va tamaki yetishtiriladi.

Chorvachilik sohasida cho'chqachilik markaziy ahamiyatga ega bo'lib, cho'chqalar soni bo'yicha Xitoy dunyoda etakchilik qiladi.

Transport. Xitoy temir yo'llarining umumiy uzunligi 75,4 ming. kmni tashkil etib, bu ko'rsatkich bo'yicha u jahonda uchinchi o'rinda turadi. Temir yo'llarining chorak qismi elektrlashtirilgan. Bugungi kunda mamlakat bo'yicha ko'miming 75 foizi, rudaning 66 foizi, po'lat prokatining 62 foizi, don mahsulotlarining 56 foizi aynan temir yo'l transporti yordamida tashiladi.

Avtomobil yo'llari uzunligi bo'yicha ham Xitoy uchinchi o'rinni egallab, u 1870 mln. km ga teng.

Mamlakat suv yo'llarining uzunligi esa 124 ming. km bo'lib, u dunyoda birinchi o'rinda turadi. Asosiy portlari: Dalyan, Guanchjou, Ninbo, Sindao, Sinxuandao, Shanxay, Shenchjen, Tyantszin.

Mamlakatda quvur yo'li ham rivoj topgan bo'lib, tabiiy gazga mo'ljallangan quvurlar 22,7 ming km, neftga mo'ljallanganlari esa 15,3 ming kmni tashkil etadi.

Xitoy havo yo'llari kundan-kunga rivojlanib bormoqda. Bugungi kunda mamlakatda 467 ta aeroport mavjud. Ichki yo'nalishlarda 700 dan ortiq, xalqaro yo'nalishlarda esa 90 dan ortiq avialiniyalar faoliyat ko'rsatmoqda. 2004 yilda aviayo'lovchilar soni 50 mln. kishini tashkil etdi.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Tashqi savdo aylanmasi hajmi bo'yicha Xitoy dunyoda eng yirik uchlikka kiradi. Eksport hajmi bo'yicha 2007 yilda mamlakat AQShdan o'zib, jahon sahnida Germaniyadan keyin 2-o'rinni egalladi (1218 mlrd. doll.). Eksport tarkibida mashina va uskunalar, kompyuterlar, plastmassalar, optik va tibbiy jihozlar, temir, po'lat, ro'zg'or buyumlari va tekstil mahsulotlari asosiy o'rinni egallaydi. Xitoyda import hajmi 2007 yilda 955,8 mlrd.doll.ga etib, bu borada u uchinchi pog'onani egalladi. Xitoy asosan mashina

va uskunalar, neft va yonilg'i mahsulotlari, plastmassalar, optik va tibbiy jihozlar, kimyo mahsulotlari, temir va po'lat import qiladi.

Xitoyning asosiy tashqi savdo hamkorlari AQSh, Yaponiya, Gonkong, Janubiy Koreya, Tayvan va Germaniya hisoblanadi.

QOZOG'ISTON

Qozog'iston Markaziy Osiyoning shimolida joylashgan mamlakatdir. Maydoni bo'yicha MDHda Rossiyadan keyin ikkinchi o'rinda bo'lib, u 2717 ming km²ni tashkil etadi. Aholisi 15,3 mln. kishidan (2007 yil) iborat. Quruqlikdagi chegarasi uzunligi 12 ming km bo'lib, Xitoy, Qirg'iziston, Rossiya, Turkmaniston va O'zbekiston bilan umumiy chegaraga ega. Qozog'iston poytaxti — Ostona shahri.

Tabiiy sharoiti va resurslari. Mamlakat hududining asosiy qismi tekisliklardan iborat. Qozog'istonda daryolar kam bo'lib, ularning eng yiriklari Irtish, Sirdaryo, Ural va Ilidir. Mamlakatda 48 mingdan ortiq ko'l mavjud. Ularning sirasidan Balxash, Zaysan va Olako'lni misol keltirish mumkin. O'rmonlar mamlakat hududining atigi 5 foizida tarqalgan bo'lib, ular tog'li mintaqalarda joylashgan.

Qozog'iston hududida 90 dan ortiq foydali qazilma turlari topilgan. MDH mamlakatlari ichida xromitlar, mis, qo'rg'oshin, rux, kumush, volfram, fosforitlar zaxirasi bo'yicha birinchi, molibden, kadmiy va asbest zaxiralari bo'yicha esa ikkinchi pog'onani egallaydi. Uran zaxiralari hajmi jihatidan mamlakat dunyoda Avstraliyadan keyin ikkinchi o'rinda turadi. Qozog'iston temir rudasi, marganets, nikel, oltin, neft va tabiiy gazning yirik zaxiralariga ega. Neft va gaz konlari mamlakatning g'arbiy qismidagi Mang'ishloq yarimorolida joylashgan. Toshko'mir Karaganda va Ekibastuz havzalaridan, temir rudasi esa Kustanay viloyatining Sokolov-Sarbay va Lisakov konlaridan qazib olinadi. Ruda ko'rinishidagi foydali qazilmalarning asosiy qismi Sharqiy Qozog'iston viloyatining Rudali Oltoy deb nomlangan hududida joylashgan. Alyuminiy xom ashyosi Turg'ay viloyati konlarida, xromitlar Aktuba viloyatida, fosforitlar esa mamlakat janubidagi Jambul viloyati yonbag'irlarida to'plangan.

Aholisi. Qozog'iston aholi ko'lami bo'yicha MDHda to'rtinchi o'rinda turadi. Aholining 53,4 foizi — qozoq, 30 foizi: — rus, 3,7 foizi — ukrain, 2,5 foizi — o'zbek, 2,4 foizi — nemis, 1,7 foizi — tatar, 1,4 foizi — uyg'ur (1999 yil).

Diniy e'tiqodiga ko'ra aholining 47 foizi musulmon, 44 foizi rus ortodoksi vakillari, 2 foizi protestantlardan iborat.

Rasmiy tili — qozoq va rus tillari.

Davlat tuzumi. Ma'muriy jihatdan Qozog'iston Respublikasi 14 viloyat va uch shaharga bo'linadi. Mustaqillik kuni — 1991 yil 16 dekabr.

Qonun chiqaruvchi oliy organ ikki palatali Majlis bo'lib, saylov har to'rt yilda o'tkaziladi. Davlat boshlig'i — prezident. U har yetti yilda saylanadi. Ijro etuvchi hokimiyat bosh vazir tomonidan amalga oshiriladi.

Sanoati. — Qozog'iston sanoatining yetakchi tarmoqlari — qora va rangli metallurgiya, ko'mir, neft, mashinasozlik, kimyo, yengil va oziq-ovqat sanoatlari.

Qora metallurgiya Karaganda havzasining kokslangan ko'mirlaridan, Kustanay va Jezkazgan viloyatlarining temir rudalaridan foydalanadi. Rangli metallurgiya Balxash va Jezkazgan mis tog'-metallurgiya kombinati bilan ifodalanadi. Pavlodar alyuminiy zavodida glinozyom ishlab chiqarilib, u Rossiya va Tojikiston respublikalariga metall alyuminiy olish uchun yuboriladi. Og'ir sanoat mashinasozligi Karaganda, Ust-Kamenogorsh (temir-press va tog'-kon dastgohlari ishlab chiqaradi) va Kentaudagi (ekskavatorlar ishlab chiqaradi) korxonalar bilan ifodalanadi. Pavlodarda traktorlar, Ostanoda esa turli xil qishloq xo'jaligi texnikasi ishlab chiqariladi, Kimyo sanoati korxonalari mineral o'g'itlar (Aktyubinsk, Jambul), sintetik kauchuk (Temirtau), plastmassalar (Aktau), kimyo tolalari (Kustanay) ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Neftni qayta ishlash korxonalari Pavlodar va Gurevda joylashgan. Yengil sanoat tarmoqlaridan ko'nchilik, poyafzal, junni qayta ishlash, shoyichilik va ip-gazlama ishlab chiqarish rivojlangan. Oziq-ovqat sanoati go'sht va yog'-moy yirik kombinatlari, shakar, konserva ishlab chiqarish korxonalari bilan ifodalangan. Qozog'iston elektroenergetika tarmog'i mahalliy ko'mir, neft va gidroresurslarga asoslanadi.

Qishloq xo'jaligi. Mamlakat agrar sohasi donchilik va go'sht-teri chorvachiligiga moslashgan. Qishloq xo'jaligi mahsulotlarining 70 foizi donchilik mahsulotlaridan iborat bo'lib, ularning asosiy qismi shimoliy hududlarda yetishtiriladi. Bug'doy – asosiy agrar mahsulot. Sirdaryo bo'ylarida esa guruch yetishtirish yo'lga qo'yilgan. Texnikaviy ekinlardan kungaboqar, paxta va shakarqamish yetishtiriladi. Janubiy Qozog'iston uzumchilik, bog'dorchilik, polizchilik ekinlarini ekishga ixtisoslashgan. Shimoliy Qozog'istonda esa go'sht-sut mahsulotlari sanoati rivojlangan bo'lib, mamlakatning markaziy sarhadlarida dag'al junli qo'ychilik, uyurdagi yilqichilik rivoj topgan.

Transport. Qozog'iston temir yo'llari uzunligi 13,7 ming kmni tashkil etib, ularning 1/3 qismi elektrlashtirilgan.

Mamlakat avtomobil yo'llari uzunligi 90 ming km dan ortiq. Avtomobil transporti nafaqat ichki yuk tashishda, balki xalqaro marshrutlarda ham muhim ahamiyatga ega.

Ichki suv yo'llarining uzunligi 4 ming km bo'lib, ularning 80 foizi Irtish daryosiga to'g'ri keladi.

Havo va quvur transportining ham mamlakat iqtisodiyotidagi o'rni katta.

Tashqi iqtisodiy aloqalari. Qozog'iston eksportining hajmi 2006-yilda 38,76 mlrd. dollarni tashkil etdi. Mamlakatdan asosan neft va neft mahsulotlari (eksportning 65-70 foizi), qora va rangli metallar (19 foizi), kimyo mahsulotlari, mashinalar, jun, go'sht, oziq-ovqat mahsulotlari eksport qilinadi. Import hajmi esa 24,12 mlrd. dollar bo'lib (2006-yil), xorijdan olib kiriladigan mahsulotlar tarkibida mashina va asbob-uskunalar, metallar, transport vositalari va kimyo mahsulotlarining ulushi katta.

Qozog'istonning asosiy tashqi savdo hamkorlari Rossiya, Xitoy, Germaniya, Italiya va Fransiyadir.

AFRIKA

Afrika hududlarning rivojlanishi va o'zlashtirilishining o'choqlari shaharlar va butun bir urbanlashtirilgan hududlar bo'lib, ular maxsus transport tarmog'iga tayanadi, unga turli yo'l tarmoqlarining birlashuvi, tarkibning turli-tumanligi va yuk tashishlarning uzoqligi, qirg'oqbo'yi va chuqur mono va polifunksional uzellar shakllanishi xosdir. Mintaqaning xo'jalik rivojlanishida qirg'oq bo'yi hududlari yetakchi ro'l o'ynaydi, bu yerdan «kirish liniyalari bo'yicha muayyan iqtisodiy impulslar yetakazib berilgan,

Afrika qit'asi shunisi bilan farqlanadiki, mintaqalarolik omili transport vositasida alohida rol o'ynaydi, bu esa hududning siyosiy kesmasining o'ziga xosligi bilan bog'liq – dunyodagi mavjud 30 ta davlatdan yarmi Afrikada joylashgan. Chuqur sanoatlashgan hududlar – Zoidra Shaba, Zambiyada Mis kamar, JARda Vitvaters-rand, Sharqiy Afrika ko'l oldi hududi (Nayrobi hududini qo'shib hisoblaganda) – qirg'oqdan 600 km.dan 1,5 ming km. gacha masofada olisda. Bulaming barchasi mintaqa transport vaziyatining noyobligini belgilab berdi, bu yerda asosiy magistrallar bo'yicha tashishlar uzoqligi boshqa rivojlanayotgan davlatlarning boshqa hududlariga nisbatan 1,5-2 baravar yuqori xo'jalik tarkibi shakllanishining transport tuzilmasi rivojlanishi darajasi va joylashuviga bog'liq.

Xo'jalikning notekis nomutanosibliklarining saqlanishi qaror topgan tarmoqlarning mos emasligi (xususan, yo'l kengligi har xilligi) va inersiyaviyligi bilan mustahkamlanadi. Mamlakatlar orasida transport aloqalarining oqizligi, xo'jaliklar va transport-kommunikatsiya tizimlarining «dengiz ortiga» yo'naltirilganligi saqlanib qolgan. Mintaqalararo aloqalarga Afrika mamlakatlarning faqat 5 foizi to'g'ri keladi.

Afrika dengiz bandargohlarining xinterlandlari keng masofaga cho'zilgan va siyosiy chegaralardan tashqariga chiqib ketadi. Bandargohlarni chuqur sanoat markazlari bilan bog'lovchi bir qator yo'nalishlarda transport polimagistrallar shakllanadi: Mombasa – Nayrobi – Kampala – Kasese; Dar-as-Salom – Zambiyaning markaziy hududlari; Durban – Ioxannesburg; Iskandariya – Qohira – Asuan va ayrim boshqa davlatlar – ko'p hollarda neft quvurlari ishtirokida. Yuk tashishlarda avtomobil transporti ulushi ortib bormoqda va 30 foizga yaqinlashmoqda.

AVSTRALIYA

Mintaqa transport tizimining "o'tish" xususiyatlari mamlakatning siyosiy va iqtisodiy tarixi – keyinchalik ustuvorlikka aylangan ko'chish koloniyasi bilan bog'liq bo'lib, ayni paytda uzoq vaqt davomida sanoatlashgan metropoliyaning agrar xom ahyo qo'shimcha ro'lini saqlab qolgan. Bir necha sobiq Britaniya mustamlakalarining keyinchalik federatsiyaga aylanishi ham muayyan ro'l o'ynadi. Bu yerdagi mustamlaka mamlakatlarga xos bo'lgan temir yo'l izlarining turlicha kengligi shu bilan bog'liq (har bir shtatda temir yo'l kengligining alohida

standarti mavjud): tarmoqning deyarli yarmini 1,065 kenglikka ega, 1/3 qismi – standart o'lchamga ega.

Temir yo'llarning elektrlashtirilishi darajasi nihoyatda past – tarmoqning 3 foiziga yaqin.

Yo'l tarmog'ining yarmini qattiq qoplamali yo'llar tashkil etadi. Takomillashtirilgan yo'llar ulushi –1/4ga yaqin, shunga qaramay yuk tashishda avtotransport ulushi nihoyatda baland – 60 foizga yaqin, ya'ni temir yo'llarga nisbatan 2 baravar yuqori. Ichki suv va quvurli transport yaxshi rivojlangan.

VI BOB.

XIZMATLAR DOIRASI: POSTINDUSTRIAL SILJISHLARNING ASOSIY YO'NALISHLARI

Insoniyat jamiyati tarixida xizmatlarning paydo bo'lishi, jamiyatning sinflarga bo'linishi bilan bevosita bog'liq. Feodalizm yoki qullik jamiyatida ham xo'jayin va tobe insonlar bajaruvchi vazifasini o'tashgan. O'sha vaqtlardayoq, hunarmandchilik o'sishi bilan bir qatorda, erkin o'zida muhim xizmatlarni mujassamlashtirgan insonlar: rassomlar, qo'shiqchilar paydo bo'la boshlagan. Lekin hozirgi kunda ham iqtisodiy faol aholining ko'pgina qismini uncha qimmat bo'lmagan ishchi kuchi sinfi tashkil qiladi.

Kapitalizmning rivojlanishi va bozor iqtisodiyotining paydo bo'lishi xizmatlarni foyda manbaiga aylantirdi. Lekin hozirda mavjud xizmatlarning hammasi ham YIMni tashkil etmaydi. Kapital xo'jalikda mehnat faqatgina boshqa foyda manbayiga qo'shimcha kiritsagina mahsuldor hisoblanadi. Buning natijasida tayyor mahsulot qiymatida erkin xizmat ko'satuvchi insonlar hisssasi nazarda tutilmaydi.

Sektor xizmatlari chegaralari uncha aniq emas. Har hil davlatlarda bu tarmoq turlicha talqin etiladi. Moddiy ishlab chiqarishdan farqli o'laroq, xizmatlar tarmog'i xalqaro klassifikatsiyaga ega emas. Faqatgina xalqaro valyuta fondi va Dunyo banki 90-yillar boshlarida xalqaro xizmatlar klassifikatsiyasini kiritdi.

Xizmatlar tarmog'ini birinchi bor davlat siyosati darajasiga ko'tarib uni to'rt bosqichda klasifikatsiya qilgan davlat AQSH hisoblanadi. Bu klasifikatsiya birinchi bor 1987-yilda rasmiylashtirildi. Lekin boshqa tarmoqlardagi ziddiyatlar hali ham ochilmay qolyapti. AQSHda hozirgacha qurilish sohasi sanoatga tegishli. G'arb davlatlaridan Italiya, Fransiya kabi davlatlarda esa qurilish sohasi ko'p yillardan beri xizmatlar sohasiga kiritilgan. Ko'pgina davlatlarda hozirda yo'lovchilarni tashish xizmat ko'rsatish tarmog'iga kirs, yuk tashish tarmog'i esa bundan mustasno, ya'ni u hozirgacha tayyor mahsulot ishlab chiqaruvchi soha tasarrufida qolyapti. AQSHda transport sohasi butunlay xizmat ko'rsatish tarmog'i tasarrufiga kiradi. Rivojlanayotgan davlatlarda xizmat ko'rsatish tarmog'iga tegishli bo'lgan ko'pgina tarmoqlar erkin yoki davlat tasarrufidagi tarmoq sifatida e'tirif etilmoqda. Bunga asosiy sabab yangi tarmoqlarning vujudga kelishidir.

Jahon xo'jaligining umumiy xususiyatlari va rivojlanishi jihatlari

Jahon xo'jaligining shakllanishi jarayoni amalda kishilik jamiyatining jami tarixini o'z ichiga oladi, chunki jahon xo'jaligi ishlab chiqarish kuchlarining ming yillar davomidagi evolyutsiyasining natijasidir. Shu nuqtai nazardan jahon xo'jaligi tarixiy kategoriyadir. Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishi jarayonlarini o'ziga xos xususiyatlar bilan ifodalanuvchi ayrim bosqichlarga taqsimlash mumkin. Birinchi va eng uzoq davrni o'z ichiga olgan jahon xo'jaligi belgilari, xususiyatlari shakllana boshlagan bosqich buyuk geografik kashfiyotlar davrigacha davom etgan. Buyuk geografik kashfiyotlar natijasida xalqaro savdo Yevropa va Osiyodan keyin Yer sharining boshqa regionlari va qit'alarini ham qamrab oldi. Qit'alar, regionlar o'rtasida mahsulotlarni ayiriboshlash jahon bozorini vujudga keltirdi. Ushbu bozor transport, ayniqsa, dengiz transporti rivojlanishi munosabati bilan yana ham kengaydi, chunki dengiz transporti barcha materiklarni birlashtirishga imkon berdi. Jahon xo'jaligi XX asr arafasida to'la-to'kis shakllanib bo'ldi, hamda ushbu asrning birinchi yarmida uning rivojlanishi ayrim hududlarni qamrab olish hisobiga amalga oshdi. XX asrning ikkinchi yarmida esa jahon xo'jaligining rivojlanishi asosan tarkibining takomillashtirilishini ta'minladi.

Jahon xo'jaligi iqtisodiy kategoriyadir, chunki uning to'g'risidagi tushuncha ijtimoiy mehnat taqsimoti tushunchasi, xo'jalik aloqalarining baynalmilallashishi hamda xalqaro iqtisodiy integratsiyalanishi bilan aloqadordir.

Jahon xo'jaligi geografik kategoriyadir, chunki uni geografik nuqtai nazardan kam deganda uch daraja miqyosida tadqiq etishni nazarda tutiladi:

- 1) jahon xo'jaligining umumiy geografiyasi;
- 2) uning tarmoqlari geografiyasi;
- 3) yirik regionlar va subregionlar geografiyasi.

Jahon xo'jaligining shakllanishi va rivojlanishida xalqaro geografik mehnat taqsimotining o'rni va ahamiyati beqiyosdir. Geografik mehnat taqsimoti – bu ijtimoiy mehnat taqsimotining hududiy shaklidir. Geografik mehnat taqsimoti miqyosiga ko'ra hududiy va xalqaro mehnat taqsimotiga bo'linadi. Geografik mehnat taqsimotining asosida tabiiy va ijtimoiy-iqtisodiy omillar yotadi. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim tarixiy davrlarda har xil ko'rsatkichlar va xususiyatlar bilan ifodalanadi. Geografik mehnat taqsimotining asosiy natijalari qatorida mehnat unumdorligining o'sishi, iqtisodiy rayonlarning shakllanishi va ixtisoslashuvi alohida o'rin egallaydi. Geografik mehnat taqsimoti iqtisodiy va ijtimoiy geografyaning asosiy tushunchasidir. Xalqaro geografik mehnat taqsimoti jahon xo'jaligining harakatlantiruvchi kuchi va negizidir.

U yoki bu mamlakat paxta, choy, bug'doy, arpa yoki sholi yetishtirishi mumkin. Bu mamlakatlarda yetishtiriladigan dehqonchilik ekinlarining xilma-xil ekanligini ko'rsatadi, lekin uning xalqaro geografik mehnat taqsimotida ishtirok etishini ifodalamaydi. Mamlakatlarning xalqaro geografik mehnat taqsimotida ishtirok etishini ular bir-biriga «ishlaganda», ya'ni bir mamlakatning mahsuloti boshqa mamlakat tomonidan olingan taqdirda ta'minlash mumkin. Ushbu jarayonning

tashqi ifodasini jahon savdosining rivojlanishi, eksport-import aloqalarining o'sishi ko'rsatadi.

Xalqaro geografik mehnat taqsimoti tovarning bahosi u sotiladigan joyda ishlab chiqariladigan joydagiga nisbatan yuqori bo'lgan paytdagina amalga oshishi mumkin, bunda tovarni tashish uchun sarflangan transport xarajatlari, tovarni ishlab chiqarish va sotish harajatlari o'rtasidagi tafovutni «yeb tashlamasligi» shart, aks holda tovar sotuvchi kasod bo'ladi. Geografik mehnat taqsimoti – tovar ishlab chiqarish va ayirboshlash bilan bog'liq bo'lgan kishilik jamiyati rivojlanishining natijasidir.

Xalqaro geografik mehnat taqsimoti ayrim mamlakatlarning ma'lum turdagi mahsulotlar ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishiga hamda ular bilan keyinchalik ayirboshlashga ixtisoslashuvni anglatadi.

Geografik mehnat taqsimotining eng muhim natijasi – bu xalqaro ixtisoslashuv tarmog'idir. Ayrim mamlakatlarning ma'lum turdagi mahsulotlarni ishlab chiqarish va xizmat ko'rsatishga ixtisoslashuvi ularni o'zining ichki ehtiyojlaridan ortiqcha miqdorda ishlab chiqarishni taqozo etadi. Shuning oqibatida xalqaro ixtisoslashuv tarmoqlari, ya'ni eksportbop mahsulotlar ishlab chiqaruvchi hamda mamlakatning xalqaro geografik mehnat taqsimotidagi o'rini aniqlab beruvchi tarmoqlar shakllanadi.

Xalqaro ixtisoslashuv xalqaro miqyosda tovarlar va xizmatlar bilan ayirboshlash zaruriyatini keltirib chiqaradi. Ushbu ayirboshlash xalqaro iqtisodiy aloqalarning rivojlanishida, eksport-import hajmining o'sishida hamda tovar ishlab chiqarilgan joy bilan u iste'mol qilingan joy o'rtasida doimo ma'lum miqdorda hududiy farqning mavjudligida o'z ifodasini topadi.

AQSh va Yaponiya o'zlari ishlab chiqargan avtomobillarning yarmidan ortiq qismini eksport qiladi. Avtomobil sanoati shu mamlakatlarning xalqaro ixtisoslashgan tarmog'idir. Kanada don yetishtirish bo'yicha dunyoda beshinchi-oltinchi o'rinlarni egallagan holda uni eksport qilishda AQShdan keyin ikkinchi o'rinni egallaydi. Donchilik Kanadaning xalqaro ixtisoslashgan tarmog'idir.

Shunday qilib, XIX asming ikkinchi yarmida keng miqyosda temir yo'llarining barpo qilinishi va suv transportining ildam sur'atlar bilan rivojlanishi quruqliklar va materiklarni bog'ladi hamda jahon savdosi va xo'jaligini shakllanishini ta'minladi. Lekin, jahon xo'jaligining rivojlanishida asosiy ro'lni XVIII-XIX asrlarda G'arbiy Yevropa va AQShda barpo etilgan yirik mashinalashgan sanoat o'ynadi. Demak, jahon xo'jaligi XIX asr oxiri va XX asr boshida yirik mashinalashgan sanoat, transport va jahon bozorining taraqqiyoti natijasida vujudga keldi.

Jahon xo'jaligi – bu bir-biri bilan butun jahon iqtisodiy munosabatlari orqali bog'langan dunyodagi barcha mamlakatlar milliy xo'jaliklarining majmuidir. Jahon xo'jaligining geografik «modeli» kundan-kunga murakkablashib bormoqda. XIX asming oxirigacha barcha ko'rsatkichlari bo'yicha bir markaz – Yevropa yaqqol ko'zga tashlanar edi. Undan keyin ikkinchi jahon markazi – AQSh vujudga keldi va yetakchi ro'lni o'ynay boshladi.

Ikkinchi jahon urushigacha bo'lgan davrda jahon xo'jaligining yangi markazlari – sobiq SSSR va Yaponiya vujudga keldi. Undan keyingi yillarda Xitoy

va Hindiston, Kanada, Avstraliya va Braziliya, Janubi-G'arbiy Osiyoning neft qazib oluvchi mamlakatlari singari yangi iqtisodiy markazlar shakllana boshladi. So'nggi chorak asrda jahon xo'jaligida «To'rt Osiyo yo'lbarzlari» – Koreya Respublikasi, Tayvan¹, Gonkong² va Singapur sahnaga chiqdi. Shu hududiy o'zgarishlar natijasida Osiyo-Tinch okeani mintaqasining jahon xo'jaligidagi salmog'i yana ham oshdi, ahamiyati kuchaydi. Jahon xo'jaligining hozirgi vaqtdagi geografik modeli ko'p markazli xususiyatga egadir. U bir markazlidan ikki markazliga (Yevropa, AQSh), keyinchalik ko'p markazli xo'jalikka aylandi. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligi tarkibida o'nta eng muhim markazlarni ajratish mumkin. Shulaming ichida Yevropa va Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada) eng katta iqtisodiy quvvatga ega. Birinchi markazga butun jahon miqyosida ishlab chiqarilgan yalpi milliy mahsulotning (YaMM) 32,5 foizi, ikkinchi markazga 27,7 foizi to'g'ri keladi. Undan keyingi o'rinlarni Yaponiya (15,3 foiz), Xitoy, Janubi-Sharqiy Osiyo, Braziliya, Janubi-G'arbiy Osiyo (Fors ko'rfazi sohilidagi mamlakatlar), Rossiya, Avstraliya va Hindiston egallaydi.

Dunyo xo'jaligining geografik modelini hosil qiluvchi yuqoridagi mintaqalar va mamlakatlar bilan bir navbatda boshqa yirik uyushmalarni ajratish mumkin. Shular qatorida «katta yettilik» mamlakatlarida dunyo hududining 15,5 foizi, aholisining 11,8 foizi jamlangan holda YaMMning salkam 2/3 qismi ishlab chiqariladi. Osiyo-Tinch okeani mintaqasiga YaMMning juda katta salmog'i (55 foiz) to'g'ri kelmasa ham, uning avtomobillar, dengiz kemalari, televizorlar, qora va rangli metallar, organik kimyo mahsulotlari ishlab chiqarishdagi ulushi 50-75 foizni tashkil etadi. Jahon xo'jaligi va xalqaro geografik mehnat taqsimoti dunyoning barcha mamlakatlarini qamrab olib, hozirgi vaqtda murakkablashish va chuqurlashish yo'nalishida rivojlanmoqda. Xalqaro ixtisoslashuv va tovar ayirboshlashning chuqurlashishi dunyodagi qator mamlakatlar milliy xo'jaliklarining bir-biriga bo'lgan ta'siri va aks ta'sirining kuchayishiga, o'zaro hamkorlik doirasida umumiy reja asosida faoliyat ko'rsatishga olib keldi. Ana shuning natijasida xalqaro geografik mehnat taqsimotining yangi, eng oliy darajasi – xalqaro iqtisodiy integratsiya vujudga keldi. Xalqaro iqtisodiy integratsiya – bu ayrim mamlakatlar guruhlarining ular tomonidan kelishilgan davlatlararo siyosatni o'tkazishga asoslangan juda chuqur va barqaror o'zaro aloqalarni rivojlanishining obyektiv jarayonidir. Xalqaro iqtisodiy integratsiya FTI davrida xo'jalik faoliyatini baynalmiailashishining yorqin ifodasidir. Xalqaro iqtisodiy integratsiya XX asrning ikkinchi yarmida butun jahon xo'jalik aloqalari rivojlanishining asosiy va eng muhim yo'nalishi bo'lib qoldi. Hozirgi vaqtda jahon xo'jaligining poydevori yirik integratsiyalashgan iqtisodiy bloklardan tashkil topgan. Shulardan eng asosiy lari G'arbiy Yevropa va Shimoliy Amerikada vujudga keldi. Shuning uchun ham integratsiyalashgan guruhlarining dastlab ikkitasi – Yevropa Iqtisodiy Hamjamiyati (YelH) hamda Yevropa Erkin Savdo Assotsiatsiyasi (YESA)ni Yevropada barpo qilinganligi bejiz emas. Lekin, ularning taraqqiyot yo'li har xil bo'ldi.

¹ Tayvan – rasmiy maqomi yo'q mamlakatdir.

² Gonkong – 1997 yil 1 iyul kuni XXR tarkibiga uning Syangan provinsiyasi bo'lib qo'shildi.

YelHni barpo etish haqidagi shartnoma 1957-yili Rim shahrida imzolandi va u 1958-yilda kuchga kirdi. Dastlab uning tarkibi 6 mamlakat – GFR, Fransiya, Italiya, Niderlandiya, Belgiya va Lyuksemburgdan iborat bo'ldi. Unga 1973-yilda Buyuk Britaniya, Daniya, Irlandiya, 1981-yilda Gretsiya va 1986-yilda Ispaniya hamda Portugaliya qabul qilindi. Nisbatan qisqa vaqt ichida YelH (yoki «umumiy bozor») katta ijobiy natijalarga erishdi. Sanoat mahsulotining hajmi bo'yicha YIH AQShga deyarli yetib oldi, tovarlar va xizmatlar eksporti, oltin va valyuta zaxirasi bo'yicha esa boshqa barcha mamlakatlar va mintaqalardan o'tib ketdi.

YelHga a'zo mamlakatlar 1986-yilda yagona Yevropa aktini qabul qildilar. Unda 1957-yilda «umumiy bozor»ni barpo qilish to'g'risidagi Rim shartnomasining asosiy talablari yana bir bor qo'llab quvvatlandi, hamda 12 mamlakatni yagona bozorga o'tishi bo'yicha yo'l belgilandi. Keyinchalik YIH Yevropa hamjamiyati, 1991-yilning dekabr oyidan boshlab esa Yevropa Ittifoqi (Yel) deb atala boshladi.

YESA 1959-yilda Buyuk Britaniya tashabbusi bo'yicha YelHga qarama-qarshi tashkilot sifatida tuzildi. Dastlab unga Avstriya, Buyuk Britaniya, Daniya, Norvegiya, Portugaliya, Shvetsiya va Shveysariya, keyinchalik Islandiya va Finlandiya qabul qilindi. Lekin, 1973-yilda mazkur tashkilot tarkibini Buyuk Britaniya va Daniya, 1986-yilda esa Portugaliya tark etdi. Shunga qaramasdan, uning tarkibidagi mamlakatlar savdo aloqalarini rivojlantirishda davom etdilar. YESAda YIHdan farqli o'laroq, davlatlarning suveren huquqlari saqlanadi.

Xuddi shu yili Maastrix shahrida (Niderlandiya) "Yevropa o'n ikkiligi" siyosiy va valyuta – moliya ittifoqi to'g'risida shartnomalar qabul qildi. Ikkinchi shartnomaga binoan 1998-yilning 1yanvar kunida ittifoqning barcha mamlakatlarida yagona valyuta – EKYU muomalaga kiritildi. Hozirgi vaqtda EKYU bilan AQSh dollari quvvati o'rtasida deyarli katta farq kuzatilyapti. 1995-yil Avstriya, Shvetsiya va Finlandiya Yel a'zolari bo'ldilar. Hozirgi vaqtda Yel tarkibiga Sharqiy Yevropaning qator mamlakatlari (Polsha, Vengriya, Chexiya va boshqalar) qabul qilindi. G'arbiy yarimsharda AQSh dastlab (1989 yil) va Kanada keyinchalik (1992 yil) Meksika a'zoligida erkin savdo haqidagi Shimoliy Amerika kelishuvi (NAFTA) faoliyat ko'rsatmoqda. NAFTA mamlakatlari yagona valyuta barpo qilish, tashqi siyosiy hamda xavfsizlik siyosatini o'tkazish bo'yicha maslahatlashganlar. Lekin, NAFTA YaMM hajmi bo'yicha Yel va boshqa tashkilotlardan ustun turadi. Yuqorida nomi keltirilgan tashkilotlardan tashqari Yevropada «iqtisodiy hamkorlik va taraqqiyot tashkiloti» 1961 yildan beri faoliyat ko'rsatib kelmoqda (a'zolari – AQSh, Kanada, G'arbiy Yevropaning ko'pchilik mamlakatlari, Yaponiya, Finlandiya, Avstraliya va Yangi Zelandiya). Janubi-Sharqiy Osiyo davlatlari assotsiatsiyasi (ASEAN) rivojlanayotgan mamlakatlar asosida tuzilgan hamda integratsiya xususiyatlari chuqur ildiz otgan tashkilot hisoblanadi. Uning tarkibi Indoneziya, Malayziya, Singapur, Tailand, Fillippin va Bruney mamlakatlaridan iborat. Ushbu tashkilotning yaqin kelajakda asosiy maqsadi erkin savdo zonasini tashkil qilishdan iboratdir. Shunga o'xshash integratsiyalashtirilgan guruh bo'lib, 1980-1981 yillarda Janubiy Amerikaning o'n bir mamlakati ishtirokida tuzilgan Lotin Amerikasining integratsiyalashtirishi assotsiatsiyasi (LAAI) hisoblanadi. Uning asosiy maqsadi

– umumiy bozorni tashkil qilishdan iboratdir. LAAI tarkibida ikki subregion: And mamlakatlari va La-Plata mamlakatlari guruhlari rasman barpo etildi.

Avstraliyaning tashabbusi bilan 1989-yilda Osiyo-Tinch okeani regioni o'zida o'n ikki mamlakatni to'plagan «Osiyo-Tinch okeanining iqtisodiy kengashi» integratsiya tashkiloti tuziladi. Uning tarkibiga AQSh, Kanada, Yaponiya, Avstraliya bilan bir navbatda ASEAN a'zolari hamda Koreya Respublikasi va Meksika kiradi.

Yuqorida qayd etilgan mintaqaviy tashkilotlar bilan bir qatorda jahon xo'jaligida juda ko'p tarmoqli iqtisodiy guruhrar mavjud. Shularning ichida o'n uchta mamlakatni o'zida jamlagan «Neftni eksport qiluvchi mamlakatlar tashkiloti» (OPEK) eng muhim integratsiya guruhi hisoblanadi.

Jahon iqtisodiyotining keyingi vaqtda uch: 1) agrar; 2) industrial; 3) postindustrial turlari mavjudligi haqida tasavvur shakllangan. Dunyoda sanoat taraqqiyoti yuz bergan XVIII-XIX asrlargacha bo'lgan davrda iqtisodiyotning agrar turi hukmron edi. Keyinchalik, sanoat turining ahamiyati osha bordi va bu jarayon bugun ham davom etayapti. Shu bilan birga dunyo miqyosida iqtisodiy faol aholining salkam yarmi qishloq xo'jaligida band ekanligini esdan chiqarmaslik lozim. Rivojlanayotgan mamlakatlarda band bo'lgan aholining deyarli 60 foizi qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi, qoloq mamlakatlarda undan ham yuqori.

Hozirgi vaqtda Yevropa, Shimoliy Amerika mamlakatlarida hamda Yaponiyada sanoat va qurilish tarmoqlariga jami band aholining 30-38 foizi to'g'ri keladi. Germaniya va Shvetsariyada bu ko'rsatkich 40-43 foizga teng.

FTI kengayishi va chuqurlashishi natijasida dunyodagi ko'pchilik, asosan iqtisodiy rivojlangan mamlakatlarda iqtisodiyotning yangi postindustrial turi shakllana boshladi. Bunday turda noishlab chiqarish tarmoqlari, ayniqsa xizmat ko'rsatish sohasi tez rivojlana boshladi.

Lekin, shularning barchasi fan talab etuvchi ishlab chiqarishning rivojlanishi, ilmiy-tadqiqot ishlarining keng miqyosda amalga oshirilishi, jamiyat ilmiy va ta'lim, ilmiy-texnik salohiyatining keskin o'sishi bilan bog'langan.

Postindustrial mamlakatlar qatoriga G'arbiy, Janubiy va Shimoliy Yevropa mamlakatlari, AQSh, Kanada, Avstraliya, Yaponiya hamda Argentina, Liviya va boshqa davlatlar kiradi. Ularga noishlab chiqarish sohasiga jami band aholining 50-70 foizi to'g'ri keladi.¹

Rivojlanayotgan mamlakatlarning ayrimlarida ham noishlab chiqarish sohasi yuqori darajada rivojlangan. Shular qatoriga ijtimoiy-iqtisodiy rivojlanish borasida katta yutuqlarga erishgan (Argentina, Meksika, Braziliya, Chili, Koreya Respublikasi), yoki neftni eksport qilish natijasida moliya va ishbilarmonlik faoliyatlarining yirik markazlariga aylangan (Liviya, Jazoir, Saudiya Arabistoni, BAA, Quvayt, Katar), yoxud vositachilik faoliyatini olib borishga va turizmga ixtisoslashgan (Bagam, Kanar orollari, Monako, Andorra, San-Marino) mamlakatlar kiradi.

---

¹ Rivojlangan mamlakatlarda noishlab chiqarish sohasiga transport va aloqa tarmog'i kiritiladi. Undan tashqari, g'arb terminologiyasida odatda birlamchi (qishloq va o'rmon xo'jaligi, baliqchilik), ikkilamchi (sanoat, qurilish) va uchlamchi sohalarga, ya'ni noishlab chiqarish sohasiga taalluqli tarmoqlar ajratiladi.

Sanoatning xalq xo'jaligidagi ahamiyati, uning rivojlanishi va joylashishiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Sanoat moddiy ishlab chiqarishning bosh tarmog'i hisoblanadi. Yer shari iqtisodiy faol aholisining 20 foizidan kamrog'i sanoatda, 60 foizi qishloq xo'jaligida ishtirok etadi. Sanoatning rivojlanishi ko'p jihatdan xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarining rivojlanishini aniqlab beradi.

Masalan, qishloq xo'jaligining rivojlanishi ko'p jihatdan qishloq xo'jalik mashinalari, mineral o'g'itlar, kimyoviy moddalar, yoqilg'i, qurilish materiallari bilan ta'minlanishi bilan bog'liqdir. Chunki, sanoat:

a) xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari uchun ishlab chiqarish vositalarini, shu jumladan mehnat quollarini ishlab chiqaradi.

b) sanoat iste'mol mollarini ishlab chiqaradi. Shuning uchun har bir mamlakatning iqtisodiy rivojlanishi sanoat darajasiga qarab aniqlanadi.

Hozirgi vaqtda sodir bo'layotgan fan-texnika inqilobi ham birinchi navbatda sanoat ishlab chiqarishiga bog'liqdir. Fan-texnika inqilobi ham sanoatning tarkibi va geografiasini tez o'zgarishiga olib kelmoqda.

Sanoat ishlab chiqarish vositalarini va iste'mol buyumlarini ishlab chiqaruvchi tarmoqlarga bo'linadi.

Shuningdek, sanoat quyidagi ikki katta tarmoqqa bo'linadi:

1) qazib oluvchi sanoat (tabiatdagi mavjud boyliklarni qazib oladi, tayyorlaydi; masalan: ko'mir, neft, metall rudasi, o'rmon, baliq ovlash va h.k.).

2) ishlab chiqaruvchi sanoat, sanoatning o'zida undirilgan, qishloq xo'jaligida ishlab chiqarilgan moddiy resurslarni qayta ishlaydi.

Hozirgi vaqtda rivojlangan mamlakatlarda qazib oluvchi sanoat salmog'i 10 foiz ni, ishlab beruvchi sanoat salmog'i esa 90 foizni tashkil etadi.

Jahon sanoatining turli mamlakatlarda rivojlanishiga va joylanishiga asosan quyidagi ikki omil hal qiluvchi ta'sir ko'rsatadi:

1) tabiiy sharoit va tabiiy resurslar.

2) ijtimoiy-iqtisodiy omillar.

Tabiiy sharoit va tabiiy resurslardan foydalanish hamisha ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish darajasi, fan va texnika taraqqiyotiga bog'liq bo'lib keladi.

Jahon fani va texnikasining to'xtovsiz taraqqiyoti insonning tabiatdan foydalanish imkoniyatlarini oshirmoqda, ishlab chiqarish kuchlarini takomillashtirishga, uning tabiiy omillarga qaramligini kamaytirmoqda. Yadro, quyosh, qalqish energiyalaridan foydalanishning keng yo'lga qo'yilishi natijasida sanoatning tabiiy energiya manbalariga bog'liq ravishda joylanishi barham topmoqda. Bu yo'nalishda fan-texnika inqilobining quyidagi yutuqlari ayniqsa katta ahamiyatga ega bo'lmoqda.

Sanoatni joylashtirishda avvalo ishlab chiqarish xarajatlarga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatuvchi tabiiy omillardan xom ashyo bazalarining sharoitlari alohida ahamiyat kasb etadi. Bular:

a) xom ashyo manbalarining yaqinligi;

b) ularning boyligi;

v) sifati;

g) xom ashyoning qiymati.

Tabiiy omillarni sanoat geografiyasiga ta'siri fan-texnika inqilobi yutuqlari asosida doimo kamayib bormoqda, lekin ularning ta'siri hech qachon yo'qolmaydi. U ishlab chiqarish kuchlarini rivojlanish darajasiga bog'liqdir.

Jahon sanoati tarkibida yuz berayotgan asosiy o'zgarishlar

Fan-texnika taraqqiyoti ta'sirida hamma mamlakatlarning sanoati tarkibida muhim o'zgarishlar yuz bermoqda.

1) hozirgi vaqtda qazib oluvchi sanoat bilan ishlab beruvchi sanoat o'rtasidagi nisbat o'zgarmoqda. Ancha ko'p mehnat va katta xarajat talab qiluvchi qazib oluvchi sanoatning eng muhim tarmog'i tog'-kon sanoatining salmog'i tobora qisqarib bormoqda, ishlab beruvchi sanoatniki esa o'smoqda.

2) ishlab beruvchi sanoatning o'zida ham muhim o'zgarishlar yuz bermoqda.

a) avtomobilsozlik, samolyotsozlik, elektrotexnika, neftni qayta ishlash, kimyo va rangli metallurgiyaning ayrim tarmoqlari tez sur'atlar bilan o'smoqda.

b) "eng yangi tarmoqlar" deb ataluvchi radioelektronika, organik sintez sanoati, atom energetikasi, raketa texnikasi, yuqoridagi tarmoqlardan ham jadalroq sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

v) "eski tarmoqlar" deb ataluvchi ko'mir, to'qimachilik, qora metallurgiya, kemasozlik, lokomotivsozlik tarmoqlari zamonga moslashtirilib, texnik jihatdan qaytadan ta'mirlanmoqda.

g) yoqilg'i-energetika balansida o'zgarishlar bo'lmoqda, yangi materiallar, tabiiy xom ashyo o'rmini bosuvchi sun'iy materiallar amaliyotga jadal sur'atlar bilan joriy etilmoqda.

Sanoatda yuz berayotgan tarkibiy o'zgarishlar bilan bir qatorda hududiy o'zgarishlar ham yuz bermoqda.

d) yangi texnologiyani joriy etish, quvur, elektr uzatish va transportning boshqa turlarini rivojlantirish ko'pgina tarmoqlarni joylashtirishga ta'sir ko'rsatmoqda.

e) hududiy o'zgarishlarning asosiy yo'nalishlaridan biri xom ashyo masalasini hal qilishdir. Buning asosiy sabablari mineral hom-ashyoning dunyo bo'yicha notekis taqsimlanganligi bilan bog'liq.

Jahonning asosiy sanoat tarmoqlari geografiyasi

1. Yoqilg'i-energetika sanoati

Yoqilg'i-energetika sanoati jahon xo'jaligini rivojlantirishning asosidir. Hozirgi vaqtda energiya olishning asosiy manbai ko'mir, neft, gaz va gidroenergiya bo'lib, ularning hissasi 95,7 foizga to'g'ri keladi. Qolgan energiya

resurslarini o'z ahamiyatini tobora yo'qotayotgan o'tin, torf, yonuvchi slaneslar, shuningdek, o'zlashtirish jarayoni endigina boshlanayotgan – atom energiyasi, geotermik, qalqish energiyasi, quyosh va shamol energiyalari tashkil etadi.

Jahon xo'jalik taraqqiyotining turli bosqichlarida turli energiya manbalarining ahamiyati turlicha bo'lib keldi.

XX asming boshlarida bug' dvigatellarining qo'llanilishi va qora metallurgiyaning tez taraqqiyoti ko'mirga bog'liq bo'lgan. Shuning uchun ham energiya tizimida ko'mirning salmog'i 80 foiz, neft va gazniki esa 6,3 foizni tashkil etgan.

I va II jahon urushidan keyin avtomobil, aviatsiya transport tarmoqlarining rivojlanishi natijasida neft va gazning salmog'i oshdi, yoqilg'i sifatida ko'mirning ahamiyati kamaydi. XX asrda elektroenergetikaning rivojlanishi va elektroenergiyaning uzoq masofaga uzatishni o'zlashtirishga bog'liq gidroenergiya resurslaridan foydalanish birmuncha o'sdi. Shunday qilib, turli yoqilg'i va energiya turlaridan foydalanishda jahon yoqilg'i energetika balansi tarkibida katta o'zgarish bo'ldi.

9-Jadval

Dunyoning ayrim mamlakatlari va uyushmalarida energetika balansi (2007-y.)

	AQSh	GES	Sobiq sotsialistik mamlakatlar
Neft	35,5foiz	54,5foiz	36,7foiz
Ko'mir	10,5foiz	22,8foiz	35,0foiz
Tab. gaz	14,0foiz	16,6foiz	17,9foiz
Gidro va atom ener.	40,0foiz	6,1foiz	10,4foiz

Lekin ayrim mamlakatlarning yoqilg'i-energetika balansi o'z xususiyatiga ega. Masalan, Italiyada gidroenergiya katta salmoqqa ega, chunki yoqilg'i juda kam.

Ruminiyada asosiy yoqilg'i tabiiy gaz va neft, chunki u yoqilg'iga boy.

Jahonning neft sanoati – hozirgi zamon industriyasining eng muhim tarmog'i bo'lib, uning xo'jalik va harbiy ahamiyati beqiyosdir.

Dunyodagi mavjud aniqlangan neft zaxirasi (1993 yil) 150 mlrd.ga teng. Kapitalistik mamlakatlarning 53 tasida neft qazib olinadi, 84 tasida qayta ishlanadi.

Neftning tekshirilgan zaxiralarni ko'p qismi 8 ta yirik neft monopoliyalarining mulki yoki ijaraga olgan hududida joylashgan.

Dunyoda neft zaxiralarning 86 foizi rivojlanib kelayotgan davlatlar hissasiga to'g'ri keladi. Fors qo'ltig'i atrofidagi 5 ta davlatga 90 mlrd.t neft zaxirasi to'g'ri keladi. G'arbiy davlatlarning ma'lumotiga ko'ra sobiq Ittifoqning neft zaxiralari 8-10 mlrd. t baholanadi. MDH davlatlari o'rtasida Rossiyaning salmog'i 85 foizni tashkil etadi.

Sobiq Ittifoqni neft zaxiralari respublikalar bo'yicha quyidagicha taqsimlangan: Qozog'iston – 9 foiz, Ozarbayjon – 2,3 foiz, Turkmaniston –2 foiz, O'zbekiston –1 foizni tashkil etadi.

Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida 50,0 mlrd. t yoki kapitalistik dunyoning 66 foiz nefti to'g'ri keladi, shu jumladan: Saudiya Arabistonida 45,8 mlrd. t, Quvayt –13,7 mlrd. t, Eron –13,2 mlrd. t., Iroq – 12,9 mlrd. t, BAA –12,9 mlrd. t.

1991-1993 yillarda dunyoda neft qazib olish darajasi 3-3,1 mlrd. t atrofida bo'lgan, lekin bu ko'rsatkich ayrim regionlarda o'zgargan. MDH davlatlarida 450 mln. t 1992 yilda, 1993 yilda – 400 mln. t. Ayniqsa Rossiyada 390 da 340 mln. t gacha neft qazib olish kamaygan. AQShda ham neft qazib olish 1999-yilda 340 mln.tga yetgan.

Janubi-G'arbiy Osiyo davlatlarida hamda Norvegiyada neft qazib olish ko'paygan. Shuning uchun 4-chi o'nlikka kiruvchi neft qazib oladigan davlat tarkibi 1993-yilda o'zgargan. Bularga Saudiya Arabistoni (420 mln. t), AQSh, Rossiya, Eron (185 mln. t), Meksika (155 mln.t), Xitoy (145 mln.t), Venesuela (115 mln. t), Norvegiya (110 mln. t), BAA(110 mln. t) va Nigeriya (95 mln. t) kiradi.

Dunyoda qazib olingan neftning 43 foizi OPEKga a'zo davlatlarga to'g'ri keladi.

Kapitalistik dunyoda neft qazib olinadigan rayonlar 4 ta, ular hozir kapitalistik dunyoning 95 foiz neftini qazib olmoqda.

- 1) Shimoliy Amerika;
- 2) Karib dengizi rayoni;
- 3) Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlari;
- 4) Shimoliy Afrika mamlakatlari.

Shimoliy Amerika asosiy neft qazib olinadigan rayonlardan hisoblanadi.

AQSh (dunyoda ikkinchi o'rinda), 1993-yilda AQShda 370 mln.t., 1990 yilda 430 mln.t neft qazib olingan. Keyingi uch yil ichida AQShda neft qazib olish kamaydi. Shuning uchun AQSh har yili Venesuela, Kanada, Yaqin Sharq mamlakatlaridan 100 mln. t neft sotib oladi. Shimoliy Amerikada neft qazib olishda 2-chi o'rinda Meksika turadi 1993-yilda Meksikada 155 mln.t. Kanadada 80 mln.t. neft qazib olingan. Lekin shuni ham aytish kerakki, Meksika va Kanadadagi neftni AQSh monopoliyalari nazorat qiladi.

Karib dengizi rayonida neft qazib chiqarishda 1-o'rinda Venesuela turadi. (1993 yilda 115 mln.t.neft qazib olingan).

Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida 1993-yilda 810 mln.t neft yoki kapitalistik dunyoning 40 foizdan ko'proq nefti qazib olingan.

Shu jumladan:

- 1) Eron – 155 mln. t.
- 2) Saudiya Arabistoni – 325 mln.t.
- 3) Quvayt – 60 mln.t.
- 4) Iroq – 100 mln.t.
- 5) BAA - 105 mln.t. neft qazib olgan.

Yaqin va O'rta Sharq mamlakatlarida qazib olingan neftning 80 foizi eksport qilinadi. Eksportning 50 foizi G'arbiy Yevropa mamlakatlariga, 25 foizi Yaponiyaga

to'g'ri keladi. Shimoliy Afrika - neft qazib olinadigan eng yosh rayon bo'lib, bu yerda neft sanoati Yaqin va O'rta Sharqqa nisbatan tez sur'atlar bilan rivojlanmoqda.

1993 yilda umuman Afrika bo'yicha 300 mln.t neft qazib olingan. Asosiy rayonlari: Liviya – 65 mln.t, Nigeriya – 90 mln.t, Jazoir–35 mln.t, Misr – 45 mln.t. Yuqorida ko'rsatilgan neft rayonlari ichida Liviya neft rayonlari geografik jihatdan qulay bo'lib, dengizdan atigi 160 km uzoqlikda joylashgan. Shuning uchun ham bu mamlakatda neft sanoati tez sur'atlar bilan o'sib bormoqda.

Jahonda kapitalistik mamlakatlardan keyin sobiq Ittifoq neft qazib olish bo'yicha muhim o'rinni egallaydi. Sobiq Ittifoqda 1995 yilda 491 mln. t neft qazib olingan bo'lsa, 1984 yilda 603 mln.t., 1988 yilda 603 mln. t neft qazib olingan. Lekin sobiq Ittifoqning bo'linib ketishi, neft qazib olinishiga katta ta'sir ko'rsatdi. 1991 yilda jami 503 mln. t neft qazib olingan.

Dunyodagi mavjud 700 dan ortiq neftni qayta ishlash zavodlarini katta qismi yuqori darajada taraqqiy etgan, G'arbiy Yevropa hamda rivojlanib kelayotgan davlatlarga to'g'ri keladi. Ularning umumiy quvvati 3,6 mlrd. t. Shundan AQSh 780, G'arbiy Yevropa 720, Yaponiya 200, Lotin Amerikasi 300, Yaqin va O'rta Sharq 950, Afrika 150 mln.t quvvatga ega.

Dunyoda neftni qayta ishlashda tub o'zgarishlar yuz bermoqda. Ayniqsa, keyingi yillarda rivojlanib kelayotgan davlatlar hududida katta siljishlar yuz bermoqda. Bu davlatlarda neftni qayta ishlash zavodlarini quvvati keyingi yillarda 25 foizdan 40 foizgacha ko'paydi.

Bugungi kunda 15 ga yaqin neftni qayta ishlash zavodlarining ishlab chiqarish quvvati 15 mln. t. Shundan 50 foizi Singapur, Saudiya Arabistoni, Venesuela hissasiga to'g'ri keladi.

Eng yirik neftni qayta ishlash zavodlariga ega (quvvati 30 mln. t bo'lgan) OPEKga qarashli davlatlarda 400 mln.t. neft qayta ishlanishi kerak. Hozirgi vaqtda Saudiya Arabistonida – 30 mln. t, AQShda – 30 mln. t, Quvaytda – 15 mln. t neftni qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan ulkan zavodlar mavjud.

Jahon bozoriga har yili 1,2 mlrd.tdan ko'proq neft va neft mahsulotlari kirib keladi. Jahon bozorini neft eksportning uchdan ikki qismini Yaqin va O'rta Sharq davlatlari ta'minlaydi. Bundan tashqari, eksport qilishda keyingi 10 yil ichida Rossiya, Venesuela, Meksika, Liviya, Nigeriya, Jazoirning salmog'i o'sib bormoqda.

Keyingi yillarda Rossiyada neft qazib olish salmog'i kamayib borayotgan bo'lsa ham, eksport salmog'i o'sib bormoqda. Masalan: 1992-yili Rossiya hududidan 66 mln. t neft (8,5 mlrd. dollar) eksport qilingan.

Jahonning gaz sanoati. Gaz yoqilg'i va kimyo sanoati uchun xom ashyo hisoblanadi. Yer yuzasidagi zaxirasi 180-200 trln.mi baholangan. Ko'p hollarda gaz asosan neft uchraydigan rayonlarda qazib olinadi.

Gaz sanoatining ahamiyati yoqilg'i balansida tutgan salmog'i bilan belgilanadi. G'arbiy yarim sharda gazning yirik zaxiralari AQSh, Kanada, Meksika, Venesuela, Argentina, Avstraliyada, Sharqiy yarimsharda esa Yaqin va O'rta Sharq rayonida, Jazoir, Niderlandiya, Buyuk Britaniya, Norvegiya, Ruminiya, Italiya, GFRda to'plangan.

MDH davlatlariga Jahon gaz zaxiralarning uchdan biri to'g'ri keladi. 1992-yilda kapitalistik mamlakatlarda 1285 mlrd.m³ gaz qazib olingan. Shu jumladan, AQShda–510 mlrd. m³, Kanadada – 110 mlrd. m³, Niderlandiyada – 75 mlrd. m³, GFRda – 15 mlrd. m³ tabiiy gaz qazib olingan.

1993-yilda Rossiya hududida 640 mlrd.m³, Turkmanistonda 88 mlrd. m³, O'zbekistonda 45 mlrd. m³, Ukrainada 25 mlrd.m³ gaz qazib olingan.

Dunyoda gaz qazib olish bo'yicha birinchi o'nlikka kiruvchi davlatlar quyidagilar: Rossiya, AQSh, Kanada, Turkmaniston, Niderlandiya, Angliya, O'zbekiston, Indoneziya, Jazoir, Saudiya Arabistoni.

Ko'mir sanoati. Tekshirilgan zaxiralari 75 trillion tonna deb hisoblanadi. Yer yuzasida ko'mir zaxiralari, neft zaxiralari qaraganda ancha ko'p. Lekin bu zahiralalar yer yuzasida notekis joylashgan. Kapitalistik davlatlar orasida ko'mir zaxiralari va uni qazib chiqarish jihatidan, AQSh (1993 yil 945 mln.t), GFR (435 mln. t), Buyuk Britaniya (90 mln. t) alohida ajralib turadi. Dunyoda 1950-1990-yillarda ko'mir qazib olish darajasi pasaymadi, balki yillar sayin o'sib bormoqda. Ko'mir sanoati jahon energetikasida muhim tarmoq bo'lib kelmoqda.

Yer yuzasida tekshirilgan ko'mir zaxiralarning 40 foizi, qazib olinadigan ko'miming 60 foizga yaqini sobiq MDH mamlakatlariga to'g'ri keladi.

Ko'mir qazib oluvchi asosiy mamlakatlarga Xitoy (1 mlrd. tdan ortiq), Rossiya (400 mln. t), Ukraina (165 mln. t), Qozog'iston (165 mln. t), Chexiya (106 mln. t) kiradi.

Energetika sanoati. Elektroenergiya eng zamonaviy va universal energiya turi bo'lib, uni jahon energetikasidagi salmog'i tobora o'sib bormoqda.

Hozirgi vaqtda elektroenergiya ishlab chiqarmaydigan birorta davlat dunyoda yo'q. Lekin, elektrlashtirish darajasi bo'yicha mamlakatlar bir-biridan keskin farq qiladi.

Elektroenergiya ishlab chiqarish bo'yicha o'rinlar quyidagicha taqsimlangan: 1) Shimoliy Amerika. 2) Yevropa. 3) Osiyo. 4) Lotin Amerikasi. 5) Afrika. 6) Avstraliya.

Elektroenergiya ishlab chiqarish bo'yicha birinchi o'nlik davlatlarga AQSh, Rossiya, Yaponiya, Xitoy, GFR, Kanada, Fransiya, Buyuk Britaniya, Ukraina, Hindiston kiradi.

Yuqorida ko'rsatilgan davlatlarda elektroenergiya ishlab chiqarish kundankunga o'sib bormoqda, faqat Rossiyada ko'rsatkichlar bir oz pasaydi.

Birinchi o'nlikka kiruvchi davlatlarda energiyaning katta qismi IESlarida asosan, ko'mir, mazut, tabiiy gazdan foydalanish asosida ishlab chiqariladi. Ishlab chiqarilgan energiyaning katta qismi yuqori voltli liniyalari orqali boshqa regionlarga uzatiladi.

Ikkinchi guruhga kiruvchi davlatlarda hamma elektroenergiya asosan IESda ishlab chiqariladi. Bu guruhga quyidagi Niderlandiya, Polsha, JAR, Ruminiya, Xitoy, Meksika, Avstraliya kiradi. Bu davlatlarning hammasi ko'mir, neft yoki bo'lmasa gaz resurslariga boy.

Uchinchi guruh davlatlariga yoqilg'i umuman kam bo'lgan davlatlar kiradi. Bu davlatlarda GESlarning salmog'i yuqori. Bular quyidagilar: Norvegiya, Italiya, Kanada, Shvetsiya. Shu guruhga kiruvchi Shri-Lanka, Paragvay, Efiopiya,

Avstraliya, Kolumbiyada 90 foiz elektrenergiyasi gidroenergiya resurslari asosida ishlab chiqaradi.

1985-1995 yillarda GESlarning quvvati Osiyo, Afrika va Lotin Amerikasi mamlakatlarida 225 mln. kvtg'a o'sdi. Bu Shimoliy Amerika va Yevropa mamlakatlari quvvatiga nisbatan yuqori. Shuni yarmidan ko'prog'i Hindiston, Braziliya, Xitoyga to'g'ri keladi.

To'rtinchi guruhga kiruvchi davlatlarda elektrenergiyasining asosiy qismi atom elektro stansiyalarida ishlab chiqariladi, bularga misol qilib Fransiya, Belgiya, Koreya Respublikalarini aytish mumkin.

Metallurgiya sanoati. Qora metallurgiya og'ir sanoatning muhim tarmog'i bo'lib, xalq xo'jaligiga muhim qurilma material – po'lat beradi, mashinasozlik uchun moddiy baza yaratadi. Qurilish va xo'jalikning boshqa tarmoqlarini texnika bilan qurollantirishda katta ahamiyati bor.

Ammo bir qancha tarmoqlarda po'lat o'rniga ko'proq plastmassalar, temir-beton ishlatilmoqda. Shu sababli bu tarmoq past sur'atlar bilan o'smoqda. Temir rudasining yer yuzasidagi umumiy zaxirasi 400 mlrd. t bo'lib, uning 50foizi MDH mamlakatlarida joylashgan.

Ikkinchi o'rinda Osiyo mamlakatlaridan: Hindiston va Xitoy turadi. Uchinchi o'rinda Lotin Amerikasi (Braziliya, Venesuela) turadi. To'rtinchi o'rinda Afrika davlatlari (JAR, Jazoir, Liberiya, Liviya, Mavritaniya). Beshinchi o'rinda Shimoliy Amerika (AQSh, Kanada). Oltinchi o'rinda Avstraliya. Yettinchi o'rinda Yevropa (Fransiya, Shvetsiya) turadi.

1993-yilda kapitalistik mamlakatlarda 361 mln.t. cho'yan, 480 mln.t. po'lat quyilgan. Po'lat va cho'yanning 90 foizi yuqori darajada rivojlangan malakatlar hissasiga to'g'ri keladi.

Qora metallar ishlab chiqarishda birinchi o'rinda Rossiya, ikkinchi o'rinda AQSh, (1993 yilda 66 mln. t cho'yan, 108 mln. t po'lat), uchinchi o'rinda Yaponiya (tegishlicha 80 mln. t va, 110 mln. t), to'rtinchi o'rinda Germaniya (32 mln. t va 43 mln. t), beshinchi o'rinda Buyuk Britaniya (12 mln. t va, 18 mln. t) turadi.

Rivojlanayotgan mamlakatlar o'rtasida Hindiston muhim o'rinni egallaydi. Unda 1993-yilda 13 mln. t cho'yan, 14 mln. t po'lat quyilgan.

Rangli metallurgiya – og'ir industriyaning muhim tarmog'i. Elektrotexnika, elektronika, aviatsiya, raketasozlikni rangli metallurgiyasiz tasavvur qilib bo'lmaydi.

Sobiq sotsialistik mamlakatlar rangdor metallurgiya uchun katta xom ashyo zaxiralarga ega. Bu tarmoq sobiq Ittofoq mamlakatlari, Polsha, Vengriya, Yugoslaviya, Xitoyda juda ham yaxshi rivojlangan. Ko'pgina rivojlangan mamlakatlarda AQSh, Kanada, Fransiya, Yaponiya, Avstraliyada rangli metallarning katta zaxiralari bor.

Mashinasozlik sanoati. Mashinasozlik har qanday mamlakatning texnika taraqqiyoti va mustaqilligining asosidir.

Mashinasozlik xalq xo'jaligining barcha tarmoqlari uchun mashina va uskunalar, madaniy va maishiy buyumlar, harbiy mashinalar ishlab chiqaradi.

AQSh juda yuqori darajada rivojlangan mashinasozligi bilan ajralib turadi.

AQShda mashina va uskunalarni barcha turlari ishlab chiqariladi. AQSh, Buyuk Britaniya, Germaniya, Yaponiya kapitalistik dunyo mashinasozlik mahsulotining 80 foizini beradi.

1993-yilga kelib jahonda 3 ta yirik avtomobil sanoati regionlari tashkil topdi: G'arbiy Yevropa (33 foiz), Shimoliy Amerika (30 foiz) va Yaponiya (30 foiz). Bu uchta regiondagi avtomobil sanoatining farqi shundaki, AQShning ishlab chiqargan avtomobillari ichki bozorda bo'lsa, G'arbiy Yevropa, ayniqsa Yaponiya tashqi bozorga ishlaydi.

Kemasozlik sanoatining gurkirab o'sishi 60-yillardan 70-yillargacha to'g'ri keladi. Bundan tashqari, kemasozlik geografiyasida ham tub o'zgarishlar yuz berdi.

Kemasozlikda keyingi yillarda juda katta o'zgarish, siljishlar yuz berdi. Agarda 60-yillarda Koreya Respublikasida kema ishlab chiqarish bo'lmagan bo'lsa, 80-yillarga kelib u dunyoda kema ishlab chiqarishda ikkinchi o'ringa chiqib oldi. Yaponiya va Koreya dunyoda yirik kema ishlab chiqarish bilan bir qatorda, ularni eksport qiladi. Yaponiya dunyo kema eksportini 40 foizni, Koreya esa 33 foizni tashkil etadi.

Sobiq sotsialistik mamlakatlarda mashinasozlikning barcha tarmoqlari rivojlangan edi. Sobiq Ittifoq mashinasozligi AQShdan keyin ikkinchi o'rinda, ba'zi mashinasozlik tarmoqlari bo'yicha birinchi o'rinda (metall qirquvchi stanok, traktor, kombayn, teplovoz, elektrovoz) bo'lgan.

Kimyo sanoati. Xalq xo'jaligining muhim tarmoqlaridan yana biri kimyo sanoatidir. U texnika taraqqiyotida juda katta ahamiyat kasb etadi. U quyidagi tarmoqlarga bo'linadi:

- 1) asosiy kimyo (kislota ishqori);
- 2) organik sintez kimyo (sintetik materiallar);
- 3) sintetik materiallar sanoati (kauchuk).

Kimyo sanoati xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlarini jadalroq rivojlanishi va joylanishiga ta'sir ko'rsatmoqda.

Sobiq ittifoq mamlakatlari kimyo sanoati uchun xilma-xil xom ashyoga ega edi. Kimyo sanoati mahsuloti umumiy hajmi bo'yicha sobiq Ittifoq dunyoda ikkinchi o'rinda turar edi.

Dunyo mamlakatlari orasida AQSh alohida ajralib turadi. Yaponiya, Osiyo, Buyuk Britaniyada kimyo sanoati juda yaxshi rivojlangan. Shu bilan birga Afrika, Lotin Amerikasi mamlakatlarida bu sanoat endigina rivojlanib kelmoqda.

II BO'LIM

INSONIYAT SIVILIZATSIYASINING RIVOJLANISHI VA IJTIMOY-MAKROIQTISODIY DUNYONING SHAKLLANISHI

IBOB

MINTAQAVIY SIVILIZATSIYALAR GENEZISI VA SHAKLLANISHI

Yer yuzida odamlarning paydo bo'lishi

Hozirgi davr olimlarining ko'pchiligi inson kelib chiqishi haqidagi monosentristik farazni (antropogenezni) qo'llab-quvvatlaydi. Ushbu farazni ilk bor Ch.Darvin o'zining "Insonning kelib chiqishi va jinsiy tanlov" kitobida ilgari surgan (1871) hamda shu asarida gumanoidlar vujudga kelgan va tarqalgan manzil sifatida Shimoliy-Janubiy Afrikani qayd etgan. O'shandan buyon arxeologiya va antropologiya fanlari Afrika odamsimon maymunlari evolutsiyasining uzviy (xronologik) zanjirini tasdiqlovchi ko'plab dalillarni izlab topishdi. Bu zanjirning so'nggi bo'g'ini – Yer yuzida topilgan eng qadimiy va maymunlarga eng yaqin bo'lgan gumanoid 1994-yilda Efiopiyaning shimolida Aramiz daryosi havzasida topilgan. Australopithecus ramidus deb atalgan ushbu mavjudotlar qoldig'ining yoshi 4,5 million yilga teng.

Fan tomonidan "odam" deb tan olingan – miya hajmi ancha yirik bo'lib, qo'l-oyoqqa ega bo'lgan ilk mavjudotlarning qoldiqlari ham dunyoning shu mintaqasida 1960-yilda Tanzaniyadagi Oldovay darasida va 1972-yili Keniyadagi Rudolf ko'li yaqinida topilgan. Odam paydo bo'lishining anatomik-antropologik belgilaridan tashqari yanada aniqroq, salmoqliroq va nuqsonsiz belgilar ham bor edi: qoldiqlar yonida ibtidoiy tosh qurollar bor edi. Shu sababli yoshi 2,5-2 million yilga teng deb taxmin qilinayotgan bu eng qadimiy odamlar Homo habilis (omilkor odam) degan nom olgan. Populyatsiyalar yiriklashib borgani sayin habilislar oziq-ovqat izlab Afro-Evroosiyo qit'alar bloki hududida tarqala boshladi. Eng qadimiy odamlar-arxeantroplar (pitekantroplar, sinantroplar, atlantroplar)ning Sharqiy Afrika hududida tashqarida Yevropada topilgan qo'nalg'alari eramizdan avvalgi 600-250 ming yillika mansub (qadimgi paleolit). Dastavval ular faqat tropik va subtropik hududlarda yashagan, keyinchalik Yerdagi iqlim keskin sovub ketishi va ikkinchi tomondan ad'anaviy tirik resurslar bilan ta'minlanmaslik kuchayib borishi oqibatida odamlar hamjamiyati murakkab turmush shart-sharoitiga moslashishiga majbur bo'lgan.

O'rta va kechki paleolit davrida (40-12 ming yil avval) Yer iqlimining keskin o'zgarib turishi (Vyumr muzlashi va muzliklararo davrlar) va butun geografik muhit, o'simlik va hayvonot resurslarining mutanosib o'zgarishi odam evolyutsiyasini tezlashtirdi. Nafaqat eng kuchli, chaqqon va chidamli odamlar, balki eng avvalo aqli va uddaburon odamlar tirik qolib, avlodini davom ettirish

imkoniga ega edi. Yer yuzida sapientatsiya jarayoni – insonning zamonaviy biologik turi – Homo sapiens (oqil odam) vujudga kelishi boshlandi. Bu jarayon dastlab O'rta Yer dengizi sharqiy yarmidagi o'choqlarda va Janubiy-g'arbiy Osiyoda paydo bo'ldi, so'ngra butun Qadimgi dunyo bo'ylab tarqala boshladi. Bu davrga oid qazilma yodgorliklar (neontropalar) odamlar hayotidagi yirik ijobiy siljishlardan dalolat beradi. Populyatsiyalarning to'dasimon bosqichi o'rniga tartibli urug'chilik shakli keladi, unga odatda ona boshchilik qiladi (matriarxat – ona urug'i davri). Odam g'ordan chiqadi, jamoa bo'lib, qo'l ostidagi narsalarda uy-joyini jadal qurish texnologiyasini egallaydi, harakatlanish erkinligiga ega bo'ladi, ov izlab va yaxshi turmush sharoitini topish maqsadida ko'chib yuradi. Ovg'a baliqchilik, mollyuskalar ovlash qo'shiladi, tosh nayzali o'q-yoy paydo bo'ladi, suyak chig'anoq va qattiq yog'ochdan yasalgan baliqchilik asboblari paydo bo'ladi. Tosh qurollarga ishlov beriladi, ular o'yiladi, teridan tikilgan dastlabki kiyimlar, taqinchoqlar, madaniy va maishiy san'at paydo bo'ladi.

Odamlarning hozirgi biologik turning paydo bo'lishi va rivojlanishi ular tarqalib borishi barobarida turli tabiiy shart-sharoitlarda kechadi. Ko'p mingyillik tabiiy tanlov jarayoni turli tabiiy hududlarda odamlar joylashuvi bir-biridan mutlaq ajralgan holda kechishi odamlarning barqaror, yashash muhitiga biologik moslashgan genotipi qaror topishiga olib keldi. Shu tariqa Yer yuzida irqalar – unga kiruvchi odamlarning irsiy morfologik va fiziologik xususiyatlar birligiga ega bo'lgan va kelib chiqishiga ko'ra bir-biriga yaqin bo'lgan tarixiy areal yaxlitligi shakllana boshlandi.

Irqlar – tur ichidagi mutatsiyalar oqibati bo'lib, odamlarning jismoniy yoki aqliy layoqatlariga, xalqlarning madaniy saviyasiga hech qanday ta'sir ko'rsatmaydi, demak, irqchilikka hech qanday dastak bermaydi. Turli irqalarga mansub ota-onalar to'laqonli duragay (metis) nasl beradi, turli irqalarga mansub bolalarga beriladigan bir xil tarbiya va ta'lim bir xil natija beradi. "Sof" irqlar va ularning "etalon" populyatsiyasi mavjud emas. Irqlar belgilari odamlar tashqi ko'rinishiga xos xususiyatlari birlashuvining turli variantlaridan tashkil topadi, ularning izohi esa ko'pincha bahs-munozaralarga sabab bo'ladi. Ayni paytda irqalarni, ularning ichki tarmoqlanishi va o'zaro ta'sirini o'rganish Yerda odamlar joylashuvi tarixini, etnogenez va etnografiyani o'rganish uchun muhim manba bo'lishi mumkin.

Hozirgi davr antropologiyasida to'rtta birlamchi, "tayanch", "yirik irqlar" farqlanadi. Ularning ikkitasi tropik iqlim sharoitida vujudga kelgan. Negroidlar, hozirgi paytda Sahroi Kabirdan janub tomon Afrikada istiqomat qilishadi. Ularning terisi quyosh nurlaridan himoyalovchi qora pigmentatsiyaga ega, boshidagi sochi zich, qalin va jingalak va yuzida deyarli tuk bo'lmaydi. Bu irqqa xos xususiyatlarga biroz oldinga turtib chiqqan jag'i (prognatizm), qalin lablar va ko'ndalangsimon kengaygan teshikli pachoq burun xos bo'lib, bu ularga o'pkani shamollatishda qo'l keladi.

Avstraloidlar Janubiy va Janubi-Sharqiy Osiyoda shakllangan bo'lib, ularning terisi ham qoramtirsimon pigmentatsiyaga ega, ammo negroidlardan farqli ravishda nafaqat boshi va yuzi, balki hatto bo'yinida ham yumshoq to'lqinsimon

tuk bilan qoplangan.

Qolgan ikkita "yirik irq" yumshoq iqlim sharoitida shakllangan bo'lib, Yevroosiyo mintaqasi ichiga kirib borgan sayin o'ziga xos irqiy xususiyatlarga ega bo'la bordi. Yevropeoidlar (kavkazoidlar yoki "oq tanli" irq – g'arbiy tasnifga ko'ra) tabiiy hududlarga mos ravishda rang-barang turlarga ega. Bularga O'rta Yer dengizi, Janubi-G'arbiy Osiyo va Janubiy Osiyoda istiqomat qiluvchi bug'doy rang qo'yo'z va qora soch odamlardan tortib Yevropa shimolidagi ko'k va kulrang ko'zli va mallasoch yirik odamlar ham kiradi ("shimoliy" irq). Mo'g'ulsimonlar O'rta Osiyo va kontinental Xitoyning garmsel va qum bo'ronlari esib turadigan dashtlari va yarimcho'l hududlarida shakllangan. Shu sababli ularda ko'z burchagida yosh do'ngchasi bo'rtib (epikantus), yuqori qovoq yaxshi rivojlangan. Ularga shuningdek, teri rangining sariqligi, yuzi yassiligi, keng yonoqlar va kichkina burun, boshidagi sochlari to'g'ri, qora, yuzida tuklar kam rivojlangan yoki mutlaq bo'lmaydi.

Ayni paytda ta'kidlash kerakki, ushbu bosh belgilar faqat ushbu irqlargagina tegishli emas. Bir-biridan olis hududlardagi o'xshash tabiiy shart-sharoitlar turli irq vakillarida o'xshash xususiyatlar vujudga kelishiga sabab bo'lgan. Negroidlar irqiga mansub odamlar - Janubi-G'arbiy Afrikadagi guttenot va bushmenlarda epikantus va qora terida sarg'ish tus rivojlangan. Antropologlar tomonidan ayni avstraloidlarga kiritilgan dunyodagi eng serjun kishilar doimiy va kuchli shamol esadigan Xokkaydo orolida (Yaponiya) qo'nim topgan, ularda epikantus rivojlangan bo'lib, terisi birmuncha oqardi. Zax tropik iqlimda ham turli irq vakillariga o'xshash xususiyatlar rivojlandi: Markaziy Afrikadagi pigmeylar va Malakka va Filippin orolidagi negritoslarning nihoyatda past bo'yli ekanligi va morfologiyasining o'xshashligi kuzatiladi.

Neotropalar moddiy madaniyatning rivojlanishi va takomillashuvi, turmush tarzini ta'minlanganligining kuchayishi aholi o'sishiga ta'sir ko'rsatdi, xalqlar va irq shakllanadigan asosiy o'choqlarda demografik "tazyiq" oshishiga, arxeologiyada ilk qayd etilgan va kechki paleolit davrida ommaviy migratsiyaning asosiy omillaridan biri bo'lgan "demografik portlashga" sabab bo'ldi. Migratsiyaning vujudga kelishiga yana bir sabab yirik mol podalarini boquvchi ko'chmanchilar turmushi bilan bog'liq. Ular mollari uchun yangi o'tloqlar izlab, ilgari boravergan. Shu tarzda hozirgi davr odamlari tarixining ibtidosida, ya'ni 3,5-8 ming yilliklar avval xalqlarning eng yirik ko'chishi vujudga keldi va shu bilan Yer yuzida odamlarning o'r'nashishi davri o'z yakuniga yetdi.

Kechki paleolit davrida Avstraliya, Yaponiya va Amerikaga odamlarning kelib o'r'nashishiga Jahon okeani sathining hozirgi davrga nisbatdan taxminan 130 metr past bo'lgani, qit'alar va orollar o'rtasida keng "yo'laklar" borligi qo'l kelgan. Tabiiyki, ko'chish davrida turli irqqa mansub odamlar bir-birlari bilan muloqotga kirishgan, yashash hududi va tabiiy boyliklar uchun o'zaro raqobatlashgan, yangi shart-sharoitlarga moslashgan. Aralash, o'tish davri irqi paydo bo'lgan, hozirgi paytda ular O'rta Osiyo (yevropeoid-mongoloidlar), Janubiy-Sharqiy Osiyo va Uzoq Sharqda (mongoloid-avstraloidlar) istiqomat qiladi.

Hamon Amerikada odamlar o'r'nashishiga oid jarayon bilan bog'liq sirlar

bor. Madaniy qatlamlarni o'rganish orqali arxeologiya fani osiyolik ko'chmanchilarning Bering bo'g'ozidan Olovli Yergacha bo'lgan yo'lini aniqlashga muvaffaq bo'lishgan. Yangi dunyoning tub aholisi kelib chiqishini odatda mo'g'lsimon irqning bir yo'nalishi bilan bog'liq, deb hisoblashadi. Ayni paytda amerikalik hindular mo'g'lsimonlar bilan bitta umumiy xususiyatga ega erkaklar yuzining mutlaqo tuklar yo'qligi kuzatiladi. Epikantus va sarg'ishsimon pigmentatsiya kam xalqlarda kuzatiladi, ko'pchilikning tashqi ko'rinishi mo'g'lsimonlardan jiddiy farq qiladi. Mezoamerikada madaniy rivojlanishning eng yuqori darajasiga erishgan maya qabilasi vakillari qizg'ishsimon tanli, boshi uzun, yirik "burgutsimon" burunga ega bo'lgan. Shimoliy va Janubiy Amerika tekisliklaridagi boshqa ko'plab etnoslar ham "qizil tanlilarga" kiradi. Yana bir jumboq shu bilan bog'liqki, Braziliyaning shimoli–janubida topilgan insoning eng qadimiy qo'nalg'asi Alyaskadagi ilk qo'nalg'aga qaraganda qadimiyroqdir. XVI asrda portugaliyalik istilochilar tomonidan bu yerda aniqlangan bororo va botokud qabilalari negroid irqqa mansub bo'lgan. Bularning barchasi shundan dalolat beradiki, Yangi dunyoga odamlar Bering bo'g'ozidan boshqa joylardan ham o'tib, o'rnashgan.

Ilk madaniyatlar

Yer yuzida odamlar o'mashishiga bog'liq davrga oid madaniy qatlamlarni o'rganish shundan dalolat beradiki, odamlar turli hududlarda deyarli bir xil taraqqiyot yo'lini bosib o'tishgan. Bu yo'llar tegishli bosqichlardagi ayrim tavsilotlar va natijalarning bir me'yorda ekanligi bilan farqlanib turgan. Parranda va hayvonlarning ko'pligi qurol-yaroq rivojlanishini sekinlashtirgan; oziq-ovqatning nisbatan cheklanganligi uni izlab harakatlanishga, qurol-yaroqni takomillashtirishga, yangi sharoitga moslashishga sabab bo'lgan. Tabiatning o'zi yangicha fikrlash yo'nalishini ko'rsatib bergan.

Odamlar turmushidagi birinchi yirik inqilob agrar inqilob bo'lgan, hayvonlarni ovlash va mevalarni yig'ishdan odamlar ularni yetishtirishga, moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishga o'tdi. Tarixdan ma'lum bo'lishicha, dastavval qo'lga o'rgatilgan hayvon it bo'lgan ekan. Itlar O'rta Osiyo, Sharqiy Osiyo va Shimoli-Janubiy Osiyoda ko'chmanchi odamlarga hamroh bo'lgan va ular bilan birga Amerikaga borib qolgan. Odamlar ilk bor yetishtirgan ekinlar (bug'doy, arpa, yasmiq, xurmosimon palma) Nil daryosi havzasida 18,5 ming yil avval paydo bo'lgan. Bu yerda ko'payib borayotgan aholini ov qilib va meva terib boqib bo'lmay qoldi. Yer tarixidagi eng so'nggi sayyoraviy halokatdan so'ng o'simlikshunoslik va hayvonotshunoslikning boshqa o'choqlari tez sur'atlar bilan paydo bo'la boshladi. Halokat tufayli iqlim keskin o'zgarib, yirik hayvonlar- ov obyektlari – mamontlar, junli karkidonlar, yirik shoxli bug'ular, g'or ayiqlari yo'q bo'lib ketdi.

Halokatning aniq sanasi isbotlangan deb aytish mumkin: rossiyalik astronomlarning eng so'nggi hisob-kitoblariga ko'ra, eramizdan avvalgi 1543 yilda Galley kometasi Yer orbitasi yaqindan o'tgan va shu payt diametri bir necha

kilometrga teng bo'lib Shimoliy Atlantikaga kelib urilgan. Bu sanani tasdiqlovchi "dalillar" ham bor: tektiklar (meteoritning erigan "tomchilari") kamari yoshi – Yer atmosferasidagi Avstraliyadan Yevropagacha bolidning aniq kuzatilgan yo'li, va bu sanaga to'la mos keladigan ikkita qadimgi mustaqil taqvimlar-ossuriycha va Misr taqvimlari yuritila boshlanishi. Gigant portlashning oqibatlarlari orasida "issiqxona effekti" muzliklarning tez erishi va afsonalar orqali bizgacha yetib kelgan Dunyoni suv bosishi okean sathining 130 m. ga ko'tarilishi ham bor. Farazga ko'ra, bu portlash oqibatida Atlantida yo'q bo'lgan, urilish krateri chetida hozirgi Azor orollari vulqonlari kovagining paydo bo'lishi, hatto Yer o'qining siljishi qayd etiladi. Galley kometasi va Yer orbitasining eng xavfli yaqinlashuvi davriyligi kometaning Quyosh atrofida 117 marotaba aylanib chiqishga teng (13,5 ming yilga yaqin). 1908 yildagi uning so'nggi yaqinlashuvi nisbatan kichik Tungus meteoritining Yerga kelib tushishiga olib kelgan.

Zamonaviy fanda asosan eramizdan avvalgi X-VI ming yilliklarda shakllangan o'simlik va hayvonlar madaniylashtirilishining 9 ta asosiy o'chog'i farqlanadi. Ushbu o'choqlar bir-biridan mustaqil ravishda qaror topgan, ba'zan bir-biridan mutlaq uzoqda (Amerika, Xitoy) joylashgan bo'lsa-da, ularning shakllanishiga xos umumiylik ko'zga tashlanadi. Madaniylashtirish uchun o'simlik va hayvonlarni tanlashda ham, bu sohalar rivojlanish yo'nalishlarida ham inson tafakkuri shunchalik o'xshash yo'llardan odimlanganki, bu hol shakllangan o'simlik-hayvonot majmualari tuzilishining va nafaqat funksional, balki kelib chiqish jihatidan ham o'xshash ekanligiga sabab bo'lgan.

Albatta, seleksiya va madaniylashtirish uchun dastlabki zaruriy shart "nomzodlar" tanlovining maksimal darajada keng ko'lamlil ta'minlash bilan bo'g'liq bo'lgan. Aynan shu sababli, madaniy o'simliklar kelib chiqishini o'rganishga eng katta hissa qo'shgan N.I. Vavilov isbotlaganidek, xonakilashtirish o'choqlari tropik va subtropik hududlarning, asosan tog', to'g'oldi hududlaridagi chegaraviy biotsenozlari asosida shakllangan. Bunda madaniylashtirish ming yillik yig'ib terish tajribasining bevosita davomiga aylandi. Odamlar eng kaloriyali va hosildor, va ayni paytda saqlash qulay bo'lgan g'alla va loviyaga oid ekinlar tashkil eta boshladi. Barcha joylarda ularga sabzavotlar, ildizmevali o'simliklar issiqlik bilan ishlov berilgan holda yoki xom holda, o'simlik moylari manbalari iste'mol qilingan. Har bir o'choqda ovqatga shirin, maza va xushbo'y baxsh etadigan sabzavot va o'tlar simulyantlar va shifobaxsh ekinlar, roxatbaxsh meva va o'simliklar paydo bo'lgan. Deyarli barcha joylarda o'ziga xos tolali ekinlar paydo bo'lib, ular asosida mo'yna va terilardan matoga o'tish amalga oshirilgan.

Ayni paytda ushbu umumiy qonuniyatlar asosida domestikatsiya o'choqlari rivojlanishiga parallel ravishda ushbu birikuvlarning noyobligi hosil bo'lgan, dunyoning bo'lajak makrohududlarining dastlabki xususiyatlari va asoslari shakllana boshlaydi. Turli o'choqlarda ekinlarning takrorlanishi turli yovvoyi oilalar va urug'larga tegishli odamlar baholarning g'aroyib ravishda mos kelishini ta'kidlaydi. Ammo ko'p asrlik seleksiya va ko'p marotabalik chatishtirishlar orqali madaniylashtirilgan o'simlik va hayvonlar turlari turli o'choqda turlicha ko'rinish kasb etgan. Bug'doy bir holda qattiq, ikkinchi holda – yumshoq, uchinchi –

dumaloq bo'lsa; guruch Uzoq Sharqda – dumaloq va krahmalli, Hindixitoyda – yopishqoq, Hindistonda – uzunchoq, shishasimon va donador. Dastlab paxta tarqalgan to'rtta o'choq to'rtta turli endemic turga tegishli bo'lib, bir-biridan tolasining uzunligi, puxtaligi va rangi bilan farqlangan, bir yillik va ko'p yillik, bir martalik mavsumiy va doimiy, ko'saklari asta-sekin yetilib boradigan turlari bor.

Xonakilashtirilgan bir nomli hayvonlar ham bir-biridan farqlangan. Eski Dunyoda ham, Yangi dunyoda ham odamlar dasht va yarimcho'l hududlarda xonakilashtirish uchun eng ma'qul jonivor tuyalar, degan xulosaga kelgan. Bu jonivorlar chidamli, ovqat tanlamasligi va ko'p maqsadda foydalanish mumkinligi bilan ajralib turadi. Efiopiya'da bir o'rkachli tuya boqilgan bo'lsa, O'rta Sharqda – ikki o'rkachli tuya boqilgan. And hududida esa tuyasimonlarning yagona shakli birmuncha kuchsiz va nozik vikunya va guanako bo'lgan, ulardan keyinchalik lama va alkapa ajratilgan.

Dehqonchilikka, chorvachilikning parrandachilik, cho'chqaboqarlik kabi sekin rivojlanadigan turlariga o'tishning asosiy natijasi o'troqlik bo'ldi. Bunda aholi daryo sohillari va dalalarda jamlana boshladi, bunda sug'orish imkoniyati va dengiz orqali tashqi daryoga chiqish mumkinligi muhim ro'l o'ynagan.

Biroq rivojlanishning dastlabki bosqichlarida yerga bog'liqlik dehqonchilik o'choqlarining bir-biridan uzoqlanishuvini kuchaytirdi. O'choqlarning mustaqil rivojlanishi nafaqat ekinlar va uy hayvonlari to'plamlari xilma-xilligida, balki yerga ishlov berish texnologiyalarida ham namoyon bo'ladi, bu hol rivojlanishdagi notekislikka sabab bo'ladi. Taraqqiyot sur'ati shu jumladan tesha bilan ishlov berishdan omochga o'tishga ham bog'liq edi, buning uchun esa omochni sudrovchi mollarning borligi va samarasiga, bronza lemexlar va boshqa qishloq xo'jaligi qurollarining joriy etilganligiga, va demak, metallsozlik va boshqalarga bog'liq edi.

Bularning barchasi dehqonchilik va chorvachilikning turli o'choqlarida turli paytda sodir bo'ladi, ayni paytda barcha joyda bosqichlarning ketma-ketligi umumiy qonuniyatlariga bo'ysungan holda, moddiy madaniyat, jamiyatning ma'naviy rivojlanishi va shakllanishi bilan birga davom etadi.

Neolit davri agrar inqilobi urug'chilik tizimining barbot bo'lishiga, yerga mulkchilik va qulchilikning paydo bo'lishiga olib keldi. Ilk sinfiy jamiyatlarda stratifikatsiyasining murakkablashuvi hunarmandchilik, savdo, armiya, boshqaruv apparati, dinning rivojlanishi bilan birga davom etadi. Totemizim, anemizim va ajdodlarga sig'inish dinlari o'rniga poletistik kultlar vujudga keladi, bunda xudolarning har biri inson hayoti va faoliyatining muayyan sohasi uchun "mas'ul" hisoblanadi, xudolar bilan bevosita muloqot esa professional kohinlar qo'liga o'tadi. Ehtimol, aynan kohinlar ilk yozuvni kashf etib, dastlabki muqaddas kitoblarni yaratgan bo'lishlari mumkin. Ayni paytda ular dunyoqarashga oid bilimlarga, shu jumladan astronomiyaga (bu fanga taqvimlarni hisoblash va daryolarning toshishi davri, ekin ekish, sug'orish, hosilni yig'ib olish va hokazolarni hisob-kitob qilish bilan bog'liq bo'lgan) matematikaga (yer mulkini va ekin maydonlarini o'lchash bilan birga samo jismlarining harakatlanishi, saroy va ibodatxonalarni qurish kabi murakkab hisob-kitoblar kiradi), geografiyaga (dastlabki xaritalar yozuv kashf

qilinishidan oldin paydo bo'lgan va yer maydonlarini taqsimlash va qayta taqsimlash, qo'shni xalqlar bilan savdo-sotiq qilish uchun yo'llar o'tkazish bilan birga takomillashib borgan) yakka hokimlik o'rnatadi.

Harbiy yo'l boshchilar, so'ngra paydo bo'lgan hukmron sulolalar ayni paytda eng yirik mulkdor va quйдor ham bo'lgan. Ularning saroylari yonida zodagonlar joylasha boshlagan va diniy markazlar paydo bo'lgan. Bunday markazlarda bir paytda bir necha xudoga atalgan ibodatxona joy olar edi, harbiylar ham shu yerda istiqomat qilgan, nariroqda esa – hunarmandlar, savdogarlar, ularning atrofida va ayni paytda perimetriga ko'ra yaratilgan istihkomlarda – erkin dehqonlar yashagan va ularning dalalari ufqgacha cho'zilib ketgan. Shu tarzda davlat-shaharlar paydo bo'ldi va ular Yer yuzidagi eng qadimgi madaniyatlarga zamin yaratdi.

Amalda deyarli barcha avtoxton madaniyatlar o'simliklarni madaniylashtirishning birinchi o'choqlarida paydo bo'lgan, ammo shaharlar vujudga kelgach, dehqonchilik qulay joylarda jamlana boshladi. Qadim Dunyoning buyuk tarixiy daryolari – Nil, Dajla va Furot, Hind va Gang, Xuanxe – dehqonchilik madaniyatlarini rivojlanishi va madaniyatlar shakllanishini jadallashtiruvchi muhim omil bo'ldi.

Eramizdan avvalgi IV ming yillikda Misr va Mesopotamiyada (Shumer) podsholik-shaharlar paydo bo'ldi. Eramizdan avvalgi III ming yillikda – egey-ellin madaniyati va Xarappa va Moxenjo-Daro (Hind vodiysi) davlat –shaharlari, eramizdan avvalgi II ming yillikda – Xuanxe vodiysida In podsholigi paydo bo'ldi.

Shubhasiz, eng qadimgi madaniyatlarning shakllanishida ularning geografik joylashuvi muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Dastlabki uchta davlat uchta qit'a tutashgan joyda, inson sapientatsiyasi o'chog'ida, xalqlar harakatlanadigan asosiy chorrahalarda vujudga kelgan. Ushbu uchta o'choqning bir-biriga yaqinligi va ular o'rtasida yirik tabiiy to'siqlarning yo'qligi ajralib qolishni yengib o'tishga, innovatsiyalar va oziq-ovqat almashinuviga rivojlanishning jadallashuviga xizmat qilgan. Misr davlati Nil daryosi boshlanish joyida, dehqonchilik va chorvachilikning Efiopiya o'chog'idan o'z ekinlariga qo'shimcha ravishda tuya, bug'doy va paxtani meros qilib olgach, insoniyat tarixida birinchi bo'lib dunyoning eng yirik daryosi bo'ylaridagi subtropik vodiydagi allyuvial tuproqda omochli sug'oriladigan dehqonchilikka o'tgan. Misr bilan o'rnatilgan aloqalar va u bilan raqobatlashuv Mesopotamiya sivilizatsiyalari rivojlanishida muhim ro'l o'ynagan.

Krit madaniyati – egey-ellin madaniyatining ilk o'chog'i gullab-yashnashiga Misr va Mesopotamiya bilan qo'shni ekanlik (orol dengizlari uchun qulaylik) bilan birga ko'chmanchilar hujumidan himoyalanganlik ham yordam bergan (Krit oroli qadim dunyoning shaharlari devorlar bilan o'ralmagan yagona joyi bo'lgan bo'lsa kerak). Hind vodiysidagi Xarappa sivilizatsiyasi qishloq xo'jaligi ekinlari xilma-xilligi, baquvvat tortish kuchiga (qo'tos, fil) ega bo'lishi, omochli dehqonchilikka tez o'tgan bo'lishiga qaramay, mintaqadan tashqari madaniyatlardan uzilib qolganligi oqibatida sust rivojlangan. Arxeologlar tomonidan aniqlangan Xarappa madaniyati rivojlanishining avj nuqtasi Hind

deltasi va Fors ko'rfazining yelkanli kemachiligi rivojlanishi davriga to'g'ri keladi.

Ko'hna dunyoning subtropik sivilizatsiyalaridan eng oxirgisi Xitoydagi Veyxe-Xuanxe madaniyati bo'lgan. Ushbu o'choq O'rta Sharq va O'rta yer dengizidan. Hindistondan Yer yuzidagi eng o'tib bo'lmas tog'lar va sahrolar bilan ajratilgan bo'lib, shimol tomondan unga muttasil mo'g'il va mojar ko'chmanchilari tahdid solar edi. (Buyuk Xitoy devori shu maqsadda qurilgan edi). Dastlabki Xitoy sivilizatsiyalarining rivojlanishi ular Baqriyadan baquvvat va chidamli tuya keltirganlaridan so'ng tezlashdi. Ular Samarqand, Buxoro va Fors (Persiya) davlatiga karvon yo'llaridan qatnay boshlashdi.

Afrikadagi dehqonchilik o'choqlaridan faqat G'arbiy Afrika madaniyatlari — Niger daryosi burilishida — eramizdan avvalgi I ming yillikda erishdi. Bu makonni Nil daryosi va O'rta yer dengizidan ulkan Sahroi Kabir ajratib turar edi. Bu sahroda piyoda o'tib bo'lmas edi. yuk tashuvchi hayvonlar esa bu yerda yo'q edi. Shu sababli bu yerda omochli dehqonchilikka ham o'tilmagan. Faqat VII-VIII asrlarda bu yerlar arablar tomonidan o'zlashtirilgach, Niger madaniyati rivoj topdi, bu yerda tuyalar boqilib, savdo ayirboshlashi yo'lga qo'yildi.

Yangi Dunyodagi dehqonchilik o'choqlari ham alohida holda yirik tortish kuchi bo'lmagan bir sharoitda rivojlandi. Mezoafrikada va Markaziy Peruda dastlabki ilk sinfiy shaharlar eramizning I ming yilligida shakllandi va VIII-IX asrlarga kelib gullab-yashnadi.

Bu madaniyatlarning ko'plab yutuqlari Ko'hna Dunyo yutuqlarini takrorlagan yoki ulardan o'zib ketgan: maya piramidalari Misr ehromlariga juda o'xshash, ammo yassi tomlariga ibodatxonalar o'rnatilgan; batafsil rejalashtirilgan shaharlar va hozirgi paytgacha yetib kelgan inklar qal'alari; Parakasa (Peru)ning noyob matolari va har ikki o'choqda rivoj topib, jahon durdonalari xazinasidan o'rin olgan o'ziga xos madaniyat namunalari: matematika, astronomiyadagi (atsteklarning 365 kunlik eng aniq taqvim), tibbiyotdagi (ayniqsa, jarrohlik va farmakopeyada) hayratlanarli yutuqlar va hokozolar.

Ammo madaniyatning ayrim sohalarida Amerika madaniyatlari ortda qolgan: har ikki o'choqda g'ildirakni bilishmas edi. Mezoamerikada oltin va kumushdan san'at namunalari yaratilgan holda bronzagacha yetib borishmagan va faqat vulqonsimon shisha – obsidiandan qurol va asboblarni yasashda mukammalikka erishilgan: qadimgi peruliklar mis qotishmalaridan foydalanish sirlarini bilishgan, ammo o'z yozuvlariga ega bo'lmagan va piktografiyaning boshlang'ich bosqichiga yetib borishgan.

Qulchilik saltanatları

Qadimgi madaniyatlarning rivojlanishi nafaqat vaqt jihatidan, balki makon nuqtai nazaridan ham sodir bo'lgan: ilk davlat-shaharlar bilan yonma-yon va ularning ta'siri ostida yangi shaharlar paydo bo'lgan va ular dastlabki shaharlardan o'zib ketgan, bosib olgan, ba'zan esa yo'q qilib yuborgan. Tabiiy ofatlar ham o'tkazilgan: Hind va Kritning ilk shaharlari zilzila natijasida vayron

bo'lgan. Ammo eng katta xavf ko'chmanchi xalqlarning bosqinlari bo'lgan, ular harakatchanligi va rivojlangan daryo vohalari oziq-ovqati va boyliklariga o'chligi bilan ustun turar edi. Ulardan himoyalaniş maqsadida shaharlar ittifoqlari, undan so'ng markazlashgan davlatlar tuzila boshlandi.

Qadimgi tarix shuni ko'rsatdiki, himoyalanişning eng ishonchli yo'li shahar devorlari ortiga yashirinish emas, balki chegarani undan imkon qadar uzoqqa ko'chirishdir. Moddiy madaniyatning rivojlanishi va innovatsiyalar diffuziyasi kuch o'choqlari va ekspansiya markazlarini paydo bo'lishiga olib keldi: ishlab chiqarishda — odam va hayvonlar mushaklariga suv g'ildiragi va shamol tegirmoni qo'shildi, almashish asosida ekinlar va uy hayvonlarining keng to'plami qaror topdi, to'g'onlar, kanallar va suv quvurlar qurildi, temirchilik va metallsozlik rivojlandi; harbiy sohada dastavval bronza, so'ngra po'latdan yasalgan qilichlar, xanjartar, alebardlar, qalqonlar, arbaletlar va uloqtirish qurollari, harbiy aravalar va kemalar, sovut, zirx va dubulg'a paydo bo'ldi.

Shu tariqa Yer yuzida qulchilik saltanatlari shakllandi, birining o'rnini ikkinchisi egallab, tobora qudratli va keng ko'lamlı bo'lib bordi. Tabiiyki, madaniyatning turli o'choqlarida saltanatlarning shakllanishi, dastlabki sivilizatsiyalarida kuzatilganligi kabi, turli davrlarda kechgan va o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lgan. Bunda davlatlarning geografik o'rni va atrof-muhitning ham ahamiyati katta bo'lgan.

Masalan, Misr, bir tomondan, Liviya sahrosi, ikkinchi tomondan —Qizil dengiz tufayli tashqi hujumlardan himoyalangan edi. Nil daryosi boshlanishida shimolga tomon vodiya joylashgancha, yirik mustamlakachilik urushlarini olib bormagan va deyarli saltanat barpo etmagan holda madaniyatning gullab-yashnashiga erishgan. Biroq bu hol Misr qulchilik tuzumi tanazzuli erta boshlanishiga, qo'shinlarning qoloqlikka olib kelgan. Eramizdan avvalgi 720-yilda Efiopiya shohlari osonlik bilan butun Misrni egalladi, va o'shandan buyon XX asrgacha bir qo'ldan ikkinchi qo'lga o'tganicha o'z mustaqilligini tiklay olmadi.

Mesopotamiya o'chog'i atrofida esa o'zgacha vaziyat vujudga keldi. Dajla va Frot daryolarining yuqori va quyi oqimlari bo'ylab joylashgan shaharlar o'rtasidagi raqobatga (dastavval Misrda ham shunday bo'lgan edi) Ikki daryo oralig'i vodiysining yon-atrofdagi tog'lardan tushib keluvchi ko'chmanchilar hujumlaridan mutlaq himoyasizligi qo'shilgan edi. Shumer va Bobil umri ham uzoq davom etmagan. Eramizning VII asrida Mesopotamiya madaniy markazi Dajla daryosining yuqori oqimiga — Niniveyaga ko'chgan. Bu shahar Ossuriyaning poytaxtga, so'ngra O'rta Sharqning Sharqda Erondan, G'arbda Finikiya va Misrgacha bo'lgan hududlarni qamrab olgan dastlabki yirik saltanatiga aylangan. Ammo eramizdan avvalgi 612-yilda shimoldan bostirib kirgan xaldeylar Niniveyani to'liq vayron qilgan. Qadim Bobil yonida o'z poytaxtlarini qurgan, butun Ossuriya saltanatini egallab, uning hududini Qora dengiz va Kaspiy dengizi qirg'oqlarigacha kengaytirgan. Xaldeylar o'rnini fors sivilizatsiyasi egallagan. Mesopotamiya vodiysining Janubi-Sharqida va Fors ko'rfazining Sharqiy qirg'og'ida qaror topgan ushbu sivilizatsiya unumdor yer va suvdan mahrum edi, ammo o'zining Xitoy va Hindistondan Mesopotamiya va O'rta yer dengiziga davom etuvchi barcha karvon yo'llari

chorrahasida joylashgan holatida unumli foydalanar edi. O'zidan yiroqda joylashgan madaniyatlar yutuqlarini o'zlashtirib, keng joriy etgan, yassi tekisliklardagi vohalarni sug'orish bo'yicha o'ziga xos tizimni yaratishga muvaffaq bo'lgan, otliq askartar qo'shinining yetakchi kuchiga aylantirildi. Xalqni jipslashtirish va intizomni qaror toptirishda dunyodagi dastlabki monteistik dinlardan biri – zardushtiylilik dinining yaratilishi bo'ldi. Eramizdan avvalgi 539-yilda forslar xalqdeylarning poytaxtini egalladi, G'arb va Sharq tomon jadal yurishlarni boshladi. Sharqda ular Hind vodiysigacha yetib bordi, o'z saltanatiga butun O'rta Osiyoni qo'shib oldi, G'arbda esa – Misr, Sharqiy O'rta yer dengizi, butun kichik Osiyo, Yevopada Fransyani egallab, Gretsiya chegarasiga suqilib kirdi. Fors saltanati uch asr hukm surgan va eng yirik mintaqaviy tuzilma bo'lgan.

Qulchilik saltanatlari insoniyat madaniyati va sivilizatsiyalarining barcha o'choqlari ayirmachilikka barham berdi. Saltanatlar hududining kengayib borishi va ularning madaniy metropoliyalari ta'sirining kuchayishi mintaqaviy sivilizatsiyalarning shakllanishiga salmoqli hissa qo'shdi.

Dinlarda ham jiddiy o'zgarishlar sodir bo'ldi: saltanatlar rivojlangani sayin ular ham mohiyati, ham shakliga ko'ra markazlashgan tusga ega bo'ldi. An'anaviy xudolar orasidan bitta asosiysi ajratilib, qolganlari bo'ysunuvchi mavqega ega bo'ldi. Ruhoniylik to'liq kasb-korga aylantirildi, ierarxiyalashtirildi hamda dunyoviy hokimiyatdan o'z ulushini qat'iy talab qila boshladi. Ayni paytda ta'kidlash lozimki, saltanat va dinlarning shakllanish jarayonlariga ta'siri ularning hududlar bilan chegaralangan. Ayni paytda ular bir-birini qoplab, makrohududlar chegaralarini shakllantira boshlagan. O'sha paytda olib borilgan uzoq sivilizatsiyalar o'rtasidagi savdo vujudga kelgan mehnat taqsimotini aks ettirar va jahon tarixiga kirgan ko'plab karvon yo'llarini ochib berdi (Buyuk Ipak yo'li, Yantar yo'li, "varyaglardan greklarga tomon" yo'li). Ayni paytda uzoq masofali savdo nihoyatda murakkab, xavfli va ko'p bosqichli edi, vositachilar qo'lidan qo'lga o'tish bevosita muloqotni yo'qqa chiqarar edi. Mintaqaviy sivilizatsiyalarning har birida dunyo haqida egotsentristik tasavvur hosil bo'lgan: markazda metropoliya joylashgan, uning atrofida – saltanatning qolgan qismlari va harbiylar bilan soliq yig'uvchilar yetib boradigan joylar, atrofda – g'aroyib o'lkalar ular haqida vositachi savdogarlar ma'lumot beradi.

Qadimgi xaritalarning eng mukammallaridan biri – Klavdiy Ptolemey (yermizdan avvalgi II asr) dunyo xaritasi aynan shunday tuzilgan. Unda ilk bor yerning sharsimon shakli aniq chizilgan. Markazda – ellinlar yerlari va ularning mustamlakalari. Xaritaning sharqiy chekkasida "xitoyliklar" yashaydigan yerlar belgilangan. Holbuki, xitoyliklar o'zlarini qadim davrlardan buyon "Chjun-go" – "markazdagi davlat" deya ataydi.

Shuni ta'kidlash zarurki, qadimgi buyuk saltanatlar aholisi bizning zamonamizga maqbaralar va xarobalari bilan emas, ko'plab xalqlar, hatto butun dunyo sivilizatsiyasining moddiy va ma'naviy boyliklariga xos amal qiluvchi qadriyatlari bilan yetib kelgan. Buyuk saltanatlardan bizga qoldirilgan meroslar hajmi birdek emas. Bu hol saltanatlar rivojlanishi tarixiga hamda ularning sobiq hududlarida keyinchalik qaror topgan kuchlar nisbatiga bog'liq bo'lgan.

Saltanatlar tarixini shartli ravishda to'rtta davrga bo'lish mumkin: 1) o'zakda, metropoliyada "energiyani jamlash"; 2) bu "energiyaning" portlashi – istilolar, vayronagarchiliklar, saltanat ekspansiyasi; 3) madaniyatni yaratish, tarqatish, saltanatning barpo etish qudrati; 4) tanazzul va saltanatning qulashi. Energiyani to'plash davri qanchalik samarali bo'lgan bo'lsa, unga shunchalik ko'p miqdorda o'zining va o'zlashtirilgan innovatsiyalar singdirilgan, ikkinchi davrda bu energiya shunchalik kam sarflangan va uchinchi, mintaqani shakllantirish davriga shunchalik katta hajmda yetib borgan. Imperiya qanday yakun topgani ham ko'p narsani belgilab bergan – uning merosi yangi mintaqaviy markazdan tarqalgan kuch bilan vayron qilinganmi, yoki ular bu merosni assimilyatsiya qilganligiga bog'liq. Tarix rivojlanishining har bir yangi bosqichida yangi mintaqaviy, so'ngra jahon ekspansiya markazlari ilgari surilish sodir bo'lgan. Ular, o'z navbatida, o'z qudrati va ta'sirchanligining avjiga chiqqach, muqarrar ravishda tanazzulga uchraydi. Sivilizatsiyaning yangi bosqichlari yangi davr innovatsiyalariga sobiq bosqich madaniyati, ishlab chiqarish kuchlari va ishlab chiqarish munosabatlari sarqitlari kam xalal beradigan joylarda qaror topadi. Aynan shu sababli mintaqaviy, shuningdek, jahon sivilizatsiya markazi aynan bir joyda takrorlanishi tarixda uchramagan.

Eng qadimgi mintaqaviy sivilizatsiyalardan jahon madaniyatiga yunon va rim madaniyati eng salmoqli hissa qo'shgan. Ularning tili, adabiyoti va hikmatli so'zlari, falsafasi va aniq fanlari, yunon demokratiyasi va rim huquqi, savdo-bank ishi va harbiy san'ati o'z vaqtidan va Yevropadan o'zib ketgan va hamon butun dunyoda ularni o'rganib, yutuqlaridan foydalanib kelinmoqda. Kezi kelganda qayd etish mumkinki, Rossiyadagi birinchi universitet – M.V.Lomonosov nomidagi Moskva universitetining asoschisi o'sha vaqtdagi eng nufuzli o'quv dargohi – Slavyan-yunon-lotin akademiyasini tamomlagan va o'zining ilmiy risolalarini lotin tilida yozgan.

Yunon sivilizatsiyasi Krit orolida boshlangan, so'ngra Gretsiyaning qit'a qismiga va Egey dengizining sharqiy qirg'og'iga tarqalgan, uning atrofida ellinlar davlatining o'zagi shakllangan. Bu yerda "energiyaning to'planishi" davri dinamik sur'atda va samarali kechgan. Misrdan olib kelingan ieroglif san'ati tez sur'atda bo'g'inli yozuvga, so'ngra chiziqli fonetik xatga aylangan. Bu yozuv faqat koinlar va aslzodalarga ma'lum edi. Bu yerda dunyoda ilk bor litseylar va gimnaziyalar tashkil etildi, va ular barcha erkin tug'ilgan va ozod qilingan odamlarning farzandlariga mo'ljallangan bo'lib, hatto majburiy hisoblangan. Bu esa iqtidorlilarni yetishtirishga, fan va hunarmandchilikni rivojlantirishga ko'maklashdi. Dunyodagi birinchi ommaviy kutubxonlar qoshida bu yerda dastlabki (koinlikka oid bo'lmagan) oliy maktablar tashkil topdi. Ulardan notiqar, faylasuflar, shifokorlar, matematiklar, arxitektorlar, haykaltaroshlar yetishib chiqar edi. Bu yerda ilk bor shaharlarning yangi turlari paydo bo'ldi – ularda qishloq aholisi bo'lmay, ularning vazifalari uzoq yerlarga ko'chirildi, xo'jalik aylanmasiga jalb etilib, mamlakat boyligini ko'paytirishga yo'naltirildi. Boshqa saltanatlardan farqli o'laroq Gretsiya monarxiya davlati emas edi, unda demokratiya – saylangan hokimiyatga ega o'zini o'zi boshqaruvchi shaharlarning norasmiy (ba'zida

shartnoma asosida) birlashmasi hukm surar edi. Ko'pincha shaharlar bir-birlari bilan ustunlik, uchun yer uchun, qullar uchun kurashar edi, ammo forslar hujum paytida (eramizdan avvalgi 500-449 yillar) Afina boshchiligida ular jipslashdi va g'alaba qozondi. Gretsiya Aleksandr Makedonskiy davriga kelib (eramizdan avvalgi 335-323 yillar) haqiqiy monarxiya va markazlashgan saltanatga aylandi. U yunonlar yerlari chegarasini Misr va Hind vodiysigacha kengaytirdi va forslar poytaxtini butkul vayron qildi.

Gretsiya mustamlakalari asosan eramizdan avvaigi VIII-VI asrlarda Gerkules ustunlari (Gibraltar)dan Port Evkinskiy (Qora dengizning sharqiy qirg'oqlarigacha cho'zilgan edi. Aleksandr Makedonskiy ular qatoriga yetmishtagacha Aleksandriya va Aleksandropolislarni qo'shdi, ular orasida hatto uning oti – Butsefal nomli shahar ham bor edi. Grek mustamlaka shaharlari geografik jihatdan qulay joylashgan bo'lib, egalarini ko'p bor almashtirgan bo'lsa-da, hamon yashab, rivojlanib kelmoqda, ulardagi arxitektura yodgorliklarida, ko'chalar nomlarida yunon sivilizatsiyasi izlari saqlanib qolgan. Fransiyadagi Marsel, Italiyadagi Neapol va Toronto, Sitsiliya orolidagi Sirakuza, Qrimdagi Evpatoriya, Feodosiya va Kerch (Pantikapeya), Misrdagi Iskandariya shular jumlasidan. Mustamlakalar nafaqat Yunonistonning G'arbiy istehkomi bo'lgan, ular o'z xo'jaliklarini rivojlantirib, metropoliyani oziq-ovqat va xom ashyo bilan ta'minlagan. Ko'p jihatdan yunon madaniyati bilan muloqotda bo'lish va raqobat oqibatida rivojlangan Rim eramizdan avvalgi II ming yillikda Gretsiyani egallab, bu madaniyatni yo'q qilmadi, balki unga yangi kuch ato etib, uning yangi markaz – Konstantinopoldan mustaqil holda rivojlanishini ta'minladi. Afina shahri o'z ahamiyatini yo'qotgan bo'lsa-da, xizmatlari evaziga ozod shahar maqomini oldi.

Rim imperiyasi Tibr vodiysi va O'rta Italiyadagi (Latsio viloyati) o'zak asosida, krit-egey madaniyatidan birmuncha kech – eramizdan avvalgi V-III asrlarda shakllandi. Eng boshidan uning rivojlanishi eramizdan avvalgi VI asrda butun janubiy Italiyani egallagan (aynan shu viloyatni lotinlar buyuk Gretsiya deb atagan, bu nom keyinchalik ellinlarning asosiy Bolqon mamlakatiga nisbatan qo'llanila boshlagan) yunon madaniyati ta'siri ostida kechgan. Yozuvning asosini birmuncha o'zgartirilgan grek alfaviti tashkil etgan, grek shaklidagi maktablar joriy etilgach, ularda lotin tili bilan birga yunon tilini ham o'rgana boshlandi. Rim sivilizatsiyasining shakllanishiga etruslar madaniyati ham kuchli ta'sir ko'rsatgan. Ularning davlati Shimoliy Italiyada joylashgan edi. Yunonlarning demokratiya haqidagi g'oyalari rimliklar rivojlantirib, dunyoda ilk bor parlament – senatga ega bo'lgan markazlashgan respublikani yaratishgan, yunon qo'shinlari o'rniga professional legionlarni joriy etishgan. Aynan shu paytdan boshlab Yevropa madaniyatiga mutsipiyalar kirib kelgan, asta-sekin butun Italiyaga tarqala boshlagan. Dastlabki dengiz orti mustamlakalari – Sitsiliya, Sardiniya, Korsika eramizdan avvalgi III asrda Karfagendan tortib olingan. Eramizdan avvalgi II asrda Rim deyarli butun Ispaniyani, keyinchalik Bolqon yarim orolini egallab olgan. Eramizdan avvalgi 146 yilda Rim O'rta yer dengizi hududidagi eng asosiy raqibi – Karfagenni hujum bilan ishg'ol qilgan va senat

qaroriga ko'ra uni yo'q qilgan. Keyinchalik ekspansiya G'arbga – Galliya tomon, va Sharqqa – Kichik Osiyo va Suriya tomon siljigan. Eramizdan avvalgi 45 yilda mustamlakalarni egallashga katta hissa qo'shgan Sezar Rim imperatori deb e'lon qilingan. Eramizning 138 yiliga kelib, ekspansiya kuchlari tamom bo'lgach, va chegaralarda qal'alar qurilishi boshlanishida Rim imperiyasi Angliya va Ispaniyadan Misrgacha, Falastin, Qohira va Buyuk Armanistongacha cho'zilgan edi. Bu davrda Rimning ko'plab shaharlari buniyod etilgan bo'lib, ular G'arbiy Yevropa madaniyati shakllanishi va qaror topishida muhim ro'l o'ynagan. Bular sirasiga Valensiya, Lion, Bordo Belgrad, Maynts, Koblents, Keln, London kiradi. Rimliklar, shuningdek Yevropa yo'llarining asosiy tarmog'ini yaratgan, bu yo'llar Reyn daryosidan G'arbga va Dunaydan janubga yo'naltirilgan.

Rim imperiyasining tanazzuli, bir tomondan, qulchilik tuzumining yemirilishi, ikkinchi tomondan, uning hududida german qabilalari – varvarlarning bostirib kirishi bilan bog'liq bo'lgan. Vayronagarchiliklar, o'zaro urushlar va qullar qo'zg'olonidan jabrlangan Poytaxt Rim tanazzulga yuz tutdi, senatdagi hokimiyat viloyatlik ko'pchilik qo'lga o'tdi, hatto Dunaydagi provintsiyalardan birida kelib chiqqan "illiriyalik imperatorlarning" butun bir sulolasi yuzaga keldi. 330-yilda Konstantin I poytaxtni shu maqsadda ataylab qadimgi Vizantiya o'rnida qurilgan Konstantinopolga ko'chirdi, va amalda shu paytdan boshlab (rasman – 395-yildan boshlab) Rim imperiyasi G'arbiy va Sharqiy qismlarga bo'lingan, bunda G'arbiy qism poytaxti Ravennaga ko'chirilgan. 410-yilda vestgetlar qo'shini Rimni egalladi va uni taladi.

Greetsiya va Rim imperiyasi Yevropada mintaqalar shakllanishida muhim ro'l o'ynadi. Bunda ularning har biri alohida qudratli subregion asosini yaratdi. Bu hol Rim imperiyasi bo'linishida G'arbiy va Sharqiy qismlar tarixida yaqqol namoyon bo'ldi. G'arbiy Rim imperiyasi Yevropa qulchilik tuzumi gurkirab yashnaganidan so'ng tanazzulni boshidan kechirar hamda barcha yangiliklarga – shakllanayotgan feodal munosabatlarga, xristianlikka, varvarlik madaniyatiga jiddiy qarshilik ko'rsatar edi. Rim hali uzoq davr mobaynida qulchilik va majusiylik markazi bo'lib qolgan. Ayni paytda u G'arbiy Yevropaning eng yirik madaniy kuchi bo'lib, xalqlarning buyuk ko'chishidan so'ng qaror topa boshlagan millatlarning shakllanish jarayoniga ulkan ta'sir ko'rsatgan. IX asrgacha lotin tili imperiya xarobalarida shakllangan davlatlarning rasmiy tili bo'lib qolgan va ularning o'zi tili va yozuvi shakllanishi uchun zamin yaratgan (butun roman-german guruhi). Lotin tili ham jonli til bo'lmay, Yevropa tili, keyinchalik xalqaro munosabatlarga oid jahon tili, cherkov va fan tili bo'lib qoldi. X asrda Germaniya atrofida Yevropadagi eng yirik erlar birlashuvi qaror topgach, uni obro' uchun Germaniya millatlarning muqaddas Rim imperiyasi deya atashgan, uning imperatorlari qurol ishlatib bo'lsa ham toj kiyish uchun Rimga borishgan.

Sharqiy Rim imperiyasi grek madaniyati markazi bo'lmish yerlarda ham qulchilikning Rimdagi kabi avj nuqtasiga erishmagan. Ayni paytda Konstantinopol atrofida shakllangan yangi markazda qulchilik innovatsiyalarning kirib kelishiga to'sqinlik qila olmagan. 325-yildayoq bu yerda xristianlik davlat dini deb e'lon qilingan, Konstantinopol pravoslav dini tarqalgan jahon markazi bo'lgan,

keyinchalik Yevropaning ming yil hukm surgan qudratli feodal imperiyasi – Vizantiyaga aylangan. VI asrning o'rtalariga kelib Vizantiya hukmronligi sobiq Rim imperiyasi hududida Karpat Alp, Pireneya tog'laridan janubga tomon ta'sir ko'rsatgan. Rim ham, Ravenna ham Vizantiya provintsiyalariga aylangan va nihoyat xristianlikni tarqatishda to'liq erkinlikka erishgan. Dastavval Konstantinopol homiyligi ostida bu yerda pravoslav dini joriy etila boshlangan (Ravennada hanuzgacha o'sha davrga oid ibodatxonalar saqlangan), biroq Italiya franklar tomonidan egallangach hamda papalar Rimga ko'chgach (VIII asr) katolik oqimi shakllangan va Konstantinopol bilan aloqalarini uzgan. Vizantiya, pravoslav dini, grek tili ta'siri Dunay oldi vohalariga. Dnepr va Volxovga intilgan. Bu yerda odatda qulchilik tuzumini boshidan keichrmagan va feodalizm davrida kuch to'play boshlagan yangi sivilizatsiyalar shakllanayotgan edi.

FEODAL IMPERIYALAR VA DINLAR

Mintaqaviy sivilizatsiyalar va dunyo makrohududlarining shakllanishi feodalizm davrida ham davom etgan. Dunyoning turli qismlarida ushbu ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyaning rivojlanishi notekis va bir-biridan mustaqil kechgan. Ayni paytda ularga har qanday mintaqaviy o'ziga xosliklarni yengib o'tuvchi umumtarixiy qonuniyatlar ta'sir ko'rsatgan. Holbuki, Amerika sivilizatsiyalari o'zlarining feodal tuzumiga yetib bormagan ham XVI asrda ispanlarning bostirib kirishi paytida bu yerda dastlabki qulchilik saltanatlar mavjud edi, va shu vaqtda Yangi dunyoga o'rta asrlar Yevropasiga xos munosabatlar kirib borgan. G'arbiy Afrikada ham feodalizm sivilizatsiya o'chog'iga aylanib ulgurmagani: uni VIII asrda kashf qilgan arablar bu yerda Gana qulchilik imperiyasini ko'rishgan. Ko'hna dunyoning boshqa hududlarida feodalizm davrining boshlanishi xalqlarning so'nggi (umid qilamiz!) buyuk ko'chishi natijasida o'zgarishga uchragan: varvarlarning qadimgi imperiyalar hududlariga bostirib kirishi qulchilik krizisini, imperiyalar tanazzulini jadallashtirdi. Bunda Chin Xitoy imperiyasi o'sha paytdagi Osiyo demografik portlash o'zagiga yaqin joylashgani holda rimliklarning Reyn bilan Duny o'rtasida bunyod etilgan qal'a devoridan uch asr muqaddam ajralib olishga uringan.

Ushbu davrda mintaqaviy sivilizatsiyalar diffuziyasi va integratsiyasini asosiy harakatlantiruvchi kuchi feodal imperiyalar va din bo'lgan. Feodal imperiyalar yuksak darajada markazlashgan qulchilik imperiyalariga ko'ra ko'p qavatli ierarxiyaga ega bo'lgan, ularning qudrati imperatorlar obro'yi va armiyasiga, davlatni idora qilish qobiliyatiga bog'liq bo'lgan. Imperiyalar ekspansiyasi turlicha natijalarga olib kelgan. Agar imperiya o'zagi madaniyati unga singib ketgan va qo'shni xalqlarga nisbatan yuqori bo'lsa, bu xalqlarning madaniyati boyigan, bostirinish jadallashgan. Aksincha bo'lsa – vassal xalqlarning kuchi qarshilikni bostirishga yo'naltirilgan, madaniyati vayron bo'lgan, madaniyatining ko'plab yutuqlari umuman yo'q bo'lib ketar edi. Ammo har ikki holatda ham "o'rtalashtirilgan" madaniyatning tarqalishi chegaralari kengayib borar edi.

Dinlar feodalizm davrida o'zining eng yuqori ta'sirchanligiga erishdi. Dinlardagi tub o'zgarishlar qulchilik tuzumi krizisning eng asosiy oqibatlaridan biri bo'ldi. Imperiyalar markazlardan turib qadimgi zo'r'rab joriy etilgan, yon-atrofnii bosib olish va bo'ysundirish vositasi bo'lgan va hatto buning uchun qo'rqinchi odam qurbonliklari bilan bog'liq etnik dinlar o'rniga dissidentlik dinlari paydo bo'ta boshladi. Bu dinlar etnik va ijtimoiy mansublikdan qat'i nazar mehribon va adolatli xudolarni izlovchi qullar o'rtasida paydo bo'ldi. Bunda xudolari nafaqat samoviy bo'lgan, balki yerdagi aniq vakillari – musolari va payg'ambarlari mavjud bo'lgan va ular xalqlarga boshchilik qilgan dinlar ko'proq odamlarni jalb qila boshladi. Shu tarzda turli hududlarda messianlik jahon dinlari – xristianlik, islom, butparastlik paydo bo'ldi (bu dinlar bugungi kunda ham dinga e'tiqod qiluvchi kishilarning uchdan ikki qismini tashkil etadi). Ularning har biri o'z xalqlarining qadimgi an'analari va o'ziga xosliklarini qamrab olgan holda, ayni paytda yangicha ijtimoiy munosabatlar qaror topishiga ko'maklashgan. Bu dinlar nafaqat ularni davlat dini deb e'lon qilgan feodal davlatlar hududlarida, balki monarhlar, ruhoniylarning faol missionerlik faoliyati natijasida ham keng hududlarda tarqalib borgan, mintaqa va submintaqalar tarqalishiga, ma'naviy madaniyatlarining dastlabki mintaqalararo o'zaro singishiga katta hissa qo'shgan.

Insoniyat yerning turli hududlarida deyarli bir paytda paydo bo'lgan dehqonchilikning ilk o'choqlaridan uzoqlashgani sayin ushbu hududlarning rivojlanishi shunchalik notekis bo'lib, o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'lgan. Bundan tashqari, moddiy va ma'naviy dunyolardagi farqlar, imperiyalar va dinlarning o'zaro ta'sirchanligi xususiyatlari aynan feodalizm davrida, hududlar alohida rivojlanish yo'lidan davom etayotgan bir paytda ular o'rtasida shunchalik jiddiy tafovutlarni vujudga keltiradiki, insoniyat hanuzgacha ulardan chiqib, umumiy taraqqiyot yo'liga o'ta olmaydi.

G'arbiy Yevropada eng yirik imperiya Frank imperiyasi va german qabilalari yo'l boshchilari tomonidan yaratilgan Muqaddas Rim imperiyasi edi. Dastlabki imperiya buyuk Karl hukmronligi davrida (800-814) Elba daryosidan O'rta Dunaygacha, Barselona va Shimoliy Italiyagacha cho'zilgan edi, ammo imperatorning o'limidan so'ng bu imperiya quladi. Ikkinchisi esa boshidan "omonat" bo'lib, uning tarkibiga bir necha yuz qirollik, buyuk va oddiy knyazliklar, gersogliklar, grafliklar, "ozod shaharlar" kirar edi. Ayni paytda imperiya Rim va provinsiyalarining ko'pgina yutuqlarini – Rim kommunktsiya tizimlari va savdo yo'llarini, uning mashhur pochtasini yo'q qilib, hukmron saroylarni yakkalanishga va o'zaro urushlarga giriftor qildi.

Xristianlikdan ajralib chiqqan katolitsizm – "qullar dini" ulkan markazlashtirilgan imperiyada vujudga kelgach G'arbiy Yevropada feodal tarqoqlik tartibsizligiga, hokimiyat kuchsizligiga duch keldi, bu hol hokimiyatga intilishni keltirib chiqardi va shu maqsadda doimiy kurashga jalb qildi. Oqibat -natijada katolitsizm G'arbiy-monarxik tamoyil asosida tashkil topdi: qat'iy ierarxiyaga ega ruhoniylar armiyasi G'arbiy Evropaning barcha davlatlarida joylashtirilgan, nihoyatda yirik "ixtisoslashtirilgan" monaxlar ordenlari, aqidaparastlik va qat'i intizom tashkil topdi. Cherkov har qanday hurfikrlilikni ta'qib qilar edi – bunda dastavval

majusiylikka qarshi kurash, alvastilami ovlash, “bid”atlar” bilan kurashish ro’kach qilinar edi. Bu ishga inkvizitsiya boshchilik qilib, o’z maqsadi uchun qiynoqlardan foydalanar edi. Bunday sharoitida qudratli va barqaror cherkovning mintaqani shakllantirish ro’li mustahkam bo’lmagan imperiyalar va boshqa davlat tuzulmalarinikiga qaraganda muhimroq edi. Cherkov butun ta’lim tizimini – boshlang’ich maktabdan universitetlarni tashkil etilishini o’z qo’liga oldi. Lotin tiliga ibodatlamning yagona majburiy tili maqomi bilan birga rasmiy diniy adabiyot tili maqomi ham berildi (1965 yilgacha), ayni paytda u millatlararo muloqot tiliga ham aylandi, G’arbiy Yevropada ibodatxonalar tarmog’i tashkil etildi va ular mahalliy hayot markazlariga aylantirildi (shu jumladan XII-XIII asrlar chegarasida bir yuz yillik davomida yirik shaharlarda 80 ta muhtasham kafedral soborlar tashkil etildi, ular hanuzgacha kishini hayratga soladi).

Sharqiy Yevropada qadimgi ellin madaniyatini, qaysidir ma’noda Rim madaniyatini meros qilib olgan Vizantiya imperiyasining ro’li o’zgacha edi. Uning ekspansiyasi Antioxiya, Anatoliya, Serbiya, Bolgariya va Dunay bo’yi slavyanlarining boshqa yerlari, valaxovlar rivojlanishini, Kiev Rusi shakllanishini tezlashtirdi. Vizantiya Armeniya, Gruziyaning rivojlanishiga kuchli ta’sir ko’rsatadi. G’arbiy Yevropadan farqli ravishda hokimiyat kuchli bo’lib, imperatorning obro’si shunchalik yuqori ediki, u uzoq payt davomida pravoslav cherkovini ham boshqargan. Konstantinopol patriarxi paydo bo’lgach, u barcha ishlarni imperator bilan birga kelishib hal qiluvchi to’rt amaldordan biri bo’lgan. Pravoslav dini xalqlarning ona tilida tarqala boshladi, yozuvga ega bo’lmagan xalqlar natijada o’z yozuvini ham qo’lga kiritdi.

Vizantiya butun Yevropa uchun ham ko’p ishlarni amalga oshirdi. VIII asrda u Yevropaga intilayotgan arab istilochiari yo’lini to’sdi. Oqibatda arablar Shimoliy Afrikadan o’tib, G’arbdan bostirib kirdi. Vizantiya va ayniqsa Konstantinopol orqali Sharq va Rus bilan asosiy savdo yo’llari o’tgan. Bu yo’llar bo’yida Shimoliy Italiya shaharlari rivojlanish boshladi. Va nihoyat, Vizantiya Yevropa va dunyo uchun antik O’rta yer dengizi sivilizatsiyalarining ko’p qismini saqlab kelgan. Bu yodgorliklar boshqa joylarda yo’q qilingan edi, Uyg’onish davri boshlangach, ular alohida ahamiyat kasb etdi.

Feodal imperiyalar ta’siri O’rta Sharq va Shimoliy Afrika makrohududlari shakllanishida keng ko’lamga ega bo’ldi. Bu borada arab madaniyati alohida ahamiyatga ega bo’ldi. Uning o’chog’i qadimgi davrlardayoq Arabiston yarim oroli vohalarida qaror topgan. Semit guruhiga kiruvchi xalqlar, qo’shni yahudiylar, arablar kabi umumiy manba – arabiy yozuv asosida o’z yozuviga ega bo’ldi, ularning aksariyat qismi O’rta Sharqning eng qadimgi dini – iudaizmga sig’ingan. Hali Gretsiya va Rim davridayoq arablar Hindiston va Xitoy bilan savdo-sotiq qilishda epchil va jasur bo’lib olishgan edi. Beshta eng asosiy sivilizatsiyalar bilan muloqotlar, va Arabiston biron marotaba istilochilar tomonidan bosib olinmagani ularni noyob bilimlar, ko’nikmalar va kashfiyotlarning “ombori” va tashuvchisiga” aylantirdi. VII asr boshida Makkada Muhammad payg’ambarning va iudaizm asosida yana bir dissidentlik dini–islomning paydo bo’lishi Arab saltanati “portlashi” davrini boshlab berdi. Etnik jihatdan cheklangan iudaizmdan

farqli o'laroq, islom iudaizmdan dunyo yaratilishi tarixini va hatto urf-odatlarini (xatna qilish, xotin-qizlarning erkaklar bilan nomoz o'qishining taqiqlanishi, cho'chqa go'shtini harom deb bilish va h.k.) o'zlashtirgan holda yagona Olloh va uning payg'ambari o'git va qonun-qoidalariga amal qilishga tayyor bo'lgan har qanday xalqlarni, irqi, terisini rangi, toifasi, ahvolidan qat'i nazar qardoshlikka da'vat qilgan. Islom dinining butun diniy qudarti va dunyoviy hokmiyati yagona shaxs – Olloh va payg'ambarning yerdagi vakili – xalifaga yuklangan. Imperiya va din kuchlarining maksimal darajada samarali birlashuvi, fan va hunarlarining yuksak taraqqiy etishi, o'sha paytdagi eng sifatli qurol ishlab chiqarish markazlarining tashkil topishi (avval Damashqda, so'ngra Toledoda), arab yo'rqa otlari va baquvvat tuyalar – bularning barchasi Arab xalifaligining jadal ekspansiyasini ta'minladi. 732-yilga kelib, arab qo'shinlarining G'arbiy yurishi Luarada, Parij yaqinida to'xtatilgan paytda, uning mulki Piriney yarim orolini, Shimoliy Afrikani va O'rta Sharqni (Kichik Osiyodan tashqari). Kavkaz ortini O'rta Osiyo va Hind vodiysini qamrab olgan edi.

Arab sivilizatsiyasi markazi imperiya rivojlanishi jarayonida Madinadan Damashqqa ko'chgan, keyinchalik uch asr davomida bu ro'lni Bag'dod shahri bajargan. Majusiy arab qabilalarining muqaddas qadamlari joylashgan Makka doimiy ravishda islomning diniy markazi bo'lib qoldi.

Madaniyat nuqtai nazaridan arab istilolari feodalizm davri ekspansiyalari orasida eng mustahkam ekanligiga qoldi. Faqat Yevropaning chekka G'arbiy tomoni – Piriney yarim oroli oqibat-natijada xristianlar tomonidan bosib olindi. Ammo o'sha yerda ham arablarning yetti asrlik hukmronligi ispanlar va portugaliyaliklarning moddiy va ma'naviy hayotida unutilmas iz qoldirdi. VII-VIII asrlarda Arab imperiyasi sarhadlariga kirib qolgan boshqa xalqlar endilikda islomiyashtirildi, Shimoliy Afrika va O'rta Sharqning aksariyat xalqlari arabiyashtirildi. Qur'on yaratilgan arab tili, Yevropadagi lotin tili kabi Eron, O'rta Osiyo, Hind vodiysida din va fan, millatlararo muloqot tiliga aylandi. O'tmishda ulkan imperiyaga ega bo'lgan Eronda arablarga qarshilik islomning alohida oqimi – ruhiy avtonomiyani da'vo qiluvchi shialik mazhabini keltirib chiqardi (mustahkam e'tiqodli musulmonlar sunniylar deb atala boshlandi).

Arab madaniyatining xalifa chegaralaridan tashqarida tarqalishi natijasida Anatoliyaning Shimoli-G'arbida usmonliq turklarning kichik knyazligi (XIII asr), so'ngra Usmon imperiyasi paydo bo'ldi. Mintaqada islom dinini oxirgilar safida qabul qilib, o'z tili uchun arab alfavitidan, zodagonlarni tarbiyalash uchun arab tilidan foydalana boshlagan. Ammo turklar arab sivilizatsiyasi yutuqlaridan bahramand bo'lishga ulguradi. Usmon imperiyasining madaniy darajasi bo'ysundirilgan xalqlarga nisbatan past bo'lgan. Biroq, Vizantiyada ham, Arab xalifaligida ham boshlangan inqiroz sharoitida imperiyaning yaxshi tashkil etilgan, yuqori darajada markazlashtirilgan va aqidaparast G'arbiy-feodal mashinasi bo'ysundirilgan xalqlarni cheksiz talash imkoniyatidan ruhlangan holda deyarli uch asr mobaynida o'zining ekspansiyasini davom ettirdi. U eng avvalo shimolga, g'ayridinlarga (xristianlarga) qarshi qaratilgan edi. Butun Vizantiya Anatoliyasini bosib olib, usmoniy turklar Bolqon yarim oroliga bostirib

kirgan, Frakiya, Gretsiya, Bolgariyani egallagan, 1453 yilda esa hujum qilib, Konstantinopolni egallab olgan va uni Istambulga, imperiya poytaxtiga aylantirgan. Keyinchalik Usmon imperiyasi chegarasi Vena, Krakov, Kiev va Don daryosi burilishiga yaqinlashib qolgan. Usmoniy turklar hujumi ostida IX-X asrlarda xalifat tarqalganidan so'ng paydo bo'lgan davlatlar imperiyaga qo'shib olingan. Bular G'arbda Jazoidan tortib, Sharqda Mesopotamiyagacha cho'zilgan. Musulmonlarning musulmonlarga qarshi bu urushi Usmoniy turk imperiyasini chuqurlashtirib boradigan tanazzulini boshlab berdi: turklar istibdodi rivojlanishning stagnatsiyasiga va arab mamlakatlari madaniyatining tanazzuliga olib keldi, shu bilan birga aynan shu yerda dehqonlarning turk G'arbiy feodallariga qarshi chiqishlari va butun tizimning barbod bo'lishi boshlandi. Yevropada ham turklarning istilosi ko'p vayronagarchiliklarni keltirib chiqardi, biroq aynan u feodal tarqoqlikni yengib o'tishga, ko'p sonli mamlakatlarning kuchini birlashtirish orqali qarshilikni tashkillashtirishga olib keldi. Turk ekspansiyasi tobora kuchayib borayotgan Rossiya imperiyasi tufayli ham ortga chekindi. Umuman olganda, bu gal Yevropa o'z hududiga mintaqadan tashqari, quyirom madaniyat siqilib kirishining oldini olishga muvaffaq bo'ldi. Bosfor ko'rfazidan shimolda va Turkiyadagi Dardanellada Istambulga tutash Frakiya saqlanib qoldi. Ammo ko'p asrlik istibdod o'zining chuqur jarohatlarini va islom dinining yangi joylarini qoldirdi (Albaniya, Yugoslaviya, Bolgariya, Kavkaz orti va Shimoliy Kavkazda). Ular hanuzgacha ba'zan mojarolar manbaiga aylanmoqda.

Janubiy Osiyoda mintaqalarning shakllanishi jarayoni o'ziga xos tarzda kechgan. Bunday o'ziga xoslik tarixi mintaqadagi odamlar yashash joylari va ijtimoiy tuzilmalarni shakllanishiga borib tarqalgan. Hindiston – eng qadimgi va ehtimol, dehqonchilik ekinlar paydo bo'lishining eng qulay hududidir. Bu hol yarim orolning barvaqt va zich holda dravidiy qabilalar tomonidan egallanishiga olib keldi. Keyinchalik u Xayber o'tish joyidan ko'chmanchilar – ariylar eronlilar oltoyliklar kirib kelishi va to'planishi joyiga aylandi. Hindistonning ko'p sonli elatlari soni qulchilik tizimiga yaqinlashib qolganida Yevropa va O'rta Sharq mamlakatlarida bo'lgani kabi qul-asirlarni bosib olish muammosi tug'ilmadi: ishchi kuchi ko'p edi, ulami ishlashga majburlash kifoya qilardi. Yevropacha sinfiy rivojlanishdan farqli ravishda bu yerda “osiyocha ishlab chiqarish usuli” paydo bo'ldi: jamiyat bir-biridan qat'iy ajratilgan nasidan nasigacha o'tadigan tabaqalarga ajratildi – oliy (braxmanlar)dan tortib quyi (xarijon) tabaqalarga bo'lingan bo'lib, ular o'ziga xos yarim qul-yarim krepostnoy bo'lgan eng og'ir yumushlarni bajargan.

Bu yerda qaror topgan braxmanizm dini bunday tartibning qo'llanishi va o'zgarmasligiga tayanar va o'zining eng muhim tamoyillaridan deb “zulmga qarshi kuch ishlatmaslikni” (“satyagrakxa”) va “tirik jonzotlar zarar yetkazmaslikni” (“aximsa”) e'lon qilgan. Bu esa qo'zg'olon va fuqarolar urushlariga yo'l qo'ymas edi. Ayni paytda, Hindiston tarixida bu yerda qaror topgan tabaqali davlatlar tomonidan olib borilgan tashqi yirik mustamlakachilik urushlari qayd etilmagan.

Eramizdan avvalgi VI asrda Hindistonda dissidentlik dinlar paydo bo'lgan – messinchilik monoteistik butparastlik va sektantlik jaynizm paydo bo'ldi va

ular tabaqaviy tengsizlikka qarshi chiqdi. Ammo bu dinlar Hindistonda saqlanib qolinmadi. Birin-ketin G'arb tomonidan mintaqadan tashqari bostirib kirish (forslar, Aleksandr Makedonskiy) va shimoldan (baqtriyaliklar, saklar, kushonlar) mahalliy xalqni talash va bo'ysundirishga, hatto butparastlik bayrog'i ostida ham haqiqiy qulchilik nima ekanligini namoyish etishga tayyor edilar.

Bu sharoitda braxmanchilik mustamlakachilardan himoyalaniş ramzi sifatida jipslashib, induizmga aylandi va feodalizm davriga kelib yana Hindistonning hukmron diniga aylandi. U polietizmi va boshqa dinlar vakillariga bag'rikengligi bilan qulay edi. Hindistonda hozirgi kunda ham 1700 ga yaqin elatlar uchraydi va bu sharoitda hamma bir xudoni qabul qilishga shayligini kutib bo'lmaydi. Holbuki, induizm falsafasi yer yuzida odamlar sig'inadigan barcha dinlar bitta muqaddas ruhdan paydo bo'lgan deb hisoblaydi. Bu ruh barcha joyda – tosh, daryo o'simlik, hayvon va odamda mavjud bo'lib, bu inkamatsiyalarning (timsol) (avlodlari munosib bo'lgan) o'z ruhiga ega bo'lgan (muqaddas Gang, nilufar, maymun, ilon, fil va ayniqsa, sigir). Induizm panteoni keng ko'lamli bo'lib, mahalliy xudolar bilan yakunlanadi, hatto zamonaviy Hindiston aholisining 80 foizi ham o'z xudolariga ega. Induizm talab etadigan eng muhim narsa – xatti-harakat va munosabatlarning muayyan qoidalariga rioya qilishdi. Butparastlik asta-sekin Hindistondan uning shimoliy tog'oldi hududlariga (shu jumladan, Nepal, Tibetga), chekka janubga siqib chiqarildi, va dastlabki shaklda u faqat Shri-Lankada saqlanib qolgan.

Braxmanchilik–induizm Janubiy Osiyoda eng muhim mintaqani shakllantiruvchi omil bo'lgan: u orqali ayniqsa yarim orolning shimoliy qismida elatlar birlasha boshlagan, sanskrit – elatlararo adabiy muloqot tili joriy etilgan, yarim orol xalqlarining moddiy va ma'naviy madaniyati tarqatilgan.

Shuni ta'kidlash zarurki, G'arbiy Yevropa xalqlaridan farqli ravishda feodalizmga o'tish davlat va dinlar tanazzuli sharoitida sodir bo'lgan holda Hindistonda ushbu o'tish guptlar sulolasi davrida (IV-VI asrlar) Magdaxi uyg'onish davriga to'g'ri kelgan. Bir paytlar submintaqaning eng yirik qulchilik imperiyasi bo'lgan holda (eramizning V asridan) tashqaridan doimiy hujumlar, braxmanizm krizisi va ichki ijtimoiy munosabatlar inqirozi tufayli tanazzulga yuz tutdi. Imperiyaning tiklanish davrida yangilangan induizm hozirgi kungacha yetib kelgan shaklda qaror topadi. Bu hunarmandchilik rivojlangan, fan va san'at Rim va Vizantiya bilan savdo-sotiq taraqqiy etgan "oltin davr" edi. Shu payt Dehlida zanglamaydigan po'latdan 6-tonnalik mashhur ustun o'rnatilgan. Uni tayyorlash siri hanuzgacha topilmagan; aynan shu davrda Yevropani yorqin va murakkab naqshlar tushirilgan Hind matolari, parcha, kashmir ro'mollari, muslin "to'qilgan havo", gilamlari hayratga solgan; hind sivilizatsiyasining ajoyib yodgorliklari anyan shu davrga oid. Aynan shu davrda arab savdogarlari Yevropa bo'ylab mato, oltin va fil suyagidan yasalgan noyob buyumlar bilan birga Hindistonning g'aroyib boyligi haqidagi afsonalarni tarqatishgan, ularning ayrimlari bizgacha yetib kelgan ("Uzoq Hindiston tosh g'orlaridagi olmoslarni sanab ado qilib bo'lmaydi.").

Undan so'ng islom istilolarining mashaqqatli va uzoq davri, ikki xil sivilizatsiyaning o'zaro kurashi va raqobatlashuvi, ularning o'zaro boyitilishi va

ajratilishi, birga yashashi va murosasiz to'qnashuvlari davri boshlandi.

Bu davrni VII asr oxiri va VIII asr boshida Arab xalifaligi bosqinchiligi boshlab berdi. Arablar Hindistonliklar uchun begona va noma'lum kishilar emas edi: vositachi savdogarlar bir necha asrlar mobaynida Hindistonga kirib borgan. Shunga qaramay, ular ashaddiy qarshilikka uchradi, xalifalikning G'arbiy Hindiston ustidan hukmronligi faqat yarim asr davom etdi, ayni paytda istilochilar ko'p narsaga erishdi. Avvalgi istilolardan farqli o'laroq ularning maqsadi talon-toroj va qullarni qo'lga kiritish emas, islom dinini targ'ib qilish edi. Dastlabki, o'nlab machitlar asosan butparastlik ibodatxonalari o'rniga qurildi, maktab-madrasalar paydo bo'ldi, ularda arab tili va qur'on o'qitilar edi. Shu bilan birga arablar Hindistonliklardan muhim innovatsiyalar va ruhiy madaniyat elementlarini o'zlashtirgan. Ular orqali bu yangiliklar Yevropaga borib yetgan: to'qish dastgohi konstruksiyasi, qilichlar uchun legirlangan po'lat (arablar bunday qilichlarni Damashq va Toledoda yasagan), matolar va gilamlar uchun bo'yoqlar, nolli o'nlik hisoblash tizimi va "arab" raqamlari, samoviy jismlar holatini hisoblash uchun sinuslar jadvali, astronomiya bo'yicha risolalar va hatto, shaxmat shular jumlasidan.

Xalifalik inqirozi tufayli vujudga kelgan kichik tanaffusidan so'ng islom dini hozirgi Afg'oniston va O'rta Osiyo hududidan Hindistonda o'z "yurishini" davom ettirdi – bu davlatlar sulolalari XI-XII asrlardan boshlab G'arbiy Hindistonda hukm surgan, XIII asrga kelib esa o'z hokimiyatini Shimoliy Hindistonda tarqatgan va bu yerda Dehli saltanatini tuzishgan, bu davlat uch asr hukm surgan (Dehlining birinchi sultoni tomonidan barpo etilgan Qutab-Minavar "G'alaba minorasi" hanuzgacha Hindistonning eng baland binosi hisoblanadi). 1398-1399 yillarda Hindiston bo'ylab samarqandlik Amir Temur boshchiligidagi islom qo'shinlari istilosi bo'lib o'tdi. U Chingizxon avlodidan bo'lib, o'zidan so'ng submintaqa tarixida eng yirik tarqoqlikni qoldirgan. Bir asrdan ko'proq vaqt o'tgach, Temur avlodidan Qobul hukmdori Bobur Dehlini yana bir bor ishg'ol qilgan (1526) va Hindiston yerlarini qayta birlashtirib, Buyuk Mo'g'illar imperiyasiga asos soldi.

Islom dini tarqalishining so'nggi ikki asri (XVI-XVII asrlar) Hind-musulmon feodal absolyutizmi gullab-yashnagan davr bo'ldi. Buyuk Mo'g'illar imperiyasi submintaqa tarixida xalqlarning eng yirik birlashmasi bo'ldi. Aynan shu saltanat nihoyatda o'ziga xos, turli tilli va ko'p konfessiyali janubiy Osiyo sivilizatsiyasini vujudga keltirdi. Aynan shu paytda mintaqada tinch qo'shnichilik tamoyillari, xalqlar va dinlar hamkorligi qaror topdi. Keyinchalik bu madaniyat yevropaliklar tomonidan vayron qilindi hamda "panchashila" nomi ostida XX asming ikkinchi yarmida qiyinchilik bilan jahon madaniyatiga qaytmoqda.

Ichki mintaqaviy va dinlararo ziddiyatlamini yengib o'tish va birlashishda yangi, avvalgilariga qaraganda g'oyatda qo'rqinchli, sovut kiygan va zambaraklar bilan qurollangan odamlar sivilizatsiyasining bostirib kirishi g'oyat muhim omil bo'ldi. 1510- yilda portugaliyaliklar 20 ta kemani zambaraklardan o'qqa tutib, Goa shahrini va uning G'arbiy qirg'oqdagi eng yaxshi bandargohini egalladi. Asming o'rtalariga kelib, ular butun Hindistonni hind daryosi etagidan Gang daryosigacha bostirib olib, 18 ta shaharga o'rnashtirdilar. 1600 yili inglizlar G'arbiy qirg'oqda Kalkuttani

egallashdi, so'ngra fransuzlar sharqiy sohilda Pondisherini bosib olishdi. Dastavval mazkur dastlabki mustamlakachilar o'sha paytlardayoq ko'p millionli bo'lgan Hindistondak mamlakatni "yutib" yuborishga (ayniqsa, kichkina Portugaliya) qodir emasliklarini tushunar edilar. Barcha dastlabki mustamlakalarga savdo faktoriyalari shaklida asos solingan. Va bu hol Hindistondan mahsulot va oziq-ovqat sotib olinishi kengayshiga va oltin oqimi ko'payishiga, buyuk mo'g'illar imperiyasining mustahkamlanishiga yordam bergan.

Hindiston politeizmi markazlashuvga ko'maklashmagan. Holbuki, qaror topgan shart-sharoitda hokimiyat tepasiga islom podshohlarining kelishi hindistonlik feodallar uchun yana bir xudo qo'shilishini anglatar edi (albatta, bunda islom dini ulami ham, dinlarini ham ta'qib etmasligi kerak edi). O'z navbatida, musulmon hukmdorlar jangovar islomning aqidaparastligi va murosasizligi ulami istiqbolsiz kurashlar girdobiga tortib ketishini anglar edilar. Bundan esa istiloga tayyor turgan tashqi kuchlarga manfaatdor bo'lishi mumkin, shunga ko'ra ular bag'rikenglik va dinlarning yonma-yon mavjud bo'lishi mafkurasini qabul qilib, uni joriy eta boshlashdi. Aynan shunday yondashuv Hindiston uchun samarali bo'ldi. Bir butun Hindiston tili (devanagri alfavitli hindu tili va arab alfavitiga asoslangan urdu tili) millatlararo muloqot tiliga va shu payt gullab-yashnagan she'riyat tiliga aylandi. Har ikki jamiyat mahorati va an'alarining birlashuvi hunarmandchilik me'morchilik, san'at taraqqiyotiga olib keldi. Bugungi kunda ham Gang va Jamna daryolari oralig'i – induizmning eng qadimiy o'chog'ida Buyuk Mo'g'illar davrining noyob yodgorliklari yaxshi saqlanib kelmoqda va o'zining mukammalligi bilan kishilarni hayratga solmoqda: Toj-Mahal mavzoleyi mahorat va nafislikning g'aroyib uyg'unligi – "suv uzra qotib qolgan oq tush" deya ta'riflanadi, Fatexpur-Sikri "o'lik shahar"dagi maqbara – zamonaviy quruvchilar texnologiyalari uddalay olmagan oq marmardan yasalgan to'rsimon ayvon, qal'aning baland qizg'ish devorlari fonida ajoyib manzara hosil qiladi.

Ammo bu tendensiyalar tez orada o'tib ketdi. Bostirib kirgan begona kapitalizm ularni to'xtatib qo'yib, ortga qayirdi, din va xalqlarni ajratib qo'ydi. Hindiston esa hamon politeizm, animizm va totemizm hukmronlik qilgan dunyoning eng yirik davlati bo'lib qolmoqda. Javaharla'l Neru Hindiston tarixi haqida shunday degan: "shon-shuhrat va vayronagarchiliklar bir-biri bilan almashmoqda, boshqa madaniyatlarni singdirib olish bo'yicha ulkan layoqatga ega bo'lgani holda o'zligini saqlagan".

Feodalizm davrining Sharqiy Osiyo makrohududiy shakllanishiga qo'shgan ulushi ham o'ziga xos xususiyatlarga ega. Asosiy xususiyat shundaki, bu yerda eramizdan avvalgi II ming yillikda paydo bo'lgan sivilizatsiya o'chog'i rivojlanishi davom etadi. Bosqinlardan birontasi (ularning barchasi qo'shni mo'g'illarning xalqlar tomonidan uyushtirilgan) Xitoy xalqini yo'q qila olmadi, ayni paytda uni an'anaviy istiqomat qilish joyidan siljitish, o'zga madaniyat, til va dinini majburlab qabul qildirgan olmagan. Xitoy imperiyalari esa ichki mintaqaviy bosqinchiliklarni tashkil qilish uddasidan chiqqan olmadi: ularning qo'shinlari Kors va Sinsyazndan tashqariga chiqmagan. Xitoy xalqlari ongiga Buyuk Xitoy devori kuchli ta'sir ko'rsatgan: 5 ming km.ga yaqin qalin qal'a devorlarini bunyod qilgan xalq

Aleksandr Makedonskiy, Chingizxon va Amir Temur shon-shuhratini orzu qilmasligi tayin edi.

Buyuk Xitoy tekisligida qaror topgan turmush tarzi odamni hosildor yerga mustahkam bog'lab qo'ydi. Yer oz, aholi zichligi esa o'sha paytlardayoq yuqori edi; jamoalar, keyinchalik dehqon oilalari ulardan imkon qadar foydalanar edi. Barcha makrohududlardan faqat shu yerda tomorqa turidagi jadal dehqonchilik rivojlandi – u butun oila a'zolarining yil bo'yi mashaqqatli mehnat qilishini taqozo etar edi. Balki shu sababli xitoyliklarning qo'shinlari bosqinchi xalqlarning qo'shinlariga qaraganda kuchsizroq bo'lgan, holbuki mustamlakachilar madaniy rivojlanishga ko'ra ulardan orqada qolgan edi.

Xitoyda Xan sulolasi qulchilik imperiyasi (eramizdan avvalgi 202 – eramizning 220 yillari) tarqalganidan so'ng kuzatilgan feodal tarqoqlik VI asrga kelib yakunlandi. Suy sulolasining 30 yillik hukmronligi (589-618) chuqur iz qoldirdi: u xitoylik bo'lmagan podshohlilarni yo'q qildi, ko'chmanchilarni haydadi va butun Xitoyni yana birlashtirdi, bundan tashqari, barcha tekisliklarni tutashtiruvchi kema qatnaydigan va sug'orish magistralli Buyuk kanalni qurdirdi (1500 km). Bu kanal hanuzgacha amal qiladi. Navbatdagi Tan sulolasining uch asrlik hukmronligi davrida Xitoy absolyut tizimi gullab-yashnadi va bu davr XX asr o'rtalarigacha to'liq mustaqil rivojlanish davri bo'ldi. Bu davrda muhim islohotlar amalga oshirildi (zodagonlar tabaqalarining imtiyozlardan mahrum etilishi, dehqonlarga yer bo'lib berilishi va h.k.), hunarmandchilik, savdo, fan, san'at va she'riyat taraqqiy etdi (Xitoyda qog'oz ishlab chiqarilishi, kitob chop etish yo'lga qo'yildi).

Xitoyda dinlar katolik va islom dini mamlakatlardan faqqli ravishda hal qiluvchi ahamiyatga ega emas edi, holbuki bu dinlar hukmronlik uchun musttasil kurash olib borgan. Eramizdan avvalgi VI asrning o'rtalaridan Xitoyda ikki din to'qnash kelgan: daosizm – ko'p xudolilik, diniy odatlar va tumorlarning ko'pligi va konfutsiylik – axloqiy-falsafiy qoidalar kulti, bunda paternalizm kulti asosiy o'rin tutadi. IV asrdan boshlab Xitoyga butparastlik kirib kelgan – bu din ham o'zini o'zi takomillashtirish qoidalari dini, aniqrog'i, maxayyana tarmog'i edi. VII asrga kelib u o'z ta'siri ko'lamini kengaytirdi. Dinlararo to'qnashuvlarning oldini olish maqsadida Tan imperiyasi Uch ta'limot podshohligi deb e'lon qilindi.

Bu jarayon butun makromintaqaning shakllanishiga katta hissa qo'shdi. Xitoy madaniyati – yozuvi, buddizm va san'ati Koreya, Yaponiyaga tarqala boshladi.

Tan imperiyasi tanazzulidan keyingi Xitoyning ming yillik tarixi davomida 700 yil mamlakatni bosqinchilar boshqargan: 300 yil – O'ssuriya o'rmonlaridan kelgan chjurdjeney tunguz xalqi, yuz yil – ko'chmanchi mo'g'illar va uch asr davomida (1911 yilgacha) – Manjuriyaning Sin sulosasi boshqargan. Tabiiyki, xorijiy bosqinchilar Xitoyning rivojlanishiga to'sqinlik qildi, uning feodalizmi XX asrgacha saqlanib qoldi. Shunisi hayratlanarliki, xitoy madaniyati bu sharoitda ham o'z yashovchanligini saqlab qoldi. Xitoyga o'z yozuvi, dini va madaniyati bilan kirib kelgan chjurdjeney xalqi xitoyliklar madaniyatini o'zlashtirdi. Manjuriyaliklar esa xitoyliklarga singib ketdi va bugungi kunda ular alohida xalq sifatida mavjud emas.

Janubi-Sharqiy Osiyodagi mintaqaviy shakllanish ham o'ziga xos xususiyatlarga

ega. Qulchilik davrida ham, feodalizm davrida ham bu yerda o'z ta'sirini mintaqaning barcha hududlariga tarqatishga qodir bo'lgan yirik imperiyalar paydo bo'lmadi. Ayni paytda shuni ham tan olish kerakki, dunyoning biron-bir burchagida bu yerdagi kabi feodalizm davriga oid mahobatli yodgorliklar mavjud emas.

Misol tariqasida Yava orolidagi Shiva ibodatxonasi majmuasini (VII asr) eslash mumkin; bu yerda shuningdek betakror budda ibodatxonasi – Borbodur (VIII-IX asrda Budda hayotidan 1560 syujetli – uzunligi 5 kmdan ko'p figurali bareleflar – budparastlik ensiklopediyasi va ibodatxona bunyodkorlariga yodgorlik); Birmaning qadimgi poytaxti – Pagan shahristoni muqaddas maydoni – u XIII asrda Xitoydan bostirib kelgan mo'g'ullar tomonidan vayron etilgan. Kampuchiyadagi budparastlik ibodatxonalari va Angkor sayrolari majmuasi, bulardan faqat Angkor-Vat ibodatxonasi bir kvadrat kilometr maydonni egallaydi (shahar XV asrda tai qabilalari tomonidan vayron qilingan).

Ammo, birinchidan, mintaqada paydo bo'lgan sivilizatsiya o'choqlaridan biron-tasi ham mahalliy, knyazlik yoki qirollik darajasidan mintaqaviy, imperiya ko'lamiga borib yetmagan; ikkinchidan va eng muhimi, bu o'choqlarning biron-tasi ham mahalliy avtonom madaniyat rivojlanishi mahsuli boshlamagan. Hatto asriar davomida qaror topgan mintaqaning asosiy qismi – Hinduxitoy yarim orolining nomlanishi ham ikkita qo'shni sivilizatsiyalarga qaramlilikni anglatadi. Ilk feodalizm davridan boshlab, mintaqaga yevropaliklar bosishini boshlangan paytga qadar bu yerda Hindistonlik yoki xitoylik sivilizatsiyalarni hukmronligi saqlanib kelgan. Imperiyalar sulolalar va dinlar almashishi jarayonida mustamlakalarda ruhoniylar va vassallar almashiniuvi ham sodir bo'lgan. Bu yerdagi ibodatxona majmualarining keng ko'lamliligi imperiyalar va dinlar markazlaridan ta'siri kuchini kuchaytirishga, yangi zodagonlarning esa xudolarga va ularning yerdagi vakillariga sadoqat izhor etishga tayyorligini namoyishiga aylandi. Muammo shunda ediki, mintaqaga uzoq vaqt Janubiy Xitoydan siqib chiqarilgan bosqinchilar ekspansiyasidan, Osiyo-Avstraliya ko'prigidan xalqlarning harakatlanishidan aziyat chekkan.

Ko'pincha mutaxassislar Janubiy-Sharqiy Osiyoning alohida makro-mintaqasini ajratish to'g'riligini, uning Hindiston va Xitoyning tarixiy hududlariga bo'lib, ularni tegishli mintaqalarga qo'shish kerakligini muhokama qilishadi. Mustaqillik uchun ko'p asrlik kurash, xalq urf-odat va an'analarning jamlangan energiyasi – bu makromintaqalarni birlashtiruvchi muhim omillardir. Qayd etish mumkinki, feodalizm davrida ushbu omillar mintqaviy shakllanish ro'lini bajarish uchun yetarli kuchga ega bo'lmagan. Undan so'ng boshlangan Yevropa mustamlakachiligi davri xalqlarining mustaqillikka, madaniy integratsiyaga intilishini yanada ko'proq bostirib kelgan. Endilikda esa, o'tmish xatolarini yengib o'tishga intilgan holda mintaqa davlatlari mustaqillik uchun kurashda birinchilardan bo'lishdi, rivojlanish sur'ati va darajasi bo'yicha Hindiston va Xitoydan o'zib ketishdi. Hozirgi kunda o'ziga xos madaniyatini shakllanantirishda davom etishmoqda.

III BO'LIM

I BOB.

IQTISODIY SALOHİYAT TUSHUNCHASINING MOHIYATI VA TASHKIL QILUVCHI ELEMENTLARI

Tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi aloqadorlik va bog'liqlik insoniyat tarixidagi eng boqiy muammodir. Zero, jamiyat mavjud ekan, mazkur muammo o'zining dolzarbligini yo'qotmaydi. Faqat jamiyat taraqqiyotining har bir keyingi yangi bosqichida unga bo'lgan munosabat o'zgaradi va murakkablashib boradi.

Ushbu hayotiy muammo XX asrning ikkinchi yarmidan boshlab fan-texnika inqilobi va iqtisodiy yuksalish tarixi ancha chuqurlashdi hamda ko'pchilikning e'tiborini o'ziga jalb qila boshladi.

Metodologik nuqtai nazardan qaraganda tabiat bilan jamiyat bir butun, yaxlit tizimining o'zaro aloqador qismlari va jamiyat tabiatning eng oliy tashkil etuvchi elementi ekanligini anglash hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Jamiyat ishlab chiqarish jarayonlarining mahsulidir. Ishlab chiqarishning rivojlanishi tabiiy resurslardan foydalanish miqyosining kengayishi va chuqurlashuvi bilan chambarchas bog'langan. Geografik muhit va unda mavjud bo'lgan tabiiy shart-sharoitlar hamda resurslar ishlab chiqaruvchi kuchlar rivojlanishining ob'yektiv asosi va zaruriy omilidir. Bunda moddiy ishlab chiqarish tabiat bilan jamiyatning o'zaro aloqadorligida asosiy yonalishni tashkil etadi.

Zero, ishlab chiqarish faoliyati ma'lum tabiiy shart-sharoitlar mavjud bo'lganidagina amalga oshadi. U yoki bu ishlab chiqarish jarayonining imkoniyati tabiatning ob'yektiv qonunlariga muvofiqligi bilan aniqlanadi. Bu o'ta oliy haqiqat bo'lib, inson imkoniyatlarini hech qanday kamsitmaydi.

Tabiiy shart-sharoitlar u yoki bu tabiiy resursning mavjud yoki mavjud emasligini, ko'p yoki kamligini ifodalovchi, insonning hayoti va faoliyati uchun nihoyatda zarur bo'lgan tabiiy elementlardir. Lekin ular tabiiy resurslardan farqli o'laroq, ishlab chiqarish jarayonida bevosita qatnashmaydilar. Ushbu o'rinda, tabiiy resurslar bilan ishlab chiqarishga bevosita jalb qilinmaydigan tabiat elementlari o'rtasidagi farq shartli ekanligini ta'kidlab o'tish zarur.

U yoki bu tabiat elementlarini «tabiiy resurslar» qatoriga kiritishning asosiy mezonlari ulardan jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanish imkoniyatlarining mavjudligidir.

Ma'lum iqtisodiy-ijtimoiy sharoitda jamiyat hali foydalanmayotgan, biroq keyinchalik foydalanishi mumkin bo'lgan resurslar salohiyatli resurslar deb ataladi.

Resurslar kelib chiqishi va jamiyat taraqqiyotida tutgan o'rniga ko'ra moddiy-texnik, mehnat va moliyaviy resurslarga bo'linadi. Moddiy-texnika resurslar bilan jamiyatning ta'minlanganlik darajasi va ulardan foydalanish imkoniyatlarining mavjudligi mamlakatning iqtisodiy salohiyatini belgilab beradi.

Resurs tushunchasining iqtisodiy mohiyatini aniqlash muhim ro'l o'ynaydi. Iqtisodiy taraqqiyot omillari qatorida ishlab chiqarish resurslari alohida o'rinni egallaydi. Ishlab chiqarish resurslari o'z mazmuniga ko'ra ishlab chiqarish kuchlariga nisbatan keng qamrovli tushunchadir. Chunki «ishlab chiqarish resurslariga» jami aholi, jami tabiat resurslari (foydalaniladigan va foydalanilmaydigan), ya'ni ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilingan ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalari hamda ishlab chiqarish jarayoniga jalb qilinmagan, lekin ma'lum vaqtdan keyin jalb etilishi mumkin bo'lgan salohiyatli mehnat resurslari, tabiiy boyliklar va ishlab chiqarish vositalari kiradi. Moddiy resurslar negizini tabiiy resurslar tashkil etadi.

Tabiiy resurslar ikki asosiy turkumga bo'linadi:

1) odamlarning yashashi, turmush kechirishini bevosita belgilab beruvchi resurslar;

2) mehnat vositalari manbai bo'lib xizmat qiluvchi resurslar.

Tabiiy resurslar moddiy ishlab chiqarish va nomoddiy ishlab chiqarishning asosiy sohalarida foydalanish xususiyatlariga ko'ra ham ikki turga ajratiladi:

I Moddiy ishlab chiqarish resurslari –

a) sanoat;

b) Qishloq xo'jaligi va boshqa tarmoqlar.

II Nomoddiy ishlab chiqarish sohasi resurslari –

a) bevosita iste'mol qilinuvchi;

b) bilvosita foydalanuvchi resurslar.

Moddiy ishlab chiqarish resurslari guruhiga qazib olish sanoatining jami tarmoqlari (ko'mir, neft, tabiiy gaz), shuningdek, gidroelektroenergetika, o'rmon sanoati, baliq ovlash va boshqalar kiradi. Bir turdagi tabiiy resurslardan iqtisodiy va texnik nuqtai nazardan ko'p maqsadni ko'zlagan holda mazmunli foydalanish mumkinligini ta'kidlab o'tish zarur. Ana shunday resurslar qatoriga yer, suv, o'rmon va boshqalar kiradi. Masalan, suv resurslaridan ichimlik suvi, texnik suvi, irrigatsiya manbai hamda elektroenergiyani ishlab chiqarish, baliqchilikni rivojlantirish va boshqa maqsadlarda foydalaniladi.

Tabiiy sharoitlar bilan ishlab chiqarish o'rtasidagi munosabatlar ma'lum darajada iqtisodiy taraqqiyot sur'atlarini belgilab beradi. Tabiiy sharoit qulay bo'lsa, iqtisodiy rivojlanish sur'atlari yuqori bo'lishi mumkin, va aksincha, noqulay bo'lsa, iqtisodiyotning rivojlanishi susayishi yoki umuman to'xtab qolishi muqarrardir. Tabiiy sharoit iqtisodiyotga taraqqiyot omillari orqali bilvosita ta'sir ko'rsatadi.

Tabiiy sharoitning iqtisodiyot tarmoqlariga ta'siri har xil bo'ladi. Binobarin, qazib olish sanoati tarmoqlarida, qishloq va o'rmon xo'jalikda hamda qurilish, transport va boshqa shularga o'xshash tarmoqlarda tabiiy sharoit hal qiluvchi ahamiyat kasb etadi.

Tabiiy resurslar bir-biri bilan uzviy bog'langan elementlardan tashkil topgan. Ular ichida yer va u bilan bog'liq bo'lgan yer osti boyliklari hamda tuproq, suv, iqlim va biologik resurslar eng muhimi hisoblanadi. Tabiiy resurs elementlaridan biri bo'lgan mineral resurslar o'zgaruvchi zanjirsimon jarayonni keltirib chiqarib, boshqa elementlarni muvofiqlashtirish orqali o'zgarishlarga sabab bo'ladi.

Iqtisodiy salohiyat ko'p jihatdan mehnat salohiyatiga bog'liq holda aniqlanadi. Bunda mehnat salohiyati bilan mehnat resurslari bir xil mazmunga ega bo'lmagan tushunchalar ekanligini ta'kidlab o'tish lozim.

Salohiyat (iqtisodiy, ishlab chiqarish, mehnat) ma'lum makon va zamonga bog'liq resurslarni umimlashtirish, jamlash xususiyatini bildiradi. Mehnat salohiyati mamlakat iqtisodiy-ijtimoiy salohiyatining ajralmas qismidir.

Jamiyatning mehnat salohiyatini aholining takror barpo qilinishi (shakllanishi, taqsimlanishi, qayta taqsimlanishi va undan foydalanish) jarayonini tashkil qiladi. Mehnat salohiyati kimningdir (bu alohida olingan kishi, korxonada mehnat jamoasi, o'lka yoki umuman jamiyat bo'lsin) iqtisodiy faoliyatining ma'lum sohalarida yashirin, hali namoyon qilinmagan imkoniyatlarning mavjudligini anglatadi.

«Mehnat salohiyati» tushunchasi mazmuniga ko'ra «mehnat resurslari» tushunchasidan nisbatan keng qamrovga ega bo'lib, ishchi kuchini, shuningdek, iqtisodiyotda band bo'lmagan mehnat resurslarini qamrab oladi hamda shu vaqtning o'zida ularning sifat jihatlari ham ifodalaydi.

II BOB.

RESURSLAR, ULARNING TURLARI VA IQTISODIY SALOHIYATDA TUTGAN O'RNI

«Tabiiy sharoit» va «tabiiy resurslar» keng qo'llaniladigan tushunchalar qatoriga kiradi.

«Tabiiy sharoit» – biron-bir ob'yektga aloqador bo'lgan tabiatning barcha jihatlari o'zida qamrab olgan bo'lib, juda keng ma'noga ega tushuncha. Mantiqiy yondashuv sharoit nimaga taalluqli ekanligini aniq ko'rsatilishini, ya'ni «sanoatni rivojlantirishning tabiiy sharoit», «dehqonchilikni rivojlantirishning tabiiy sharoiti», «temir yo'l qurilishining tabiiy sharoiti», «inson hayotiy faoliyatining tabiiy sharoiti» va h.k. tarzda ifodalashni talab qiladi. Demak, «tabiiy sharoit» tushunchasini insonning qandaydir faoliyati bilan uzviy bog'liq holda tahlil etish maqsadga muvofiqdir.

«Tabiiy resurslar» tushunchasi «tabiiy sharoit» tushunchasiga nisbatan tor ma'noga ega bo'lib, u tabiat bilan inson faoliyati o'rtasidagi aloqani bevosita ifodalaydi.

«Tabiiy sharoit» va «tabiiy resurslar» tushunchalari iqtisodiy kategoriyalardir. Shu bilan birga, tabiatning moddiy elementlari bo'lgan «tabiiy sharoit» va «tabiiy resurslar»ning shakllanishi, o'zgarishi va joylanishi tabiat taraqqiyotining ob'yektiv qonuniyatlari asosida amalga oshadi.

Inson hayoti va faoliyatida juda muhim ahamiyat kasb etuvchi tabiat elementlari ikki asosiy guruhga: moddiy ishlab chiqarish jarayonida bevosita ishtirok etuvchi (tabiiy resurslar) va qolgan barcha (tabiiy sharoit) elementlarga bo'linadi. Aniqroq qilib aytganda, «tabiiy sharoit»ga tabiatning barcha elementlari kiradi.

Tabiiy resurslar esa tabiiy sharoitning bir turi sifatida namoyon bo'ladi. Demak, «tabiiy sharoit» inson hayotini va faoliyatini belgilab beruvchi, lekin ishlab chiqarishda bevosita ishtirok etmaydigan tabiat elementlaridir. Tabiiy sharoit va tabiiy resurslar majmuasi jamiyat taraqqiyotining tabiiy-moddiy omillari hisoblanadi.

Tabiiy resurslarning tarkibi va turlari vaqt davomida o'zgaruvchan bo'lib, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasi hamda fan-texnika taraqqiyotiga bevosita bog'liqdir. Tabiat elementlari u yoki bu turining tabiiy resurslar qatoriga o'tishi fan va texnika imkoniyatlari, iqtisodiy zaruriyat hamda ulardan jamiyat ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanish orqali aniqlanadi.

Tabiiy resurslar ishlab chiqarish kuchlarining ma'lum darajadagi rivojlanganlik holatida to'la-to'kis o'rganilgan va jamiyat moddiy ehtiyojlarini qondirish maqsadida foydalanishi mumkin bo'lgan tabiat elementlaridir.

Ma'lumki, resurslarning tarkibi vaqt o'tishi bilan doimo o'zgarib, asosan kengayib boradi. Bunda ulardan foydalanish imkoniyatlari hamda iqtisodiy zaruriyatini aniqlab beruvchi omillarning ro'li katta bo'ladi. Ushbu omillar ichida jamiyat ehtiyojlari asosiy o'rinni egallaydi.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi iste'mol qilinadigan resurslar hajmining uzluksiz ko'payishiga hamda turlarining kengayishiga sabab bo'ladi.

Tabiat in'omlaridan foydalanishda texnologik imkoniyatlar darajasi ham muhim ro'l o'ynaydi. Yangi texnika va texnologiyaning kashf etilishi bilan bog'liq holda ilgari chiqindi hisoblangan tabiiy elementlardan amalda foydalanish imkoniyatlarining vujudga keltirilishi resurslar hajmining kengayishiga sabab bo'lmoqda. Binobarin, undirish sanoatida, bir tomondan, foydali qazilmalarni qazib olish usullarining takomillashtirilishi, ikkinchi tomondan esa, tabiat birikmalaridan kamyob va nodir komponentlarni ajratib olish bo'yicha Yangi texnologik usullarning kashf etilishi, resurslar xajmi va turini ko'payishiga sabab bo'ladi. Bu esa undirish sanoati imkoniyatlarini beqiyos kengayishiga olib keladi. Bunday holatni boshqa (suv, yer, biologik, iqlim) resurslaridan foydalanish jarayonida ham kuzatish mumkin.

Shu bilan birga fan-texnika taraqqiyoti tabiat elementlaridan ba'zi bir turlarini resurslar tarkibidan chiqarilishiga sabab bo'lganligini ham ta'kidlab o'tish lozim. Jumladan, unumdorlik va samaradorlik darajasi past bo'lgan kichik konlar, gidroelektroenergiya manbai – kichik soy va daryolar, zamonaviy qishloq texnikasini qo'llash mumkin bo'lmagan kichik yer maydonlari va boshqa shunga o'xshash tabiat elementlari resurslar qatoridan chiqarilishi mumkin.

Ushbu o'rinda ta'kidlab o'tish lozimki, ma'lum turdagi tabiiy resurslariga bo'lgan ehtiyoj va ularni olish texnikasi hamda texnologiyasi har qanday davrga xos bo'lgan iqtisodiy imkoniyatlar orqali aniqlanadi. Ma'lum tabiat in'omlaridan foydalanish samaradorligi texnikaviy imkoniyatlar nihoyat katta bo'lgan holatda, ketgan xarajatlarni qoplay olmasligi tufayli, uni olishni iqtisodiy jihatdan nomaqbul qilib qo'yishi mumkin. Binobarin, asosiy komponentning ulushi juda past bo'lgan, nihoyatda murakkab geologik sharoitlarga ega bo'lgan konlardan rudalar qazib olish, katta hajmda meliorativ ishlarni amalga oshirishni talab qiluvchi, unumdorligi past yerlarni o'zlashtirish, nishabi past daryolarda yirik

gidrotexnik inshootlarni barpo qilish yo'li bilan gidroelektroenergiya ishlab chiqarish va boshqalar shular jumlasidandir. Masalan, dengiz suvidan chuchuk suv ajratib olish bo'yicha texnik vazifaning yechimi allaqachon topilgan bo'lsa ham, samarali qurilmalar barpo qilingunga qadar, dengizlar chuchuk suv olinadigan resurslar hisoblanishi mumkin emas. Chunki dengiz suvidan olingan chuchuk suv jamiyat uchun nihoyatda qimmatga tushmoqda.

Resurslar hosil bo'lish va ulardan foydalanish xususiyatlariga ko'ra ko'p turlarga bo'linadi. Shuning uchun ham klassifikatsiyalashtirish masalasi bu borada muhim ro'l o'ynaydi. Tabiiy resurslarni ular tabii elementlari, geografik qobiq komponentlari bo'lganliklari sababli, u yoki bu tabiat elementiga aloqadorligi bo'yicha klassifikatsiyalashtirish keng tarqalgan.

Hozirgi, ayniqsa taraqqiyotning bozor modeliga o'tish davrida resurslarni iqtisodiy klassifikatsiyalashtirish dolzarb ahamiyat kasb etmoqda. Bunda resurslardan foydalanish yo'nalishlari va shakllariga xos me'zonlarni aniqlash maqsadga muvofiqdir. Ma'lumki, inson bilan tabiat o'rtasidagi o'zaro munosabatlar murakkab, serqirrali bo'lib, ular odamlarni doimo qiziqitirib, o'ziga jalb qilib kelgan. Mazkur munosabatlar negizini insonning moddiy ne'matlar ishlab chiqarishi – xo'jalik faoliyatini tashkil etadi.

Jamiyat taraqqiyotining har qanday bosqichida o'nta zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayoni insonlar bilan ularni o'rab turgan tabiat o'rtasidagi jarayonda o'z aksini topadi. Odamlar o'zining ana shu faoliyati tufayli tabiat bilan jamiyat o'rtasida moddalar almashuvini keltirib chiqaradi va uni uzluksiz holda davom etib turishini ta'minlaydi. Bularning hammasi tabiiy yoki geografik muhitda amalga oshadi.

Tabiiy resurslar geografik muhitning to'kis elementlaridir. Tabiat elementlari ishlab chiqarish jarayoniga mehnat predmeti, mehnat vositasi sifatida jalb qilingan taqdirdagina resurs bo'la olishi mumkin. Mehnat vositalariga, keng ma'noda mehnat predmetlariga ta'sir ko'rsatuvchi narsalargina emas, balki mehnat jarayoniga aloqador bo'lgan jami shart-sharoitlar ham kiradi.

Ma'lumki, ishlab chiqarish kuchlarining tarkibiga mehnat predmetlari, mehnat qurollari va mehnat jarayonini keltirib chiqaruvchi insonning o'zi ham kiradi. Demak, ishlab chiqarishning moddiy omillari qatoridagi tabiat elementlari ishlab chiqarishning ham elementlaridir. Tabiiy resurslar mehnat bilan birgalikda moddiy ne'matlar manbai hisoblanadi.

Xususiyatlariga ko'ra bir-biridan farq qiluvchi, tabiiy resurslar har xil darajaga ega bo'lgan mehnat unumdorligini hosil qiladi. Bu esa mehnat sarfi teng bo'lgan ma'lum vaqtda turli xil hajmdagi moddiy ne'matlarni ishlab chiqarishda o'z aksini topadi. Demak, tabiiy resurslar nafaqat moddiy ne'matlar manbai, balki mehnat unumdorligi va samaradorligining ham nihoyatda muhim omilidir.

Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanganlik darajasi tabiiy resurslardan foydalanish bo'yicha jamiyat imkoniyatlarini aniqlab beradi. Ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanish jarayoni esa ko'p jihatdan jamiyatda mavjud bo'lgan geografik muhitga va undagi tabiiy shart-sharoitlarga bog'liq holda amalga oshadi. Tabiiy sharoiti qulay bo'lgan geografik muhit mehnat unumdorligi va samaradorligining

o'sishiga, ishlab chiqarish kuchlarining rivojlanishi ildamlashishiga sabab bo'ladi va, aksincha, noqulay tabiiy sharoit rivojlanish sur'atlarini sekinlashishiga olib keladi. Kishilik jamiyatining taraqqiyot darajasi bormoqda.

XX asrning so'nggi yillarida ishlab chiqarish omillari qatoriga tabiat elementlarining miqdori va miqyosi keskin kengayib bormoqda.

So'nggi ma'lumotlarga qaraganda inson ishlab chiqarishda XVII asrgacha bo'lgan davrda 19 kimyoviy elementlardan, XVII asrda – 28, XIX asrda – 50, XX asrning boshida esa 59 kimyoviy elementlardan foydalangan. Hozirgi vaqtda barcha ma'lum kimyoviy elementlar ishlab chiqarishga jalb qilingan.

III BOB.

O'ZBEKISTONNING GEOGRAFIK O'RNI – IQTISODIY SALOHİYATINING KO'RSATKICI VA TARAQQIYOTINING HAMDA XALQARO ALOQALAR SAMARADORLIGINING MUHIM OMILI

«Hozirgi dunyoda hech qaysi mamlakat, shu jumladan O'zbekiston Respublikasi ham, boshqalardan ajralgan hudud emas. Bu mamlakatlar jahon xo'jalik aloqalarining muayyan jug'rofiy va siyosiy tizimlari tarkibiga kiradi.

Amudaryo bilan Sirdaryo oralig'ida joylashgan O'zbekiston xalqaro aloqalarni yo'lga qo'yish nuqta nazaridan va o'z taraqqiyot istiqbollari jihatidan qulay jug'rofiy-strategik mavqega ega... Yevropa va Yaqin Sharqdan Osiyo – Tinch okeani mintaqasiga olib boradigan yo'llar shu yerda kesishadi...

O'zbekistonning hududiy makon xususiyatlari, uning jug'rofiy o'rni bizning ichki va tashqi siyosatimizni tanlash va amalga oshirishda katta ahamiyatga ega. Mintaqaqa ijtimoiy-iqtisodiy jihatdan eng rivojlangan mamlakat, katta ma'naviy va madaniy kuch-qudratga ega bo'lgan O'zbekiston bugungi kunda qo'shni davlatlar – Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Turkmaniston va Afg'oniston o'rtasida boglovchi xalqa vazifasini o'taydi.

Bularning barchasi respublikaning jahon iqtisodiyotiga integratsiyalashuvi, chet el investitsiyalarini jalb qilish, O'zbekistonni davlatlar o'rtasida o'zaro foydali hamkorlikning, tovarlar va kapital tranzitining o'ziga xos mintaqaviy markaziga aylantiradi. Transport, sayyohlik va moliyaviy xizmatlarning rivojlanishi uchun keng imkoniyatlar ochib beradi.»

«Geografik o'rin' tushunchasi geografiyaning, ayniqsa iqtisodiy va ijtimoiy geografiyaning eng muhim kategoriyasidir. Bunda iqtisodiy-geografik o'rin asosiy belgilovchi ro'l o'ynaydi. Iqtisodiy-geografik o'rin uchta nihoyatda muhim jihat bilan ifodalanadi:

Birinchisi – makon doirasidagi munosabatlarni anglatadi.

Bunda ob'yektning geografik koordinatasi, ya'ni geografik uzunligi va kengligi hamda boshqa ob'yektlarga nisbatan tutgan o'ri muhim ahamiyat kasb etadi.

Ikkinchi jihati – ob'yektning iqtisodiy-geografik o'rni bilan bog'langan. Chunki ob'yektning qanday geografik muhitda joylashganligi ko'p jihatdan iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyotini belgilab beradi.

Iqtisodiy-geofafik o'ringa xos bo'lgan uchinchi jihat – bu ob'yektlar orasidagi masofadir. Masofa bo'lmasa, geografik o'rin haqida so'z yuritishga asos bo'lmaydi. Ob'yektlar orasida amalda uch shakldagi masofa mavjudligi haqida aytish mumkin:

birinchisi – masshtab yordamida;

ikkinchisi – aloqa yo'llari uzunligi bo'yicha;

uchinchisi – vaqt yoki yo'l xarajatlari bilan aniqlanadigan masofalardan iborat.

Iqtisodiy salohiyatni baholashda uchinchi belgi, ya'ni vaqt yoki yo'l xarajatlari bilan aniqlanadigan masofa katta ro'l o'ynaydi.

Iqtisodiy geografik o'rin uchta yo'nalish bo'yicha tahlil qilinadi.

I.) Asosiy hududiy munosabatlar. Bunda quyidagilarga e'tibor beriladi:

1. Ob'ektining ishlab chiqarish elementlari (konlar, iqtisodiy markazlar, aloqa yo'llari va boshqalar)ga nisbatan o'rni.

2. Hudud (davlat, mintaqa viloyat) ga nisbatan o'rni. U markaziy, oraliq, chet yoki ichkarida joylashgan, shuningdek, chegaradosh bo'lishi mumkin.

II Taraqqiyot natijasida shakllangan hududiy munosabatlar (iqtisodiy mintaqalar va markazlarga nisbatan).

III Integral o'rin (integral hududiy munosabatlar). Bunda aloqalarning mavjud masshtabda bog'liq xolda mikro, mezo va makro o'rinlarini ajratish mumkin.

Yuqorida tahlil etilganlarni hisobga olgan holda, O'zbekiston Respublika-sining muhim ishlab chiqarish komponentlariga nisbatan iqtisodiy-geografik o'rnini baholash mumkin.

10-jadval.

O'zbekistonni transport tuzilishi asosiy ko'rsatkichlari.

2006 y.

Ko'rsatkichlar va o'lchov birligi	
Yuk aylanmasi, mlrd.t/km	69,2
Magistral quvur transporti	36,9 18,1
Temir yo'l transporti	18,1
Avtomobil transporti	14,1
Aviatsiya transporti	0,1
Yuklarni tashish, mln.t	785,8
Jumladan:	
Avtomobil transporti	668,5
Magistral quvur transporti	71,5
Temir yo'l transporti	45,8
Avtomobil transporti	39,0
Aviatsiya transporti	
Aviatsiya transporti	0,001

Temir yo'l transporti	2,1
Shahar elektr transporti	0,9
Yo'lovchilar tashish, mln.kishi	3996
Jumladan:	
Avtomobil transporti	3830
Shahar elektr transporti	150
Temir yo'l transporti	15,1
Aviatsiya transporti	0,9

Manba: Statistical review of the Republic of Uzbekistan 2005. - Tashkent, 2006. P. 130-132.

11-jadval.

O'zbekistonda elektr energiyasini ishlab chiqarilishi va iste'moli

	1995	1999	2000	2001
Elektr energiyasiga umumiy ehtiyoj, GVt/s	42020	43015	44017	45011
Elektr energiyasi ishlab chiqarish, GVt/s	47453	45300	46840	47927

Manba: Energy Balances of non-OECD countries 2000-2001. IEA ZshkNsx. 2003 EsNMop.

2002 yilida 49,3* mlrd.kvt-soat elektroenergiya ishlab chiqarildi.

Respublikada yagona elektr uzatish tizimi barpo qilingan, shu bilan birga davlatlararo shartnomalar asosida Qirg'iziston, Tojikiston va Qozog'iston mamlakatlari bilan elektroenergiyani eksport-import qilish bo'yicha aloqalar mavjud.

O'zbekiston yoqilg'i-energetika va mineral xom ashyo resurslari bilan yaxshi ta'minlangan. Ushbu o'rinda neft, tabiiy gaz, qo'ng'ir ko'mir bo'yicha deyarli muammo yo'q ekanligini ta'kidlab o'tish zarur. Shu bilan birga Respublika texnologik (kokslanadigan) ko'mirni boshqa mamlakatlar (Rossiya va Qozog'iston)dan import qiladi.

O'zbekiston ichki ehtiyojlarini to'la qondirish maqsadida qora metallurgiya mahsulotlari (cho'yan, po'lat, prokat)ning asosiy qismini ham Rossiya va Qozog'istondan oladi. Chunki Bekobod metallurgiya zavodi va yirik mashinasozlik korxonalarini tarkibidagi po'lat erituvchi va prokat ishlab chiqaruvchi sexlar qora metallurgiya mahsulotiga bo'lgan respublika ehtiyojining o'z qismini ta'minlaydi.

3. O'zbekistonning oziq-ovqat mahsulotlarini eksport va import qiluvchi mamlakatlar va regionlarga nisbatan agro-geografik o'rni.

Agro-geografik o'rinning qulaylik darajasi, u bilan uzviy bog'liq bo'lgan differensial renta orqali ifodalanishi mumkin. Bunda qishloq xo'jaligining tovar mahsulotlarini iste'mol qiladigan joyga yoki qayta ishlaydigan sanoat hududiga

yetkazishdagi xarajatlarning har xilligi hamda qishloq xo'jaligiga zarur bo'lgan ishlab chiqarish vositalarini etkazish ximatlardagi farqda va boshqalar hisobga olinadi.

Agro-geografik o'rinning qulaylik darajasi oqibat- natijada qishloq xo'jalik mahsulotlarini ishlab chiqarishda va ularni iste'mol qilishda

12-jadval.

Tashqi savdo aylanmasi geografiyasi, %, 2006.

Mintaqalar bo'yicha			
Yevropa	53,5	Afrika	0,4
Osiyo	42,2	Avstraliya va Okeaniya	0,1
Amerika	3,8		
Davlatlar guruhlari bo'yicha			
Uzoq xorij		SHHTmamlakatlari	42,1
MDH mamlakatlari	43,2	Markaziy Osiyoning Qo'shni mamlakatlari	9,8
YEOIH mamlakatlari	36,2		
O'zbekiston tovar aylanmasida ulushi eng katta bo'lgan alohida mamlakatlar bo'yicha			
Rossiya	26,2	Qirg'iziston	1,0
Turkiya	6,7	Latviya	0,8
Qozog'iston	6,7	Yaponiya	0,7
Xitoy	6,5	Belarus	0,7
Eron	6,1	Shveysariya	0,6
Ukraina	5,7	Hindiston	0,6
Janubiy Koreya	5,7	Ozarbayjon	0,5
Germaniya	3,0	Italiya	0,5
Buyuk Britaniya	2,4	Belgiya	0,4
AQSH	2,3	Turkmaniston	0,4
Tojikiston	1,7	Niderlandiya	0,4
Fransiya	1,2	Avstriya	0,4
BAA	1,0	Boshqa mamlakatlar	17,8

Manba: O'zbekiston iqtisodiyoti. Statistik va tahliliy sharh. Yillik nashr, 2002. - Samarali iqtisodiyot markazi. -T.,2003.-51-b.

13-jadval.

Tashqi savdoning tovar tuzilmasi, % 2006.

Eksport			Import
Jami:	100	Jami:	100
paxta tolasi	17,2	Mashina va asbob-uskunalar	40,3

Eksport			Import
Energiya tashuvchilari	13,1	Kimyo mahsuloti va plastmassalar	15,0
Qora va rangli metallar	1,2	Qora va rangli metallar	10,4
Xizmatlar		xizmatlar	12,1
Mashina va asbob uskunalar		Oziq-ovqat	9,1
Oziq-ovqat	7,9	Energiya tashuvchilari	8,1
Kimyo mahsuloti va plastmassar	5,6	Boshqalar	4,3
Boshqalar			

Manba: O'zbekiston Respublikasining 2006 yildagi ijtimoiy-iqtisodiy holati to'g'risidagi O'zR Davlat statistika qo'mitasi tomonidan chop etiladigan to'plam ma'lumotlari asosida tuzilgan.

IV BOB. O'ZBEKISTONNING HUDUDiy SALOHiyATI

Yer yuzasining ma'lum bir qismi – hudud o'ziga xos xususiyatlar va resurslarga, geografik o'ringa ega. Hudud insonning turmushi, shuningdek, xilma-xil faoliyatini amalga oshiradigan zamindir.

Ma'lumki, hududiy masalalar bilan geografiya fani shug'ullanadi. Zero, mazkur fanning tadqiqot predmeti ham hududdir. Geografiya fani hududni tashkil etuvchi elementlarni qandaydir bir to'plam sifatida emas, balki o'zaro aloqador holda o'rganadi.

Hududiylik – geografiyaning muhim tamoyili va yondashuvlaridan biridir. Binobarin, hududni iqtisodiy, siyosiy va ijtimoiy tashkil qilinganligi nuqtai nazaridan tahlil etish va baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu borada hududni o'zlashtirganlik darajasi va miqyosini, unda mavjud aholining iqtisodiy, demografik va boshqa yo'nalishdagi faoliyatlari bilan bog'liq holda tadqiq etish markaziy o'rinni egallaydi. Chunonchi, ishlab chiqaruvchi kuchlarning rivojlanganlik darajasini ko'tarishda ular mavjud bo'lgan hudud o'rtasida mutanosiblikni aniqlash va baholash muhim rol o'ynaydi.

Ishlab chiqarish bilan u mavjud bo'lgan hudud orasidagi o'zaro aloqadorlikni aniqlash u yoki bu hududga xos xususiyatlarni, chunonchi tog'-kon bilan qayta ishlovchi sanoati rivojlangan joylar o'rtasidagi farqlarni ifodalashga imkon beradi. Bunda bir xil sharoitda, qayta ishlovchi sanoati rivojlangan hududning iqtisodiy-ijtimoiy taraqqiyot darajasi yuqori bo'lishligini tadqiqotlar natijasi tasdiqlaydi. Biroq, shunday holat mutlaq haqiqat, ya'ni bo'lishi muqarrar degan xulosaga olib kelishi mumkin emas. Darhaqiqat, jahonda qayta ishlovchi sanoati rivojlangan boy davlatlar bilan bir qatorda qazib olish sanoati tufayli iqtisodiy va siyosiy reytingi yuqori

bo'lgan mamlakatlarning ham mavjudligi yuqorida bayon qilingan fikrimizni tasdiqlaydi.

Hudud, ayniqsa, qishloq xo'jalik ishlab chiqarishi bilan uzviy aloqador.

Yer qishloq xo'jalik sohasining asosiy ishlab chiqarish vositasi, uning eng muhim predmetidir. Bunda hududning geofafik o'rni, tabiiy sharoitlari, mintaqaviyligi juda katta o'rin tutadi. Chunki kattaligi bir xil bo'lgan ekin maydonidan har xil miqdordagi hosil olinishi mumkin. Shuningdek, bir ekin maydonidan bir yilda bir marta hosil olinsa, boshqa maydondan ikki-uch marta hosil yig'ib olinadi. Shunga o'xshash jihatlarining hudud salohiyatini baholashda hisobga olinishi muhim ro'l o'ynaydi.

Har qanday hudud siyosiy-ma'muriy (davlat, undagi federativ va ma'muriy tuzilmalarning hududlari), iqtisodiy (iqtisodiy rayonlar, mintaqalar hududlari, ishlab chiqarish majmualarining hududlari), tabiiy-geografik (tekisliklar va tog'lar, vohalar va vodiylar, tabiat zonalari va boshqalar) belgilarining bir butunligi aloqadorligi, bog'liqligi bilan ifodalanadi.

Mazkur belgilarning, ularga xos xususiyatlarning mavjudligi u yoki bu hududda iqtisodiy va ijtimoiy tizimlarning shakllanishi va rivojlanishiga bevosita hamda bilvosita ta'sir qilib, u orqali boshqarish maqsadi va mazmunini aniqlashda yordam beradi.

Hududlar ishlab chiqarishdan tashqari mavjud aholining o'ziga xos ma'naviy, ma'rifiy va madaniy rivojlanish xususiyatlari, turmush tarzi va boshqa jihatlari bilan ham bir-biridan ajralib turadi.

Shunday qilib hudud – ishlab chiqarish jarayonining muhim sharti. Undan:

a) makon (maydon);

b) mehnat predmeti (konlar, suv, o'rmon va boshqalar);

v) mehnat vositasi (ekin maydoni va boshqalar);

g) hayot faoliyati (yashash, turmush kechirish, dam olish va hk.) amalga oshiriladigan (shahar va qishloqlar, uy-joylar, madaniy-maishiy xizmat ko'rsatuvchi korxonalar va muassasalar, jamoalar);

d) o'ziga xos jamoalar shakllanadigan va taraqqiy etadigan joy sifatida foydalaniladi.

Hududni iqtisodiy jihatdan o'zlashtirilganlik darajasini aniqlash va uni baholash muhim ahamiyat kasb etadi. Bu hudud salohiyatida haligacha foydalanilmayotgan imkoniyatlarni aniqlashga yordam beradi. Hududni iqtisodiy jihatdan o'zlashgirilganlik darajasi murakkab va keng qamrovli tushunchadir. U ma'lum hududda tabiat bilan jamiyat o'rtasidagi o'zaro aloqadorlikni ifodalovchi tarixiy taraqqiyot jarayonlari natijalarini aks ettiradi.

Hududning iqtisodiy o'zlashtirilganlik darajasini aniqlashda quyidagi ko'rsatkichlardan foydalanish tavsiya etiladi:

- aholi, shu jumladan shahar va qishloq aholisining soni va zichligi;

- shahar aholisining salmog'i va shaharlar tarmog'inining rivojlanganlik darajasi, shahar va qishloqlar o'rtasidagi masofa;

- mehnatga layoqatli aholining ulushi;

- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi milliy (ichki) mahsulot hajmi;

- hudud birligiga to'g'ri keluvchi asosiy fondlarning qiymati;
- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi sanoat va qishloq xo'jalik mahsulotlari;
- aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi noishlab chiqarish sohasida amalga oshirilgan xizmatlar qiymati;
- tashqi savdo tarkibi (eksport va import hajmi hamda nisbati);
- ekin maydoni, shu jumladan sug'oriladigan yerlar va boshqalar.

Hududdan foydalanishning intensivligi yaylov chorvachiligi mintaqalariga xos ekstensiv qishloq xo'jalik ishlab chiqarishdan mehnat va kapital mablag'larni ko'p talab qiluvchi sohalar mavjud mintaqalarga tomon olib boradi.

So'nggi sohalar aholi va mehnat resurslarini, sanoat va intensiv qishloq xo'jalik ishlab chiqarishini o'zida jamlagan bo'lib, yuqori darajadagi mehnat unumdorligi va samaradorligining mavjudligi bilan ajralib turadi. Bunday jihatlarda odatda urbanizatsiya darajasi yuqori bo'lgan, malakali mutaxassislariga asoslanuvchi qayta ishlash sanoati rivojlangan, qishloq xo'jaligida shahar atrofi xo'jaligi ustun turuvchi mintaqalarga xosdir.

Hududning ishlab chiqarish elementlari bilan ta'minlanganligi haqidagi tasavvurni hudud birligiga nisbatan hisoblangan aholi va mehnat resurslarining qiymati va yalpi milliy (ichki) mahsulot hajmi, ya'ni iqtisodiy o'zlashtirilganlik darajasini ifodalovchi asosiy ko'rsatkichlar beradi. Ular hududning iqtisodiy salohiyatini ko'rsatadi, unda mavjud bo'lgan imkoniyatlar haqidagi ma'lumotlarni taqdim etadi

O'zlashtirilganlik darajasi mazkur hududning ma'lum davrga nisbatan rivojlanganligining miqdoriy mezonidir.

Ma'lumki, ma'muriy bo'laklar hududning kattaligi jihatidan bir-biridan bir necha o'n yoki yuz marta farq qiladi. Bir xil sharoitda, katta hududga o'zlashtirilganlikning nisbatan past darajasi va aksincha, kichik hududga esa uning yuqori darajasi xosdir. Shuning uchun ham o'rtacha ko'rsatkichlar hududning o'zlashtirilganligi haqida geografik jihatdan haqqoniy tasavvur bera olmaydi. Ana shuni hisobga olgan holda mintaqalar ichida ayrim kichik hududlarni ajratib, ularni o'zlashtirilganlik nuqtai nazaridan alohida baholash maqsadga muvofiqdir. Bunda ma'muriy-hududiy bo'lakka xos belgilar, eng avvalo, aholining zichlik ko'rsatkichlariga asoslanish ijobiy natijalar beradi. Binobarin, O'zbekiston Respublikasida aholining ko'rsatkichini har bir kvadrat kilometrga 50 kishidan kam hududlarni alohida bo'laklarga taqsimlagan holda tahlil qilish maqsadga muvofiqdir. Mazkur ko'rsatkich bir kishidan kam bo'lsa, hudud amalda o'zlashtirilmagan deb hisoblanadi.

Hududlar o'rtasidagi iqtisodiy o'zlashtirilganlik darajasidagi farqlar ko'p jihatdan ularga xos tabiiy sharoitlar bilan bog'langan.

Ushbu o'rinda ishlab chiqarishning iqtisodiy taraqqiyot hamda aholi soni va zichlik ko'rsatkichiga bog'likligini inkor etmagan holda, hududlarning ichki tashkil qilinganligidagi, xalqaro siyosiy va iqtisodiy munosabatlaridagi va tashqi ko'rinishidagi xususiyatlar ko'p jihatdan tabiiy sharoit bilan aniqlanishini aytib o'tish zarur.

O'zbekistonning umumiy maydoni

Indikator	O'lchov birligi	2000	2001	2002	2003	2004
Yerning umumiy maydoni	ming ga		44,410.3	44,410.3	44,410.3	44,410.3
O'rmon fondining umumiy maydoni	ming ga	8,532.7	8,052.7	8,052.7	8,088.8	8,110.5
Ko'kalamzorlar va ekinzorlar maydoni	gektar	50,856.2	51,178.2	51,288.1	51,243.8	51,561.7
Qishloq xo'jaligida foydalaniladigan yer fondi maydoni	ming ga		26,734.5	26,694.1	25,841.1	25,681.3
Qishloq xo'jalik tashkilotlari tomonidan qishloq xo'jalik ekinlariga, turlariga ko'ra o'g'it solinishi	ming sentnerda					

Mineral o'g'itlar 100% ozuqa moddasi hisobida		5,658.2	5,006.7	5,926.5	3,861.6	3,326.7
Jumladan						
Azotli o'g'itlar		4,177.3	3,950.6	4,456.8	2,907.8	2,491.1
Fosforli o'g'itlar		1,275.6	964.1	1,340.9	862.9	682.8
Kaliyli o'g'itlar		205.3	92	128.8	90.9	152.8
Organik o'g'itlar	ming tn	3,2581	3,158.3	3,961.4	2,574.6	2,102.3
Yerlar buzilishi va rekultivatsiyasi	Gektar					
Buzilgan yerlar		45,403.4	44,206.4	45,000.8	45,101.9	43,938.7
Ishlangan yerlar		13,691	12,367	13,601.7	13,152.2	13,206.5
Rekultivatsiya qilingan yerlar maydoni		47,689.2	49,890.7	51,581.9	54,118.3	78,781

Ba'zi hollarda, ayniqsa, tabiiy sharoiti aniqlangan ko'rsatkichlar bo'yicha ham Qoraqalpog'iston Respublikasi va Navoiy viloyati yetakchi o'rinlarni egallaydi. Hududi kichik viloyatlarning ko'pchiligi Farg'ona vodiysida mavjud bo'lib, ularning ichida Andijon viloyati eng past ko'rsatkichga to'g'ri keladi.

Hududlarni mamlakat iqtisodiyotining uzviy bo'laklari iqtisodiy rayonlar miqyosida tahlil etish samarali natijalar beradi.

O'zbekistan Respublikasi hududi sakkizta iqtisodiy rayonga taksimlangan

bo'lib, ular ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot xususiyatlari hamda demografik va geografik salohiyatiga ko'ra bir-biridan ajralib turadi.

Mamlakatda HUDUD salohiyatining kattaligi bo'yicha Quyi Amudaryo va Buxoro-Navoiy iqtisodiy rayonlari katta ustunlikka ega. Keyingi o'rinlardagi Qashqadaryo, Mirzacho'l va Surxondaryo rayonlariga xos ko'rsatkichlar yuqoridagilarnikidan ancha past. Uchta viloyat joylashgan Farg'ona iqtisodiy rayoniga respublika hududining 4,3 foizi to'g'ri keladi, xolos.

Iqtisodiy rayonlarning hudud salohiyati bo'yicha respublikada egallagan o'rinlari haqidagi ma'lumotlar 6-jadvalda keltirilgan.

O'zbekiston aholisining hududiy joylashishida katta farqlar mavjud. Aholining yarmiga yaqin qismi Farg'ona va Toshkent iqtisodiy rayonlarida joylashgan. Vaholanki, ularning respublika hududidagi ulushi 7,8 foizni tashkil qiladi, xolos. Shu vaqtning o'zida mamlakat hududinnig 71,9 foizini egallagan Quyi Amudaryo va Buxoro, Navoiy rayonlarida respublika aholisining atigi 20,6 foizi yashaydi.

Hudud kattaligi va aholi sonidagi keskin farqlar nisbiy ko'rsatkichlarga juda katta ta'sir qilmoqda. Aholining zichlik ko'rsatkichi Farg'ona iqtisodiy rayonida 335,2 kishiga teng. Bu Quyi Amudaryo hamda Buxoro, Navoiy rayonlaridagi ko'rsatkichlardan deyarli 24 marta ortiq. Aholining zichlik ko'rsatkichi bo'yicha respublikada dastlabki uch o'rinni egallagan rayonlarga xos ko'rsatkich to'rtinchi-beshinchi o'rinlarni egallagan rayonlarnikidan 2-4 marta yuqori.

Hududi va aholi soni o'rtasidagi mavjud aloqalarni aniqlash maqsadida korrelyatsion tahlil amalga oshirildi. Korrelyatsiya koeffitsienti minus 0,3 ga teng bo'ldi. Bu holat yuqoridagi ko'rsatkichlar o'rtasidagi aloqa teskari ekanligidan, ya'ni hudud qancha katta bo'lsa, undagi aholi soni muvofiq ravishda Shuncha kam bo'lishligidan dalolat beradi.

15-jadval.

O'zbekiston regionlari, 2004 yil

	Ma'muriy tuzilmalar	Hududi		Aholi soni		Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi hudud (gektar).	Aholi zichligi, (1 kmga to'g'ri keluvchi aholi soni)
		ming kv.km	foiz	ming kishi	foiz		
1	Qoraqalpog'iston Respublikasi	164,9	36,8	1546,1	6,1	114,8	9,4
2	Andijon vil.	4,2	0,9	2265,3	9,0	2,0	539,3
3	Buxoro vil.	39,4	8,8	1464,3	5,8	29,0	37,1
4	Jizzax vil.	20,4	4,6	1012,0	4,0	22,6	49,6
5	Qashqadaryo vil.	28,4	6,3	0074 ~>	9,0	14,0	80,1
6	Navoiy vil.	110,8	24,8	797,6	3,1	146,2	7,2
7	Namangan vil.	7,9	1,8	1997,8	7,9	4,3	252,9
8	Samarqand vil.	16,4	3,7	2769,2	10,9	6,5	168,8
9	Surxondaryo vil.	20,8	4,7	1817,9	7,2	12,8	87,4
10	Sirdaryo vil.	5,1	1,1	660,6	2,6	8,0	129,5

	Ma'muriy tuzilmalar	Hududi		Aholi soni		Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi hudud (gektar).	Aholi zichligi, (1 kmga to'g'ri keluvchi aholi soni)
		ming kv.km	foiz	ming kishi	foiz		
11	Toshkent vil.	15,6	3,5	2401,4	9,5	6,9	153,9
12	Farg'ona vil.	7,1	1,6	2747,3	10,8	2,8	386,9
13	Xorazm vil.	6,3	1,4	1347,3	5,5	5,0	219,0
14	Toshkent shahri		-	2179,9	8,5	-	-
Respublika bo'yicha		447,7	100	25271,3	100	19,2	56,4

16-jadval.

№	Iqtisodiy rayonlar	Hududi			Aholisi			Aholi	
		jami		ulushi	jami		zichligi	Soni bo'yicha	Zichligi bo'yicha
		Ming km	foiz	bo'yicha o'rni	Ming kishi	foiz	1 kv.kmga to'g'ri keluvchi	O'rni	O'rni
1.	Buxoro-Navoiy	150,2	33,6	2	2261,9	8,9	15,1	6	8
2	Mirzacho'l	25,6	5,7	4	1672,6	6,6	65,3	8	6
3	Samarqand	16,4	3,7	-7 /	2769,2	10,9	168,8	4	3
4.	Suxondaryo	20,8	4,6	5	1817,9	7,2	87,4	7	4
5.	Toshkent	15,6	3,5	8	4539,1	18,0	291,0	2	2
6.	Farg'ona	19,2	4,3	6	7010,4	27,7	365,1	1	1
7.	Qashqadaryo	28,4	6,3	3	2274,2	9,0	80,1	5	5
8.	Quyil Amudaryo	171,2	38,3	1	2926,0	11,6	17,1	3	7
	Jami	447,4	100	-	25271,3	100	56,4	-	-

V BOB.

O'ZBEKISTONNING INSON SALOHİYATI

Jamiyatning paydo bo'lishi va taraqqiy etishi tabiat bilan chambarchas bog'liqdir. Jamiyat tushunchasi keng ma'noda bir-biri bilan o'zaro bog'liq biosotsial organizmlar – insonlar yig'indisini anglatadi. Inson bilan tabiat o'rtasidagi aloqalar serqirrali va nihoyatda murakkab tusga egadir. Ushbu aloqalar insonning xo'jalik faoliyatida, moddiy ne'matlar yaratish jarayonida jamiyat bilan tabiat orasidagi mavjud munosabatlar orqali aniqlanadi.

Jamiyat taraqqiyotining har qanday bosqichida zarur bo'lgan moddiy ne'matlarni ishlab chiqarish jarayoni inson bilan geografik muhit o'rtasidagi o'zaro aloqadorlik natijasi hisoblanadi.

Geografik muhit inson hayotiy faoliyatining poydevori hisoblansa ham, aholi dastavval ijtimoiy ishlab chiqarish qonuniyatlari asosida rivojlanadi. Demak,

inson resurslarining shakllanishi va rivojlanishi iqtisodiy va ijtimoiy taraqqiyot xususiyatlarini o'zida aks ettirgan.

17-jadval.

O'zbekiston aholisi sonining dinamikasi, yil boshiga

	Mln. kishi	Aholi qo'shimcha o'sishi o'tgan yilga % da		
		Butun aholi	Shaharlik	Qishloqlik
2000 y.	24,49	1,5	0,9	1,8
2001 y.	24,81	1,3	0,7	1,7
2002 y.	25,11	1,2	0,7	1,5
2003 y.	25,43	1,2	0,6	1,6
2004 y.	25,71	1,1	0,4	1,5
2005 y.	26,02	1,2	0,6	1,6
2006 y.	26,31	1,1	0,5	1,5

Manba: O'zbekiston iqtisodiyoti. Axborot-tahliliy sharh.

Emigratsiya savdosi ko'payib 80-yillardan keyingi davrda manfiy ko'rsatkich bilan ifodalana boshladi. XIX asrning ikkinchi yarmi hamda XX asrning birinchi choragi davomida O'zbekiston asosan Rossiya bilan tashqi migratsion aloqalarga ega bo'ldi. Ularning aksariyati «kochib kelish» yonalishi bilan ifodalangan. Rossiyada Krepostnoyning bekor qilinishi, mustamlakachilik siyosatining avj olgan davriga to'g'ri keldi. Natijada Rossiyada ersiz qolgan ming-minglab kishilar O'rta Osiyo, Qozog'iston va Sibirga rejali mustamlakachilik siyosatini amalda tatbiq qilish shiori ostida ko'chirila boshlandi. Xuddi ana shu davrda Toshkent, Bishkek, Olma-Ota Ashabod, Farg'ona va boshqa shaharlarda, Ettisuv va Toshkent vohalarida, Chuv (Kirg'iziston), Farg'ona va Zarafshon vodiylarida rus va ukrainlarining birinchi jamoalari tashkil topgan. U joylarda mahalliy migrantlarning keyingi oqimi uchun qulay sharoit yaratib berildi. Slavyan xalqlari tarqalgan shaharlar va xudolar soni kengaydi. 1926-1940 yillar mobaynida O'zbekistonga slavyan xalqlari bilan birga qozoq tatarlari, boshkirdlar, chuvashlar, moldovanlar, koreyslar va boshqa millat vakillari ko'chib keldi yoki ko'chirildi. Ana shu yillar ichida Chirchiq, Olmaliq, Angren va qator boshqa shaharlar va shaharchalar, tumanlar aholisining hozirgi kundagi negizi tashkil qilindi.

Urush yillarida front oldidan ko'chirilgan, ko'pchiligi slavyanlardan iborat bo'lgan, immigrantlar qatori krim tatarlari, mesxeti turklari, chechenlar, ingushlar va boshqa Kavkaz xalqlari bilan to'ldirildi. Farg'ona, Zarafshon vodiylari Toshkent vohasida kelgindi halqlarning hududiy jamoalari vujudga keldi.

60-yillarda shimoliy Kavkaz xalqlarining vatanlariga ko'chib ketishi bilan bir vaqtda, Toshkent shahrida sodir bo'lgan zilzila oqibatlarini tugatish bahonasida boshqa respublika va hududlardan vaqtincha kelgan necha o'n ming xorijiy millat vakillari asosiy qismining O'zbekistonda qolib ketishi ham sotsial-demografik vaziyatga katta ta'sir ko'rsatdi. Masalan, Toshkent shahrida kelgindi millat

vakillarining soni 1959-yilda 579,5 ming kishi bo'lsa, 1970-yilga kelib 809,5 ming kishiga etdi, ya'ni 39,8 foizga ko'paydi. Toshkent bilan bir navbatda «yevropalashgan» Navoiy, Zarafshon va boshqa qator shahar aholi punktlari vujudga keldi.

XIX asr oxiri – XX asr boshida qayd etilgan tashqi migrantlarning ko'pchiligi oilalilardan iborat bo'lgan. XX asrning urushdan boshqa davrida esa, migrantlarning aksariyatini oila qurmagan erkak va ayollar tashkil qilgan. Demak, urushdan keyingi davrdagi migratsion aloqalarning O'zbekiston mehnat resurslarining soni va sifatiga ta'siri katta bo'lgan, deb xulosa qilinsa xato bo'lmaydi. Mazkur holatning haqiqatligini yana o'nlab shahar va shaharchalar aholisining misolida ko'rish mumkin. Tashqi migrantlar ayrim shaharlardagi sotsial-demografik holatning shakllanishiga katta ta'sir ko'rsatgan bo'lsa ham, mamlakatdagi mavjud iqtisodiy va demografik vaziyatni o'zgartirishga qodir emas. Bu o'rinda ba'zilarining rus, ukrain va boshqa evropalik malakali ishchi va xizmatchilarning O'zbekistondan ko'chib ketishi, ko'plab korxonalar faoliyatini to'xtatishga olib keladi, degan xulosasi asossiz ekanligini hayot ko'rsatdi. Chunki tub millat vakillaridan yetarli miqdorda malakali ishchi va xizmatchilar tayyorlangan edi.

O'zbekistonda mustaqillikkacha bo'lgan davrda xorijiy migratsion aloqalar quyidagi xususiyatlar bilan ifodalangan:

- migratsiyaning yalpi hajmi (kelganlar-ketganlar) o'sib bordi;
- migratsiyaning yalpi hajmi 80-yilgacha bo'lgan davrda asosan kelganlar hisobidan, undan keyingi vaqtda, ketganlar hisobidan aniqlandi;
- kelganlarning umumiy soni qisqarib, ketganlarning soni o'sib bordi;
- migratsiya manfiy savdosining hajmi ko'paydi;
- xorijdan kelganlarning miqdori barqarorlashdi (1980-1990 yillarda, o'rtacha 3,0 ming), ketayotganlarning miqdori oshdi.

Mustaqillik yillarida davlatlararo migratsion aloqalarning geografiyasi va natijasida keskin o'zgarishlar yuz bersa-da, ularga xos bo'lgan ilgari yo'nalishlar o'zining asl holini saqlab qoldi. Asosiy farq Shundan iboratki, mustaqillik yillarida migratsion aloqalar asosan O'rta Osiyo va Qozog'iston mamlakatlari o'rtasida amalga oshmoqda.

Bunda tub millat vakillarining o'z ona vatanlariga ko'chib borishini ifodalovchi intilish hal qiluvchi ahamiyat kasb etmoqda. «Keyingi 7 yil mobaynida o'zbeklarning migratsiyasi asosan Uzbekistonga, qozoqlariniq – Qozog'istonga yo'naldi. Natijada tub millat vakillarining o'z milliy davlatlari doirasida mutlaq soni va salmog'i uziuksiz ravishda ko'payib bormoqda. O'zbekistonda o'zbeklarning jami aholi sonidagi salmog'i 1989 yildagi 71,4 foizdan 1997 yilda deyarli 78,0 foizga yetdi».¹

«Mamlakatimizdagi ijtimoiy-demografik ahvolning yana bir muhim xususiyati – jamiyatning asosi bo'lgan kuchli oila tizimidir. O'zbekistonda nikohdan o'tish darajasi yuqori va, eng muhimi, oilalarning bo'zilishi dunyo bo'yicha eng past darajada...»

Ijtimoiy-iqtisodiy ma'noda bularning hammasi respublikaniing mehnat zaxiralari barqaror, intensiv ravishda to'ldirilib turishi demakki, ko'p mehnat talab

¹ Ўзбекистон иқтисодийети. Статистика ва таҳлилий шарҳ –49-б.

qiladigan korxonalar va ishlab chiqarish tarmoqlarini barpo etishi uchun katta imkoniyatlari mavjudligini anglatadi.

O'zbekistonda so'nggi yillarda nikohlar sonining kamayishi aholi yosh tarkibidagi siljishlar bilan bog'langan. Nikohdan o'tish yoshiga 70- yillarda va 80- yillarning dastlabki davrda tug'ilgan o'gil va qiz bolalar soni o'sishi yuqoridagi fikrga dalil sifatida qabul qilinishi mumkin. Chunki ana shu yillarda tug'ilish jarayonining demografik asoslarida o'zgarishlar yuz berdi. Ya'ni tug'ilish darajasi, shu jumladan tug'ish yoshidagi ayollarning generativ funksiyasi biroz pasaydi. Boshqacha qilib aytganda, ayollar biroz kam tug'a boshladilar. Buni o'tishning brutto va netto koeffitsientlari dinamikasidan ham bilib olish mumkin. Nikohlanish bilan bir vaqtda ajralish darajasida ham pasayish yuz berdi.

1991-1996 yillarda ajralishlar

18-jadval.

Indikator	O'lchov birligi	1991	1992	1993	1994	1995	1996	1997
Oila tuzilmasi								
Nikohning o'rtacha darajasi	1000 aholi soniga	13	11	10.3	7.9	7.5	7.4	7.7
Nikohdan birinchi bor o'tgan ayollarning o'rtcha yoshi	yil	21	20.7	20.5	20.5	20.7	20.9	21.4
Nikohdan birinchi bor o'tgan erkaklarning o'rtacha yoshi	yil	23.8	23.3	23.2	23.1	23.4	23.7	24.5
Ajralishlar darajasi	1000 aholi soniga	1.6	1.5	1.2	1.1	0.9	0.9	0.9
Oilaning o'rtacha kattaligi	farzandlar soni		....	....	....	....	....	....

O'zbekiston mamlakatda katta va murakkab oilalarning ko'pligi va ularning barqarorligi bilan ajralib turadi.

Respublikada oilalarning o'rtacha kattaligi 1995- yilda 4-5 kishini tashkil etgan yoki 1989-yilga nisbatan 0,1 tartibga qisqargan, holos (10-jadval).

19-jadval

Oilalarning o'rtacha kattaligi

	1989			1995		
	jami	shahar	qishloq	jami	shahar	qishloq
O'zbekiston Respublikasi	5,5	4,7	6,2	5,4	5,2	5,6
Qoraqalpog'iston Respublikasi	6,6	6,2	7,1	5,3	5,3	5,3

	1989			1995		
	jami	shahar	qishloq	jami	shahar	qishloq
Viloyatlar:	-	-	-	-	-	-
Andijon	5,9	5,2	6,2	5,8	5,7	5,8
Buxoro	5,1	4,4	5,7	5,6	5,1	5,7
Jizzax	6,2	5,1	6,8		5,2	5,2
Qashqadaryo	6,0	5,2	6,4	5,3	5,1	5,5
Navoiy	-	-	*	5,3	5,2	5,4
Namangan	5,6	5,4	5,8	6,0	5,9	6,0
Samarqand	5,8	4,8	6,3	5,3	5,2	5,3
Sirdaryo	6,1	5,0	6,7	5,2	5,1	5,2
Surxondaryo	5,9	4,9	6,1	5,4	4,8	5,6
Toshkent	5,4	4,5	5,9	4,7	4,6	4,7
Farg'ona	5,5	4,6	6,1	5,3	5,2	5,3
Xorazm	6,9	5,9	7,4	5,3	5,3	5,3
Toshkent	4,2	4,2	-	5,3	5,3	-

Oilalarning kattaligi bilan urbanizatsiya darajasi teskari korrelyatsion aloqaga ega ($R_q - 0,63$). Shaharlar tarmogining rivojlanishi va shahar aholisi soni va salmog'ining o'sishi, bir xil sharoitda, oila a'zolari miqdorining kamayishiga, murakkab oilalar salmog'ining pasayishiga sabab bo'lmoqda. Oila a'zolarining soni aholisining tarkibida rusiyzabon evropalik xalqlarga nisbatan ko'p bo'lgan viloyatlarda birmuncha past ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi. Shu bilan birga turli millat vakillaridan tashkil topgan oilalarda ham hozirgi vaqtda murakkab oilalardan nisbatan oddiy oilalarga, a'zolarining soni ko'p bo'lgan oilalardan, kam sonli oilalarga intilish kuzatilmoqda. Bunday holat Xorazm, Qashqadaryo, Jizzax, Samarqand, Surxondaryo viloyatlarida va Qorakalpog'iston Respublikasida yaqqol ko'zatilmoqda.

Shunga qaramasdan, O'zbekiston Respublikasida yana uzoq vaqt davomida nisbatan yirik oilalar o'z mavqeini saqlab qoladi.

Hozir respublika qudratli mehnat salohiyatiga ega. So'ngi yillar davomida O'zbekiston mehnat respublika aholisi umumiy sonidan 55 foizni tashkil etadi. Mehnat zaxiralarining shakllanishi, avvalambor, aholining yosh-jinsiy tarkibi orqali aniqlanadi. Uning o'zgarishi nafaqat mehnat zaxiralarida, balki jamiyat iqtisodiy taraqqiyotida ham o'z aksini topmoqda.

Aholining yosh-jinsiy tarkibi to'g'risidagi ma'lumotlar zarur bo'lmagan ijtimoiy hayotning biron-bir sohasi amalda yo'q. Chunki, mazkur ma'lumotlarni boshqarishning nihoyatda muhim elementi hisoblanadi. Aholi soni va tarkibini bashorat qilishda ham uning yosh-jinsiy tarkibiga asoslaniladi.

Aholi yosh-jinsiy tarkibidagi o'zgarishlar ularning demografik va sotsial-iqtisodiy oqibatlarini bilan bog'langan. Aholi yosh-jinsiy tarkibi o'zgarishining eng muhim natijalaridan biri bo'lib, uning mehnatga yaroqli qismidagi o'zgarishlar

hisoblanadi. Mehnatga yaroqli yoshdagi aholi nisbiy va mutlaq ko'rsatkichlarining o'zgarishi mehnat resurslarining shakllanishiga va u orqali mamlakat iqtisodiy taraqqiyoti sur'atlariga katta ta'sir ko'rsatadi. Jami aholi yosh tarkibining o'zgarishi mehnatga yaroqli yoshdagi aholi bilan undan tashqari aholi ayrim guruhdagi, ya'ni bolalar va qariyalar o'rtasidagi nisbatning o'zgarishiga olib keladi. Bu esa ana shu aholi guruhlari jamiyat tomonidan ijtimoiy himoya qilish xarajatlarining ko'payishi yoki kamayishiga sabab bo'ladi. Ishlab chiqarilgan mahsulot hajmi ham aholi tarkibi bilan uzviy bog'langan.

Demografik va sotsial jarayonlarning jamiyat uchun qulay yo'nalishda taraqqiy etishi uchun aholi umumiy sonida va uning ayrim yoshlar guruhlarida erkak va ayollar nisbati taxminan bir xil bo'lishligi maqsadga muvofiq hisoblanadi. Jinslar sonining bir-biriga muvofiqligi nafaqat tug'ilish yoki o'lim darajasiga, balki boshqa omillarga ham bog'liqdir. Ayrim hollarda ushbu omillarning ta'siri xususiy jarayonlar ta'siridan ham kattaroq bo'ladi. Chunki aholining jinsiy tarkibiga urushlar juda katta ta'sir ko'rsatadi. Ayrim mintaqalarda jinsiy nisbatning buzilishi migratsiya bilan bog'lanadi. Zero, migratsion jarayonlarda asosan mehnatga yaroqli yoshdagi aholi faol qatnashadi.

Aholi yosh tarkibi inson resurslarining takror barpo qilinishi jarayoniga to'g'ridan-to'g'ri ta'sir ko'rsatadi. Chunki tug'ilish va o'lim jarayonlari aholining yoshi bilan uzviy aloqador. Binobarin, tug'ish yoshidagi ayollarning soni va salmog'i tug'ilish darajasiga va tug'ilgan bolalar soniga bevosita ta'sir qiladi. O'lim jarayoni esa go'daklar o'rtasida katta ko'rsatkichlar bilan ifodalanadi hamda 55-60 va undan yuqori yoshdagi aholi orasida organizmga xos fiziologik xususiyatlar ta'sirida tezlashadi. O'rtacha umr davrining kengayishida, yoshlar va kariyalar sonining o'sishi, aholining «qarishi»ga sabab bo'ladi. Mazkur jarayon chuqur ijtimoiy oqibatlariga olib kelishi mumkin.

Aholining yosh-jinsiy tarkibini o'rganish hozirgi vaqtda demografik, tabiiy, ijtimoiy va iqtisodiy fanlarning dolzarb masalasi hisoblanadi.

Ma'lumki, insoniyat taraqqiyotining har bir bosqichida u yoki bu aholi yosh davri haqida o'ziga xos tushunchalar mavjud bo'lgan. Kishilar ijtimoiy foydali faoliyatining yosh chegarasi har xil davrlarni o'z ichiga olgan. Ya'ni, mustaqil hayot, mehnat faoliyatining va ta'lim olishning boshlanishi va tugallanishi, nikohlanish, farzand tug'ilishi, mehnat faoliyatining yakunlanishi har xil yosh guruhlarida amalga oshadi.

Har bir davr chegaralari jamiyat iqtisodiy, ijtimoiy va madaniy taraqqiyotiga bog'liq holda aniqlanadi. Ularga, o'z navbatida, hududida tabiiy geografik xususiyatlari, tarixan shakllangan an'analar kabi omillar ta'sir qiladi. Binobairin, nikohlanishning eng past yoshi ko'p jihatdan jamiyatda shakllangan an'analar orqali belgilangan. Insonning hayoti va mehnat faoliyati asosan uning yoshi bilan bog'lanadi.

Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda aholining mehnat faolligi 18-19 yoshdan boshlab keskin kuchaya boshlandi. Qoloq mamlakatlarda bu ko'rsatkich 10-14 yoshni tashkil etadi. Ya'ni, ularda bolalar mehnatidan keng foydalaniladi. Tadqiqotlar inson ta'lim darajasining oshishi bilan uni nisbatan

past yoshlarda ish bilan bandligi o'rtasida teskari aloqa mavjudligidan dalolat bermoqda.

Yosh o'zgarishi bilan inson iste'mol qiladigan moddiy ne'matlarning nafaqat hajmi, balki tarkibi ham o'zgaradi. Agar o'rtacha iste'molni 100 foiz deb belgilasak, unda 10-14 yoshdagi kishining iste'moli 82 foizni, 30-39 yoshda 129 foizni, 60-64 yoshda esa 70,9 foizni tashkil etishini venger olimlari aniqlaganlar. Shunday qilib, inson yoshi uning mehnat faoliyatiga hamda yashash va turmush kechirishiga zarur bo'lgan oziq-ovqat va kiyim-kechaklar uchun ketadigan xarajatlarga ham ta'sir ko'rsatadi.

Yosh o'zgarishi bilan insonlarning mehnat unumdorligi ham o'zgaradi. Bunda organizmning fiziologik xususiyatlari asosiy o'rin tutadi. Agar 18-20 yoshdagi 2 kishi bir kunda 1,5 ming dona g'isht quysa, 50-59 yoshdagi shuncha odam 500 dona g'isht quyadi.

Aholining yosh tarkibi, ayniqsa, uni tabiiy qayta takror barpo qilinishi jarayoniga katta ta'sir ko'rsatadi. Iqtisodiy jihatdan rivojlangan mamlakatlarda tug'ilgan bolalarning asosiy qismi 25-34 yoshdagi ayollarga to'g'ri keladi, qoloq mamlakatlarda esa mazkur ko'rsatkich 16-29 yoshni tashkil etadi.

Aholi yosh tarkibini o'rganishda uni ayrim guruhlariga ajratish muhim ahamiyat kasb etadi. Demografik va iqtisodiy statistika xilma-xil ijtimoiy-iqtisodiy tadbirlar bilan qamrab olinadigan aholi yosh guruhlarini ajratadi. Masalan, 0-2 yoshdagilar – yasli yoshdagi bolalar, 3-6 yoshdagilar – maktabgacha yoshdagi bolalar, 6 (7)-15 (17) yoshdagilar esa maktab yoshdagi bolalar va h.k. Iqtisodiy nuqtai nazardan mehnat qilish qobiliyati bo'yicha aholini guruhlariga ajratish muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbekistonda va jahondagi ko'pchilik mamlakatlarda aholi uch guruhga bo'linib o'rganiladi. Jumladan:

- mehnatga yaroqli yoshgacha;
- mehnatga yaroqli yoshdagi;

- mehnatga yaroqli yoshdan keyingi. Aholini ana shu guruhlariga taqsimlashda ularning yoshi chegaralarini aniqlash asosiy muammo hisoblanadi. Bu masalada ikki, ya'ni huquqiy asoslangan va amalda mavjud bo'lgan yosh chegaralarini ajratish muhim ro'l o'ynaydi. Inson bolalik davridan toqarilik davrigacha mehnat qilish qobiliyatiga ega bo'lishi mumkin. Mehnatga qobiliyatli yoshdagi aholi chegarasi davlat tomonidan aniqlanadi. Bunda inson organizmining nafaqat biologik xususiyatlari, balki mamlakatdagi ijtimoiy va iqtisodiy sharoitlar, ya'ni iqtisodiyotning rivojlanganlik darajasi, aholining turmush tarzi, umumiy, maxsus va oliy ta'lim tizimining holati, o'rtacha umr davri va boshqa jihatlari ham hisobga olinadi.

Ana shularga asoslangan holda aholi yoshini besh guruhga bo'lish mumkin:

birinchi guruh – bolalar (0-14 yosh), ularning aksariyati mehnat jarayonida ishtirok etmaydi, lekin kelajakda mehnat salohiyatini aniqlab beradi;

ikkinchi guruh – o'smir va yoshlar (15-24 yosh). Mazkur guruhning ma'lum qismi iqtisodiyotning qator soha va tarmoqlarida band, ma'lum qismi esa maktabni bitirgandan so'ng o'qishni davom ettiradi;

uchinchi guruh – 25-60 yoshdagilar jami mehnatga qobiliyatli aholini o'zida qamrab oladi. Lekin uning barchasi ham iqtisodiyotda band bo'lmaydi. Bularning ichida yosh bolasi bor va ko'p bo'lgan ayollar ko'pchilikni tashkil etadi;

to'rtinchi guruh – 60 dan 70 yoshgacha bo'lgan kishilardan iborat. Ularning aksariyati pensiyada bo'ladi, qolgan oz qismi esa mehnat faoliyatini davom ettiradi. Lekin ularning ham ko'pchiligi organizm qariganligi sababli, nafaqaga chiqadi;

beshinch guruh – 70 va undan katta yoshdagi aholi. Uning jami mehnat faoliyatidan chiqqan bo'ladi.

Iqtisodiy faollik 15-19 yoshda boshlanib, 65-69 yoshda to'la-to'kis tugaydi. Bunda iqtisodiy faollik 30-44 yoshda o'zining eng yuqori nuqtasiga yetadi.

O'zbekiston aholisining yosh-jinsiy tarkibi ko'p tarixiy va ijtimoiy omillarning natijasi bo'lsa ham, uning hozirgi vaqtdagi holati demografik nuqtai nazardan ijobiy baholanadi.

Respublika aholisida hozirga kunda jinsiy mutanosiblik mavjud, ya'ni erkak bilan ayollar nisbati teng. Shu bilan birga, ayrim, ayniqsa katta yoshdagi aholi guruhlarda qariyalarning salmog'i ustun ekanligini ta'kidlab o'tish joizdir. Bunday ahvol jahonning juda ko'p mamlakatlariga xos bo'lib, ob'ektiv sabablar bilan asoslanadi.

20-jadval.

O'zbekiston ahamiyatining yoshiga ko'ra tarkibi, 2005 y. (mln.kishi)

Yoshi	Ayollar	Erkalar	Yoshi	Ayollar	Erkaklar
0-2	0,73	0,78	25-29	1,06	1,07
3-5	0,73	0,77	30-34	0,95	0,96
6-7	0,55	0,58	35-39	0,85	0,81
8-15	2,52	2,63	40-49	1,50	1,44
16-17	0,64	0,66	50-59	0,73	0,68
18-19	0,62	0,63	60-69	0,44	0,41
20-24	1,27	1,29	70 va undan katta	0,42	0,28

Manba: O'zbekistonda ta'lim tizimi rivojlanishi. 2000-2004.

21-jadval.

O'zbekiston regionlari aholisi mehnat resurslari, 2005 y. (mln.kishi)

	Aholi soni	Mehnat resurslari	Iqtisodiy faol aholi
Jami O'zbekiston jumladan:			
Qoraqolpag'iston	1,57	0,86	0,54
Viloyatlar:			
Andijon	2,36	1,32	0,95

	Aholi soni	Mehnat resurslari	Iqtisodiy faol aholi
Buxoro	1,52	0,86	0,67
Jizzax	1,05	0,55	0,33
Qashqadaryo	2,40	1,24	0,82
Navoiy	0,81	0,46	0,38
Namangan	2,09	1,13	0,69
Samarqand	2,89	1,54	1,05
Surxondaryo	1,91	0,98	0,65
Sirdaryo	0,67	0,37	0,28
Toshkent vil.	2,46	1,41	1,01
Farg'ona	2,86	1,55	1,17
Xorazm	1,44	0,79	0,53
Toshkent shahri	2,14	1,37	1,14

Manba: *Statistical Review of the Republic of Uzbekistan 2005 - Tashkent. 2006.*

Mehnatga yaroqli yoshdagi aholining jami aholi sonidagi ulushi nisbatan katta emas.

Bunday holat tug'ilish darajasi yuqori bo'lgan 70-80 yillarda tug'ilganlarning mehnat zaxiralari qatoriga kirishligi va ayniqsa, mehnat yoshigacha bo'lganlar safida bo'lishligi bilan bog'langan. Tug'ilish darajasi pasaygan 90-yillarning so'nggi davrida tug'ilganlarni bolalar va o'smirlar safiga qo'shilishi mehnatga yaroqli yoshdagi aholi salmog'ini biroz ko'tarilishiga imkon beradi.

Shunday qilib, O'zbekistonda hozirgi vaqtda va yaqin kelajakda mehnat zaxiralarning miqdori bo'yicha muammo kelib chiqmaydi. Asosiy e'tibor mehnat salohiyatidan samarali foydalanishga qaratilmog'i lozim. Avvalambor, «ish bilan band bo'lgan aholini tarkibiy jihatdan qayta taqsimlash hamda mehnatga layoqatli yoshlarni faoliyatning yangi ilg'or tarmoqlari va sohalariga jalb qilish» asosiy masala hisoblanadi.

Bunda «...hozir respublikada hal qilinayotgan eng dolzarb muammolardan biri ishlashni xohlovchilarning hammasini ish bilan ta'minlash hisoblanmaydi.

Iqtisodiyotning real sektoridagi aholi bandligi tuzilmasida hozircha qishloq xo'jaligi sanoat hamda qurilishdan ustunlik qilmoqda (2005 - y.dagi 21,5 foizga nisbatan 29,1 foiz). Shu bilan birga, ya'ni kelajakda mazkur tafovut sanoat ishlab chiqarilishining ilgari qilingan o'sish sur'atlari hisobiga bartaraf qilinishiga asos bor.

- ◆ uy joy xo'jaligi va aholiga maishiy xizmat ko'rsatish
- ◆ boshqaruv muassasalari apparati
- ◆ transport va aloqa
- ◆ moliya va kredit
- ◆ boshqa sohalar

**Iqtisodiyot tarmoqlari bo'yicha sanoat mahsuloti ishlab chiqarish
(foiz hisobida)**

Jami sanoat	1991*	1994*	1995**	1996**	2000	2001	2002
	100	100	100	100	100	100	100
Yoqilg'i-energetika sanoati:	6,3	15,8	27,5	26,2	26,2	20,9	19,8
Elektroenergetika	4,3	9,2	15,1	14,4	9,5	8,0	7,6
Yoqilg'i sanoati	2,0	6,6	12,4	11,8	16,7	12,9	12,2
Metallurgiya sanoati	10,4	7,7	11,0	12,4	14,7	12,1	12,1
Kimyo va neft-kimyo sanoati	5,2	5,3	5,3	5,8	5,9	5,3	6,0
Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	11,1	12,8	8,2	10,8	9,0	10,5	10,0
Yog'ochni qayta ishlash va selluloza kogoz sanoati	0,5	0,6	0,8	0,9	0,9	1,4	1,4
Qurilish materiallari sanoati	4,1	5,9	4,9	4,9	4,6	5,3	5,2
Yengil sanoat	41,1	24,5	19,9	20,0	20,1	20,5	20,4
Oziq-ovqat sanoati	10,6	13,9	7,2	7,8	11,8	13,9	15,0
Boshqa tarmoqlar	10,7	13,5	15,2	11,2	9,6	10,1	10,1

Manba: O'zbekiston iqtisodiyoti. 2005 y. axborot-tahliliy sharhi. T.: SESI, 2006.– 89-b.

* Ishlab chiqarish ehtiyojlariga xizmat ko'rsatish borasida, ** Aholiga xizmat ko'rsatish borasida.

VI BOB.

TABIY RESURLAR – O'ZBEKISTON IQTISODIY TARAQQIYOTINING MUHIM OMILI

Mineral resurslar

O'zbekiston tabiiy resurslarga, ularning xilma-xil turlariga nihoyatda boy mamlakat. Qulay iqlim sharoitlari, ulkan mineral-xom ashyo zaxiralari, strategik materiallar va qishloq xo'jalik xom ashyosining katta zaxiralari haqli ravishda O'zbekistonni mintaq va dunyoning eng boy mamlakatlari qatoriga olib chiqadi.

Ana shulardan oqilona va samarali ravishda foydalanish respublikaning jahondagi iqtisodiy jihatdan taraqqiy etgan mamlakatlar qatoriga qo'shilishiga imkon beradi.

«O'zbekiston o'z yer osti boyliklari bilan haqli ravishda faxrlanadi – bu yerda mashhur Mendeleev davriy tizimining deyarli barcha elementlari topilgan. Hozirga qadar 2,7 mingdan ziyod turli foydali qazilma konlari va ma'dan namoyon bo'lgan istiqbolli joylar aniqlangan. Ular 100 ga yaqin mineral - xom ashyo turlarini o'z ichiga oladi. Shundan 60 dan ortig'i ishlab chiqarishga jalb etilgan. 900 dan ortiq kon qidirib topilgan bo'lib, ularning tasdiqlangan zaxiralari 970 milliard

AQSh dollarini tashkil etadi. Shu bilan birga, umumiy mineral xom ashyo salohiyati 3,3 trillion AQSh dollaridan ortiq baholanayotganini ham aytib o'tish kerak.

2000-2004 yillarda 18 ta yangi uglevodorodlar koni aniqlangan bo'lib, ulardan 9 tasi - Istiqbolli Ustyurt regionida joylashgan. 136 konda tabiiy gaz zaxiralari aniqlangan, ulardan 59 tasi ishlanilib, 49 ta gaz kondensati konlari sanoat ishlab chiqarilishiga tayyorlangan. Bashoratlarga ko'ra, 2004 y. dan 2020 y.gacha bo'lgan davrda O'zbekiston uglevodorod xom ashyosi zaxiralarning qo'shimcha o'sishi 75-112 mln. tonna shartli yonilg'iga teng bo'lib, sanoat kategoriyalari bo'yicha tabiiy gaz zaxiralari yiliga 60-85 mlrd. kub. metrni tashkil etadi. Iqtisodiyotning neft-gaz sohasida 10 ta qo'shma korxonalar tashkil etilgan va muvaffaqiyatli faoliyat ko'rsatmoqda: O'zbekiston – Malayziya, O'zbekiston – Amerika, O'zbekiston – Rossiya. Shuningdek, energetika siyosati ham muvaffaqiyatli amalga oshirilgan, jumladan aholini elektr energiyasi va energiya tashuvchilari (gaz, ko'mir, neft mahsulotlari) bilan past narxlarda ta'minlash borasida. Masalan, rasmiy statistikaga ko'ra, 2005-yil natijalari bo'yicha aholini tabiiy gaz bilan ta'minlanganligi 81 foizni shahar aholisiga va 74 foizi – qishloq aholisiga to'g'ri kelgan.

O'zbekiston quvvati katta, tabiiy manbalari xilma-xil turlarga va ulkan zaxiralarga ega bo'lgan yoqilg'i-energetika sanoatiga ega. Respublika yoqilg'i balansida neftning salmog'i salkam 10,4 foizni, tabiiy gaz salmog'i 85 foizdan ortiq, ko'mirning salmog'i salkam 5 foizni tashkil etadi.

O'zbekiston hududida ulkan neft va tabiiy gaz zaxiralari mavjud bo'lib, ularning ayrimlari asosida yirik konlar ochilgan.

«Neft va gaz mavjud bo'lgan 5 ta asosiy mintaqani ajratib ko'rsatish mumkin. Bo'lar: Ustyurt, Buxoro-Xiva, Janubi – G'arbiy Hisor, Surxondaryo, Farg'ona mintaqalaridir. Neft va gaz resurslarining zaxiralari bir trillion AQSh dollaridan ziyod baholanmoqda».¹

Yuqoridagilardan Buxoro-Xiva va Farg'ona mintaqalari neftga ham, gazga ham boy. Ustyurt va Janubi-G'arbiy Hisor mintaqalarida esa tabiiy gazning yirik zaxiralari topilgan.

O'zbekistondagi neft va tabiiy gaz konlari yirik geostrukturali birliklar ichida joylashgan bo'lib, ularning ichida Amudaryo, Ustyurt, G'arbiy Farg'ona va Janubi-G'arbiy Hisor platformalari va orogen hududlari alohida o'rin egallaydi.

Tabiiy gaz zaxiralari bur va yura davrlari jinslari bilan uzviy bog'langan bo'lib, gaz mavjud bo'lgan qatlamlarni bir-biridan gidrokimyo yotqiziqlari ajratib turadi.

O'zbekistonda neft va tabiiy gaz qazib olish, xom ashyoni birlamchi qayta ishlash jarayonlari bilan bog'langan korxonalar xususiylashtirilgan. Ular quyidagilardan iborat: «O'zbekneftegaz» Milliy holding korporatsiyasi – eng yirik va hozirda tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan yoqilg'i-energetika kompleksi tarmog'i tarkibiga kiradi. O'zbekiston Respublikasi mustaqilligi e'lon qilingandan so'ng barcha neft qazib chiqarish va neftni qayta ishlash sanoati korxonalari

---

¹ Ўзбекистон иқтисодийёти. Статистика ва таҳлилий шарҳ. - 49 б.

«O'zbekneftgaz» Milliy holding korporatsiyasiga birlashdi.

"O'zbekneftgaz" Milliy holding korporatsiyasi O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 1992 yil 23 dekabr farmoni va Vazirlar Mahkamasining 1993 yil 14 yanvardagi qaroriga binoan tashkil qilindi. Korporatsiya tuzishdan maqsad korporatsiya tarkibiga kiruvchi korxonalarining ishlarini jamlash, tarmoqning rivojlanish rejasini ishlab chiqish, muhim ahamiyatga ega bo'lgan loyihalar qilishining moliyaviy ta'minotini markazlashtirish, tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirishdan iborat. Korporatsiya faoliyati neft va gaz qazib chiqarish, qayta ishlash, olib kelish va sotishga yo'naltirilgan. Korporatsiya bo'linmalari, shuningdek, neft va gaz konlarini aniqlashni, neft va gaz ob'ektlarining qurilishini amalga oshiradi.

Neft va gaz qazib chiqarish Buxoro, Qashqadaryo, Surxondaryo viloyatlari va Farg'ona vodiysida amalga oshirilmoqda. Ayniqsa, Qoraqalpog'istonda gaz qazib chiqarish katta istiqbollarga ega.

Korporatsiya 200 dan ortiq korxonalar va tashkilotlarni birlashtiradi. Korporatsiya tarkibidagi «O'zneftgaz qazib-chiqarish» DHB neft, gaz va gaz kondensatlarini qazib chiqarishni ta'minlamoqda.

Gaz kondensati zaxiralari (1,875 mlrd.kub km) bo'yicha O'zbekiston jahonning birinchi o'ntaligiga kiradi. 1991-2004 - yillarda gazni ishlab chiqarish 41,9 dan 64,8 mlrd.kub.metrgacha o'sdi. Suyuq uglevodorodlar (xom neft)ni qazib olish 1991-yildagi 2,8 mln. Tonnadan 2003-yilda 7,1 mln. tonnagacha o'sdi. Natijada 1995-yilda 485 mln.dollarni tashkil qilgan neftning importi qisqartirildi. O'zbekistonda uglevodorod xom ashyosi zaxiralarning uni qazib olishga nisbatan ilgirilgan qo'shimcha o'sishi ta'minlangan.

Gazni qayta ishlash Muborak gazni qayta ishlash zavodida va «Sho'rtangaz» majmuida amalga oshirilmoqda. 1995-yilda ikkala kompleksda 28 mlrd. kub. metrdan ortiq gaz qayta ishlandi. Gazni qayta ishlashda dunyo talablariga mos bo'lgan sifatli kondensat, 31 ming tonna suyultirilgan gaz, 200 ming tonna oltingugurt ishlab chiqarildi.

Sho'rtangaz qayta ishlab chiqarish majmuasi quyidagi ishlab chiqarish mollariga mo'ljallangan:

- > 125 ming t polietilen;
- > 137 ming t suyultirilgan gaz;
- > 130 ming t yengil kondensat;
- > 4,2 mlrd. m³ mahsulot gazi;
- > 4 ming t oltingugurt.

Gazni qayta ishlash bo'yicha texnik quvvatlarni qayta jihozlash va kengaytirish borasida olib borilayotgan ishlarning aniq maqsadni ko'zlab yo'naltirilganligi yaqin 5-6 yil gazni qayta ishlash hajmini yiliga 50 mlrd. kub mgacha yetkazishga imkon beradi.

«O'ztransgaz» DB iste'molchilarga gazni konlardan va gazni qayta ishlash zavodlaridan olib kelishni amalga oshiradi. Birlashma, shuningdek, 1995-yilda 23 mlrd. kub.mga teng Turkman gazini tranzit qilishni amalga oshirdi. «O'ztransgaz» balansida diametri 1200 mmdan 1400 mmgacha bo'lgan 13 ming km gaz quvuri magistrali, quvvat yig'indisi 1600 megavattga yaqin bo'lgan

27 ta kompressor stansiyasi, 4 ta gaz saqlash ombori mavjud.

Uchta neft qayta ishlab chiqarish korxonalarining quvvati (Oltiariq, Farg'ona va Qorovulbozor) 2002 yilda 11,2 mln. tonnani tashkil etgan.

«O'zneftni qayta ishlash» DICHB Buxoro, Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlarini o'z ichiga oladi. Birlashma ohirgi yillarda 2,3 mln. tonna dizel yoqilg'isi, 2,1 mln. tonna neft qoldig'i, 250 ming tonnadan ortiq moylash uchun ishlatiladigan materiallar, jami 52 turdagi mahsulotni ishlab chiqardi.

«O'zneftgaz qurilish» DXB – O'zbekistondagi yoqilg'i energetika kompleksining asosiy tashkiloti, qaysiki neft-gaz konlarini jihozlash, neft va gazni qayta ishlovchi zavodlarni, shuningdek, gazni uzatish ob'ektlarini qurishni amalga oshiradi. 1995-yilda mazkur tashkilotning kuchi bilan uzunligi 325 km bo'lgan quvurlar ishga tushirildi.

«O'zdavneft mahsulot» DXB aholi va tashkilotlarni neft mahsulotlari bilan ta'minlaydi. Hozirgi vaqtda korporatsiya respublikada gazga bo'lgan ehtiyojni butunlay qondiribgina qolmay, balki uni Qozog'iston, Qirg'iziston va Tojikiston davlatlariga ham eksport qilayapti.

Bundan tashqari, korporatsiya tashkil topgan kunidan boshlab iqtisodiy hamkorlik va rivojlanish tashkilotlari qatnashchilari bilan bajariladigan ishlarga katta ahamiyat berib kelinmoqda. Buyuk Britaniya, Fransiya, Germaniya, Yaponiya, AQSh va boshqa davlatlarning eksport kredit vakolatxonalari bilan hamkorlik tez rivojlanmoqda.

Hozirgi vaqtda Ko'kdumaloq va Mingbuloq konlarida quduqlarni qazish, jihozlash va tezlik bilan ishlatish, Buxoro neftni qayta ishlash zavodi quvvatini oshirish, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodini ta'mirlash, Qashqadaryo viloyatidagi Sho'rtan koni bazasida polietilen ishlab chiqarish bo'yicha gazkimyo majmuasini ko'rish, gaz konlarini qidirib topish, qazib chiqarish va tabiiy gazni eksport qilish bo'yicha «Enron Oil end Gaz Interneyshnl» (AQSh) kompaniyasi bilan qo'shma korxonalar tuzish ishlari keng miqyosda olib borilmoqda.

«O'zbekneftgaz» Milliy holding korporatsiyasi va «Teknip» firmasi o'rtasida foydalanishga tayyor etib topshirish sharti bilan texnologik qurilmalarni ko'rishga shartnoma imzolandi.

«O'zbekneftgaz» Milliy holding korporatsiyasi qo'shma korxonalar loyihalari bo'yicha quyidagi yo'nalishlarda ishlamoqda:

- «Enron Oil end Gaz Kompany» kompaniyasining bo'linmasi hisoblangan «Enron Oil end Gaz Interneyshnl» (AQSh) kompaniyasi bilan O'zbekistonda tabiiy gaz konlarini izlash, aniqlash, qazib chiqarish va uni eksport qilish;

- gaz quyish stantsiyalarini qurish, ulardan foydalanish va avtomobil yoqilg'isi sifatida suyuq gazdan foydalanishga o'tayotgan respublika avtotransporti ta'minoti bo'yicha korporatsiya «Amerikan Injineering Inkorporeyted» (AQSh) bilan hamkorlik qilyapti.

«Lukoyl» O'zbekistonda o'z faoliyatini bo'lg'usi MBK (mahsulotni bo'lish to'g'risida kelishuv) ning umumiy tamoyillari haqida shartnomalarni imzolash bilan 2001-yilning bahorida boshlangan. 2004-yil iyunida 280 mlrd. kub. m.dan ortiq gaz zaxirasiga ega bo'lgan konlarning Xauzak, Shado' va Qo'ng'iro't

Kando'm guruhi borasida MBK imzolangan.

Ushbu kelishuv O'zbekiston Respublikasi va investorlar konsorsiumi o'rtasida, ya'ni «Lukoil» (90 foiz) hamda «O'zbekneftegaz» MXK (10 foiz) o'rtasida imzolangan. Uning amal qilish muddati - 35 yil. Loyihaga ko'ra 1 mlrd. AQSH dollari miqdorida to'g'ridan-to'g'ri investitsiyalar jalb qilinishi ko'zda tutilgan. Mazkur konlardan dastlabki gaz 2007-yilda olinishi hamda keyinchalik uni qazib olishni yiliga 10 mlrd. kub.metrga yetkazish ko'zda tutilgan edi. Dastlabki ikki yil davomida «Lukoil»ning o'z mablag'larini O'zbekistonga qo'yilmalari hajmi 160 mln. AQSH dollaridan ortiqni tashkil qilib, 2007 yilda esa qazib olish hajmi yiliga 3 mlrd. kub. metrga teng bo'lgan dastlabki konni ishga tushirish ko'zda tutilgan edi. Gaz sohasida strategik hamkorlik to'g'risidagi kelishuv «O'zbekneftegaz» MXK va «Gazprom» OAJ o'rtasida 2002-yil 17 dekabrda imzolangan. Kelishuvga ko'ra 2003-2012 - yillar davomida o'zbek gazini uzoq muddatli sotib olinishi, mahsulotni bo'lish to'g'risidagi kelishuv (MBK) shartlarida O'zbekiston Respublikasi hududida tabiiy gazni qazib olish bo'yicha loyihalarda «Gazprom» OAJning ishtiroki, shuningdek, O'zbekiston gaz-transport infratuzilmasini rivojlantirish hamda Markaziy Osiyo gazini respublika hududi bo'ylab transportda tashish sohalarida hamkorlik ko'zda tutilgan edi. Loyihalar to'plamining umumiy qiymati 1,4 mlrd. AQSH dollarini tashkil etadi. Qayd etish joizki, «Gazprom» dunyodagi eng yirik kompaniyalardan biri hisoblanadi.

Bu va shunga o'xshash tadbirlarning amalga oshirilishi respublika neft va gaz sanoatini yuqori sur'atlar bilan rivojlanishini ta'minlaydi.

O'zbekistonda ko'mir zaxiralari katta, lekin ularning asosiy qismini energetik yoqilg'i hisoblangan qo'ng'ir ko'mir tashkil etadi.

Respublikada yirik qo'ng'ir ko'mir koni Angren shahri yonida joylashgan bo'lib, yoqilg'i yura qatlamlarida mavjud. Ko'mir ochiq, karyer usulida qazib olinadi. Zaxirasi 2 mlrd. tonnaga yaqin.

Ko'mirning boshqa ikki koni Surxondaryo viloyatidagi Shargun va Boysunda joylashgan. Ushbu konlardagi toshko'mir qatlamlari qalin emas. 90-yillardan keyingi davrda ko'mir qazib chiqarish hajmi keskin qisqardi hamda 1996 yilda 2,8 mln. tonnani tashkil qildi, holos. Vaholanki, respublikaning ko'mirga bo'lgan ehtiyojlari yiliga 8-9 mln. tonnani tashkil etadi. Bunday holat tarmoqni rivojlantirishga bo'lgan e'tiborning yetarli emasligidan dalolat bermoqda. Ana shunga o'xshash muammolarni ijobiy hal qilish maqsadida 1994-yillarda «Ko'mir» aksionerlik birlashmasi tuzildi. O'zbekiston gidroenergiya resurslarining salohiyatiga ko'ra Markaziy Osiyoda Tojikiston va Qirg'iziston davlatlaridan ortda tursa ham, uni o'zlashtirilganlik darajasi bu yerda nisbatan yuqori. Umuman olganda, 60-yillargacha bo'lgan davrda umumiy energetika balansida ishlab chiqarilgan elektro-energiyaning asosiy qismi GESlarga to'g'ri kelgan. Undan keyingi davrda tabiiy gaz va qo'ng'ir ko'mir asosida ishlaydigan issiqlik elektrostansiyalar soni va salmofining keskin o'sishi GESlar ahamiyatini ancha pasayishiga sabab bo'ldi. Binobarin, 1950-yilda jami GESlarda o'rnatilgan quvvatlar 339,0 ming kv.t.ga yoki 64,3 foizga teng bo'lgan bo'lsa, ushbu ko'rsatkich 1970-yilda muvofiq ravishda,

690,0 ming kvtg va 1,46 foizga teng bo'ldi. 1995-yilda esa quvvati 1709,95 ming kvtni, salmog'i 14,8 foizni tashkil etdi.

O'zbekiston energetika tizimida 28 gidroelektroenergetik stansiyalar mavjud bo'lib, ulardan eng yirigi 620 mvt quvvatli Chorvoq GESidir. Hidroelektroenergetikaning taraqqiyoti taxminan 1 mlrd. kv soatga teng bo'lgan kichik suv oqimlaridan foydalanish bo'yicha Piskom daryosida qurilishi rejalashtirilgan GES bilan bog'langan.

Hozirgi vaqtda respublika hududida o'rnatilgan quvvatlari 100 mvt dan ortiq bo'lgan to'rtta – Chorvoq, G'azalkent Xo'jakent va Farhod GESlari ishlab turibdi. 1996-yilda GESlarda 6,1 mlrd. kv/soat elektr energiyasi ishlab chiqdi. Bu mamlakatda ishlab chiqarilgan jami elektr energiyasi (49,3 mlrd. kv/soat)ning 13,4 foizini tashkil etdi.

Mamlakatimiz metall qazilmalariga, ayniqsa, rangli metallar rudalariga boy. Bu o'rinda oltin, kumush, qo'rg'oshin, rux, mis hamda yer bag'rida kam uchraydigan metallar zaxiralari juda katta ekanligini aytib o'tish zarur.

Hozirgi vaqtda 40 ta qimmatbaho metall konlari qidirib topilgan.

Qimmatbaho rangli va radioaktiv metallar tarkibida birga uchraydigan foydali komponentlar sifatida kamyob va nodir elementlarning kattagina miqdordagi zaxiralari jamlanganki, bu ularning qiymatini ancha oshiradi.

Mamlakatimiz oltin, uran, mis, volfram, qo'rg'oshin, rux va shu guruhlariga kiruvchi boshqa eng muhim foydali qazilmalarning tasdiqlangan zaxiralari va ularning ko'paytirish istiqbollari bo'yicha nafaqat MDH mamlakatlari o'rtasida, balki butun dunyoda yetakchi o'rinlardan birini egallaydi. Masalan, oltinning tasdiqlangan zaxiralari bo'yicha O'zbekiston dunyoda 9-o'rinda, uni qazib chiqarishda ham 9-o'rinda turadi.

O'zbekiston dunyoda ulkan oltin resurslariga ega bo'lgan mamlakatlar qatoriga kiradi, 41 ta oltin koni, shu jumladan, 33 ta oltin-ma'dan koni qidirib topildi. Yevroosiyo qita'sida eng yirik hisoblangan Muruntau koni jahondagi ulkan konlar qatoriga kiradi.

Bugungi kunda Muruntau koni har yili respublikaning katta miqdorda oltin qazib olinayotgan ulkan ob'ekti hisoblanadiki, bu jahon kon qazib chiqaruvchi sanoati uchun kamdan-kam uchraydigan hodisadir.

Muruntau affinaj (eng sof metall olish) jarayonining zamonaviy texnologiyasi joriy etilganki, bu sofligi jihatidan «to'rtta to'qqiz»ga teng asl oltin olish imkonini bermoqda.

Ko'p yillar mobaynida Muruntau koni yonida qayta ishlash uchun balansdan tashqari tarkibida oltin bo'lgan 300 mln. tonnadan ortiq metallashgan massa saralab olindi va joylab qo'yildi.

Markaziy Qizilqumda oltin ma'danli O'zbekiston – Buyuk Britaniya qo'shma korxonasi tashkil qilindi. Bunda «Lonro pablik limited» (Buyuk Britaniya) kompaniyasi va xalqaro moliya korporatsiyasi xorijiy ta'sischi bo'lib qatnashdilar. Konga yaqin joyda temir yo'l va 220-EUL o'tadi, Shuningdek, suv bilan ta'minlash manbalari mavjud.

Samarqand viloyatida oltin ma'danli Zarmiton va boshqa oltin konlari topildi. Ushbu konlarni o'zlashtirishni jadallashtirish bo'yicha o'tkazilayotgan tenderda dunyoda katta nufuzga ega bo'lgan Avstraliya kompaniyasi g'olib deb topildi. Toshkent viloyatining, Angren shahri yaqinida infratizimi yuksak darajada rivojlangan Qizilolmasoy va Kuchbuloq konlari topildi. Endilikda, ushbu konlarda cheklangan hajmda qazib chiqarish ishlari olib borilmoqda. Ana shu konlarni o'zlashtirish bo'yicha o'tkazilgan halqaro tenderda mashhur Yaponiya kompaniyalari g'olib chiqdi.

Keyingi yillarda jahondagi eng yirik oltin rudali mintaqa (viloyat)lardan bo'lmish Qizilqumda Ajibugut, Bulutkon, Balpangov, Aristontov, Turboy singari yangi konlar qidirib topilmoqda va o'rganilmoqda.

O'zbekiston talaygina kumush zaxiralariga ega. Navoiy viloyatida Visokovoltnoe, O'qjetpes va Kosmonachi konlari ishlatishga tayyorlab qoyilgan. Namangan viloyatida Oqtepa koni o'rganilmoqda. Oqtepa konida birga uchraydigan foydali komponentlar tarkibida ancha kam miqdorda - 0,01 - 0,2foiz atrofida bo'lgan kobalt, nikel, qo'rgoshin, rux va vismut mavjudligi qayd etilgan.

O'zbekiston rangli, nodir va radioaktiv elementlarning zaxiralariga ega. Ko'plab zaxiralar, asosan Olmaliq qonma'dan rayonida jamlangan. Bugungi kunda ushbu rayon zaxiralari katta miqdorini tashkil etadi. Olmaliq kon-metallurgiya kombinati katta miqdordagi ma'dan qazib chiqarishni ta'minlaydigan ishlab turgan ochiq kon, boyitish fabrikasi va metallurgiya zavodini ham ko'shib hisoblangan barcha zarur infratizimga hamda mahsulot ishlab chiqarishni yanada ko'paytirish imkoniga ega. O'zbekistonda uranning mineral xom ashyo bazasi vujudga keltirilgan, uning negizida Navoiy kon-metallurgiya kombinatining bir qator korxonalari ishlab turibdi. Uranning qidirib chiqarilgan zaxiralari qumtoshga taalluqli bo'lib, ularni yuqori samarali va ekologik jihatdan muhofazalangan yer ostida ishqorini yuvish usuli yordamida qazib olish mumkin. Uran bilan birga kamyob tuproq elementlarining zaxiralari ham hisoblab chiqilgan.

Qizilqum mintaqasida Saritov va Sautboy volfram konlari topildi, bu yerda uch oksidli volfram ochiq usulda qazib olishga tayyorlab qo'yildi va yer ostidan qazib chiqarish uchun zaxiralarini aniqlash davom etmoqda.

Respublikamiz Uchquloq va Xondiza konlari jamlangan qo'rgoshinning ko'plab zaxiralariga ega. Xondiza qo'rg'oshin va rux bilan birga mis, kumush, kadmiy, selen, oltin ham mavjud. Xalqaro bozorda ushbu metallarning narxi oshishiga qarab O'zbekiston ularni qazib olishni ancha ko'paytirishi mumkin bo'ladi. Ma'lumki, nodir, rangli va tarqoq elementlardan elektronika va tibbiyotda keng foydalaniladi. O'zbekiston Respublikasi ushbu metallarni qazib olish uchun o'zining mustahkam bazasiga ega. Ularning bir qismi mustaqil konlarda jamlangan, boshqalari birga uchraydigan komponentlar sifatida qazib olinishi mumkin.

Respublika tog'-kimyo, tog'-ma'dan va boshqa nometall foydali qazilmalarga hamda turli qurilish materiallarga juda boy. Tog'-kimyo xom ashyosi kimyo va elektr kimyo sanoatlari va mineral o'g'itlari sanoati uchun xom ashyo demakdir. O'zbekistonda Markaziy Qizilqumda fosforit konlari qidirib topilgan

bo'lib, ular kimyo va iqtisodiyotning boshqa tarmoqlari uchun qimmatli xom ashyo, qishloq xo'jaligi uchun o'g'it ishlab chiqarish imkonini beradi.

Yer resurslari

O'zbekistonning yer fondi 44,74 mln. gektarni tashkil etadi. Uning 70 foizdan ziyod qismidan qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida foydalanilmoqda. Bu salkam 32 mln. gektarni tashkil etadi. O'rmon xo'jaligi korxonalariga yer fondining 12,4 foizi (5,5 mln. gektar), cho'l-tog' mintaqasida joylashgan davlat zaxirasidagi unumdorligi past yerlarga 10,4 foizi (4,7 mln. gektar), sanoat va transport yerlariga 4,1 foizi (1,8 mln. gektar) va aholi manzilgohlari egallagan yerlarga 0,5 foizi (0,2 mln. gektar) to'g'ri keladi. Yarim million gektar yerdan boshqa maqsadlarda foydalanilmoqda.

Qishloq xo'jalik yerlari ichida ancha katta salmog' (83,5 foiz)ni o'tloqlar va ayniqsa yaylovlar egallaydi. Undan keyingi qatorlarda haydaladigan yerlar

(14,9 foiz), ko'p yillik ekinlar – bog'lar va tokzorlar (1,4 foiz) joylashgan. O'zbekistonda bo'z erlarning salmog'i ancha past ko'rsatkich (0,2 foiz) bilan ajralib turadi. Qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan va boshqa turdagi yerlarning ulushi respublika jami yer fondining 37,3 foiziga teng.

Hududi cho'l va dasht mintaqalarida joylashgan viloyatlarda yaylovlarning salmog'i ancha yuqori. Bu ko'rsatkich Navoiy viloyatida jami qishloq xo'jalik yerlarining 98,7foiz, Buxoro viloyatida – 92,5 foiz, Surxondaryo viloyatida – 73,8 foiz, Qashqadaryo viloyatida – 68,8 foiz, Samarqand viloyatida 61,6 foiz, Xorazm viloyatida – 59,8 foiz, Toshkent viloyatida 54,8 foizini Qoraqalpog'iston Respublikasida esa 91,6 foizni tashkil etadi.

Qishloq xo'jalik mahsulotning deyarli 97,0 foizini tayyorlaydigan haydaidigan yerlar ham respublika hududi bo'yicha notekis taqsimlangan.

Haydaladigan yerlarning eng katta maydonlari Qashqadaryo (16,9 foiz), Jizzay (11,1 foiz), Samarqand (10,9 foiz) viloyatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasida (10,5 foiz) joylashgan. Shu vaqtning o'zida eng past ko'rsatkichlar Namangan (4,8 foiz), Buxoro (4,9 foiz), Andijon (5,0 foiz), Xorazm (5,2 foiz) va, ayniqsa, Navoiy (2,7 foiz) viloyatlariga xos (15-jadval).

Haydaladigan yerlarning eng mahsuldor va samarali qismi sug'orma yerlardir.

O'zbekiston qadimdan sug'orma dehqonchilik mamlakati bo'lib kelgan. Sug'orma dehqonchilik oziq-ovqat sohasida respublika mustaqiligining negizi va asosiy eksport mahsulotining manbaidir».

O'zbekiston hozirda jahonda sug'orma dehqonchilik markazlaridan biri hisoblanadi. Sug'oriladigan yerlarning umumiy maydoni salkam 4,3 mln. gektarni tashkil etib, uning asosiy qismi tuproq-suv sharoiti nisbatan qulay bo'lgan vodiylar va vohalarda joylashgan. Farg'ona, Zarafshon vodiylari, Surxondaryo, Qashqadaryo, Xorazm vohalari shular jumlasidandir. 1960-yillardan so'ng sug'oriladigan yerlar maydoni ikki martadan ziyod ko'paydi. O'sish asosan Mirzacho'l, Karshi cho'li, Elikqal'a massivi hisobiga ta'minlandi.

Hozirgi kunda sug'orma dehqonchilik Qoraqalpog'iston Respublikasida va Qashqadaryo viloyatida yuqori darajada rivojlangan. Kadimgi sug'orma dehqonchilik markazlari – Toshkent, Samarqand, Farg'ona, Surxondaryo, Xorazm, Andijon, Namangan viloyatlari o'zlarining mavqelarini saqlab qoldilar. Mirzacho'lning o'zlashtirilgan hududi o'mida Sirdaryo hamda Jizzax viloyatlari barpo qilindi. Ushbu viloyatlarda bugungi kunda mamlakatdagi jami sug'oriladigan yerlarning 15,4 foizi mavjud.

O'zbekistonda bog'lar va tokzorlar egallagan maydon salkam 0,4 mln. gektarga teng. Uning katta qismi Farg'ona vodiysi viloyatlariga hamda Samarqand (14,9 foiz) va Toshkent (12,8 foiz) viloyatlariga to'g'ri keladi. Demak, bog' va tokzorlarning asosiy qismi tog'oldi mintaqasi yaxshi rivojlangan viloyatlarda joylashgan. Bunga yana bir dalil – tog'oldi mintaqasi maydonining katta qismini egallagan Qashqadaryo va Surxondaryo viloyatlarida ham bog'dorchilik va uzumchilik yaxshi rivojlangan. Tekislik mintaqasidagi viloyatlarda esa (Sirdaryo, Xorazm, Navoiy va boshqalarda) bog'dorchilik va uzumchilik tarmog'i kichik maydonlarni egallagan.

O'zbekistonda so'nggi yillarda tomorqa xo'jaligini rivojlantirishga katta e'tibor qaratilmoqda. Bugungi kunda mamlakatda tomorqa va dala-bog' yerlarning umumiy maydoni salkam 0,6 mln. gektarni tashkil etadi. Uning nisbatan katta maydonlari Samarqand, Toshkent, Qashqadaryo va Farg'ona viloyatlarida mavjud.

O'zbekistonda yuqorida qayd etib o'tilganidek, jami yer fondining 37,3 foizi qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan hamda boshqa turdagi yerlardan iborat. Mazkur yerlarning juda katta maydonlari Ustyurt platosi, Qizilqum cho'llari hamda Boysuntog', Bobotog', Turkiston va Janubi-g'arbiy Tyanshan tog'lari joylashgan ma'muriy-hududiy bo'laklarga to'g'ri keladi. Shundan 66,6 foiz yoki 11,103 mln. gektar yer faqat Qoraqalpog'iston Respublikasiga to'g'ri keladi. Demak, ushbu respublikadagi yer fondining 70 foizi qishloq xo'jaligida foydalanib bo'lmaydigan yerlar (asosan, Ustyurt platosi va Qizilqum cho'lining shimoli-g'arbiy kanoti)dan iborat.

23-jadval.

O'zbekiston Respublikasi hududining qishloq xo'jaligida foydalanish xususiyatlariga ko'ra taqsimlanishi

Respublikada haydaladigan va sug'oriladigan yerlarning aholi jon boshiga

Ma'muriy-hududiy bo'laklar	Hudud		Shu jumladan hududning taqsimlanishi					
			qishloq xo'jalik yerlari		tomorqa, dala, bog' va boshqa yerlar		qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan va boshqa turdagi yerlar	
	1000 ga	foiz	1000 ga	foiz	1000ga	foiz	1000 ga	foiz
Jami	44740	100	27511	100	570	100	16659	100
Shu jumladan:								
Qoraqalpog'iston Respublikasi	16490	36,9	5348	19,4	39	6,8	11103	66,6

Ma'muriy-hududiy bo'laklar	Hudud		Shu jumladan hududning taqsimlanishi					
			qishloq xo'jalik yerlari		tomorqa, dala, bog' va boshqa yerlar		qishloq xo'jaligida foydalanilmaydigan va boshqa turdagi yerlar	
Viloyatlar:								
Andijon	420	0,9	260	0,9	49	8,5	111	0,7
Buxoro	3940	8,8	3088	-	45	7,9	807	4,8
Jizzax	2050	4,6	1289	4,7	26	4,6	735	4,4
Qashqadaryo	2840	6,3	2253	8,2	59	YU,	528	3,2
Navoiy	1108	24,8	10133	36,	18	3,2	929	5,6
Namangan	790	1,8	380	1,4	41	7,2	369	2,3
Samarqand	1640	3,7	1317	4,8	69	12,	254	1,5
Surxondaryo	2080	4,6	1244	4,5	48	8,4	788	4,7
Sirdaryo	510	1,1	380	1,4	18	3,2	112	0,7
Toshkent	1560	3,5	876	3,2	63	-	621	3,7
Farg'ona	710	1,6	371	1,4	59	-	280	1,7
Xorazm	630	1,4	572	2,1	36	6,3	00	0,7

hisoblangan ko'rsatkichlari yildan-yilga kamaymoqda. 1987-1997 yillarda aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yerlarning hajmi 16,5 foizga, sug'oriladigan yerlarning hajmi esa 9,0 foizga qisqardi. Ana shu davr mobaynida aholi, asosan jon boshiga nisbatan haydaladigan yer 0,04 gektarga qisqarib, 0,19 gektarni, qishloq joylarda esa 0,31 gektarni tashkil etdi. Bu aholini qishloq xo'jalik mahsulotlari, qishloq xo'jalik korxonalarini esa asosiy ishlab chiqarish vositasi – yer bilan ta'minlash borasida ko'shimcha qiyinchiliklarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda.

Yerlarning sifati ham yildan-yilga yomonlashib, ularning unumdorligi pasaymoqda.

So'nggi 15-20 yil ichida tuproq unumdorligining eng muhim omili – qumushing salmog'i 30-50 foizga kamaydi. Bugungi kunda qumush bilan ta'minlanganlik darajasi nihoyatda past (0,4-1,0 foiz) bo'lgan tuproqlar sug'oriladigan yerlarning salkam 40 foizini egallaydi.

O'zbekistonda sug'oriladigan yerlarda yuz berayotgan sho'rlanish jarayoni ortib bormoqda. Sug'oriladigan yerlarning deyarli 52 foizi sho'rlangan. Shundan 40 foizga yaqini o'rtacha va kuchli sho'rlangan yerlardan iborat.

Yerlarning sho'rlanganlik darajasi Xorazm viloyatida (100 foiz, shundan 25 foizi o'rtacha va kuchli sho'rlangan), Qoraqalpog'iston Respublikasida (86 foiz, shundan 57 foizi o'rtacha va kuchli) hamda Sirdaryo viloyatida (87 foiz sho'rlangan, shundan 44 foizi o'rtacha va kuchli sho'rlangan) nisbatan yuqori ko'rsatkichlarga ega.

Andijon va Surxondaryo viloyatlarida sho'r bosgan yerlarning maydoni

nisbatan kam bo'lsa ham, ana shu yerlar kuchli sho'rlanganligi (72 va 46 foiz) bilan ajralib turadi.

Minerallashgan grunt suvlar sathining balandligi va tuproqning sho'rlanganligi sug'oriladigan yerlarning sifatini va unumdorligini pasaytirmoqda hamda qishloq xo'jalik ekinlari hosildorligini keskin kamayishiga olib kelmoqda.

Respublikamizdagi ko'pchilik olimlar va mutaxassislarining ma'lumotlariga ko'ra, paxta hosildorligi kam sho'rlangan yerlarda 20-30, o'rtacha sho'rlangan yerlarda - 40-60, kuchli sho'rlangan yerlarda 80 foizlarga va undan ham ko'pga qisqaradi. Buning natijasida, respublikada paxta yalpi hosili (yiliga o'rtacha 500-600 ming tonnaga yaqin, paxta tolasi esa 170 ming.tonna) kam tayyorlanmoqda.

Tuproq hosildorligiga shamol va suv eroziyasi ham salbiy ta'sir ko'rsatmoqda. Respublikada sug'oriladigan 2,1 mln. gektar yerlar shamol eroziyasi ta'siriga berilgan. Shundan 0,65 mln. gektarga ana shu omilning ta'siri ancha kuchli hisoblanadi. Mazkur omil ta'sirida bo'lgan sug'orma yerlar Farg'ona (165 ming ga), Surxondaryo (106 ming ga), Qashqadaryo (80 ming ga) va Buxoro (53 ming ga) viloyatlarida katta maydonlarni egallaydi. SHamol eroziyasi ta'sirida bo'lgan sug'orma yerlarning salmog'i Sirdaryo (jami sugoriladigan yerlarning 88 foiz), Buxoro (78 foiz, Xorazm (73 foiz viloyatlarida hamda Qoraqalpog'iston Respublikasi (71 foizdan yuqori ko'rsatkichlarga ega.

Suv eroziyasi ta'sirida bo'lgan haydaladigan yerlar Toshkent, Samarqand, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida hamda Farg'ona vodiysida katta maydonlarni egallaydi.

Shamol va suv eroziyasi asosiy qishloq xo'jalik ekinlarining hosildorligini 10-15 foizga qisqarishiga sabab bo'lmoqda. Suv resurslari O'zbekiston hududida Amudaryo, Sirdaryo, Zarafshon, Qashqadaryo, Chirchiq, Oxangaron daryolari yer usti suvlarining asosiy manbalari bo'lib hisoblanadi.

Xalqaro statistik ko'rsatkichlari bo'yicha O'zbekistonda:

- ◆ Ichki suv resurslari 16 mlrd. m³ ni tashkil etadi, tashqi – 98.1 mlrd. m³;
- ◆ Aholi jon boshiga 4,6 ming m chuchuk suv to'g'ri keladi;
- ◆ yiliga 60 mlrd m³ suv sarflanadi.

Q'zbekiston hududi doirasida shakllanuvchi yillik suv oqimi 10 kub. kmga yaqin, boshqa mamlakatlar hududidan oqib keluvchi suv oqimi 89 kub. kmni tashkil etadi.

Sirdaryo va Amudaryo suv resurslari muvofiq ravishda yiliga o'rtacha 40,8 va 78,4 kub. km dan iborat.

Havza suvlari limitiga binoan O'zbekistonga yiliga Sirdaryo bo'yicha 25,5 kub. km, Amudaryo bo'yicha 46,2 kub. km. suv, jami 71,7 kub. km. suv tegishli. Respublikaning suv bilan ta'minlanganlik darajasi o'rtacha 80 foizni, Shu jumladan Amudaryo havzasida 86, Sirdaryo xavzasida 71 foizni tashkil etadi.

Suv resurslari vaqt o'tishi bilan deyarli o'zgaraydigan hajmga ega bo'lganligi, aholi sonining esa uzluksiz ravishda o'sishi natijasida suv bilan ta'minlanganlik darajasi respublikada qisqarib bormoqda. 1980-1997 yillarda mazkur ko'rsatkich 30 foizga pasaydi.

Region suv resurslari asosiy qismini Amudaryo va Sirdaryo havzalari tashkil

etadi. Ularda yiliga o'rtacha 115 kub. kmga teng suv hosil bo'ladi.

24-jadval.

**O'zbekiston Respublikasida qishloq xo'jaligi yerlarining
ulardan foydalanish xususiyatiga ko'ra ma'muriy-hududiy bo'laklar**

**O'zbekiston viloyatlarining yer usti suvlari bilan ta'minlanganligi
bo'yicha taqsimlanishi**

Mamuriy hududiy bo'laklar	Qishloq xo'jaligi yertari		Shu jumladan									
			Xaydalana-digan yerlar		Shundan sug'orila-digan yerlar		Ko'p yillik ekinlar		Yaylov va o'tloqlar		Bo'z yerlar	
		foiz				°o	ming-ga	°o	ming-ga	foiz	ming-ga	foiz
Jami	27511	100	4089	100	3327	100	382	100	22967	100	73	100
Qoraqalpog'iston	5348	19.4	430	10.5	430	12.9	13	3.4	4901	21.3	4	5.5
Andijon	260	0.9	204	5.0	204	6.1	30	7.9	25	0.1	1	1.4
Buxoro	3088	11.2	200	4.9	200	6.0	26	6.8	2856	12.4	6	8.2
Jizzax	1289	4.7	452	11.1	248	7.5	12	5.5	811	3.5	5	6.9
Qashqadaryo	2253	8.2	665	16.3	413	12.4	37	9.7	1527	6.8	24	32.9
Navoiy	10133	36.8	112	2.7	92	2.8	10	2.6	10004	43.6	7	9.6
Namangan	380	1.4	198	4.8	198	6.0	39	10.2	143	0.6	-	-
Samarqand	1317	4.8	445	10.9	264	7.9	57	14.9	811	3.5	4	5.5
Surxondaryo	1244	4.5	289	7.1	247	7.4	35	9.2	918	4.0	2	2.7
Sirdaryo	380	1.4	287	7.0	262	7.9	12	3.1	74	0.3	7	9.5
Toshkent	876	3.2	335	8.2	297	8.9	49	12.8	480	2.1	12	16.4
Farg'ona	371	1.4	258	6.3	258	7.8	38	10.0	75	0.3	"	"
Xorazm	572	2.1	214	5.2	214	6.4	15	3.9	342	1.5	1	0.4

25 jadval.

Ma'muriy bo'laklar	Suv oqimi, (bir yilda kub.km.)	Jami suvga bo'lgan talab (bir yilda kub.km.)	Suv bilan ta'minlanganlik darajasi (foiz hisobida)
Amudaryo havzasi	37,31	43,1	86
Qoraqalpog'iston Respublikasi	10,3		81
Viloyatlar			
Buxoro	4,86	5,49	89
Qashqadaryo	8,08	7,64	106
Samarqand	4,16	4,78	87
Surxondaryo	5,45	5,65	96

Ma'muriy bo'laklar	Suv oqimi, (bir yilda kub.km.)	Jami suvga bo'lgan talab (bir yilda kub.km.)	Suv bilan ta'minlanganlik darajasi (foiz hisobida)
Navoiy	1,43	2,31	62
Xorazm	3,03	4,99	61
Sirdaryo havzasi	19,92	28,27	71
Viloyatlar:			
Andijon	2,53	4,0	63
Namangan	2,71	4,51	60
Jizzax	2,99	3,74	80
Sirdaryo	3,26	4,18	78
Toshkent	4,78	6,06	79
Farg'ona	3,65	5,78	63
O'zbekiston bo'yicha jami	114,46	71,78	80

Amudaryo havzasida suv oqimini ko'p yillik tartiblashtirish imkoniyatiga ega bo'lgan uchta yirik Rogun, Nurek va Tuyamuyin suv omborlari qurilgan. Ularning foydali sig'imi -18,4 kub. kmga teng, suvdan tashqari, mazkur havzada har birining hajmi 2 kub.km gacha bo'lgan 31 ta kichik suv omborlari barpo etilgan,

Havzadagi barcha suv omborlarining foydali sigami 36,4 kub kmni tashkil etadi. Shundan 24,4 kub.kmga teng suv resurslari Qirg'iziston va Tojikiston hududlarida yig'ilgan.

Shunday qilib, tartiblashtirilib turiluvchi 53 kub.kmga teng suv oqimining 39,0 kub.km. yoki 74 foizi qo'shni mamlakatlar hududiga to'g'ri keladi. Bundan tashqari, Qashqadaryo viloyatini suv bilan ta'minlovchi Karshi magistrali hamda Buxoro viloyatini suv bilan ta'minlovchi Amu-Buxoro kanalining Amudaryodan suv chiqarib beruvchi inshootlari Turkmaniston hududida joylashgan. Bu holat sobiq Ittifoq parchalanib ketgandan keyingi davrda O'rta Osiyo va Qozog'iston hududida suv resurslarini taqsimlash borasida qo'shimcha muammolarning kelib chiqishiga sabab bo'lmoqda. Chunki mustaqillikkacha bo'lgan davrda O'zbekiston hududida hosil bo'luvchi jami yer usti suv resurslarining 55-58 foizigina iste'mol qilinadi, uning deyarli 85 foiziga teng qismidan esa yerlami sug'orish maqsadlarida foydalaniladi.

Yirik sanoat korxonalari, chorvachilik majmualari, aholi manzilgohlari yaqinida joylashgan daryolar va yer osti suvlariga oqava suvlar bilan har xil ifloslantiruvchi komponentlarning quyilishi juda katta salbiy oqibatlariga olib kelmoqda. Buning natijasida suvlarning minerallashtirilishi kuchaymoqda va ular zaharli chiqindilar bilan ifloslantirilmoqda. Daryo suvlarining minerallashtirilishi Amudaryoning O'zbekiston hududiga o'tish joyida 1,7 promille ko'rsatkichida bo'lsa, Oxangaron daryosida 8,1 promillegacha yetadi.

Yer va suv resurslari qishloq xo'jaligining asosiy ishlab chiqarish vositasidir. qishloq xo'jalik ishlab chiqarishida respublika hududining 71 foizi va suv resurslari limitining 82 foizidan foydalaniladi.

O'zbekiston suv resurslarining asosiy iste'molchilari qishloq xo'jaligi va sanoatdir. Suvdan foydalanishning tahlili sanoat va kommunal xo'jalikda mavjud texnologik jarayonlar zamonaviy texnik talablarga javob bermayotganligidan dalolat bermoqda. Korxonalarda suvdan foydalanishning aylanma tizimi tatbiq etilmagan, mamlakatda aylanma suvning salmog'i atigi 57 foizni tashkil etadi. Bunday holat Qoraqalpog'iston Respublikasida (3,3 foiz), Samarqand (12,7 foiz) va Jizzax (25,2 foiz) viloyatlarda murakkab tusga ega.

Respublikada iste'mol qilinadigan jami suvning 82-85 foizi qishloq xo'jaligiga to'g'ri keladi. Shuning uchun ham, suvdan foydalanishga xos muammolarning ko'pchiligi shu tarmoq bilan bog'langan.

Mustaqillikkacha bo'lgan davrda sug'oriladigan yerlar maydonining to'xtovsiz kengaytirib borilganligi, kanallar va suv omborlarining barpo qilinishi qishloq xo'jaligida suvdan foydalanish darajasining nihoyatda kattaligiga ke'pincha uni xo'jasizlarcha iste'mol qilishga sabab bo'ldi.

I llova.
MUSTAQIL O'ZBEKISTON XALQ XO'JALIGINING RAVNAQ
TOPISHIDA SANOATNING RO'LI

O'zbekiston xalq xo'jaligini yirik tarmoqlaridan biri sanoat bo'lib, unda ish bilan band bo'lgan aholining 1/8 faoliyat ko'rsatmoqda. Sanoat – ko'p tarmoqli soha. O'zbekistonda uning yuzdan ortiq tarmog'i mavjud. Asosiy fondlarning 40 foizi sanoatda, yalpi ichki mahsulotning 17 foizi yana sanoatda yaratiladi. Mamlakatimiz sanoati korxonalarida elektr energiyasi, gaz, neft, ko'mir, benzin, po'lat, avtomobillar, qishloq xo'jaligi mashinalari, elektrodvigatellar, akkumulyatorlar, kabellar, ekskavator, yigiruv mashinalari, samolyotlar, mineral o'g'it, sun'iy tola, oltingugurt kislotasi, turli qurilish materiallari, gazlamalar, un, paxta moyi, guruch, kiyim-kechak va boshqa oziq-ovqat mahsulotlari ishlab chiqariladi. Tarmoqlarning sanoatda tutgan o'rni har xil.

1-Jadval

Sanoat mahsulotlarining tarmoqlar bo'yicha tarkibi (foizda)

1.	Tarmoqlar	1995	1997
2.	Butun sanoat	100	100
3.	Yoqilg'i-energetika majmui	18,3	26,8
4.	Metallurgiya	13,9	10,7
5.	Kimyo va neft sanoati	5,2	4,2
6.	Mashinasozlik va metallni qayta ishlash	8,8	12,0
7.	Yog'ochsozlik sanoati	1,0	0,8
8.	Qurilish materiallari sanoati	4,5	4,2
9.	Yengil sanoat	18,6	17,6
10.	Oziq-ovqat sanoati	9,8	9,8
11.	Un, don va aralash yem sanoati	9,9	9,9

Sanoat tarmoqlari orasida qishloq xo'jaligi mahsulotlarini qayta ishlovchi va agrosanoat majmuiga xizmat ko'rsatuvchi tarmoqlar tarixan yetakchi mavqega ega. Bular paxta tozalash, shoyi to'qish, konserva, yog'-moy va boshqa sanoat turlaridir. Shu bilan birga kimyo va neft kimyosi, mashinasozlik, elektronika, energetika, metallurgiya, yengil va qurilish materiallari sanoati jadal sur'atlarda rivojlanmoqda. Sanoat taraqqiyotida yoqilg'i-energetika majmuasining o'rni alohida. Uning tarkibiga gaz, neft qazish va ularni qayta ishlash, ko'mir qazish va elektr quvvati ishlab chiqarish kiradi.

Bu majmuaning mamlakat sanoat ishlab chiqarishidagi hissasi 26,8 foizdan iborat. O'zbekiston jahondagi 10 ta yirik gaz ishlab chiqaruvchi mamlakatlar jumlasiga kiradi. Respublikada qudratli gidroelektr stansiyalari va issiqlik elektr stansiyalari mavjud.

Metallurgiya majmuasi tarkibiga ma'dan xom ashyosini, qora va rangli metallarni qazib chiqaruvchi, boyituvchi va qayta ishlab chiqaruvchi korxonalar kiradi. Oltin, kumush, mis, qo'rg'oshin, rux, volfram, molibden, litiy, uran, alyuminiy xom ashyosi, nodir metallar va boshqa qator qazilma boyliklarning aniqlangan zaxiralari ko'p. O'zbekistonda oltinning 30 ta koni topilgan. Qazib olinadigan oltinning umumiy miqdori bo'yicha O'zbekiston MDH mamlakatlari orasida ikkinchi, kumush, mis, qo'rg'oshin, rux va volfram bo'yicha uchinchi o'rinni egallaydi. O'zbekiston jahon hamjamiyatida oltin ishlab chiqarish miqdori bo'yicha sakkizinchi, uni aholi jon boshiga ishlab chiqarish bo'yicha esa beshinchi o'rinda turadi.

Kimyo va mashinasozlik majmualari sanoatning muhim sohalaridir. Yangi iqtisodiy sharoitda bu tarmoqlarda chuqur tarkibiy qayta qurishlar amalga oshirilmoqda. Ular mamlakatning iqtisodiy mustaqilligini mustahkamlashga yo'naltirilgan.

Ishlab chiqarilayotgan iste'mol mollarning uchdan bir qismi yengil sanoat korxonalari tomonidan amalga oshirilmoqda. Bu yerda an'anaviy yetakchi soha to'qimachilikdir.

Sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish samaradorligiga ta'sir ko'rsatuvchi omillar

Sanoat ishlab chiqarishning tarmoqlari tuzilmasini o'zgartirish va takomillashtirish iqtisodiy, ilmiy-texnik va ijtimoiy siyosatning asosiy negizi bo'lib xizmat qiladi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar hamda sanoat tarmoqlarining rivojlanishi ilmiy-texnik taraqqiyot tovarlarga bo'lgan talabning qondirilishiga, tovarlar sifatining yaxshilanishiga olib boradi. Aholini sifatli mahsulotlar bilan ta'minlash uzviy ravishda sanoat ishlab chiqarish tarmoq tuzilmasining o'zgarishi hamda yangi tarmoqlarning vujudga kelishi, mavjudlarini rivojlantirish bilan bog'liqdir. Bu orqali iqtisodiy tizimda, u yoki bu tarmoqda ijobiy siljish sodir bo'ladi hamda iqtisodiyotning rivojlanish dinamikasi o'zgaradi.

Sanoat tarmoqlari tuzilmasini takomillashtirishning asosiy yo'nalishlari quyidagilardir:

- ishlab chiqarish vositalari va iste'mol mollari ishlab chiqaradigan tarmoqlar orasida mutanosiblik o'rnatish;
- ishlab chiqarish tuzilmasining prognoz va tendensiyalarini ishlab chiqish;
- tarmoqlarning tashqi iqtisodiy faoliyatini barqarorlashtirish;
- ilmiy-texnik taraqqiyotni jadallashtirish, ilg'or texnologiyalarni joriy etish;
- shaxsiy va ijtimoiy iste'molni o'rganish hamda aholini sanoat mahsulotlari bilan to'la ta'minlash;
- tarmoqlarda xom ashyo va resurslardan oqilona foydalanish samaradorligini oshirib borish.

Tarmoqlar tuzilmasini shakllantirishda asosiy e'tibor iqtisodiy rayonlarning barcha tarmoqlarini resurslar, kapital mablag'lar, xom ashyo va materiallar bilan ta'minlash, mehnat resurslaridan oqilona foydalanishga qaratilgan.

Bozor iqtisodiyoti sharoitida tarmoq tuzilmasining rivojlanish darajasi talabga javob bermaydi. Tarmoqlarning ichki qurilmasini qayta qurish, mahsulot ishlab chiqarish va aholining turmush darajasini oshirish, chet el korxonalari bilan iqtisodiy hamkorlik qilish, chet el investitsiyalari hamda ilg'or texnologiyalarini sifatli sanoat mollari tayyorlashga safarbar qilish vazifalarini hal etish lozim.

Asosiy fondlar tuzilmasini quyidagi ko'rinishda tasavvur qilish mumkin:

- ishlab chiqaruvchi va ishlab chiqarmaydigan asosiy fondlar;
- asosiy ishlab chiqarish fondlarining aktiv va passiv qismi;
- alohida elementlar ulushi.

Sanoat ishlab chiqarish tuzilmasi to'la-to'kis ishlab chiqarish omillari tarkibidan va shu tarkibni tashkil etuvchi elementlarning oqilona variantidan iboratdir. Ana shu omillarning umumiyligi yoki bog'liqligining muntazam buzilishi milliy iqtisodiyotning barcha bo'g'inlariga yomon ta'sir qiladi, ishlab chiqarish samaradorligini pasaytiradi.

O'zbekiston Respublikasi iqtisodiyotini barkamollashtirishda inson omili alohida o'rin tutadi. U iqtisodiyot tuzilmasining jadallashtirishning qo'shimcha sharoiti sifatida ishtirok etadi, shunda u aholining daromadiga, ishchilarning malakasini oshirishga va boshqa ijtimoiy jarayonlarga ham ta'sir ko'rsatadi, mutlaqo yangi malakali va ma'lumotli tuzilmani shakllantiradi. Bu masala qanchalik muhim bo'lmasin, lekin u ham iqtisodiyotni o'rganish va rejalashtirish amaliyotida o'z aksini topadi, chunki shu vaqtgacha sanoat ishlab chiqarishini rivojlantirish jarayonida faqat son qiymatiga e'tibor berilib sifati hisobga olinmagan.

Hozirgi sharoitda, ya'ni iqtisodiyot rivojlanish sur'atini jadallashtirish va xalq turmush darajasini oshirishda tarmoqlararo va sanoat ishlab chiqarishi sohalari bo'yicha resurslar, kapital mablag'lar va mehnat resurslarini taqsimlashning shunday yo'nalishini izlash lozimki, bu yo'nalish qo'yilgan ijtimoiy-iqtisodiy maqsadga mumkin qadar samarali erishish uchun imkon bersin.

Qilingan tahlil natijalari moddiy ishlab chiqarish tarmoqlari samaradorligini baholash uchun yetarli asos bo'lib xizmat qila olmaydi. Ulardan faqat sanoat ishlab chiqarish tarmoqlari tuzilmasining milliy daromadini shakllantirish va oshirishga ta'sirini tahlil qilish paytida foydalanish mumkin.

Respublika sanoat ishlab chiqarish samaradorligini oshirishda mintaqadagi tarmoqlarni har tomonlama tahlil qilish ijtimoiy-iqtisodiy masalalarni hal etishda yengillashtiradi. Bunday tahlil qilish nafaqat moddiy ishlab chiqarish tarmoqlarini baholashga imkon beradi, balki iqtisodiyotni qayta qurish, ishlab chiqarish strukturasi rivojlantirish va tuzilmaviy o'zgartirishlar yo'nalishini ham belgilab beradi.

Respublika iqtisodiyotida tarmoq va hududiy tuzilmani uyg'unlashtirish ijtimoiy ishlab chiqarish samaradorligini ko'tarish talabiga javob berish kerak, ya'ni yakuniy natijalarning ijtimoiy mehnat harajatlari va qo'llaniladigan ishlab chiqarish resurslariga bog'liqligini ko'rsatadi.

Sanoat ishlab chiqarishining rivojlanish samaradorligi tarmoqlar salmog'ining oshishini va sof mahsulotning o'sishini ta'minlaydi. Bu esa milliy daromadga ijobiy ta'sir qiluvchi boshqa omillarni inkor etmaydi.

Milliy daromadning o'sishiga uch xil yo'l bilan erishish mumkin:

1. Bandlik tarkibining o'zgarishi.
2. Sanoat tarmoqlarida mehnat unumdorligini o'sishi.
3. Tarmoqlardagi asosiy fondlar va investitsiya qiymatining ko'payishi.

O'zbekistonda ko'p miqdorda foydalanilmagan zaxiralar hamda mehnat resurslari mavjud ekan, demak ishlab chiqarish samarasini ko'paytirishda intensiv omillar bilan birga ekstensiv omillardan ham foydalanish lozim bo'ladi.

Tarmoq tarkibini respublikamiz miqyosida qulaylashuvi yuqori sur'atdagi iqtisodiy rivojlanishi, aholining turmush darajasini oshirishni hamda bir birlik mahsulot ishlab chiqarishning darajasi va yakuniy mahsulotning ko'payishiga umuman ijobiy tuzilmaviy siljishlarga sabab bo'ladi. Demak, tarkibiy o'zgarishning o'zi ishlab chiqarish samaradorligi va mehnat unumdorligi o'sishining qo'shimcha omili bo'lib maydonga chiqadi.

Shular bilan bir qatorda yuqoridagi barcha omillar o'zaro bog'liqdir. Tarmoq faoliyati natijalarining tuzilmasi ishlab chiqarish omillari funksiyasidan iborat:

$$V=f(F_1, I_s)$$

Bu yerda F-asosiy fondlar;

I_s – Ishchilar soni

$$\text{yoki } V = f(F (F_1 F_2 \dots F_n), I_s (I_1, I_2 \dots I_n))$$

Bu yerda F_n -fondlar tarkibi;

I_n – Ishchilarning bandlik tuzilmasi.

Bozor sharoitida sanoatning takomillashishida va joylashishida tarmoqlar tavsifi:

a) Yoqilg'i-energetika majmui. Elektr quvvati.

Bizning respublikamizda elektr quvvatidan asosan XX asr boshlarida foydalanila boshlandi. Shu vaqtda O'zbekistonda issiqlik energetikasi asosan dizel va uncha yirik bo'lmagan bug' turbinalariga moslashgan elektr stansiyalarini qurish yo'nalishida rivojlanadi. Ikk bor shunday elektr stansiyalari Farg'ona va Kattaqo'rg'on yog'-moy zavodlarida qurildi. «O'zbekenergiya» energetika boshqarmasi (hozirgi O'zbekiston Respublika energetika va elektrlashtirish vazirligi) tuzildi. Dastlabki GES (Bo'zsuv) 1926-yilda Chirchiq-Bo'zsuv traktida barpo etildi. 1940-yilgacha ushbu trakt stansiyalarida 67 ming kvv generator quvvati ishga tushirildi. O'zbekistonda urushdan keyingi yillarda energetika sistemasida quvvatlarni oshirish GESlar qurish hisobiga amalga oshirildi. Mamlakatimiz umumiy elektr balansida ishlab chiqarilgan elektr quvvatining 65 foizga yaqini 1950-yilda gidroelektrostansiyalar hissasiga to'g'ri keladi.

O'zbekistonda 50-yillarda tabiiy gaz zaxiralarning topilishi elektr quvvati ishlab chiqarishni keskin oshirish imkoniyatini yaratdi. Natijada 60-70-yillarda tabiiy gaz negizida ishlaydigan Taxiato'sh, Navoiy, Sirdaryo, Toshkent GRESlari, ko'mirda ishlaydigan Angren GRESining ishga tushirilishi natijasida elektr quvvatlari ishlab chiqarish umumiy balansida GESlar hissasi 80 foizga yetdi.

Shular bilan bir qatorda elektr uzatish liniyalari ham barpo etish davom ettirildi.

Respublikamiz energetika tizimi hozirgi davrda 19 ming sanoat, 80 ming qishloq xo'jaligi, 10 ming kommunal va 3,5 mln. maishiy iste'molchilarni energiya bilan ta'minlaydi. O'zbekiston bo'yicha jami elektr quvvati iste'moli 46,1 mrd.kvt. soatni tashkil etadi.

O'zbekiston energetika istiqbolida gidroenergetika va issiqlik energetikasi yo'nalishida rivojlanadi.

Respublika energetika tizimida jami 27 GESlarda o'rnatilgan quvvatlar 1420 mvt.ni tashkil etadi. Ularda 6331,2 mln.kvt.s. elektr energiyasi ishlab chiqarilmoqda. O'zbekiston gidroenergetikasini rivojlantirishda Pskom daryosi, Ohangaron, Xisorak, To'palang suv omborlarida GESlarni loyihalash va qurish yo'nalishi yetakchi o'rinda turadi.

O'zbekistonda 60-yillarda elektr quvvati hosil qilishni kuchaytirilishi asosan gazda ishlaydigan yirik GESlarni ishga tushirish yo'nalishida olib boriladi. Issiqlik elektr stantsiyalari qurilishi natijasida respublika energetika tizimning o'rnatilgan quvvatlari 11,3 ming Mvt.ga etdi. Mamlakatimiz energetika tizimi hozir respublika xalq xo'jaligi va aholisining elektr energiyasini qisman qo'shni davlatlarga eksport qilmoqda.

2-Jadval

O'zbekistondagi eng yirik GESlar

Nomi	O'rnatilgan quvvatlar mvt	Turbinalar soni	Qurilgan yillari	Suv manbai
Chirchiq GES	620,5	4	1970-1972	Chirchiq
Xo'jakent GES	165	3	1976	Chirchiq
G'azakent GES	120	3	1980-1981	Chirchiq
Farhod GES	126	4	1948-1949	Sirdaryo

Yoqilg'i sanoati

Mamlakatimiz yoqilg'i sanoati yer qa'ridan topilgan va qazib olinayotgan ko'mir, neft, tabiiy gaz konlari negizida shakllandi va rivojlanib bormoqda. O'zbekistonda 160 ga yaqin neft-gaz koni topilgan, ularning 115 tasi Buxoro-Xiva geologik provinsiyasida, 27 tasi Farg'ona vodiysida, 10 tasi Surxondaryo, 7 tasi Ustyurtda joylashgan. Konlarning gaz-kondensatli, gaz-neft, neft, gaz-neft kondensatli va neft-gaz kondensatli turlari mavjud. Hozir 71 ta neft, gaz va gaz-kondensat konlari, ikki ko'mir konidan foydalanilmoqda. 50 dan ortiq neft, gaz va gaz kondensat koni esa yaqin kelajakda ishga tushirish uchun tayyorlab qo'yilgan.

Respublika yoqilg'i sanoati O'zbekiston yoqilg'i-energetika majmuining asosiy tarmog'ini tashkil etadi va barcha turdagi yoqilg'i qazib olish, neft mahsulotlari ishlab chiqarish korxonalaridan iborat. Ular xalq xo'jaligining barcha bo'g'inlarida xizmat ko'rsatadi. Uning yirik korxonalari Toshkent, Buxoro, Farg'ona, Surxondaryo, Qashqadaryo viloyatlarida joylashgan. Respublika sanoat mahsulotining umumiy hajmida yoqilg'i-energetika majmui mahsulotlari hajmi

26,8 foizni tashkil etadi. Mamlakat sanoatida band bo'lgan ishchi-xizmatchilarning neft-gaz-kondensat konining ochilishi va unga tushirilishi bilan neft sanoatining yoqilg'i sanoat majmuidagi mavqei ortib bormoqda.

Neft sanoati

Respublikada ilk bor neft koni 1904-yilda (Farg'ona vodiysidagi Chimyon neft konida 278 m chuqurlikdan sutkasiga 130 tonna neft olingan) ochilgan. Shu yili Vannovsk (Oltiariq) temir yo'l stansiyasida neftni qayta ishlash zavodi ishga tushirildi. So'ngra Farg'ona botig'ida Seldoxo Yorkushton konlari osildi. Neyat Vannovsk neft quvuri qurildi, neftni qayta ishlash zavodi kengaytirildi. Ana shu davrda rus va chet el kapitali neft qazib olish, uni qayta ishlash, neft mahsulotlarini sotishni to'la o'z nazoratiga oldi. O'zbekistonda 1913-yilda jami 13 ming tonna neft qazib olindi. Ikkinchi jahon urushi yillarida yangi (Farg'ona vodiysida, Janubiy Olamushuk, Polvontosh, Andijon) neft konlari ochildi. 1959-yilda Surxondaryo va Farg'ona vodiysida 9 ta neft konining o'zidan 1460 ming tonnadan ziyod neft olindi.

Ayrim neft konlaridagi zaxiralarning tugashi natijasida 70-yillar boshidan neft qazib olish kamaydi. Yangi neft konlarini topish uchun chuqur quduqlar qazish o'zlashtirildi. Voruxda 5200 m, Gumxonada 5670 m, Chust ? Popda 5805 m, Mingbuloqda 6006 m o'ta chuqur neft quduqlari o'zlashtirildi.

1985-yili Buxoro-Xiva provinsiyasida yirik neft-gaz kondensatli Ko'kdumaloq koni ochildi. 1993-yili Mingbuloq tuzilmasidan neft otilib chiqdi. Hozir O'zbekiston neft sanoati xalq xo'jaligining neftga bo'lgan talabini qondirish imkoniyatiga ega.

Neftni qayta ishlash sanoati

Hozir respublikada bu sohada Buxoro, Farg'ona va Oltiariq neftni qayta ishlash zavodlari ishlab turibdi. Farg'ona zavodi yonilg'i va surkov moylari ishlab chiqarishga ixtisoslashgan. Olitariq zavodi yonilg'i ishlab chiqaradi. Ko'kdumaloq neft-gaz koni ochilgandan so'ng Fransiyaning TEKNEP firmasi bilan birgalikda 1993-yilda Buxoro viloyatining Qoravulbozor tumanida neftni qayta ishlash zavodi qurilishi boshlanib, bir yilda 2,5 mln. tonna gaz kondensatini qayta ishlash quvvatiga ega bo'lgan korxonalar barpo etildi va birinchi bor 1997 yil avgustda ishga tushirildi. Respublika neft mustaqilligini ta'minlab, korxonalar o'rtacha bir yilda 11 mln. tonna neftni qayta ishlash imkoniyatiga ega.

Gaz sanoati

Tarmoqning respublikada qazib olinayotgan yoqilg'i balansidagi hissasi 87,2 foizni tashkil etadi. Sanoat usulida qazib chiqarish asosan 50-60 yillarda boshlandi. Qazib olish sanoati joylashgan asosiy rayonlar Farg'ona va Surxondaryo viloyatlari, Buxoro, Qashqadaryo hamda Qoraqalpog'iston Respublikasidir. 50-yillar oxirida Jarqoq, Buxoro, Samarqand, Toshkent magistral gaz quvuri qurilishi bilan respublika sanoat markazlari, shahar va qishloqlarni gazlashtirish boshlandi. 1862-yil Gazli koni ishga tushirildi va magistral gaz

quvuri qurilib O'zbekiston gazi sobiq Ittifoqning Yevropa qismi, Ural, Qozog'iston, Qirg'iziston, Tojikiston, Boltiq Respublikalariga va boshqa hududlarga uzluksiz jo'natib turildi. Nihoyatda qisqa muddatlarda Buxoro-Ural, O'rta Osiyo-Markaz, Buxoro-Toshkent-Frunze-Olmaota gaz quvurlari qurib foydalanishga topshirildi. 1970 ? yilga kelib respublikada jami 32 mlrd. m³ gaz qazib olindi.

Bizda tabiiy gaz murakkab geologik qatlamlarda (3500 m va undan chuqurda, bosim 600 (atmosfera gacha) joylashgan bo'lib tarkibida vodorod sulfid (6 foizga qadar), karbonad kislotasi kabi agressiv aralashmalar bo'lgan) konlarni ishga tushirishda bir qancha ilmiy-texnikaviy muammolarni hal qilishga to'g'ri keladi.

Respublikamizda eng yirik bo'lgan Muborak gazni qayta ishlash zavodining birinchi navbati 1972-yil ishga tushirilib, gazni aralashmalarda tozalash imkoniyatlari yaratildi. Hozir Respublikamizda yiliga Muborak zavodida, Farg'ona neftni qayta ishlash zavodida hamda Sho'rtan gaz majmuasida 100 ming tonnaga yaqin suyultirilgan gaz ishlab chiqarilmoqda.

O'zbekiston mustaqillikka erishgach, mamlakatning neft va gaz mahsulotlariga bo'lgan ehtiyojini o'z resurslari hisobiga qondirish asosiy masala bo'lib qoldi. 1991-yili O'zbekiston Neft va gaz sanoati davlat konserni tashkil etildi, keyinroq 1992-yil. konsern negizida O'zbekiston Neft va gaz sanoati milliy korporatsiyasi («O'zbekneftgaz») tuzildi.

Korporatsiya tarkibida yirik birlashma va boshqarmalar hamda korxonalar faoliyat ko'rsatib kelmoqdalar. Korporatsiya qator xorijiy mamlakatlarning eng yirik firmalari bilan hamkorlik qilmoqda.

Ko'mir sanoati

Mamlakatimizda ko'mirni sanoat usulida qazib olish 1930-yillar oxiridan boshlangan. Toshkent viloyati Ohangaron vodiysida Angren qo'ng'ir ko'mir, Surxondaryo viloyatida Sharg'un, Boysun toshko'mir konlari bor. Angren konidan 40-yillarda ko'mir ochiq va yopiq usulda qazila boshlandi. Sharg'un shaxtasida Yoriltosh fabrikasi (yillik quvvati 150 ming t) ishlaydi.

Respublikamizda 1950-yilda 1,4 mln.t. ko'mir qazilgan bo'lsa, 1990-yilga kelib 6,4 mln. t. ga yetdi. Bu ko'rsatkich keyingi yillarda pasayib, 1997-yilda 3 mln.ga tushib qoldi. Respublika mustaqillikka erishgandan keyin O'zbekiston ko'mir konlari negizida «Ko'mir» ko'mir qazib olish va sotish (1994-yil) aksiyadorlik jamiyati tuzildi.

Metallurgiya sanoati

Sohani mamlakatimizda rivojlana boshlagani 4 ming yillik tarixga ega. Qadimda mis, oltin, qalay, kumush va boshqa metallarni eritish, quyish va qizdirib ishlatish bo'lgan. Chirchiq, Farg'ona, Zarafshon, Ohangaron shaharlarida misgarlik, zargarlik, temirchilik rivojlangan. Yagona Bekobod shahridagi metallurgiya shahridagi qora metallurgiya sohasida faoliyat ko'rsatuvchi korxonadir. Bu yerda asosan metall chiqindilari eritilib po'lat, cho'yan, quvurlar,

po'lat prokat ishlab chiqariladi. Korxonada dastlabki mahsulot 1944-yilda olingan. Zavodda asosiy mahsulotdan tashqari 50 dan oshiq turdagi xalq iste'moli buyumlari ham ishlab chiqariladi.

Metallurgiya sanoatining yetakchi tarmog'i rangli metallurgiya hisoblanib, soha 1930-yillarda mahalliy mineral xom ashyo resurslari negizida shakllana boshlangan. O'zbekistonda rangli kamyob va qimmatbaho metallar (oltin, mis, qo'rg'oshin, volfram, simob, molibden va boshqalar) konlari, Obiraxmat, Oqtuz, Taqob, Qo'ytosh, Burchmulla, Ingichka, Langar rangli metallar, Ko'k patas, Qizilolmalisoy, Kauldi, Chodak, Marjonbuloq, Zarmiton oltin, Qalmoqqir mis, Oltintopgan, Qo'rg'oshinkon qo'rg'oshin ruh konlari va boshqalar topilib, ular sanoat miqyosida o'zlashtirilib, tarmoq shakllanib mamlakatimiz rangli metallar ishlab chiqarish bo'yicha jahonda yuqori o'rinlardan birini egalladi.

Oltin qazib olish va undan taqinchoqlar, zargarlik buyumlari, bezaklar yasash O'zbekistonda qadimdan mavjudligi arxeologik topilmalardan ma'lum. Erkin uchraydigan oltin konlari o'zlashtirishga qadar oltin asosan sochma konlarda juda eski usullarda – qo'y terisi qoplangan yog'och tog'oralarda oltin zarrali qumlami yuvib, ajratib olingan. Bunday qumlar X-XI asrlarda Chotqol, Chirchiq, Norin, Koson, So'x, Darvoz, Zarafshon daryolari vodiylarida bo'lganligi haqida ma'lumotlar bor.

Shu bilan birga erkin uchraydigan oltin o'rta asrlarda Chotqol – Qurama, Nurota tog'larida, markaziy Qizilqumdagi konlarda qazib olingan. Bu konlar laximlari hozir ham bor.

O'lkamiz mineral xom ashyo resurslarini o'rganishda jonlanish 1880-yillarda Rossiya imperiyasi bosib olgan davrda yuz berdi. Oktyabr to'ntarishigacha Chirchiq-Pskom va Chotqol daryolari vodiylarida oltin izlovchilar korxonalari oltin olish bilan shug'ullanganlar, 1913-17-yillarda Obiraxmat darasi (Toshkent viloyati) oltin konidan foydalanilgan.

Mamlakatimiz mineral xom ashyo aniqlash va uni qazib olib tashib ketish Oktyabr to'ntarishidan keyin ham davom etdi.

Urush yillari oltin izlash va uni qazib olish jadal olib borildi. 50-yillarda konlarni izlash bo'yicha tadqiqotlar natijasida Marjonbuloq, Kauli, Qizilolmalisoy, Sarmich, Qoraqo'tan, Bichanzor, Pirmirob, Kuchbuloq, Go'zaksoy, Muruntov, Charmiton va boshqa rudali oltin konlari topildi. 1965-yilda «O'zbekoltin» birlashmasi tashkil etildi. 1970-yil Chodak, 1972-yil Kuchbuloq, 1977-yil Kauli, 1980-yilda Marjonbuloq, 1989-yilda Zarmiton va Qizilolmalisoy konlari ishga tushirildi.

O'zbekiston mustaqillikka erishishi bilan hukumat tashkiliy choralarni ko'rdi. «O'zbekiston» birlashmasi negizida O'zbekiston Respublikasining Qimmatbaho metallar davlat qo'mitasi tashkil etildi (1992-y). Bu qo'mita 1994-yil «O'zolmo-soltin» uyushmasiga aylantirildi. Ikkinchi yirik markaz «Qizilqumkamyobmetallotini» konsernidir.

1993-yil Zarafshonda tashkil etilgan oltin qazib olish bo'yicha O'zbekiston AQSh «Zarafshon-Nyument» Qo'shma korxonasi 1995-yilning may oyida mahsulot bera boshladi.

Buyuk Britaniyaning «Lonro» firmasi bilan hamkorlikda Markaziy Qizilqumda oltin rudalari konini ishga tushirish va oltin ajratib olish bo'yicha katta qo'shma korxonada «Almantaytu Goldfilda» loyihasi amalga oshirildi.

Qo'rg'oshin, mis, rux sanoati asosan Ohangaron-Olmaliq kon-sanoat rayonida shakllangan. Asosiy korxonada Olmaliq kon-metallurgiya kombinatidir.

Volfram va molibden sanoatning yirik korxonasi O'zbekiston qattiq qotishmalar va o'tga chidamli metallar kombinati (Chirchiq)dir. Korxonada ingichka volfram (Samarqand) va Qo'ytosh volfram-molibden (Jizzax) konlari rudalar asosida ishlaydi. Kombinat mahsulotlari (100 turdan ortiq) po'lat eritish, kon burg'ulash, elektrotexnika sohaslarida keng qo'llaniladi. Kombinatda 1996-yilda Respublika ehtiyojlarini to'la qoplaydigan elektr lampochkalari ishlab chiqarish quvvatlari ishga tushirildi.

Mashinasozlik sanoati

Tarmoqning dastlabki korxonalari O'zbekistonda 20-yillarda shakllandi. Metallga ishlov berish, ta'mirlash ustaxonalaridan iborat. Toshkentda 1927-yilda mexanika zavodi (hozirgi «Qishloqmash») ishga tushiriladi.

Unda paxta tozalash zavodlari uchun asbob uskunalar ishlab chiqariladi. 1932-yil Ekskavator zavodi, 30-yillar oxirida «Kommunar» (Andijon), «Kolxozchi» (Samarqand), «Bolshevik» (Qo'qon) zavodlari ishga tushirildi. Urushdan keyin irrigatsiya qurilish va paxtachilik mashinalari hamda to'qimachilik kimyo va xalq xo'jaligining boshqa tarmoqlari uchun yangi jihozlar ishlab chiqarila boshladi.

Sanoat mahsulotlarining umumiy hajmida mashinasozlik sanoatining hisssasi 1997-yilda 12 foizga chiqdi.

Avtomobilsozlik

Bu tarmoq bizda asosan mustaqillikka erishganimizdan keyin, shakllana boshladi. «Uzavtomash» uyushmasi 1994-yilda tuzilib, hozir uning 18 ta korxonada va tashkilot faoliyat ko'rsatmoqda. 1992-yilda «O'zDEU tarkibida avto» Qo'shma korxonasi 1993-yil «Avtoehtiyotqism» ilmiy ishlab chiqarish birlashmasi ish boshladi. Samarqandda «SamKochavto» ishga tushdi va yangi «O'zavtoVAZ agregat» korxonalarida «LIAZ» (Rossiya) ishlab chiqarish birlashmasi bilan hamkorlikda avtobus va trolleybuslar ishlab chiqarish mo'ljallanmoqda. 1997-yilda O'zbekistonda 65 ming dona yengil avtomobil ishlab chiqarildi.

Qishloq xo'jaligi mashinasozligi

Tarmoqda mashinasozlik mahsulotining 20 foizi ishlab chiqariladi. Sobiq Ittifoq respublikalari uchun g'o'za seyalkalari paxta terish mashinalari, paxtachilikka moslashtirilgan chopiq traktorlarining asosiy qismi 1990-yillar boshigacha O'zbekistonda ishlab chiqarilgan.

Hozir mamlakatimizda juda ko'plab qishloq xo'jaligi uchun mashina va ehtiyot qismlari ishlab chiqaruvchi quyidagi korxonalar faoliyat ko'rsatmoqda:

TTZ, Toshqishloq mash, Agregat zavodi, «Uzitalmator», Chirchiq qishloq xo'jalik, Bog'dorchilik mashinasozligi zavodi, «O'zqishloq xo'jalik xolding» kompaniyasi bilan birgalikda 7 ta qo'shma korxonalar.

To'qimachilik mashinasozligi

Mahsulotlari «O'zbekto'qimachilik mash» birlashmasida ishlab chiqariladi. Birlashma tarkibida «Toshto'qimachilik mash», «Qo'qon To'qimachilik mash» Gagarin kukun mahsulotlari zavodi (Jizzax). Toshkent maxsus to'qimachilik konstruktorlik byurosi ishlab turibdi.

Radioelektronika, elektrotexnika sanoati

Tarmoq asosan urush yillarida shakllana boshladi. Kabel zavodi «Foton» (lampa, generatorlar, radiolampalar) Chirchiq transformator zavodi mahsulot berdi. Urushdan keyin «Mikond» (radiodetallar, shisha izolyatorlar) ishga tushdi. 1982-yil Algoritm (EHMLar) ishga tushdi. Undan keyin «Zenit», so'ngra bu zavodda qo'shma korxonalar (Janubiy. Koreyaning «Goldstar» firmasi bilan videomagnitofon va videopleyerlar, Xitoyning Sintsiyan radio zavodi bilan hamkorlikda rangli televizorlar ishlab chiqarila boshladi.

Tarmoq korxonalarida ishlab chiqarilgan mahsulotning 80-90 foizi eksport qilinadi va 20 dan ortiq boshqa mamlakatlar (Janubiy. Koreya, AQSh, Turkiya, Rossiya, Singapur) firmalari bilan qo'shma korxonalar barpo etilgan.

Samolyotsozlik

O'zbekistonda urush yillari jangovar samolyotlar ishlab chiqarilgan Toshkent aviatsiya zavodi 1941-yilda barpo etilgan, zavodda IL-14, AN-22, IL-76, IL-114 samolyotlari ishlab chiqariladi. 1996-yildan «Toshkent aviatsiya ishlab chiqarish birlashmasi» davlat AJ deb ataladi.

Yog'ochsozlik sanoati

Ushbu tarmoq hunarmandchilikning bir qismi sifatida rivojlanadi. Yog'ochni tilish, qirqish, yo'nish, randalash, parmalash, o'yimakorlik, egar, sandiq, beshik, panjara, aravasozlik kabi juda ko'p tarmoqlar bo'lgan.

Shaharlarda sanoat kombinatlarining yirik sexlari bazasida yog'ochsozlik korxonalar (qurilish detallari, dereza, eshik bloklari tayyorlash) tashkil etildi.

60-70-yillarda «O'zbekiyog'ochqurilish», «O'zqurilishyog'ochsanoati» boshqarmalari barpo etilib, uning negizida ko'pgina takomillashgan korxonalar (Toshkent duradgorlik buyumlari zavodi, Italiya, Germaniya, Shvetsiya firmalari bilan hamkorlikda) «Toshkent» yog'ochsozlik birlashmasi (parket, eshik, rom) Toshkent quyoshdan himoya uskunalari, DSP ishlab chiqaruvchi zavodlar va boshqalar faoliyat ko'rsatadi.

Mamlakatimizda yog'och xom ashyosi taqchilligi tufayli yog'ochsozlik sanoatidagi mavjud quvvatlarning yarmidan foydalanilmoqda. Shuning uchun 1994-yil Vazirlar Mahkamasi «Sanoat terakchiligini rivojlantirish va boshqa tez o'suvchi yog'ochbop daraxtzorlarni barpo etishga oid chora-tadbirlar to'g'risida» qaror qabul qildi. Qarorda yaqin kelajakda har yili 5 mln. metr kub. sanoatbop va qurilish yog'ochi tayyorlash rejasini belgilangan.

Qurilish materiallari sanoati

O'zbekiston ko'p tarmoqli qurilish materiallari sanoatiga ega. Sement, asbest-sement, devorbop materiallar, yumshoq yopqich va gidroizolyatsiya materiallari, tabiiy sharoitlardan qoplama materiallari, noruda qurilish materiallari, qurilish keramikasi, issiqlik izolyatsiyasi materiallari, ohak, gips, bog'lovchi materiallar va ulardan buyumlar, sanitariya-gigiena jihozlari, polimer xom ashyodan qurilish materiallari va buyumlar temir-beton konstruksiyalari va boshqa ishlab chiqarish tarmoqlari bor. Jami 100 dan ortiq nomdagi asosiy mahsulot turlari tayyorlanadi. O'zbekistonda 1997- yilda 3,3 mln. tonna sement shiferlari, 5.2 mln. kv. metr deraza oynalari, 1 mln. kv. metr linoleum ishlab chiqarildi.

II Ilova

Yershari to'grisida umumiy ma'lumotlar

Yerdan Quyoshgacha bo'lgan masofa:

- Afeliyda –152,1 mln. km.

- Perigeliyda – 147,1 mln. km.

- O'rtacha masofa (astronomik birlik) – 149,6 mln. km.

Yerdan Oygacha bo'lgan o'rtacha masofa – 384,4 ming km.

Yerning o'z o'g'i atrofida aylanish davri – 23 soat 56 min. 4,091 sek. Yerning Quyosh atrofida aylanish davri – 365,242 kun.

Ekvator nuqtasining Yerning sutkalik aylanishi natijasidagi o'rtacha tezligi – 465 m/sek.

Yer orbitasining uzunligi – 939,1 mln. km.

Yerning orbitasi bo'ylab o'rtacha tezligi – 29,765 km/sek.

Ekvator radiusining uzunligi – 6378,16 km.

Qutbiy radiusning uzunligi - 6356,775 km.

Yer massasi - 5976×10^{24} kg

Yerning o'rtacha zichligi - 5518 kg/m

Yer hajmi - $1,083 \times 10^{12}$ km³

Yer yuzasining maydoni - 510,2 mln. km²

Yer quruqlik yuzasining maydoni -149,1 mln. km²

Yer suv (okean) yuzasining maydoni - $361,1 \times 10^6$ km²

1 - jadval.

Dunyo yoqilg'i resurslarining zaxiralari*

	o'lchov birligi	umumgeografik zaxiralar	o'rganilgan zaxiralari
ko'mir	mlrd. t	14800	1200
neft	mlrd. t	400	150
tabiiy gaz	mlrd. kub. m	320	135
temir rudasi	mlrd. t	400	150

* Максаковский В. П. Экономическая и социальная география мира. - М., 1997. - S. 23.

**Dunyoda suvning aylanma harakati natijasida
shakllanadigan suv resurslari**

Maydoni (mln.kv.km h-da)	Evropa	Osiyo	Afrika	SHimoliy Amerika	Janubiy Amerika	Avstra- liya	MDXva Boltiq bo'yl mamlakatlari	Jami quruqlik ²
Suv balansi elementlari (yiliga kub. km. da)	10.5	444	30.3	20.7	17.8	7.7	22.4	
Kishilar	7165	32690	20780	13910	29355	3350	10960	11035
Daryo okimi	3110	13190	4225	5960	10380	357	4350	38830
Yer ostida	1065	3410	1465	1740	3740	53	1020	11885
Yer yuzasida	2045	9780	2780	4220	6640	304	3330	26945
Hududning yalpi namlanishi	5120	22910	18020	9690	22175	3046	7630	83380
Bug'lanish	4055	19500	16555	7950	18975	2993	6610	71475

7-jadval.

**Dunyoning doimiy aholisi mavjud hudud resursi
va uning taqsimoti***

Dunyo bo'yicha		Ming kv.km	Salmog'i, foiz
		130300	100
Hududi i Yirik mamlakatlar bo'yicha			
1.	Rossiya	17068	13,1
2	Xitoy	9322	7,2
3	Kanada	9217	7.1
4.	AQSH	9163	7,0
5.	Braziliya	8453	6.5
6.	Avstraliya	7615	5,8
7.	Hindiston	2972	2,3
8.	Argentina	2736	2,1
9.	Qozog'iston	2716	2,1
10.	Kongo, D.R.	2381	1,8
53.	O'zbekiston	447	0,3

* Все страны мира (1995). Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, 1995, № 7.

**Jahon aholisining soni va uning yirik mamlakatlar
bo'yicha taqsimoti¹, 2001 yil**

Mamlakatlar nomi		Aholining	
		soni (mln. kishi)	salmog'i (foiz)
	Butun jahon	6132,8	100
1	Xitoy	1271,9	20,7
2	Hindiston	1033,4	16,8
3	AQSH	284,0	4,6
4	Indoneziya	213,6	3,5
5	Braziliya	172,6	2,8
6	Rossiya	144,8	2,4
7	Pokiston	141,5	2,3
8	Bangladesh	133,4	2,2
9	Nigeriya	129,9	2,1
10	Yaponiya	127,1	2,1
40	O'zbekiston	25,4	0,4

Manba: 2003 World Development Indicators – P.

O'rtacha yillik tug'ilish soni va uning taqsimoti

Dunyoda demografik salohiyati yuqori bo'lgan mamlakatlar bo'yicha		Tug'ilish		Aholi o'sishi	
		soni (ming kishi)	salmog'i (foiz)	1990 – 2000 yy.	2000 – 2015 yy. (Bashorat)
	Jami	139400	100		
1	Xitoy	26523	19,1	281,3	130,1
2	Hindiston	21573	15,5	328,6	212,0
3	Pokiston	5058	3,6	55,4	54,7
4	Indoneziya	4781	3,4	62,1	40,1
5	Nigeriya	43638	3,1	55,8	42,5
6	Bangladesh	4231	3,0	45,7	34,9
7	AQSH	4053	2,9	54,4	38,3
8	Braziliya	3882	2,8	48,8	29,9
9	Efiopiya	2592	1,9	26,6	23,9
10	Meksika	2539	1,8	30,4	23,1
39	O'zbekiston	670	0,5		

¹ Все страны мира (1995). Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, 1995, № 7.

Bir yoshga to'lmay o'lgan bolalar soni va uning mamlakatlar bo'yicha taqsimoti

Dunyoning ushbu ko'rsatkich yuqori darajada bo'lgan mamlakatlari bo'yicha		O'lganlar	
		Soni (ming kishi)	Salmog'i (foiz)
		8590	100
1	Xitoy	1963	22,8
2	Hindiston	949	11,0
3	Pokiston	460	5,3
4	Bangladesh	457	5,3
5	Kongo	312	3,7
6	Indoneziya	311	3,7
7	Braziliya	227	3,7
8	Efiopiya	225	2,6
9	Meksika	151	1,8
47	O'zbekiston	18	0,2

11-jadval.

O'rtacha ko'rsatkich		1 kv.km ga to'g'ri keluvchi aholi soni, 2001 yil.
		48
1	Makao (Xit.)	21 ming
2	Monako	15,8 ming
3	Singapur	6,8 ming
4	Vatikan	2,2 ming
5	Malta	1234
6	Bangladesh	1024
7	Maldivi	934
8	Baxreyn	917
9	Barbados	624
10	Mavrikiy	591
11	Niderlandiya	473
12	Puerto-Riko	433
13	O'zbekiston	57

Chet el iqtisodiyoti almanaxi, 22- bet.

Aholining o'rtacha umr ko'rish davri*, 2001 yil.

O'rtacha ko'rsatkich		Yil hisobida
1	Yaponiya	81
2	Shvetsiya Andorra Shvetsariya, Islandiya, Gonkong (Xit.)	80
3	Avstraliya, Makao (Xit.), Kanada, Norvegiya, Fransiya, Italiya	79
4	Malta, Kipr	78
5	Niderlandiya, Isroil, Ispaniya, Belgiya,	77
6	O'zbekiston	71

Chet el iqtisodiyoti almanaxi, 26- bet.

Tabiiy ko'payish koeffitsienti

O'rtacha ko'rsatkich		Aholining har 100 tasiga nisbatan tug'ilganlar soni, 1980-2001 yillar
		1,5
1	BAA	5,0
2	Iordaniya	4,0
3	Saud. Arabiston, Oman	3,9
4	Iemen	3,6
5	Gambiya	3,5
6	Niger, Kot-divuar	3,3
7	Kongo D.R.	3,2
8	Angola, Siriya, Turkmaniston	3,1
9	Benin, Botsvana, Svazilend	3,0
10	O'zbekiston	2,5

Tug'ilishning yig'indi koeffitsienti¹

Dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich		har bir ayol tug'ish davri davomida tuqqan bolalar soni
		3,0
1	Yaman	7,7
2	Kabo-Verde	7,4
3	Afg'oniston	6,9
4	Iroq	6,6
5	Senegal	6,0
6	Suriya	5,9
7	Iordaniya	5,9
8	Keniya	5,9
9	Efiopiya	5,9
10	Nigeriya	5,9
11	O'zbekiston	5,2

¹ Все страны мира (1995). Информационный бюллетень Центра демографии и экологии человека Института народнохозяйственного прогнозирования РАН, 1995, № 7.

Ekin maydoni'

Dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich		Ekin maydoni (mln. gektar)
		1426
1	AQSH	177
2	Hindiston	162
3	ROSSIYA	125
4	XITOIY	124
5	Braziliya	55,2
6	Avstraliya	47,6
7	Kanada	45,6
8	Ukraina	32,7
9	Nigeriya	28,2
10	Argentina	25,0
11	Meksika	24,8
12	Turkiya	24,1
13	Qozog'iston	24,0
14	Pokiston	21,2
15	Fransiya	18,4
16	Indoneziya	17,9
17	Eron	17,3
18	Sudan	16,7
19	JAR	14,8
20	Tailand	14,7
21	Polsha	14,1
22	Ispaniya	13,7
23	Germaniya	11,8
24	O'zbekiston	4,2

16-jadval.

Aholi jon boshiga to'g'ri keluvchi yalpi ichki mahsulot (AQSH ming dollari sotib olish imkoniyatining paritetini hisobga olgan holda)

Dunyo bo'yicha o'rtacha ko'rsatkich		AQSH dollari h-da
		7,57
1	Lyuksemburg	41,8
2	Shveytsariya	37,0
3	Yaponiya	36,0
4	Norvegiya	35,5
5	AQSH	34,9
6	Daniya	31,1
7	Islandiya	28,9
8	Shvetsiya	25,4
9	Singapur	24,9
10	Buyuk Britaniya	
58	O'zbekiston	2,44

Yirik shoxli qoramol, qo'y, echki, parranda, cho'chqa va otlar soni

№	Yirik shoxli		Qo'y-Echki				Cho'chka		Parranda		Ot	
1	Hindiston	218,8	Xitoy	131,1	Xitoy	148,4	Xitoy	436,8	Xitoy	3625	Xitoy	8,9
2	Braziliya	167,5	Avstraliya	116,7	Hindiston	123	AQSH	59,3	AQSH	1720	Meksika	6,2
3	Xitoy	104,1	Hindiston	57,9	Pokiston	47,4	Braziliya	27,3	Braziliya	1010	Braziliya	5,9
4	AQSH	98,0	Iroq	53,9	Sudan	37,8	Germaniya	27,0	Indoneziya	800	AQSH	5,3
5	Argentina	55,0	Yangi Zelandiya	45,7	Bangladesh	33,8	Ispaniya	21,9	Meksika	476	Argentina	3,6
6	Sudan	35,3	Buyuk Britaniya	4,7	Iroq	26,0	Vyetnam	20,2	Hindiston	402	Mongoliya	2,8
7	Efiopiya	35,1	Sudan	42,8	Nigeriya	24,3	Polsha	18,2	Rossiya	343	Efiopiya	2,7
8	Meksika	30,3	Turkiya	30,2	Efiopiya	16,8	Hindiston	16,5	Yaponiya	298	Kolumbiya	2,5
9	Rossiya	27,1	JAR	28,7	Indoneziya	14,2	Rossiya	16,0	Eron	250	Rossiya	1,7
10	Kolumbiya	26,0	Tojikiston	24,1	Somali	12,3	Fransiya	14,6	Turkiya	237	Hindiston	1,0
11	O'zbekiston	5	O'zbekiston	8,0	O'zbekiston	0,9	O'zbekiston	0,1	O'zbekiston	14,5	O'zbekiston	0,15

Markaziy Osiyo davlatlari bo'yicha statistik malumotlar¹

Ko'rsatkichlar	Q'zbekis- ton	Qozog'is- ton	Qirg'izis- ton	Turkmanis- ton	Tojikiston
Jami aholi (1995 y., ming kishi)	22467	16607	4451	4478	5757
Aholi sonining o'rtacha yillik o'sish sur'ati (1990-1995 yillar) foiz h-da	2,1	-0,0	0,5	4,1	1,9
Shahar aholisining salmog'i (1995 y. foiz h-da)	38,6	51,4	50,7	50,4	50,2
Ayollar salmog'i (1995y., foiz h-da)	50,41	55,8	35,0	44,5	28,6
Aholi yoshi tarkibi (1995 y. foiz mehnatga layoqatli yoshgacha)	43,0	32,1	39,9	-	46,0
Mehnatga layoqatli yoshdan o'tganlar	49,3	55,6	50,3	50,2	46,7
Mehnatga layoqatli yoshdan o'tganlar	7,7	12,3	9,8	-	7,3
Aholi ish bilan bandligining tarkibi (1995 y. foiz - qishloq xo'jaligida)	45,8	22,0	42,0	44,2	54,5
Sanoatda	18,4	22,2	19,3	19,2	16,8
Xizmat ko'rsatish sohasida	35,8	55,8	38,7	36,6	-
Mehnat Resurslarining salmog'i (1995 y., foiz h-da)	49,9	55,1	51,4	-	48,3
Yalpi ichki Mahsulotning tarmog' tarkibi (1995 y. foiz - qishloq xo'jaligi)	28,5	12,2	40,4	34,9	21,7
Sanoatda	24,2	29,5	22,1	39,6	43,2
Xizmat ko'rsatish sohasida	-	-	-	-	-

¹Статистический сборник,1996. Государства бывшего Советского Союза. Всемирный банк. - Вашингтон, округ Колумбия. tabl. 1.2. - S. 10-11.

MDH mamlakatlari bilan eksport-import jami	O'zbekiston		Qozog'iston		Qirg'iziston		Turkmaniston		Tojikiston	
	eksport	import	eksport	import	eksport	import	eksport	import	eksport	import
	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Armaniston	0	0	0	0,1	0	0,2	14,3	8,4	0	0
Ozərbayjon	0,3	0,1	0,9	1,0	0,8	0,9	5,4	9,8	0,4	0
Belarus	2,5	4,0	2,2	3,1	1,9	1,4	0,2	0,8	0,9	0,1
Gruziya	0,1	0	0	0,1	0,3	0,1	5,7	3,0	0	0
Qozog'iston	18,6	17,3	-	-	24,8	31,8	13,7	4,2	2,8	5,6
Qirg'iziston	5,3	2,7	2,8	1,2	-	-	0,7	0,5	1,0	0,6
Moldova	0,2	0,2	0,1	0,2	0,4	0,1	0,3	0,4	0	0
Rossiya	45,6	57,2	79,9	71,1	38,9	32,4	7,2	12,9	37,9	28,5
Tojikiston	12,2	5,8	1,6	0,5	3,1	1,4	0,6	0,3	-	-
Turkmaniston	7,7	7,8	1,9	9,2	0,8	5,3	-	-	0,9	12,0
Ukraina	3,5	4,9	4,6	3,3	3,1	1,4	49,5	55,9	3,7	0,5
O'zbekiston	-	-	6,1	10,3	26,0	25,1	2,3	3,8	52,5	52,6
O'zbekiston MDH mamlakatlardan tashqari	100	100	100	100	100	100	100	100	100	100
Rivojangan xorijiy mamlakatlar bilan	35,6	38,3	57,8	57,3	33,4	45,8	67,2	52,0	82,9	90,2
Sharqiy Yevropa mamlakatlari bilan	4,9	14,4	11,5	10,2	6,7	6,0	3,8	3,6	11,3	3,8
Boshqa mamlakatlar bilan	59,5	47,3	30,7	32,5	59,9	48,2	29,0	44,4	5,8	6,0

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

Quyida talabalarning xorijiy dunyo ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi kursini mustaqil o'rganishlari uchun adabiyotlar ro'yxati berilmoqda.

1. Bender H. U. Fundamente. Geographisches Grundbuch fur die Sekundarslulc. II. Stuilluart. Klettio Pertes, 1994.
2. China: the balance sheet: what the world needs to know now about the emerging superpower. / C.Fred Bergstein, Bates Gill, Nicholas R.Lardy, Derek Mitchell. – 1st ed. – NY: Public Affairs, 2006.
3. De Blij H. J., Muler P. Geography, Regions and Concepts. John Wiley & Sons, 1997.
4. FAO Production Yearbook 2006. Rome. FAO, 2007.
5. FAO Statistical Abstract of United States 2004. Washington, 2005.
6. Grig D. An introduction to Agricultural Geography. London, 1984.
7. Grove A. T. The Changing Geography of Afric. – N.Y.: Oxford University Press, 1994.
8. India. A Dynamic Democracy. Government of India. New Dehli, 2005.
9. La France. Geographie du temps present. Paris, 1995.
10. Mann, Catherine L. Accelerating the Globalization of America. Institute for International Economics. – Washington, DC, June 2006.
11. Railway directory & Yearbook. London, 2005.
12. Regions d'Italia. Roma, 1995.
13. Sampson L. Jane's World Railways. London, 2005.
14. Statistical Yearbook for Asia and Pacific. ESCAP/UN, 2003.
15. Stock R. Africa South of the Sahara: A Geographical Interpretation. – N.Y.: Guilford Press, 1995
16. Teubner B. G. Braunschweig. Westermann, 1981.
17. UN. Demographic Yearbook 2006. New York, 2007.
18. UN. Statistical Yearbook 2006. New York, 2007.
19. UNCTAD. Handbook of International trade and development Statistics. New York, 2007.
20. UNIDO. Industry and Development. Global report 2006. Vienna, 2007.
21. UNIDO. Yearbook of Industrial Statistics 2005. New York, 2006.
22. Yusuf, Shahid and Kaoru Nabeshima. China's development priorities. – Washington, D.C: The World Bank, 2006. – 154 p.
23. Авилова А. В., Веденяпин Я. С. Экономика Испании. – М., 1978.
24. Административно-хозяйственное деление в развитых капиталистических странах. – М.: Наука, 1989.

25. Алисов Н. В. География электропромышленности стран мира // География. 1994, №4.
26. Антипов В. И. Государство разделенное морем. – М., 1988 (Индонезия).
27. Африка: разнообразие культур. – М.: Наука, 1989.
28. Баженова Е.С., Островский А. В. Население Китая. – М.: Мысль, 1991.
29. Бразилия в современном мире // Латинская Америка. – М., 1995, № 11.
30. Бромлей Ю., Подольный Р. Человечество – это народы. – М.: Мысль, 1990.
31. Бугроменко В. Н. Транспорт в территориальных системах. М.: Наука, 1987.
32. Буторина С. В. Испания: стратегия экономического роста. – М.: Наука, 1994.
33. Витвер И. А. Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран: сборник статей. – М., 1976 №1; 1980 №3; 1991 №11.
34. Вольский В. В., Бонифатова Л. И. Иван Александрович Витвер: Ученый. Учитель. Человек. – М., 1991.
35. Вопросы экономической и политической географии зарубежных стран: сборник статей. – М.: 1971 – 1994 № 1-13.
36. Всемирная экономика / под редакцией В. К. Ломакиной – М., 1995.
37. ГДР (экономико-географическая характеристика). – М.: Мысль, 1984.
38. Герасимов О. Г. На перекрестке Ближнего Востока. – М.: Наука, 1983.
39. Гладкий Ю. Н., Лавров С. Б. Дайте возможность планете! – М.: Просвещение, 1995.
40. Голубчик М. М. Всемирная география хозяйства: учебное пособие в 2 томах. Саранск, 1995.
41. Демин А. А., Лавров С. Б. ФРГ: география, население, экономика. – М.: Мысль, 1982.
42. Древняя цивилизация. – М.: Наука, 1989.
43. Египет: справочник. – М.: Наука, 1990.
44. Залогин Б. С. Океан – человеку. – М.: Мысль, 1978.
45. Казанский Н. Н. Экономическая география транспорта. М.: Транспорт, 1991.
46. Казиминова О.Б., Пучков П. И. Основы этнодемографии. – М.: Наука, 1994.
47. Китай: плюсы и минусы эволюционного перехода к рынку. Обр. – М.: ИМЕРИ РАН, 1996.
48. Ковтукович О. В. Очерки о старой и новой долине Нила. – М: Наука, 1989.
49. Колосов В.А. Политическая география. Проблемы и методы. – М.: Наука, 1988

50. Крупные города развивающихся и капиталистических стран/ под редакцией Вольского В. В. и Бонитяева. – М.: МГУ, 1987.
51. Лаврентьев В. Н. Новые индустриальные страны Азии. – М.: Наука, 1990.
52. Лавров С. Б. После объединения ФРГ // География в школе. 1996. №2.
53. Латинская Америка в цифрах. – М.: Мысль, 1965, 1971, 1976, 1979, 1989, 2000.
54. Латинская Америка в экономике мира. – М.: ILARAN, 1991.
55. Латинская Америка: лесные ресурсы и их использование / под редакцией К. С. Тарасова. – М.: ILARAN, 1992.
56. Латинская Америка: присвоение новых территорий хозяйству. – М.: ILARAN, 1986
57. Латинская Америка: справочник / под общей редакцией В. В. Вольского. – М., 1990.
58. Латинская Америка: экономика и экология пользования природой / под редакцией К. С. Тарасова, А. А. Панфилова. – М.: ILARAN, 1993.
59. Максаковский В. П. Географическая картина мира. Ярославль: Верхняя Волга, 1995—1996.-Т. 1-3.
60. Международные экономические отношения. Т. 1-2, - М.: Новости, 1991.
61. Минц А. А. Экономическая оценка природных ресурсов. – М., 1992.
62. Мировая экономика зарубежных стран в XXI веке. - М: INION RAN, 1994.
63. Мироненко Н. С. Введение в мировое хозяйство. – М., 1995.
64. Население мира: демографический справочник. – М.: Мысль, 1989.
65. Никитин Д. П., Новиков Ю. В. Окружающая среда и человек. – М.: Высшая школа, 1980.
66. Новая история государств Африки. – М.: Наука, 1990.
67. Новая история Арабских государств Азии. – М.: Наука, 1988.
68. Пименова Р. А. Аргентина: на карте мира. – М.: Мысль, 1987.
69. Пименова Р.А. Экономические реформы в Мексике и их влияние на географическое изменение // Инф. Мос. Унив. География, 1995. № 6.
70. Польская Н. М. Великобритания: на карте мира. – М.: Мысль, 1986.
71. Раймерс Н. Ф. Экология. Теория, законы, правила, принципы и взгляды. – М.: Молодая Россия, 1994.
72. Раковский С. Н. Объединенная Германия: политические, экономические и социально – географические аспекты // География в школе, 1995, №2.
73. Резер С. М. Управление транспортом за границей. – М.: Наука, 1994.
74. Родионова И. А. Глобальные проблемы человечества. – М., 1995.

75. Романова З. И. Развитие капитализма в Аргентине. – М.: Наука, 1985.
76. Сакая Таити. Что представляет Япония на самом деле? – М., 1992.
77. Самбурова Е. Н., Медведева А. А. Китай: на карте мира. – М.: Мысль, 1991.
78. Сельское хозяйство мира: краткие статьи. Справочник. – М.: Наука, 1985.
79. Слука А. Е. Италия: специальный выпуск // География. Статья газеты Первое сентября. 1996. № 23.
80. Слука А. Е. Милан: специальный выпуск // География. Статья газеты Первое сентября. 1996. № 3.
81. Слука А. Е. Население Западной Европы. – М., 1989;
82. Слука А. Е. Основные причины динамики населения Современной Европы. М., 1994.
83. Смирнягин Л. В. Районы США. – М.: Мысль, 1989.
84. Современная демография / под редакцией А. Я. Кваши и Попцова. – М.: МГУ, 1995.
85. Современная теория внешних экономических связей / под редакцией Зубченко Л. А. – М.: UNION RAN, 1992.
86. Тархов С. А., Шлихтер С. Б. География транспорта. – М.: ROU IG RAN, 1995.
87. Территориальная структура хозяйства в современной Африке. – М.: Наука, 1995.
88. Тимонина Л. Л. Административное планирование Японии // Япония. М., 1995.
89. Тойнби А. Ж. Цивилизация перед судом истории. - Yuwnta, 1996.
90. Токарев С. А. Религия в истории стран мира. – М., 1976.
91. Траспорт мира: настенная карта.- М.: Картография, 1984.
92. Турция: история, экономика, политика. – М.: Наука, 1990.
93. Турция: новые тенденции экономического развития в 80-х. – М.: Наука, 1991.
94. Харитонов В. М. Урбанизация в США. – М.: МГУ, 1983.
95. Хосе Куок Ви, Тригубенко М. Е., Аносова М. В. Вьетнам: справочник. – М.: Наука, 1991.
96. Шкваря Л.В. Мировая экономика в схемах и таблицах. – М.: Изд-во “Эксмо”, 2005.
97. Экономика КНР В 80-е: стратеги, тенденции развития. – М.: Наука, 1991.
98. Экономика Японии на пороге XXI века. – М., 2001.
99. Экономическая география капиталистических и развивающихся стран. Издание 2-ое – М.: МГУ, 1986.

100. Экономическая география социалистических стран Азии. Учебное пособие / Под редакцией Н. В. Алисова и Е. Б. Валеха. – М.: МГУ, 1988.
101. Энергетика мира. – М.: Энергоатомиздат, 1989.
102. Яковец Ю. В. История цивилизации. – М.: Вла Дар, 1995.
103. Япония: справочник. – М., 1992.

*B.A. Bahritdinov, S.A. Zakirova
G.A. Abdurahimova, S.E. A'zam*

Jahon ijtimoiy-iqtisodiy geografiyasi

O'quv qo'llanma

*Muharrir: G.M. Islamova
Original-maket: I. Semenyuk*

Nashrga tayyorlangan materiallarning sifati, keltirilgan faktlar, atoqli otlar va boshqa ma'lumotlarning aniqligi, shuningdek, ochiq nashr etish man qilingan ma'lumotlarni ommalashtirgani uchun o'quv qo'llanma mualliflari javobgardir

JIDU ruxsatisiz qayta chop etish man qilinadi.

Format 84x108 1/32. Hajmi 16,0 b.t.
Nusxa soni 100. Kelishilgan narxda.

JIDUda chop etildi.
100113, Toshkent sh., Buyuk ipak yo'li ko'chasi, 54.